

AZ IZR.
MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI

XLVII—XLVIII.
**A ZSIDÓK EGYETEMES
TÖRTÉNETE**

BUDAPEST 1927

A ZSIDÓK EGYETEMES TÖRTÉNETE

A BABYLÓNIAI FOGSÁGBÓL VALÓ
VISSZATÉRÉSTŐL NAPJAINKIG

ÍRTA

Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST 1927

Korvin Testvérek Grafikai intézete, Budapest.

ELŐSZÓ.

Nebukadnecár, Babylonia királya, véget vetett a zsidó nemzeti királyságnak. Jeruzsálemet s a templomot elpusztította és a nép színe-javát elhurcolta a hazájába. (Kr. e. 586.) Ez volt a babylóni fogság. Ötven évig tartott. Harmadfélezer esztendő telt el azóta. E rengeteg időnek csak kis részét élte a zsidóság a maga országában, a többit más népek közt, de ezekkel a más népekkel való életközösségben. Kivált erre akartam rávilágítani, hogy évszázadokon át ez volt a zsidóság elhelyezkedése a diaszpórában: a nem-zsidókkal való életközösség. A zsidóság a történelemben a vallást jelenti és nem a gettót. Mégis járja a beállítás, hogy kezdettől fogva a társadalmi elzárkózás, a gettó-szellem volt az egyetlen zsidó életforma, mely már a vallásából szükségképen következik. A gettó-hajlam nem gyökeredzik a zsidó természetében, hanem történeti termék; a zsidót *belekényszerítették* az exkluzivitásba. A rendszeres üldözéssel és megalázásokkal kitenyésztették a zsidónak lelkében a vallási komorság hangulatát. De még a polgári együttélésből hivatalosan kirekesztett zsidónak lelkét is megéjtik a körülötte dívó szokások, kedvtelések, társas szórakozások. Öröm, multság, ha kerül, gyermekek játéka, vagy családi ünnep, föltűnik rajtok a környezet hatása. A zsidónak ruhája, mint a többieké. Semmi kirívó jellegzetesség. Volt különleges zsidó viselkedés, de azt mások találták ki a zsidók — megbélyegzésére, hogy föl lehessen ismerni őket; mert egészen úgy ruházkodtak, mint a többiek. Még a sanyargatott középkori német zsidók is a honi nyelvnek, műveltségnek s társadalmi közösségnek neveltjei. Hát még az ó-korban, a görög-római diaszpóra zsidósága. Sok évszázados kultúrtörténelem, mely kiveszett a zsidó köztudatból. A görög-

római zsidók életformái úgy hatnak ránk, mint soha nem álmodott meglepetések egy rég elfeledett s kiásott világ szemlélése során. Lenyűgöző tanulságok. És szétfoszlik a zsidók és nem-zsidók öröktől fogva való társadalmi különváltságának legendája, hogy a zsidóság mindig „állam volt az államban“, mert együttérzésre, társadalmi egyformaságra nem kapható.

E kultúrhistóriai és társadalomtörténeti tények ismertetése volt egyik legfontosabb célom. Nagy súlyt helyeztem a zsidóság művelődés- s gazdaságtörténeti szerepének méltatására. A zsidó szenvedés is történelem, de a zsidóság nemcsak szenvedte, hanem csinálta is a történelmet az emberiség szellemi és gazdasági fejlődésében. Mellőztem az anyagnak földrajzi keretek szerint való csoportosítását, mert ez zavarja a zsidóság történeti életegységének áttekintését. A zsidóság életének tartalma, eszmei jelentősége, egy-egy időnként való jellegzetes, uralkodó vonása közösségbe fogja az egyes országok zsidóságának történetét. El akartam kerülni a folytonos territoriális újrakezdést, mely megakasztja az összkép kidomborítását. Időrendi s geográfiai darabosság helyett a szervesen összefüggő, együttes s egységes zsidó élet vonul el szemünk előtt. A szerkezetnek és módszernek ezt az újítását lehetővé tette a zsidó sorsnak nagyjából való egyformasága. Kronológiai s területi aprózás helyett országoknak s évszázadoknak egy-egy tartalmi szintézisbe foglalása. A tények bősége nem minden; a módszertani kezelésük volt az igazi és fontosabb feladat s én a jelzett módszert választottam.

Makó, 1926 október.

Dr. Kecskeméti Ármin.

ELSŐ RÉSZ.

A babylóniai fogságból való visszatéréstől az első keresztes háborúig.

Kr. e. 536 — Kr. u. 1096.

ELSŐ FEJEZET.

A papi állam megszervezése.

1. *A perzsa udvar politikája és a második templom fölépítése. Messiási remények.*

A babylóni száműzetés nagy prófétája, II. Jesája, többször említi Cyrus perzsa királyt. „Aki így szól Kóresnek: Pásztorom s minden kívánságomat teljesíti — mondván Jeruzsálemnek: Fel fogsz épülni s a templom megalapíttatik. (Ezs. 44. 28.) Majd folytatja: így szól az Örökkévaló fölkentjének, Kóresnek, kinek jobbát megfogtam, hogy leigázzam előtte a népeket.“ (45. 1.) A jóslat beteljesült. Az események, a történeti helyzetek logikáját megértő próféták biztosra vették Babel bukását melynek romjain megvalósul a soha föl nem adott remény: Izrael vallási és politikai újjászületése. A zsidó próféták „Isten fölkentjeként“ üdvözlik a pogány uralkodót, Gyus perzsa királyt. Szabadító volt. A Kr. e. 537. évben megengedte a száműzötteknek a hazájukba való visszatérést. Az Achamenidák kormányzatát vallási türelmesség jellemezte; beérték a meghódított népek gazdasági s közgazgatási függőségével. Lehet, hogy politikai számítás is fűződött a felszabadításhoz; nem akart deportált alattvalókat a birodalmában, kivált, hogy külső háborúkra is készült. De nem ez volt a döntő ok, hanem a perzsa udvar szelleme; ez szabta meg Cyrus politikáját. A hierarchia embere volt, aki például a Nabunidtól Babylóniába hurcolt isteneket visszavitette templomaikba. A zsidók szabadonbocsátása beleillett a rendszerébe. Ugyanígy megengedte a régi szidóni templom fölépítését.¹⁾ Az esemény túlnő egy nemzeti ügy keretén: a próféták Cyrus győzelmében az egy-

istenhit világiadalát köszöntenek, melynek látható jelképe s bizonyossága lesz a jeruzsálemi templom; ez igen fontos részlet a zsidó messiási kor történeti koncepciójában. S most, hogy a képe feltűnik a sóvárgó lelkekben, sőt közeli valóságnak érezhetik, — Ezekiel, az egyik exiliumi próféta, már részletes templom-tervet dolgozott ki — természetes, hogy újult erővel kap a nép lelkébe a Dávid-sarj theokrátikus, vallásos intézményeken nyugvó uralmának ősi vágya, ábrándja. (Jezs. 11. 1. 10. Jer. 23. 5. 30. 9. 33. 15. 17. 22. Ez. 34. 23. Hós. 3. 5. Ám. 9. 11. Micha 5. 1. Zak. 12. 8.) A templommal együtt várják a messiási királyt. Amil-Marduk (Evil-Meróda) kiengedi a fogságból Jojákin királyt (561) — már ez maga is messianikus előjel, hát még Jojákin fiának, Sesbaczarnak (Szin-Bal-Uszur) helytartósága — ez már a régi próféciák beteljesedése, a Dávid-ház restaurációja. Sesbaczart, kinek Cyrus kiadatja a jeruzsálemi templom kincseit, halála után az unokaöccse, Zerubbábel követi a helytartóságban. A nép csügg rajta, mint a zsidó messianizmus hordozóján, mint a nemzeti megújulás gondolatának megszemélyesítőjén Zerubbábel 15—20 évig volt helytartó, pécha,²⁾ aki csak Abarnahara (a „folyamon túl”: a perzsa Szyria neve = Palesztina) kormányzójának volt alárendelve.

Mintegy 43.000 ember indult haza Babylóniából (537) Józsuá főpap és Zerubbábel vezetése alatt. Leteszik a templom alapkövét s az oltárt felavatják a régi helyén, még ugyanazon évben. A hazatértek — a legtöbb pap és levita — hozzálátnak az új életformák, a kultusz intézményeinek berendezéséhez. Első a támid, a mindennapi áldozat. Szinte hihetetlen a nekibuzdulás. Mert igaz, hogy Cyrus a perzsa kincstár költségére akarja a templomot építtetni és a Babylónban végkép megtelepült zsidók lelkesen s áldozatkészen támogatják a szívükhöz nőtt vallási és nemzeti vállalkozást, de otthon mindenfelé nyomasztó szegénység. Jeruzsálem és környéke pusztá, letarolva, kifosztva. Műveletlen földek, rombadőlt házak. A régi zsidó területen harácsoló, ellenséges idegenek: északon a szamaritánusok, délen az edómiaiak. Övék a földbirtok. A termelő munka hiánya még fokozza

az általános ínséget. Ráadásul rossz évek s a gazdasági nyomorral együtt a közszellem erkölcsi süllyedése, a társadalmi ellentétek kiélezettsége. (Zak. 5. 3. 4., 8. 17.) Mind e bajt betetőzte Gyrus halála (529) után a fiának és utódának, Kambysesnek papságellenes politikája, aki templomokat lerombol és a zsidóknak is megtiltja az építést (Ezr. 4. 6.), sőt ellenükben az agyarkodó rossz szomszédot, az edomiakat pártolja. (Zak. 1. 15. 2. 2—4. 12.) Darius uralma alatt megint a régi irányzat, a hierarchia kerekedik felül; Sisines (Tatnaj) helytartó hiába akar gáncsot vetni az udvarnál a templomépitésnek, hogy a zsidók el akarnak szakadni a perzsáktól. A történeti konstelláció is kedvezőre fordult. A perzsa birodalom recseg-ropog minden izében. Darius népei sorra felázadnak. Az építés 520-ban újra nekilendül. A pogány hatalom megrendülése úgy hat, mint a messiási kor előhírnöke. Ghaggai és Zecharja próféták megérzik a lélektani pillanatot, fáradhatatlanok a buzdításban. Mind színesebb és csillogóbb a prófétai remény; Zerubbábel már királynak látják, Isten választottja és „pecsétgyűrűje“ ő. (Chag. 2. 20—23. Zak. 4. 9. 10.) De a hangulat nem volt egységes. Józsuá és Zerubbábel versengenek a legfőbb hatalomért. (Zak. 3. 1—10.) Zecharja a főpap mellett van (Zak. 6. 11.) és ez a törekvés diadalmaskodott.

2. *Theokratikus alkotmány.*

Elkészült a templom, fel is avatták (516) örömujjongással, zsoldárokat zengve, de a messiási Dávid-királyságból nem lett semmi. Zerubbábel eltűnt a szereplés színteréről. Talán visszament Babylónba, vagy letették állásából. Zsidók voltak az utódai is (Neh. 5. 14. Mai. 1. 8.), de nem Dávid-sarj. Zerubbábel egyéni tragikuma sorsdöntő fordulatot jelent a zsidóságban, melynek végzetévé lett a theokratikus államforma. A theokrácia — belső ellenmondás, halálra ítélve már a születése percében. A politika az „exigenciák tudománya“: az élet, a fejlődés szükségességeihez való alkalmazkodás; az isteni törvény pedig, mely a theokráciában a köz- és magánélet minden vonatkozását szabályozza — hajt-

hatatlan; nem tür megalkuvást. Ideig-óráig érvényesülhet a legkisebb érintésre is felhangzó tiltakozása, de örökösen nem sáncolhatja el magát a „non possumus“ elve mögé. Az élet, a történeti helyzetek parancsa mégis csak erősebb bármily szabálynak. Az élet pedig nem engedhet, csakis a szabály; ha nem teszi, a valóságok elháríthatatlan követelése szétrobbantja a theokrácia kereteit; ha pedig alkalmazkodik, belepusztul a saját logikátlan -ságába. Ez a dilemma a theokráciának megölője. A hasmoneus főpap-fejedelmeket nem szerették, mert világias gondolkodásuk és hódító politikájuk elhanyagolta a vallási szempontokat. Pedig az nem felületesség vagy közönyösség volt, hanem természetes valami; kényszerűség, melyet az idők és érdekek megértése diktált. A zsidó theokrácia — mint a többi is — áldozatul esett, áldozatul *kellett* esnie a tőle elválaszthatatlan irreális gondolkodásnak, mely ellenszenvvel néz minden politikumot, nem simul az élethez. A zsidó állam már Zerubbábel bukásával elbukott.

A Júdeában történeket csak a babylóni háttér magyarázza. A perzsa kormányzat hierarchikus szellemétől annyira átvódott a nép lelke, hogy a Dávid-házon csüggő reményeket, honi hagyományokat megtagadva, a theokráciát választotta, ami azért is sikerülhetett, mert a hazatértek nagy része pap és levita volt. A theokratikus berendezkedést még jobban megszilárdította az Ezra és Nechemja által életbe léptetett alkotmány.

Főpap került az ország élére. A nemzeti élet középpontja a templom, melyben az áldozati kultuszt a kiváltságos papi osztály végzi. Rajluk kívül leviták, énekesek (mesórerim), kapuőrök (sóárim) és a leviták szolgái (netínim) az istentisztelet és a templomi szolgálat funkcionáriusai. A papság hivatalos működésében huszonnégy csoportra volt osztva (mismárót Neh. 13. 30. II. Krón. 31. 16. patria vagy ephéméria), alcsoportjaik pedig a phylék. Rangjuk nem egyforma. Különösen a Jojárib-féle papi osztály volt előkelő; belőle származtak a hasmoneus főpapok is. De az exilium utáni papság igazi arisztokráciája a cádókiták, kiknek őse, Cádók, már Salamon király idejében főpap volt. Ezekiel próféta (40. 46. 43. 19.) nekik szánta a kultusz kizárólagosságát. Ők tényleg

privilegizált nemzetségnek tartják magukat, bár nem jutottak egyeduradalomra. De elnyomják a levitákat, akik a Deuteronomium könyvében még egyet jelentenek a papsággal, csak Ezekielnél látjuk őket lefokozottságban. Elégedetlenkedik a kultusz-személyek társadalma, ami végzetessé válhatott volna az új államiságra, melynek jórészt ők a hordozói. Az alsóbb papság létérdekei sokat szenvednek a hatalmasabb, előkelőbb papi családok önzésétől, túlkapásaitól. De az egész nép sanyarú életviszonyokkal küzd; se gazdálkodás, se ipar. Csak rengeteg adó: a mandat (pénz-fizetség, Ezer. 6. 8. Neh. 5. 4.), a hálák (vám) és foiltu (természetbeli adó Ezer. 4. 13. 20., 7. 24.), meg a helytartónak tetemes járandóságai. Mindezt egy nagyon gyérszámú lakosságnak kellett előteremtenie. A hazatérők mintegy 10—15.000 lelket találhattak otthon, úgy megviselte az országot a két száműzetés (597. 586). A Nechemja korabeli Júdea alig terjedt túl dél felé Bét-Gúron (Neh. 3.), lejjebb már az edomitáké volt. Északnyugaton pedig a legszélsőbb pont Lydda. Az egész csak néhány mérföld Jeruzsálemtől egy-egy irányban. E csöpp tartomány tengődő népe még ellenséges zaklatásokkal is vergődik. A régi izraeli királyság lakói, a zsidó-pogány szamaritánusok³⁾ nem hagyják békében. Az otthoni közállapotok se nagyon szíthatták a lelkesedést. Társadalmi meghasonlottság, gyűlölködés, az osztályérdek kíméletlensége, a gazdagok közönye és szűkkeblűsége, a világiak dölyfe, gúnyolódása és erőszakossága nehezedik a jámborokra, a szegényekre, — Isten szolgálaira és aláztosaira — kiknek panasza fölsír a zsoltárokból. De a csüggesseget és unottságot lebírná a próféták bátorító szava s a babilóni testvérek folytonos áldozatkészsége. A templom valósággá lett. Kisebb volt, mint az elődje. Valószínűleg egyiptomi stílusban készült, tyruszi anyagból és tyruszi munkások keze által. A templomi vallásgyakorlat első formái, szervei: a kórus, az éneklés módja és melódiái. (I. Krón. 9. 15. 25.) A kultusz igen nagy jelentőségű volt a zsidóság életében, de nem az élet egésze; a zsidóságot nem tette egyoldalú ritualizmussá. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni. Fölületesség, elfogultság másképp hiszi. A templom korszakában, sőt azon túl is mindvégig a zsidó vallásos élet kettős

iránya: a formalizmus mellett az egyéni joga, az érzés szava, erkölcsi emelkedettség, a személyes vallási élmény az egykorú zsoltárokból, a legrégebbi imákban, melyekben szabadon élhette ki magát a vallásos ihlet és csupa bensőség, közvetlenség, prófétai szárnyalás és tiszta etnikum, ahogy e szabad alkotások megszólalnak a kultusz világában is. Az áldozati kultusszal összefüggött az ima és tóraolvasás, a szentély falain belül is. Hát még a nem-sokára feltűnedező zsinagógában: ott meg csak a vallás „szellemisége” érvényesülhetett. A hagyomány szerint (Támid IV. végén és V. 1.) Ezra megállapította a liturgia legrégebbi elemeit és a hétköznapi imádkozásnál állandóan szerepelt a tízparancsolat is. Az írástudók és talmudbölcsek jogszabályozása hegynyi magasságba tornyosította föl az obszervanciákat, vallásos kötelességeket, de mint a sziklák közt kanyargó kristályvizű patak, úgy az égbe nyúló szertartás-torlaszok közt rejtőzködve, majd ismét előbukkanva, de mindig ott húzódik a próféták és a zsoltárok vallásának ere. Olyan tanítások hangzanak el, melyek méltók lettek volna egy Ámós, Jeremiás vagy Deuterojesájához. A zsidó vallásos élet nem merült ki a templomhoz kötött, hierarchikus tevékenységben. A papi kultusz nem szorította a népet vallási passzivitásba és nem szárította ki az etikai szellem mindig élő forrását.

3. Ezra és Nechemja intézkedései. Vallási elkülönződés.

A theokrácia berendezkedésében, a zsidó állam vallási alapra való helyezésében korszakos jelentőségű az írástudó papnak, Ezrának föllépése, mely megszabta a zsidóság egész fejlődését. Artaxerxes király engedélyével hazatért (458) s még egy kisebb csoport, körülbelül 1760 ember. A király teljes hatalommal ruházta fel Ezrát s megbízta „ítélni a törvény szerint s tanítani”. Ezra „ügyes írástudó” volt. (Ezr. 7. 6.) Nemcsak pap, hanem írásmagyarázó = mébin. (Ezr. 8. 16.) Ez a fogalom a zsidóság további történetének kiinduló pontja, hajtó ereje: a Tóra alapított törvényhozás és a benne való élet, melyet az írástudó (szófér) és a magyarázó (mébin) irányít; a két szó szynonim, egy személyt jelöl. A hagyó-

mány sok fontos intézkedést tulajdonít Ezrának, Rendszeressé tette a tóraolvasást hétfőn és csütörtökön (Bába kam. 82a.), melyek törvénytörvények voltak s akkor ment be a falvak népe a városba. (Ketub. I. 1.) ő hozta be az ó-héber írás (ibrit) helyébe az asszír tartományokban kifejlődött assúr (assúrit), a ma is használt szögletes (nyomtatott) írást. De nemcsak a betű-typust változtatta meg, hanem magát a zsidót is új történeti típusá tette, a nem-zsidó környezettől való elszigeteléssel. „Az országok népeinek tisztátlanságától“ való mentesség akkor a vallásos szentség követelménye volt. A pogányokkal való érintkezés profanizálja azt, ami szent; ebből a vallási felfogásból nőtt ki az elzárkózás rendszere, nem embergyűlöletből vagy fajgögből. A vallási „tisztaság“ és „tisztátlanság“ elemezhetetlen ös-képzetek; a gyökerük talán valami tabu-motivum, hogy az „idegen“ kerülendő, nem hódoló, remegő tiszteletből, hanem mert „tisztatlanná“ tesz. Kétségtelen, hogy Ezrát az egyistenhit tisztaságának féltése vezette. Ünnepi gyülekezetben, a bűnbánás megrázó jelenetei közt megeskette rá a népet, hogy elbocsátják a pogány nőket, kikkel összeházasodtak (Ezra 9—10. fej.), mert „összekeveredett a szent nemzetség az országok népeivel“. (9. 2.) Majd általános hűségesküt fogadnak a Tórának, melyet Ezra olvasott fel egy deszkaemelvényen. (Neh. 8. 4.) „És olvastak a könyvben, Isten tanában, magyarázva és figyelve és megértették az írást.“ (Neh. 8. 8.) Ez az esemény, 445 tisri 24. napja, népavatás volt, mellyel a zsidó szellemtörténetnek új érája kezdődik. Az a jelenet a zsidóság egész későbbi, belső életének kicsinyített tükörképe: „És olvastak a könyvben, Isten tanában, magyarázva és figyelve“ . . . azóta is csak ebben él a zsidóság. A hűségeskü fontosabb részletei: az idegen házasságok tilalma, szombattartás, a semitta-év törvénye (hogy minden hetedik évben parlagon kellett hagyni a földeket), évente egyharmad sekel a templomi és áldozati szükségletekre, az oltári tüzelőfa kellékének egyes családok részéről való ellátása, a zsengek, tizedek s egyéb illetmények beszolgáltatása, amely áldozati járulékokat külön templomi helyiségbe (liska) hordták össze; a theokrácia igényeinek gondozása és ki-

elégítése az egész vonalon. A talmud (Jer. Meg. I. 5.) említi a „vénekből és prófétákból“ alakított „nagy zsinagógát“. A hagyomány szerint ez a 120 tagból álló testület volt Ezra és Nechemja óta a zsidóság életének legfőbb irányítója: magyarázta a Tórát, törvényt szabott s időről időre életbeléptette a szükséges intézményeket. Valószínű, hogy nem volt ez állandó s határozott számú szervezel, hanem alkalomadtán összehívott népgyűlés, mint Ezra és Nechemja korában, a vallásos teendők és fontos közügyek megbeszélésére és eldöntésére. A fejlődéstörténeti pragmatizmus hiányát akarták e formulával áthidalni, hogy az ismeretlen forrású haláchák s intézmények (tékának) eredetét, melyek már a tóratudós-párok föllépte előtt érvényben voltak, a „nagy zsinagógának“, vagy a szófrinmak vagy egyszerűen Ezrának vagy Ezra és a bét-dinjenek tulajdonították.

Az „elkülönödő“ zsidóság (nibdal) vallásos eredeiű, nem pedig valláspolitikai raison, mintha a népi egyéni jelleg tervszerűen, tudatosan elszigeteléssel akart volna védekezni. De ez a belső életlehetőségek s a külvilág szempontjából egyaránt oly súlyos következményekkel járó nibdal-jell eg a továbbiakban történet-pszichológiai természetesség, mert a zsidóság mindig ellenséges környezetben élt, a környezete pedig maga is szívesen kovácsolt újabb meg újabb rácsvasakat az elválasztó kerítéshez.

A próféta a zsidó egyetemesség, a szófér az elkülönződés, mely az örökös tóratanulmányba temetkezik. De az ő betűkultusza nem öl, hanem életet ad, fejlődőképességet a betű uralma alatt is, perspektívát a begubódzó egyoldalúságban. A szófér-irány nem a mozdulatlanság elve. „Magyarázva, figyelve“ — ez a módszer: a szabad mérlegelés; a hagyományok szentségében folytonos alkalmazkodás, misztikus életlátásában s munkásságában kritikai érzék. Az Ezra és Nechemja alkotmánya a maga képére formálta a zsidóságot, melynek lelkében a népiséget a vallás, a vallást meg a népiség fanatikusává tette, hogy a vallás már szinte nem is önmagáért, hanem a népiségért akar élni. Ez a tórastudiumban lélekző nibdal-szellem, az elszigetelő tilalomrendszer nemcsak theokrácia, hanem a zsidó népi tudatosság

mementója. Ezért konzerválta a zsidóságot. Nechemjának több része van benne, mint Ezrának. Amaz a zsidóbb típus; nem a papi, hanem a világi ember vallási szigora, mint ez oly jellemző a zsidóságra. Nechemja a vallási zelóta — a zelótaság előtt. Igazában ő az újjászervező. Mint udvari ember — Artaxerxes király pohárnoka volt — jártas a politikában s tudta, hogy a belső reform nem állhat meg külső biztonság nélkül s minden államformának vagy társadalmi rendnek legnagyobb veszélye a nyomor. A király kinevezi pechának s 445-ben Jeruzsálembe megy. Első dolga a védtelen város falait fölépíteni, amivel már Ezra is megpróbálkozott, de hasztalan. A bét-chóróni Szinuballit, Tóbija. a/ „ammóni szolga“ és az arab Gósam vezetése alatt az ammóniák, asdódiak és arabok zavarják az építést. (Neh. 4. 1—2.) Sőt magában Jeruzsálemben is volt ellenzéke, mely összejátszott Tóbijával (Neh. 6. 17—19.) — gazdasági érdekből. Az előkelő osztályok félték az új rend miatt rájuk háruló terhektől. Aggasztóbb volt ennél a mindinkább terjedő nyomor. A perzsa adók megfizetéseért házak, gazdaságok elzálogosítva; az elszegényedett adósok gyermekeiket eladják, vagy rabszolgaságra jutnak. Az építkezés még növelte adósságukat, bár egyesek, mint maga Nechemja is, nem foglalták le az adósok termését. Bámulatraméltó s rendkívül tanulságos Nechemjának szociális politikája, hogy mindezelőtt a koldusbotra juttatott és a panaszból ki se fogyó nép helyzetén akar könnyíteni (Neh. 9. 36—37.), amiáltal kedvezőbb hangulatot teremtett a falépítés művének. Be is fejezte s fölavatták 52 napi munka után. A kereskedők, ötvösök, fűszeresek, minden céh a maga foglalkozása helyével összefüggő falrészletet vállalta; a papok és leviták is dolgoztak rajta. Az építők egyik kezében a szerszám, a másikban a fegyver. (Neh. 4. 11.)

4. Az új rend. Reakció a reformok ellen. Perzsa befolyás a zsidóságban.

A biztonság helyreállítása után a társadalmi béke s egyensúly intézkedései. Minden tíz ember közül sorshúzás útján csak egyet telepítenek Jeruzsálembe, a városi lakosság túltengésének meggátlására, a proletariátus enyhítésére. Boldognak érezte magát a kisorsolt. A többi a környék falvaiban. (Neh. 11. 1—2.) A papság volt a városi arisztokrácia, meg a vagyonosak és a nép 150 előjárója, de a szegényebb osztály se hiányzott. Legtöbben a vidéken gazdálkodtak. A leviták, énekesek, templomszolgák s kapuőrök megéltek a szolgálatukból. A főpapnak és papoknak külön házaik és kamráik voltak a templomban. (Neh. 3. 20. 28—30).

A gazdasági viszonyok javításával együtt a közigazgatás megszervezése. A pécha bíraskodik s az adót behajtja. Katonasága nincs. Ha nem ütközik állami érdekbe, az ország független. Fontos ügyekben a népgyűlés dönt. A végrehajtó hatalom a 150 előjáróé (családfők vagy „vének“), kik naponta a helytartónál étkeznek; ez volt a fizetésök. Az előjárók e testülete elődje a szynedrionnak, vagy gerúziának. Minden előkelőbb családfő tagja lehetett. Már a bibliában is hivatalos vezetők a „nép vénei“, de nem tudjuk, hogy tényleg öregek voltak-e, mint a spártai gerónok, vagy a név csak pusztán cím, mint a senator vagy presbyter fogalmában. A családok nemzetségekbe tömörültek (mispáchót. Neh. 4. 7.) s az előjárók a nemzetségükkel jelöltetnek, mint a rómaiaknál a tribus és Attikában a démosz. A genealógiákba való följegyzés szerint (hiszjáchész Ezr. 8. fej.) negyvenhat nemzetség volt. Némelyiket a lakóhelye szerint csoportosították. Főképp a tengerhez vezető utat népesítették be; Jópe kikötője említve (Ezr. 3. 7.), amiből látjuk, hogy a hasmoneus fejedelmek nagyszabású hódító politikája régi hagyományra, törekvésre tekinthet vissza, bár ekkor még nem volt Jópe júdeai birtok. A nemzetségek a vagyonos polgárokból álltak (mint Spártában); csak ezek bírtak politikai jogokkal. Közülök kerültek ki a „vének“. Iparosoknál

a céh pótolta a nemzetségi köteléket. (Neh. 3. 8. 31.) Nemsokára szinte forradalmi változás esik ezen az alkotmányon. Talán a theokrácia gondolkodásmódjával függ össze, hogy a nemzetséghez tartozás jogcímét fölváltja a vallási jogcím, hogy az egyén nem azért zsidó, mert valamely nemzetség tagja, hanem mert zsidó a vallása.⁴⁾ Ez a theokratikus értékelés tette lehetővé a prozelyták kezdődő beszivárgását is, ami még jobban elősegíté a nemzetségi keretek széthullását. A „jehúdi“ vallási fogalommal lesz. Evvel csakugyan mindenkorra történelmet csinált a zsidó theokrácia. A „júdabeli“ többé nem a törzshöz tartozást jelenti, hanem a „zsidót“, bármely törzshöz tartozik is, hacsak elismeri az Egyistent és a Tórát. Neh. 2. 16. a jehúdi még a kóhén ellentéte, de Eszter 2. 4. a benjaminita Mordecháj is jehúdi = zsidó.

Júdea kilenc kerületre volt osztva. (Pelekh. Neh. 3.9.) Főnökeik az exiliumtól megkímélt nagybirtokosok voltak s intézték körzeteik közigazgatását. Bár kívül álltak a nemzetségi köteléken, de náluk szintén elég volt a zsidó származás s a vallási közösség.

Nechemja államalkotó művészetében a legmesteribb vonás, hogy az ő theokratikus szervezetéből formailag hiányzik a hierarchia: minden bírói és közigazgatási tevékenység a világiak kezében. Igaz, hogy a főpap az ország legelső méltósága s a Tóra törvénye mindennek szabályozója, de az a „formaság“, a laikus elem általános érvényesülése a közügyekben mégsem pusztá külsőség, üres séma; nem maradhatott hatás nélkül a közszellemre. A dolgok új kerékvágásában is kísért a múlt dicsősége, a messianizmus (Mai. 2. 4., 3. 1. 4. 10.) ábrándja; Nechemja új ígéretként tűnik *íöl* a népnek. A nabateusoknak Edóm fölött aratott győzelme még jobban lánggra lobbantja az epedő vágyat. Sőt Nechemjának régi, ravasz ellenségei unszolják, csábítják, hogy fogadja el a királyságot, mert akkor illoyalitással vádolhatnák a perzsa udvarnál s így fölboríthatnák az új helyzetet. Ez nemcsak az idegenek, hanem a velők cimboráló főpapi körök számítása is volt, melyek nem átallozták a hírhedt Tóbijával szövetkezni; magukhoz hívják s rábízzák a templomi kamra őrizetét, lakást adnak

neki a templom előcsarnokában. (Neh. 13. 4. 7.) Sőt Eljásib főpap rokona, Manasse, Szinuballit leányát veszi feleségül, ami újból megingatta az idegen házasságok tilalmának érvényét. A főpap tekintélye alászáll, kinek demoralizáló példája sokakat eltántorít a vallástól s az erkölcsi törvényektől. (Mai. 3. 5. 15. 18—19.) Vallási frivolság kap lábra s ép Eljásib főpap családja részéről indul meg a leghevesebb reakció Nechemja reformja ellen. Különös és mégis természetes, hogy mint találkoznak a főpapi és világi érdekek: Eljásib a földbirtokos osztály, az arisztokrata családok segítségével akarja elbuktatni Ezra és Nechemja alkotmányát, melyet mindkét fél nyűgnek, roppant anyagi megterhelésnek érez, hogy ne kelljen a rengeteg papi proletariátusról gondoskodniuk. Az események hírére Nechemja 433 után hazasiet Perzsiából, ahová előzőleg visszafért. E második jeruzsálemi útja végkép diadalra viszi a theokráciát, de — ügylátszik, némi módosítással, a hierarchikus jelleg további enyhítésével. Erre vall, hogy a hűségeskü okmányának aláírói közt legelői a helytartó. Eljásibot bizonyára letették állásából. Júdea se nem királyság, se nem egészen papi állam, hanem perzsa provincia zsidó helytartó alatt.⁵⁾ Nechemja döntő lépést tesz: Tóbiját kiutasítja s megegyeszer a legszigorúbb megtiltása az összeházasodásnak s a szombat megszegésének.

Nechemja a jellemévei is sokakat meghódított a nagy vallási reformnak: kímélte a szegényt, adósságokat elengedett s helytartói fizetést nem fogadott el. A Tórát egyeduralomra segíté. A legtöbbben szívesen vették. De akárhányan a törvény megszegéseért járó büntetések elől kivándorolnak, főleg Sichembe. Szinuballit még pénzzel, birtokkal is csábítja oda a zsidókat, kinek veje, Manasse lett a Darius Nothus alatt 420 körül a Garizim-hegyen épített szamaritán templom főpapja.

A perzsa befolyás erősen érzik a zsidóságon. Legkirívóbb az angelológia, a rossz szellemek hite. (Dívek. Aesma Daeva = Asmodáj. Gittin 68a.) A talmud szerint is (jer. Rós Has. I.) Babylóniából kerültek az angyalnevek. További érintkezést keresve, kétségtelen, hogy a gyakorlatba már átment tisztasági és tisztátlansági

torvények jelentőségét még fokozta a perzsa vallási hatás. Lehet, hogy a habdála, a tűz világosságára mondott benedikció is perzsa befolyásra keletkezett. De nem valószínű, hogy a holtak feltámasztásának hite a zsidóknál perzsa eredetű. (Klausner: *היסטוריה ישראלית* I. 184.) Az irodalomban hanyatlás, mely meglátszik a Krónikák könyvén. Lapos, erőtlen s nyelvtanilag mind lazább héberség, arammal keverve. (Ezra és Nechemja könyve.) Jeruzsálemben csak a szó fér ír héberül; a nép és a perzsa állam hivatalos nyelve az aram.

Az írástudók csöndesen folytatják munkájukat. A fejlődést nem lehet pontosan, tövéről hegyére kimutatni, de sok törvényt, a tórabeli parancsok és tilalmak védelmére szánt „korlátokat” (sz'jog), egyes benedikciókat, imákat, például a kiddus, habdála (Ber. 33a.), vagy a semóne eszré egyes részeit, az írástudók nevében (middibré szófrim) említi a hagyomány.

A perzsa fenhatóság általában nyugalmas korszak volt a zsidókra. Egyetlen véres epizód, midőn Jójada főpap fiainak, Józua és Jóchanannak versengése, illetve az utóbbinak megölése miatt, akit III. Artaxerxes Ochus király (361—338) helytartója, Bagoses pártfogolt, a helytartó hét esztendeig zsarolta a népet.⁶⁾ A király pedig egyiptomi háborúja során zsidókat deportált a Kaspi-tenger menti Hyrkániába (361—360). Ez a terjedő diaszpórának egyik legrégebbi részlete.

MÁSODIK FEJEZET.

A hellenizmus és a diaszpóra.

A görög, egyiptomi és szyr fenhatóság kora.

Kr. e. 332 — Kr. e. 165.

1. Nagy Sándor és a zsidók. Egyiptomi zsidó telepések és jogviszonyaik.

Makedóniai Nagy Sándor palesztinai győzelme — 332-ben elfoglalja Jeruzsálemet — valóságos forradalmi eseménye az ó-kori zsidó történetnek. A görög területhódítás nem közigazgatási és adószedési ügy volt, hanem ellenállhatatlan, mindenható imperializmus: egy világkultúra győzelme, mely a varázsába vont népek gondolkodását, életlátását s életformáit nem hagyta érintetlenül. Nechemjának történeti védelmi rendszere, a szinte légmentesen elzárkózó nibdal-typus, a magát minden „pogánnyal“ szemben körülbástyázó zsidó szellem nem állhatott meg N. Sándor nivelláló törekvései előtt. A szomszéd népek kulturális fejletlenségétől Júdeának nem kellett tartania; ők nem férhettek hozzá a zsidóságnak jól körülfalazott szellemi s vallási egyéniségéhez, de a görögség ellenében az elkülönődésnek semmiféle sánc-rendszere nem vált be. Láthatatlan ellenség volt, de mindenütt érezhető ez a *pénétration pacifique*, a hellenizmus békés behatolása. A görögség mint politikai s világkultúrái erő, óriási fölényével s anyagi súlyával a Keletnek tarka népi és vallási kevertségét a hellenizmus nyelvi s műveltségi egységébe igyekezett olvasztani. Új életigények támadtak a nyomában, új létformák ismerete s megkívánása. Ez a folyamat mindenütt együtt járt N. Sándor hódí-

tásával. A jeruzsálemi zsidók nem sejtették, hogy milyen belső változás van kialakulóban. Lelkesen, boldogan köszöntötték a kegyes uralkodót, aki nem bántotta a vallásukat, sőt áldozott is a jeruzsálemi templomban. A türelmesség bizonyult a legjobb politikának, ha csak ellenszegüléssel vagy törvénytelenséggel nem provokálták a megtorlást. A görög fegyverek végleges diadalát rábízta a görög — műveltségre. A hagyomány szerint Jaddua főpap (a Megill. Táánitban: Jámbor Simon) tisztelgése (Jóma 29a), illetve N. Sándor világhatalmának Dániel könyve alapján való megigazolása, kegyesen hangolta a zsidók iránt. Beérte a makedón helytartónak való adófizetéssel, kinek székhelye Samária volt. Bölcs politikáját dicséri a minden hetedik évre (semitta) engedélyezett adómentesség, amit a perzsa királyok is megtettek. Júdea Cöleszriának, az északon a Taurus és Libanontól, délen Egyiptomtól határolt területnek (Alsó-Szýria) része lett. De Júdeát növelte is: a szamaritánusok felháborító viselkedése miatt — meggyilkolták a görög helytartót — a rovásukra több kerületet átengedett a zsidóknak (331). A zsidók hálások voltak. Szívesen beálltak N. Sándor seregébe s már ezen a réven is eljutottak a világbirodalom legkülönbözőbb helyeire. A zsidó diaszpóra történetében, a zsidóságnak Palesztinán kívül való elhelyezkedésében a legnagyobb jelentőséggel bír a N. Sándortól 332-ben alapított s róla elnevezett egyiptomi főváros, Alexandria. Különben az egyiptomi zsidótelepülés jóval régibb. Valószínű, hogy már II. Pszammelich királynak (Kr. e. 594—589) voltak zsidó zsoldosai az athiópok elleni harcában és hogy az abu-szimbeli (Felső-Egyiptom és Athiópia határán) feliratok említette „másnyelvűek“ a zsidók. A babylóni hódoltság idején — Gedalja, júdeai helytartó megöletése után — a nép egy része, Jeremiás akarata ellenére — Egyiptomba menekült (Jer. 42. 9.) s Apries király Migdól (Tel-el-Szamat), Tachpanchész (Dafne, Tel-el-Defenne), Nóf (Memphis és Patrosz) tartományába — Dél- és Felső-Egyiptomba — telepíté őket. Jer. 43. 7., 44. 1.) A perzsa uralom alatt zsidókat is deportáltak Egyiptomba; zsidó katonai telepek is voltak ott abban a korban.¹⁾ E perzsa-zsidó katonai telepések utódai a

papyruszokban említett „perzsa-zsidó leszármazottak“.²⁾ De fontosabb volt ennél N. Sándornak egyiptomi telepítése, aki szolgálataikért egyenjogúsággal jutalmazta a zsidókat; nagy hasznukat vehette egyiptomi útján s méltányolni tudta világkereskedelmi összeköttetéseiket, országokról s népekről való ismereteiket.

Júdea sűrűn cserélt gazdát N. Sándor utódainak, a diadochoknak versengése miatt. I. Ptolomeus Lagi fölhasználva a zsidók szombati passzivitását, elfoglalta Jeruzsálemet (320—19) és sok zsidó foglyot vitt Egyiptomba. Csakhamar a versenytársa, Antigonus keríté birtokába az országot (315—312), kinek fiát, Demetrius Polyorketést azonban a seregében harcoló vezérének, Seleukusnak segítségével Gázánál legyőzte (312). Ez a győztes Seleukusról elnevezett Seleukida-érának kezdete. (Minjan jevanim = görög időszámítás, vagy m. setárót = az okiratokban használt éra; a babylóniai szyreknél és a zsidóknál 311. a kiindulópont.) A gázai csata múltó dicsőség volt; Ptolomeus kénytelen Seleukus elől visszavonulni s ezért — egyéb városok közt — Jeruzsálem falait is lerombolta. Végül döntő diadalt arat: az ipsosi harcban (301) megölte Antigonuszt s Júdeát Egyiptomhoz csatolta. Az egyiptomi fenhatóság 301—198-ig tartott, I. Ptolomeus alatt, kivált a gázai csata után, sok zsidó került Egyiptomba s Kyrénébe, egykori vezértársa pedig, Seleukus, a 300 körül alapította szyr fővárosba, Antióchiába vitt számos zsidót. Az egyiptomi zsidókat megbízhatóságukért a várakba szerették beosztani. Erődszolgálatukat bizonyítja a régi eredetű *Castra Judaeorum*, amilyen sok volt a Delta keleti és nyugati oldalán. Az egyik alexandriai nekropoliszból származó felirat (Kr. e. 3. sz.) zsidó katoná nevé is említi (Akabja, Eljoénáj fia).³⁾ Akik nem jutottak a helyőrségbe, azokat — ugyancsak alattvalói hűségükért — szívesen látták a főváros megbízhatatlan népe közt. Ptolomeus utódai, II. Ptolomeus Philadelphus (283—246) és III. Ptolomeus Euergetes (246—221) tovább fejlesztik e zsidó katonai gyarmatokat.

Ami az egyiptomi zsidóknak mindjárt kezdetben való egyenjogúságát illeti (iszotimia vagy iszopoliteia: egyenrangúság, egyenlő polgárjog), ebben több kategória volt:

1. A legrégebb zsidó telepések, — zsoldosok — akik egyszerűen makedónoknak számítottak; velők voltak egyenjogúsítva s úgy is nevezték őket. Az Augustus korabeli papyruszok még említenek zsidókat, „makedónnak“ jelölve.⁴⁾ 2. Zsidó jog szerint élő katonák, kiknek utódai a „zsidó leszármazottak“ s általában mind a Júdeából önként bevándoroltak; ezekből állt az alexandriai zsidóság túlnyomó része. 3. Az I. Ptolomeus által deportáltak csoportja, akik felszabadulásuk után is jogi alárendeltségben maradtak (dediticii). A makedón jogúak — mint maguk a makedónok is — mentek voltak a fejadótól. A zsidó jog szerint élők — bár szintén privilegizált politikai község — valószínűleg fizették, mint a görög lakosok is; de a hadifogoly-telepések minden bizonynyal.⁵⁾ A jeruzsálemi templomi adó, a fél sekel, mindenkire kötelező volt, még a nőkre és a gyermekekre is, ami valószínűnek látszik, Sekál. I. 2. 3. alapján.⁶⁾ A templom pusztulása után a fél sekel állami adó lett: a „zsidók adója“ néven találkozunk vele a papyruszokban. A hellenizmus elején e telepések közt a paraszt és a katona az uralkodó réteg; persze, iparos és kereskedő is van elég; az utóbbiak száma Alexandria fejlődésével párhuzamosan növekszik. Már az asszuáni aram papyruszokban (470—411 és 407-ből) egy zsidónak egész csomó üzleti, adás-vételi irata. A parasztságról biztos adataink vannak a Kr. u. 2. század végéig. De az állítólagos zsidó gazdasági fölényt hirdető papyrusz- és gabonamonopólium nem létezett.⁷⁾ Akadnak köztük birtokosok, bérlők és napszámosok. Fajjúmi zsidó birtokosokról egy 153—52. évi papyrusz. Egy másikban földadó-hátralékosok listáját olvasuk. (Kr. e. 2. század.) Zsidó bérlők Ghoranból (Kr. e. 260—59), ahol a földbérlő parasztok közt, kiknek a király ingyen magot oszt, zsidók is vannak. A császárság idejében az egyiptomi zsidók létföltételei leromlottak, de jellemző, hogy a fajgyűlölet dacára is, például Athribisben zsidók és hellének közös ajánlatot tesznek földbérletre a strategosnak. (Kr. u. 130.) Feltűnő s talán állami kedvezésre vall a zsidó bérlők nagy száma ép a Kr. e. 2. században.⁸⁾ Zsidók szerepelnek mint adók és különféle illetékek bérlői /Théba, Diospolis). Valóságos Fortunátussá lett a III. Ptolomeus

Euergetestől Palesztinába kinevezett József b. Tóbija, ki maga is jeruzsálemi zsidó volt, de a működését (229—214) csapásnak érezhették. Kegyetlen harácsolása, kétszínű politikája s frivol hellenizmusa megrontotta Jeruzsálem közéletét. Az egyiptomi szyr versengések során a Tóbija-család végül a szyrek mellé állt önző, lelketlen hatalomvágyból. Idegen érdekek felkarolása a nemzeti hűség rovására: mely nép története ment az ilyen foltoktól? Az adóbérlők rengeteg vagyonával szemben rabszolgák is tetemes számban. Velők is dolgoztattak a birtokosok (Psenyrisben, a 3. század közepéről.)

Az ipar fejlett; akad köztük ötvös, fegyverkovács, rézműves. Egyik-másik mesterségök szinte specialitás, például a jeruzsálemi szentélyben használt szinkenyerék készítése. (Arách. 10b.) Alexandriában a kereskedelem a főfoglalkozásuk. (Bechór IV. 4.) Már a deltamenti lakóhelyök is predesztinálta őket a ki- és a beviteli kereskedelemre, összeköttetések egész Indiáig terjedtek.⁹⁾ Nagykereskedő kevés; az üzleti tevékenység általában kicsinyes, szatócsszerű. A legtöbb szegény. (Philo: De praem. 18.) Philo után 300 évvel Theodosius törvénye az egykor dúsgazdag alexandriai zsidók közt említi az inopes-t, a vagyontalanokat. (Ócskások, gyufaárusok.)¹⁰⁾

A Ptolomeusok sokat köszönhettek a zsidók világkereskedelmi s gazdasági tevékenységének. Zsidóbarátságuk — az ellenkezője ritka — a legjobb egyiptomi politika is volt. Már Seleukidaellenességek is azt kívánta, hogy az örök versenytárssal szemben ragaszkodókká tegyék a zsidókat. Ők Egyiptom bankárai: hitelezők s pénzváltók; uzsora-vádnak semmi nyoma. Vezető állásokba emelkednek. Jó dolguk volt VI. Ptolomeus Philometor idejében (185—145), kinek uralma alatt — a Kr. e. 2. század közepén — a jeruzsálemi hellenisták elől elmenekült IV. Óniás, a főpap fia, Leontopolisban templomot épített a jeruzsálemi mintájára készült oltárral s áldozati kultusszal, melyet a palesztinai bölcsek nem tartottak egészen törvényesnek (Menách. XIII. 10.), de az egyik tanná elismeri a legitimitását a jeruzsálemi szentély pusztulása után. (Meg. 10a.) Az Óniás-templom pár földmaradványa

kiásva. (Tel-el-Jehudijeh; három vörös homokdomb.)¹¹⁾ De az elefantinei (Jeb) papyruszokból tudjuk, hogy ott már a Kr. e. 6. században volt templom áldozati kultusszal s áldoztak Jahúnak. (Juster I. 354. 2.) Keletkezése összefügg a TI. Psaimnetich alapította zsidó katonai kolóniával. 410-ben lerombolták, amiért a zsidók panaszirattal fordultak Bagohi (Bagoas) júdeai helytartóhoz (407).¹²⁾ Érdekes, hogy a későbbi időkben egy *senatus-consultum* megengedte a zsidóknak az áldozást, ami arra mutat, hogy a diaszpórában másfelé is létezhetett a leontopolisihoz hasonló kultusz, (i. h.) Az asszuáni aram papyruszok (Kr. e. 5. század) bizonyítják, hogy ott is volt „Jahú Istennek oltára”. Ptolomeus Philometor az Óniás-templom szükségleteire kiutalta Jessen-tartomány jövedelmét. A zsidók hivatottságát megbecsüli: Philometornak és II. Kleopátra királynénak a zsidó Óniás és Dositheus a hadvezérük. A világkultúrának és kereskedelemnek, meg a nagystílű életélvezésnek ama gócpontjában, a félmillió s Alexandriában, az első Ptolomeusok idején mintegy 200.000 zsidó lehetett. Főkép a kikötő környékén laktak. Az alexandriai zsidóság önálló közigazgatással s jogszolgáltatással bírt; politikai szervezete volt. Élén az ethnarchész vagy genarchész, akit választottak, de állami megerősítés kellett hozzá. Augustus császár elrendelte, hogy az ethnarch halála után gerúzia állíttassák fel, de valószínűleg régebben is létezett hasonló, a jeruzsálemi szynedrion mintájára alakított tanács, hetvenegy taggal. (Szukk. 51b.) Elöljárói az archonok. Sokat szerepel a zsidó alabarch vagy arabarch (az „arab”-nak nevezett nílusi partrészletről kaphatta nevét): fővámszedő volt, vagy magasrangú pénzügyi tisztviselő, különféle illetékek behajtásával megbízva. A hivatala nem specifikus zsidó tisztség, legfőlebb, hogy a Kr. u. első században többnyire zsidók látták el.¹³⁾ Az alexandriai zsidóság politikai község volt, melyen belül egyesek bírhattak alexandriai városi polgárjoggal is. de ez egyéni *dolog* és nem általános jelleg. Például egy alexandriai papyruszon (Kr. e. 5—4.) apa és fiú egymással szemben mint „alexandriai” és „egyike Alexandria zsidóinak” említetik. (Az előbbi városi polgárjoggal is bírt.) Mert egy politeumának — s ez

volt a zsidóság — egyes tagjai lehettek egy másik polisznak polgárai is. — tehát zsidók és alexandriaiak — de a maga egészében nem tartozott egy másik politikai közösség kötelékébe. Mindenesetre egyforma jogokkal bírt az alexandriai polgári közösséggel, de a város kormányzatában csak az Alexandreisz, egyes zsidó „vollbürgerek“ vehettek részt.¹⁴⁾ A zsidó autonómia és vallásszabadság kedvezményeit az egyiptomi királyok s a rómaiak is újra meg újra elismerték. Nem valószínű, hogy az alexandriai zsidók jogait hirdető oszlop Julius Caesar rendelkezése, mert akkor még Kleopátráé a szuverenitás: talán hálairata volt az egyiptomi zsidók segítségével.¹⁵⁾

2. A diaszpóra zsinagógája. Prozelyták. Milyen nyelven beszéltek a külföldi zsidók?

Az egyiptomi zsidó élet egyik legrégebb intézménye a zsinagóga (synagogion vagy proseuché): Schedia (Kr. e. 3. század). Athribis (2. sz.), a felső-egyiptomi Krokodilopolis (2. sz. II. fele). Alexandronesos (Arsinoe kerülete, 3. sz.), Oxirhynchos s egyébütt. Alexandria főzsinagógáját, mely kettős oszlopcsarnokú bazilika volt. az építészet remekének írják le a források. Rengeteg nagy s pazarul díszes: a szynedrion tagjainak aranyülések. Közepén emelvény, melyről a templomszolga egy sudarium lengetésével jelezte a gyülekezetnek az ámen-mondás pillanatát. Mindegyik iparos-céhnek megvolt a maga helye s ha egy céhbéli szegény jött, mindjárt megtalálhatta a segélyt. (Szukk. 51b.) A diaszpóra zsinagógája ellenállhatatlan intézménye volt a zsidó vallási propagandának. Talán a szentírás görög fordítása, az Egyiptomban keletkezett Septuaginta (Kr. e. 3. sz.) is ilyen célra készült. (Philo: Vila Mosis 2.) A diaszpóra zsidója ide-oda vándorol nemcsak mini kereskedő, hanem mint „a jeruzsálemi törvények magyarázója“. (Interpres legum Solymarum. Juvenalis VI. 541.) A zsidó élet erkölcsi fegyelmezettsége, az egyistenhit tanait s a messiási reményeket hirdető zsinagóga sok prozelytát szerzett nemcsak Egyiptomban, melynek prozelytáit a talmud is említi (Jebám. 48a.),

hanem mindenfelé, úgyhogy az egyik bölcs a zsidó nép három csoportja — a kóhénok, leviták és „izraeliták“ — mellett negyediknek a prozelytákat nevezi. (Jer. Jebám. 9b. 57—62. Kidd. 73a.) A Kr. u. első században Adiabene tartománynak (a régi Assúr helyén) fejedelmi családja, Monobazes, Isates s Helena királynő áttér a zsidó vallásra. (Ber. rabb. 46. 7.) Monobazes és Helena templomi adományait (Jóm. III. 10.) s az ínség idején gyakorolt jótékonyosságát (Báb. b. 11a.) méltán dicsőíti a talmud; ezenkívül Helénának szigorú vallásosságát a törvények pontos teljesítésében (Szukk. 2b.). aki názir-fogadalmat is tett. Gyönyörű mauzóleumba temették őket Jeruzsálem közelében s majdnem bizonyos, hogy a város északi oldalán ma ismert „király-sírok“ (Kaiba Szábua barlangja) azt a mauzóleumot jelöli. (Klausner III. 35.) A zsidó egyistenhit filozófiai megvilágítása s erkölcsi boldogságra irányuló törvényei a fölemelkedést, megnyugvást áhító lelkeknek kapóssá tették a zsidó vallást. Aristoteles Szyriában élő filozófusoknak nevezi a zsidókat.¹⁰⁾ A közszellem általában lelkesedett a keleti vallásokért: az ismeretlen misztikumuk nagy vonzerőt gyakorolt. A zsidó istentiszteletek pogány résztvevői többé-kevésbé tartották a zsidó törvényeket, például: az étkezési tilalmakat, böjtöt s a gyertyagyújtást. (Ritus lucernarum.) Giliciában a „szabbatisztai“, egész szektája a szombatosoknak. A prozelytaságnak nem volt elengedhetetlen föltétele a rituálé; beérték az egyistenhit elfogadásával s pár részlettel. Főleg a szombatot s az étkezési törvényeket vállalták. Az ilyen prozelyták nem voltak igazi zsidók, csak „istenfélők“, latinul: metuentes. Egy római sírfeliraton a megfelelője „juste legem colens“: kellően tisztelve a törvényt. „Az én házam mind a népek imaházának fog neveztetni“ — Deuterójesája e jóslatát beteljesíté a diaszpóra zsinagógája: az idegenek tódultak oda, csüggték a tanításán. Bosszúsán kiált föl Seneca (idézte Sz. Ágoston: De Civ. Dei VI. 11), hogy a zsidó vallás . . . per omnes jam terras recepta sit; victi victoribus leges dederunt. (Az egész földön befogadva; a legyőzöttek adtak törvényt a győzőknek.) A szombat varázsa elől még a legfelsőbb körök sem tudnak elzárkózni; Augustus császár őszintén meg-

vallja (Suetonius: Oct. 76.) „ne Judaeus quidem tarn diligenter Sabbathis jejunium servat, quam ego hodie servavi“.¹⁷⁾ (Zsidó sem tartja oly buzgón a szombati böjtöt, mint ahogy én ma tartottam.) Horatius (Sat. I. 9.) barátja, Fuscus Aristius, beszél a zsinagógalátogatásáról s e tekintetben „unus multorum“ (egynek a sok közül) nevezi magát. Juvenalis gúnyosan érezteti (Sat. III. 295.), hogy a rómaiakat szinte legkönnyebb a — zsinagógában megtalálni és járta a szólás . . . „in qua te quaero proseucha“ (melyik zsinagógában keresselek?). Midőn Tiberius császár Rhodus szigetén megüzeni Diogenes rhetornak, hogy soron kívül szeretné őt hallani, a rhetor szombatra kéreti magához, mert az volt a megszokott vita- és magyarázó napja.

A külföldi zsidók nyelve, tehát az istentiszteleté is, a görög volt és így a görög bibliát használták. „Sed et Judaei palám lectificant“... mondja Tertullianus, hogy tudniillik nyilvánosan, vagyis az istentiszteleten a Septuagintát olvassák.¹⁸⁾ De kétségtelen, hogy a diaszpóra zsidósága a görög előtt aramul beszélt. Nagyobb-részt görög városokban laktak s így természetes volt a görög nyelv használata. Sőt Palesztinának görög lakosságú városaiban is hasonló jelenség; egy caesareai görögül mondta a semá-imát. (Jer. Szóta 21b.) A talmudbölcsek az imanyelv kérdésében türelmesek s számoltak az életviszonyok kényszerével. Bizonyos, hogy már a Kr. e. 3. században voltak a diaszpórának görög nyelvű községei. Különböztetve a zsidók annyiféle nyelven beszéltek, ahány felé laktak. Itáliában latinul; az itáliai görög sír-feliratokat vagy a görögbetűs latin szövegeket az e téren jellemző konzervativizmus magyarázza.¹⁹⁾ Afrikában a keresztény korszakban mind latinul beszél. „Iudaei latine usitatus“ (a zsidóknál a latin használatosabb), mondja róluk Sz. Ágoston. A héber csak az istentiszteletnél szerepelt: imák, énekek. Az egyiptomi zsidóknál, ahol szintén a görög lépett a héber és az aram helyébe, az elgörögösödés dacára fenmaradt valamennyire a sémi nyelv is, amint Alexandria nekropolisza (El-Ibrahimieh) zsidó zsoldosainak aram nyelvű s írású sír-felirataiból látjuk.²⁰⁾ Egy Kr. e. 2. századbeli aram papyrusz egy zsidó kereskedőnek számlakönyvét ismerteti

(Thebais). Az egyiptomi zsidók élő aram nyelvét bizonyítják az aram nyelvű kettubbáik, házasságleveleik. (Jer. Ketub. 28a.) A Septuaginta (Kr. e. 3. század) aram nyelvtani formákat használ egyes szavaknál, például paszcha.²¹⁾ Pál apostol is aramul beszélt. /Act. 21. 40. 22. 2.)

Ujabban találtak aram pijjutokat is, liturgikus énekeket, mely éknek legkésőbbi darabjai a Kr. u. 7. századból valók. Egyiptomban az áramot és hébert megóvta a teljes kihalástól a templom pusztulása után megerősödő rabbinizmus s a hellén világtól való kényszerű elzárkózás.²²⁾ Valószínű, hogy a római időkifen is, de a hellenista korban biztosan volt aram-héber dia szpora.²³⁾

Az is bizonyos, hogy az istentisztelet nyelve a görög, méhnek keretében hely jutott a hébernek is: erre vallanak az Oxyrhynchuszban falált s már említett liturgikus énekek. A zsidók görögsége és a Septuaginta a hellenista kor egyiptomi görög népnyelve, a koiné (köznyelv, vulgáris), melyen meglátszik a héber befolyás, főkép a kötőszók használatában s a mondat szerkezetben. Philo is a „mi nyelvünknek“ nevezi a görögöt s magát is görögnek. Nemcsak a hellénekkal való szoros kereskedelmi kapcsolatok, hanem politikai és társadalmi okok is döntő súllyal esnek a mérlegbe: az egyiptomi zsidók az államnál, az udvarnál s a hadseregben is előkelő szerepet játszottak. A Kr. e. 2. században már be volt fejezve a nyelvi hellenizálás. De voltak egyiptomi nyelven beszélő zsidók is. A közjük olvadt sok prozelyta eiősegíté az asszimilálódást; még zsidó-egyiptomi nevei is találunk a Horus istennévvel összetéve. A talmud említ egyiptomi nyelven írt Tórát és megillát.²⁴⁾ A zsidók egyiptizálódása jóval a makedón hódítás előtt kezdődött s később sem volt kiszorítható.²¹⁾ Az egyiptomi zsinagógáknak még állami elismerésben is volt részök; VIII. Piolomeus Physkon (vagy talán III. Ptolomeus Euergetes) az egyiknek menedékhelyjogot adott.²⁰⁾ Később, az arab uralom alatt, az egyiptomi zsidók istentiszteletében helyet kapott az arab nyelv: az egyiptomi zsidók legfőbb méltósága, a nágid i= fejedelem), egész a .13. század elejéig, szimchát Tóra napján.

Mózes I. könyvének első fejezetét aram és *arab* nyelven is felolvasta. (J. Mann: *The Jews in Egypt*. stb. 34.)

A pogány környezet nem lazítja meg a diaszpóra zsidóságának hűségét s nem homályosítja el vallási jellegét. A hitehagyás ritka, úgyszintén a vallási keveredés. Gyér kivétel, hogy Istent a „legmagasztosabb Isten“-nek jelölik, amely kifejezés*) a pogányoknál dívott. De Egyiptomban is, például Athribis, ahol a Ptolomeus-dinasztia tiszteletére egy zsinagóga a „legmagasztosabb Istennek“ volt szentelve. Vallási keveredéseket mutatja, hogy két egyiptomi zsidó Edfu (Apollinopolis Magna) Pán-templomában hálálkodik Istennek a megmeneküléséért. Az asszuáni aram papyrusokban (Kr. e. 5. század) egy egyiptomi Jahú istenre s egy egyiptomi istennőre esküszik. Az egyiptomi terapeutáknak a zsidóságot jelképekké szublimáló, belső kontemplációba mélyedő „szellemi“ vallásosságán is idegen hatás érzik.

3. 4. *diaszpóra kezdete és okai. Asszimiláció.* *Zsinagógai művészet.*

A diaszpóra története visszanyúlik az asszír és babylóni exilium idejébe. (Kr. e. 8. és 6. század.) A próféták sokat emlegetik a szétszórta összegyűjtését. (Mai. 1. 11.) De hamarabb is, még a deportálás előtt, zsidók járkák a külföldet, megindul az önkéntes kivándorlás. Kivált a föníciaiakkal többé-kevésbé összekeveredett északi törzsek vállalkoznak rá Salamon és Jósáfát királyok idejétől fogva, midőn a föníciaiak példáját követve, megkezdik a tengeri kereskedelmet. Kivételes próbálkozás volt ez, mert a zsidóság nagy többsége földművelő maradt; a diaszpórában is évszázadokon át kitartott ősi foglalkozása mellett. A „rögtől való elszakadás“ majdnem általános az ó-kori népeknél; föníciaiak,

*) Theosz hypszisztosz. Előfordult az is, hogy Istent ugyancsak a pogányoknál használatos Kyriosz (az Úr) néven, vagy Sabazios kisázsiai bálványistenség nevével vagy Kyrios Sabaoth (valószínűleg a héber Cebaoth, a Seregek Ura) néven említik.

egyiptomiak, szyrek, görögök ugyanazt tették. Új környezetekre nagy vallási befolyást gyakoroltak; a zsidók még inkább, mert vallásuk még jobban elütött a pogány okétól; ezért szereznek annyi prozelytát.²⁷⁾

A külföldi zsidók híven teljesítik kötelességeiket a jeruzsálemi templom iránt; küldik az adót és ajándékokat (Sekál. III. 4.) s a szynedrionnak rájuk is kiterjedő hatáskörét, vallási utasításait, irányítását elismerik. A diaszpóra zsidóságának kegyadományai nem mindig jutottak el Jeruzsálembe, mert a küldeményre olykor egy-egy római főtisztviselő rátette a kezét, mint Kisázsia-ban Flaccus, kinek védelmét aztán Cicero vállalta el. (Pro Flacco.) A diaszpóra földrajza — számításba véve a római korszakot is — úgyszólván az egész orbis terrarum-ot felöleli: 1. Európa (Itália, Spanyolország, a Baleárok, Franciaország, Németország, Pannónia — említve: Alberti-Irsa, Salva [Esztergom mellett], Intercisa, és Soklos —, Dalmácia, Skythia, a Bosporus, Thrákia, Makedónia, Görögország); 2. Ázsia (Kisázsia, Szyria, Fönícia, Filisztea, Örményország, Mezopotámia, Babylonia, Asszyria, Élimais, Média, Hyrkánia, Arábia, Himjár); 3. Afrika (Egyiptom, Athiopia, Lybia, Kyréné, Numidia, Mauritania).²⁸⁾ A zsidó Sibyllák III. könyve megállapítja (a Kr. e. 2. sz. közepén), hogy „minden ország s tengervidék telve van a zsidó népper⁴. Hasonló Strabonak nyilatkozata (a Kr. e. 1. század vége felé), hogy „alig találni helyet, ahol ez a nép nem laknék“. (Josefus: Antiquitates XIV., 7. 2.) Ugyanígy maga Josefus is: „A zsidó nép elszóródott az egész földkerekségen“. (Bell. jud. VII. 3. 3.) Fontos és tanulságos Philo kijelentése (In Flaccum II. 524.) „A zsidók nem férnek egy országba, sokaságuk miatt. Ezért lakják Európának s Ázsiának legtöbb virágzó városát a szárazföldön és szigeteken ... Az országot, melyben ősidők óta laknak, hazájuknak tekintik, mert ott születtek és nevelkedtek.“ A diaszpórát három tényező táplálta: a létfenntartási érdek, a propaganda-cél és a hadifoglyoknak lépten-nyomon való elhurcolása. Az első ok összefüggött Palesztina túlnépesedésével; az ország nem bírta el a lakosság tömegét. A Jeruzsálembe zarándokló zsidók példáján felbuzdulva, a palesz-

tinaiak oda mennek, ahol munkájuk hasznát remélhették s a legnagyobb volt a türelmesség: többnyire a kikötővárosokba.²⁹⁾ Nem a kereskedői szenvedély mozgatta a kivándorlást. A diaszpóra zsidósága, mint Palesztináé is, gazdálkodott. Már az asszír és perzsa királyok alapítottak a zsidó foglyok tömegéből földműves-kolóniákat, ugyanígy a Ptolomeusok és Seleukidák Egyiptomban és Kisázsiában. A perzsák lenézték a kereskedelmet, annál többre becsülték a földművelést,³⁰⁾ ami csak megerősíthette a zsidók régóta meggyökeredzett agrikultur hajlamait. Még a görög kalmár néppel való érintkezések se tudta őket abból kiforgatni. Az ázsiai zsidó földbirtokosokról, bérllőkről, mezőgazdasági munkásokról egész a Kr. u. 6. századig vannak adataink. A nyugati zsidók földművességéről csak a 4. századtól kezdve tudunk, de valószínű, hogy az egész római uralom alatt foglalkoztak az európai zsidók földműveléssel.³¹⁾ Palesztinában se voltak par excellence „kereskedő-nép“, csak annyira, amennyire a nem-zsidók. Persze, a földművelésen kívül mindenféle ipari mesterségre is adták magukat.

A diaszpóra zsidója művelődéstörténeti tanulság, sőt: bámulatba ejt. Hinni se akarnánk a tényeknek. Ő asszimiláns zsidó, aki csupa nemes vallási tudatosság és erkölcsi meggyőződés, de kultúrában, nyelvben, társadalmi ízlésében egy a környezetével. Ragaszkodik a szertartásokhoz, de észre se veszi, nem jön zavarba, hogy a körülötte uralkodó divatnak nemcsak minden külsőségben, például ruházkozásban, hanem még a kegyeleti szokásokban is engedményeket tesz. A zsidóságát nem érzi veszélyeztetve, ha például egy zsidó emlékműre mithológiai alakokat véstek. A diaszpóra zsidójának ismeretlen hangulat mindig és mindentől félteti a zsidóságot. Megtartja az ő szombatját, ünnepeit, böjtnapjait s étkezési törvényeit, de ezen a körön túl egészen a milieu neveltje s nem fedez föl lépten-nyomon tilalmat. Az emlékműveken, valamint a régi kéziratok miniatűrjeiben a zsidók görög-római öltözetben láthatók.³²⁾ A 4. századbéli kőkoporsók (szarkofágok) zsidó alakjait a vöröstengeri átvonulás jelenetében látjuk, szintén római öltözetben. Így ábrázoltatnak a bibliai személyek

és papok. Csak a zsidó község funkcionáriusai mutatnak eltérő viseletet, mely a filozófusok köpenyére emlékeztet. A szobrászatban sincs különleges zsidó ruházat;³³⁾ kivált a Kr. u. 3. századtól kezdve hiányzik. E zsidó alakok mind hajadonfővel ábrázolva. Egy római szarkofágon — rajta a Barjustus, nagyon valószínűleg zsidó név — Apolló, Minerva s a kilenc múzsa.³⁴⁾ Leggyakoribb jelképek a római sírfeliratokon: menóra, lulab, eszróg, sófár, a frigyszekrény. Aztán kétfogantyus vázák, borostyánlevelek, gyümölcsös kosarak, tehén s borjú, kos-fej, csirkék s tyúk (az állatok áldozati motívumok). Előfordul a frigyszekrény a Tórakkal, Áron főpap Tórával a karján, vagy oroszlán a Tóra mellett.³⁵⁾ Római zsidó sírokon eféle kifejezések: domus aeterna (örök hajlék), Dis manibus (a halotti szellemeknek); vagy a pogány vigaszformula: senkise halhatatlan. (Az első kettő prozelyta sír.)³⁶⁾ A diaszpóra belső szellemére világít az ilyen apró adat is, hogy például Hierapolisban Ael. Glykon, a biborfestő-céh előjáróságának alapítványt hagyott, hogy minden peszachkor díszítsék majd a sírját.³⁷⁾

A környezethez való alkalmazkodás a nevekben is megnyilvánul. Mihelyt a zsidók római polgárok lettek, kötelességük volt, mint a többinek is, római nevet viselni. Hogy meg ne különböztessek őket a többi polgártól, a zsidók még pogány, egy-egy bálványistennel összefüggő nevet is fölvettek: babylóni, perzsa, palmyrai, egyiptomi, görög, római, germán s egyéb szerepel köztük. A zsidó nevet kombinálták latinnal, vagy egyszerűen átírták latin-görög betűkkel. Használták romanizált formában s gyakran latinra fordították; ezt a szokást a keresztények folytatták.³⁸⁾ Érdekes a héber névnek hasonló jelentésű latin párja s együttes használata; néha a héberrel összehangzó latinos nevet választottak. A legrégibb adat a zsidók idegen nevéről egy Kr. e. 238—37. papyruszon (Arsinoe): egy Jonatán nevű zsidó görögül Apolloniosnak nevezi magát.³⁹⁾ Midőn a keresztények közt mind használtabb lesz a (bibliai) zsidó név, a zsidók a nevek mellé teszik a „zsidó“ jelzőt. Különbözik ez a szokás dívott már a Kr. e. három évszázadban s fennállt az egész középkorban. A „héber“ nagyon

késői jelző; különösen a sírköveken s a jogi életben volt használatos, de semmiesetre se a 6. sz. előtt.⁴⁰⁾ Az „izraelita“ nem fordul elő a pogány íróknál; zsidóknál is elvétve. A Makkabeusok I. könyvében nagyritkán. Csak jeruzsálemi Cyrill rendelte el a 4. században a zsidók jelzésére az „izraelitát“. Az egyházatyáknál „izraelita“ és „héber“ a Kr. e. és „zsidó“ a Kr. u. zsidókat jelöli. A törvényekben mindig „Judaei“, csak Justinianus Novelláiban „héberék“. Az 5. századtól kezdve — a zsidók jogi helyzetének romlásával — lesz sértő íze a „zsidó“ elnevezésnek.⁴¹⁾

A diaszpóra zsidója hű zsidó volt. A zsinagógája világtörténelmet csinált a szentírás ismeretének s az egyistenhitnek terjesztésével. Zsidók és pogányok (prozelyták) együtt imádkoztak benne s hallgatták a tóramagyarázatot, de az első keresztények propagandájának is színtere volt. Jellemző az egyik neve: szabbateion, a szombatozás helye. Mert abban jelentkezett a pogányok számára a legmegkapóbban és a legmélyebb hatással a zsidó élet: a szombati istentisztelet oktatásaiban. Közönséges neve a görög szynagogé-ból, mely eredetileg a gyülekezetet, aztán a községet jelenté, végül az imaházat (bét-ha-k'neszet=a gyülekezet háza). Nem tudjuk, mikor keletkezett. Talán a babylóni exiliumban; talán e zsoltárvers (74. 8.), hogy „elégették az országban Istennek mind a gyülekező helyeit“, a szyr vallásüldözések idején való létezését bizonyítaná; kétségtelen, hogy még a templom fennállása alatt föltűnedezik mindenfelé az imára és Tórára alapított „szellemi“ vallásnak ez az igen nagy fontosságú intézménye. Sz. Ágoston szerint a zsinagóga = congregatio, mely állatokról is mondható, míg a keresztény ecclesia = convocatio, inkább emberekről. De azért az egyházatyáknál is előfordul a zsinagóga mint „keresztény község“. Galerius türelmi rendeletében (312.) a keresztény templom neve görögül *Synagoge*, latinul *conventiculum*. Az 1213. zsinat kanonjai a keresztény szektáriusok gyülekezetét „zsinagógának“ gúnyolják. Német és zsidó-német neve: Schule, Schul, Schül, az olasz scola és a latin schola-ból. Az avignoni zsidók a zsinagógájukat escole-nak nevezik. Luther is Schule-t fordít. Mert a zsinagóga iskola is volt, a héber tanulás helye. (Syn. Altert. 12. 13. 28.)

Természetes, hogy a diaszpóra zsinagógáján szebbnél szebb díszek, például az északafrikai Naroban (Hammam-Lif), gyönyörű padló-mozaik: tengeri táj, halak, tengeri madarak. Alul szárazföldi táj: pálmák, melyek egy tűzhányót árnyékolnak; két szemben álló páva, etróg, lulab és menóra. Vagy Elche-ben (Spanyolország): szintén mozaik-padló, mértani ábrák és tengeri tájkép. Mindez a hellenista-római keretben magától értődik; de mit mondjunk ahhoz, hogy még a galileai zsinagógákon is a legváltozatosabb dekoratív elem s nem is ép zsidó jellegű. Hiába, kultur- és művészeti hatások elől lehetetlen végkép elzárkózni. Az egyik (Ed-Dikki) a portálfalon bazalt-figurák (sas, delfin). Umm-el-Amed: egy vázán jobbról-balról álló oroszlán, mely elülső lábát egy bikafejre helyezi. Tell-Chum (Kapernaum): virágok, gyümölcsök, levelek, akanthuszok, rozetták, csillagok, öt- és hatszögek, oroszlánok, vagy báránysok felső teste, sasok, génuszok s az előbbieket girlandot tartanak csőrükben. El-Dsis (Giskala): sas girlandokkal, egészen a közeli Kádesben lévő római templom mintájára. Meglepő e pogány díszítmények használata a zsinagógákban, mert amint a 4. századbéli Ambrosius püspök is helyesen mondja, a zsidók nem tűrtek a templomaikban jelvényeket. Sőt az egyik babylóniai zsinagógában egy perzsa király szobra állt (Szanh. 61b. Rós Has. 24b.) s néhány talmudbölcs ott imádkozott. Bizonyára nem istenítés céljára volt oda téve. A galileai imaházakban még igen szép jón oszlopfők és féloszlopok attikai alappal s korinthusi fővel. A tóraköntöst is szabad volt hímzett képekkel díszíteni. (Kélim 28. 4.) Egy keleti olajlámpán Ábrahám áldozata.⁴²⁾

Az ó-kori zsidóság belső életére fontosak a megállapítások, melyek a galileai zsinagóga-romokhoz fűződnek. Egynek kivételével észak-déli helyzetet mutatnak. Mert a nyugat-keleti irány valószínűleg keresztény hatás. (Syn. Altert. 317.) Az első keresztény egyház a kelet-nyugati helyzettel, tudniillik a főajtó keleten s az oltár nyugaton — a jeruzsálemi szentélyt utánozta, ahol a szentek szentélye nyugatnak nézett. (Báb. bátra 25a.) Más kérdés volt, hogy az imádkozásnál merre kell fordulni: ez tényleg a jeru-

zsálemi templom, a napkelet felé történt. A zsinagógák elhelyezésében a keleti irány mellőzése a napimádás ősi szokásának elnyomását célozta.⁴³⁾ A zsinagóga-romokból következtetni lehel arra is, hogy ezen imaházak földetlenek voltak, mint ahogy a régi népek szerették a szabad ég alatti imádkozást s ezért sokáig tető nélkül hagyták a templomaikat. A görög és római templom állandó jelzője hyp' aithrou vagy sub divo (a szabad ég alatt).⁴⁴⁾ A keleti zsinagógák egész a 15. századig tető nélkül valók.⁴⁵⁾ (Talán ennek elmosódott nyoma, hogy sok helyütt manapság is az esketés a szabadban van és a zsinagógák tetőablakkal vannak ellátva.)

Tehát a zsinagóga elhelyezésének nem kellett bizonyos világtájhoz igazodnia, de a kibla (azon irány, mely felé az imádkozó fordul) megvolt: Jeruzsálem felé. A szabadban imádkozó rómaiak a messze ellátszó főtemplom felé fordultak.⁴⁶⁾ A jeruzsálemi szentély és e zsinagógák bazilika-stílusban épültek. Az első keresztény templomok is bazilikák voltak. Valószínű föltevés (Strzygowski), hogy a hellén-zsidó művészet volt az ó-keresztény művészet szülőanyja.⁴⁷⁾ A pogány építészeti forma — megfelelő módosítással — átmegy a zsinagógába s onnan átveszi a keresztény bazilika.⁴⁸⁾

A zsinagóga iránt a pogányok mindenkép figyelmesek voltak. Nemcsak látogatták, de meg is ajándékozták szent szerelvényekkel, sőt építtettek is, például egy római főhivatalnok. (Luk. 7. 5.) Az ajándékozók bevésett nevét s az érdemeikről szóló feliratokat megkoszorúzták a zsidó vagy pogány ünnepeken. Az alexandriai zsinagógában a császárnak szentelt pajzsok. Phokeában egy nő volt kitüntetve aranykoszorúval és proedriával (a legelső templomülések egyike).

4. *A hellenizmus Júdeában. A pénzrendszer. Ipar és kereskedelem.
A görög nyelv.*

Amily természetes folyamat, szinte magától jött a diaszpóra zsidóságának nyelvben, kultúrában, társadalmi szokásokban, életberendezésében való alkalmazkodása, éppoly csodálatos s néplélektani különösség, hogy még Palesztinába, a közvetlenül érzett tilalmak és hagyományok légkörébe is beszivárgott a hellenizmus, mellyel szemben Ezra és Nechemja elzárkózása sem bizonyult *elég* erősnek, E rejtély nyitját a földrajzi és gazdasági tényekben találjuk. Palesztinában is volt görög lakosság, kivált a tengerparti városokban: Ptolemais (Akkó), Chaifa, Dór, Straton-tornya, Anthedon, Philoteria (a Tibériás-tavától nyugatra). Aztán különösen Kelet-Palesztinában voltak tömör hellenista nyelvterületek, ahol már N. Sándor és halála után a versengő hadvezérei pogány városokat alapítottak, melyeket később Pompejus egybefoglalt Dekapolis néven. Ptolemaisban már N. Sándor előtt is volt görög település. (Schürer I. 51.) Sőt a déli Júdeában Gáza és Eleutheropolis vidékén kiásott görög eredetű agyagedények a 7—4. század közti időre mutatnak, (i. h. 151. j.) Mind e városok zsidó lakossága is görögül beszélt. A kereskedelem magával hozta a hellenista szomszédokkal való érintkezést. A hasmoneus korig csak a tulajdonkép eni Júda-törzs területén volt egyöntetű zsidó népesség. A makkabeus fejedelmek hódító politikája a tengerpart felé irányul, gazdasági létérdekből. Az ország anyagi jólétét a nemzetközi kereskedelem által akarják emelni. Az udvartartás s a felső körök fokozottabb, kényesebb igénye serkenti a vállalkozó kedvet fényűzési cikkek behozatalára, kivált a heródesi korban. De már a hasmoneus fejedelmek révén is szövődnek külföldi kapcsolatok: idegen zsoldos-sereget tartanak, ami a hellenista befolyás szempontjából sem volt mellékes. Hyrkán János (Kr. e. 135—105) a Júdeába ellátogató athéniakat kitüntető figyelmességgel fogadja. N. Sándor bevezette az attikai pénzrendszert (tetradrachma, mintegy 17 gr. ezüst), a Ptolomeusok meg a föníciai-hellént választották (sekel = statér = tetradrachma, mint-

egy 14 gr. ezüst), melyet a Hasmoneusok is elfogadtak. Csak az apró rézpénz volt héber felírással, utóbb göröggel is. A Heródes-római korban mind a palesztinai pénzeken görög vagy latin szöveg. A palesztinai aranypénz a római aureus volt (25 dénár), a járó ezüstpénz a denarius (sémi neve: zuz), a legkisebb pénznem pedig a perúta = lepton. (Márk 12.42.) Használatban voltak a tyruszi pénzek is.

Palesztinának jelentékeny s részben világhírű gazdasági s ipari kivitele volt. Gyártmányaik a görög Ízléshez igazodtak s ezt követték a bevitt ipari termékekkel. Híres volt Galileának, főleg Skythopolisnak len- és Júdeának gyapjúipara. (Báb. kám. X. 9.) A kivitel és behozatal főbb cikkei élelmiszerek, ruházati kellékek és háztartási eszközök: babylóni kása, méd sör, edómi ecet, egyiptomi zythusz. (Peszách. III. I.)⁴⁹) Úgyszintén egyiptomi halak, mustár, tök, bab, lencse, kilikiai bab-dara, bithyniai sajt, görög és római izsóp, a spanyolországi kolias (besózott tintahal-féle), spárga, perzsa dió stb. Ruhafélék: pelusiumi s ind len- s gyapotszövetek, kilikiai nemez, sagum (köpeny, mely a karokat szabadon hagyta s főleg munkások és katonák viselték), a dalmatica, a paragaudion, a nemezkalap és harisnya, a laodikeai szandál. A kender is a görögök révén jutott Palesztinába. Eszközök s különféle tárgyak: egyiptomi kosár, létra, kötél, tyruszi létra, szidóni üvegtálak s csészek. Háztartási dolgok, bútorok: pad (subsellium), támla (kathedra), függöny (velum), tükör (specularia), korinthuszi gyertyatartók,⁵⁰) a tábla, tálca (tabula), tányér (scutella), csésze (phialé), terítő (mappa), tartó (théké).

Hellenista befolyás a nyilvános fürdők, vendégfogadók, kivált a középületek stílusa, amely mellett a föníciai s egyiptomi formák is érvényesültek, például az úgynevezett tyruszi udvarok s tyruszi, meg egyiptomi ablakok. (Báb. bat. III. 6.) Zenei hangszereket már Dániel könyve említ s a misna részletesen ismereti. (Kélim XI. 6. XVI. 8.) Az írás eszközei és módjai, például csak a kezdőbetűket jelző gyorsírás (notaricum), írnok (librarius) neve csupa idegenség. A mindennapi élet legközvetlenebb fogalmai görög szavak: szitónész — gabonakereskedő; monopó-

lesz = egyedárus, prater — kiskereskedő, pinax = üzleti könyv. Később már ilyen fogalmakat is görögül jeleznek, mint: levegő (aér), forma (typosz), minta (deigma), profán, közönséges (idiótész), rabló (lésztész). A zsidó ünnepek jeruzsálemi zarándokai a külföldről, köztük nagyszámú görög prozelyta, sokban hozzájárulhattak a hellenizmus befészkelődéséhez. Ott találjuk Jeruzsálemben a libertinusok (valószínűleg Pompejus fölszabadított zsidó hadifoglyainak utódai), a kyrénéiek, Kilikia, Alexandria zsidóinak és az „ázsiaiaknak“ külön zsinagógáját. Egy nemrég talált jeruzsálemi görög felirat az „Idegenek zsinagógájára“ mutat, talán a Kr. u. 1. századból. (Syn. Altert. 202.) Bizonyos tehát, hogy a görög ismerete — ha korlátozottan is — de meghonosodott Palesztinában. Persze, az aram tovább is uralkodott, mely már jóval Krisztus születése előtt állam- és népnyelv volt és nem Babylóniából, hanem északról kerülhetett Palesztinába.⁵¹⁾ Az Újtestamentumban is akárhány aram szó s a tulajdonneveket aram formában adja. A targum intézménye, hogy a tóraszöveget aramra kellett fordítani, mindennél többet mond. Csak bizonyos esetekben kívánták föltétlenül a hébert (Szóta VII. 2.), mely csak a tudósok körében volt használatos, de már a Kr. u. 3. századtól kezdve ők is aram nyelven vitatkoznak, melynek júdeai s galileai dialektusa, illetve a kiejtése különbözött egymástól talán azért, mert Galileában régebben sok volt a pogány elem; csak a Hasmonaeusok judaizálták s a tartománynak ethnográfiai múltja bizonyos nyelvi sajátosságokat is kitermelt.

Kétségtelen, hogy a palesztinai zsidóság előkelőbb osztálya beszélt görögül. A társadalmi érintkezés nélkülözhetetlenné tette. Nagy megértésre s bölcsességre vall — különben is a helyzet elháríthatatlan s természetes követelménye volt, — hogy R. Jóchanan megengedte a görög tanulását a Kr. u. 3. században. (Ab. zára III. 1.) A talmud szerint Simon b. Gamliél pátriárka házában ötszáz ifjú tanult „görög bölcsességet“ (Báb. kám. 83a. Sabb. 49b.); az előkelő családok leányai is, mert ez „ékességül“ volt nekik. (Jer. Péa 15c.) A palesztinai zsidók görög nyelvi tudására következtethetünk abból a tilalomból is, hogy festmények vagy

domborművek alatt húzódó írást, mely csak görög lehetett, nem szabad szombaton olvasni. (Sabb. 149a. Jer. Ab. zára 42b.)⁵²⁾ Milyen más perspektíva s történeti érzék a halhatatlan nevű Júda Hannászinak kijelentésében (a Kr. u. 2. sz. végén): Izrael földjén jogosulatlan a szyr nyelv; hanem használják vagy a szent nyelvet, vagy a görögöt. (Szóta 49b.) Mert ő az utóbbit óhajtotta a nép számára is; ezért a sok héber-dicsőítő mondás a vitatkozók részéről, hogy ellensúlyozzák a görög nyelv kedveltségét. (Jer. Sekál. III. végén, Szifré Deut. 46.) A görög ismeretére vall az is, hogy például az X-alakot a görög chi-vel és az |~ -alakot a gamma betűvel magyarázzák. (Men. VI. 3. Midd. III. 1.) Persze nem a görög nyelv volt az oka, hogy a hellenizmus Jeruzsálemben vallási és nemzeti meghasonlottságra és erkölcsi romlásra vezetett.

5. Az egyiptomi hellenizmus. A zsidók a Ptolomeusok uralma alatt.

A sivár képpel ellentétben az egyiptomi zsidó élet gyönyörű virágzás. Az alexandriai világkereskedelem sodrában nem a vallás volt az élet uralkodó kérdése. A gazdasági erő és hivatottság teret nyitott mindenkinek abban a pénzt és élvezetet hajszoló nemzetközi sokadalomban kincsek szerzésére s e pazar lehetőségek kínálkozása, mint ez már a világvárosok természetrajza, egyetlen, nagy életközösségbe terelte a földkerekség minden tájáról összesereglett, az anyagi sikerek lázától s élvezetvágytól égő ezerszínű társaságot. De ez a gyönyör-kultusz nem kezdte ki a zsidóságot: se az élvezetekben csillogó élet, se a kultúra fénye. Mert Alexandria a műveltségnek is tárháza volt; világhírű könyvtár és múzeum. A szellemi felvilágosodás is vakítja a szemeket. Mohón mélyednek a görög fiziofía s irodalom megismerésébe. Göröggé lesz nemcsak az anyagi élet, hanem a gondolkozás is. Klearchos beszéli hogy Aristoteles a kisázsiái útján találkozott egy zsidóval, aki nemcsak nyelvében, hanem a „lelkében“ is görög volt. Az alexandriai zsidóság, a kor műveltségétől mélyen áthatva, a görög filozófiában lélekzik, de ebből a műveltségből nem sarjadt

ki „szabadgondolkodás“, „morál-vallás“. A vallásnak szellemibb, etikai átélése volt fontos a számára, ámde kegyelettel őrzi a patróa părădösis-t, a hagyományokat is. A hellenista zsidók görögül beszéltek, görögül imádkoztak, görög zsoltárokat énekeltek, görögül írtak, görög irodalmat teremtettek, görögül gondolkoztak — de a zsidó vallásban éltek.⁵³⁾ A hellenista apokryfák*) egyik legfontosabbika, a Salamon bölcsessége (Kr. e. 150—50) nem győzi ostorozni a pogány világ erkölcsi süllyedését s a bálványimádás örültségét. Az alexandriai új-pythagorasi bölcséletnek a zsidó Aristobulos a legfőbb szószólója (Kr. e. 170—150), aki szerint Pythagoras, Sokrates, Plato a Tórából merítették tanait. A szentírásnak a görög filozófiával való összeegyeztetésén fáradozik a legnagyobb ó-kori zsidó filozófus, Philo (Kr. e. 20/10—K. u. 40), kinek iskolájához tartozott Apollos is. Mindnek módszere az allegorizálás. De tudjuk, hogy a művelt közszellemű társadalmaknak is fel-fellépő betegsége a vallási és faji demagógia. Ez Alexandriában is igaz volt. A zsidó érdemet és dicsőséget nem tudta nézni a kaján irigység s a közéleti hatalmat, hasznot leső politikai mesterkedés. Manetho (Kr. e. 260), Apollonius Mólón (Kr. e. 120), Chäremón, Lysias becsmérleést, meggyalázó rágalmakat szórnak a zsidóságra; ők az első „irodalmi“ antiszemiták; a hellenista zsidók pedig a legelszántabb ellenfeleik, kik az igazság tudatának nemes hevében sikra szállnak népek becsületéért. A zsidók idegenségének, elkülönöttségének vádjával (amixia) szeretnék őket gyűlöletessé tenni, hogy ők másfajta nép (allophyloi); a zsidók vallási hűségét embergyűlöletnek hazudják. A zsidók ügyesen és hatásosan védekeznek. Apokryf iratokban, görög tekintélyek szájába (Aristeas, Hekatäus) adják a zsidó tant és történelmet idealizáló fejtegetéseket. Ilyen hellenista történetírók: Demetrius (Kr. e. 3. század), Eupolemos (2. század) és Artapanus. Jeles apologéta volt maga Philo is. (Irata elveszett: A zsidók apológiája.) A legkiválóbb alkotás e téren Flavius Josefus „Contra Apionem“-je (Apion ellen). De se rosszakarát, se cselszövés,

*) Apokryf a: a szent iratok gyűjteményébe, a Kánonba be nem vett könyv.

elfogultság nem akadályozza meg a zsidóságot a további érvényesülésben. A majdnem belháborúvá fajult bonyodalmakban is szerephez jutnak. Kezök a politika szövőszékén, midőn VI. Ptolomeus Philometor özvegyének, Kleopátra királynénak pártjára állnak Ptolomeus Physkonnal szemben. (170—164.) Ugyanígy látjuk őket az események irányításában IV. Kleopátra és a fia, Ptolomeus Lathuros hatalmi versengése idején. A királyné a zsidó Chelkias és Ananias hadvezéreire bízta ügyét s az utóbbi elérte a királynénál, hogy békében hagyja a hasmoneus fejedelmet, Alexander Jannájt s el ne foglalja Júdeát. A Ptolomeusok uralmának vége felé Rómának világhatalmi törekvései mind érezhetőbbek a Kelet politikájában — az egyiptomi zsidók Róma mellé állnak, hogy biztos támaszuk legyen az ellenséges áramlatok közt épügy, mint a hasmoneus fejedelmek a Seleukidákkal szemben Rómával kötöttek szövetséget. Mikor a trónfosztott XI. Ptolomeus Auletest Róma visszahelyezte méltóságába (Kr. e. 55), Pelusium határerődnek zsidó őrsége cserbenhagyta IV. Bereniké régensnőt.⁵⁴⁾

Az egyiptomi zsidók Róma keleti politikájának szekerét tolták az önző, ravasz Antipater (Heródes apja) rábeszélésére, aki később XIII. Ptolomeustól is eltántorítá őket és az Alexandriában ostrom alá fogott Julius Caesar segítségére siettek. (Kr. e. 47.) Csalhatatlan politikai érzéssel fölismerték a politikai válságok lehetőségeit: Antonius és Octavianus harcában az utóbbi mellé szegődtek, amivel később jól jártak. A Ptolomeusoknak általában türelmes s jogtisztelő uralmát is megzavarták zsidóüldözések. IV. Ptolomeus Philopator a Raphiánál Nagy Antiochus szyr király fölött aratott győzelme (217) után Jeruzsálembé ment s be akart hatolni a szentélybe, de egy baleset megghusítá ellenséges szándékát. Ezért elhatározza, hogy egyiptomi alattvalóin áll boszszút. Összeterelteti őket az alexandriai cirkuszba, hogy a rájuk szabadított ötszáz elefánttal szétapostassa őket. A zsidók csodálatosképpen megmenekültek, aminek rendkívüli hatása alatt a király ismét kegyébe fogadta őket. A Makkabeusok III. könyvének e legendás históriája valószínűleg Flavius Josefusnak azon

elbeszélésén alapszik, hogy VII. Ptolomeus Physkon (145—117) irtó háborút tervezett a zsidók ellen, mert ellenfelét, Kleopátrát, VI. Ptolomeus Philometor özvegyét pártolták: megrészegített elefántoknak dobta őket oda, melyek a király környezetére s nem a zsidókra vetették magukat.

A Ptolomeusok és Seleukidák örök háborúskodása miatt sokat szenvedett Júdea: útjába esett a két versenytársnak és hadviselésök, akarva, nem akarva, megnyomorítá az országot, A szyr háborúk során meglehetősen változatos Palesztina sorsa. III. (Nagy) Antiochus elfoglalja (218), de Egyiptom visszaszerzi (217), majd ismét Antiochusé (202), mire Ptolomeus jeles hadvezérét, Skopast küldi ellene; le is győzi s kegyetlen bosszút áll Jeruzsálemben (201), melynek fellegvárát (Akra) megrakja helyőrséggel.

Alig örülhetett diadalának, Nagy Antiochus fölülkerekedik, a paneasi csatában (198) leszámol az ősi ellenféllel, végkép hatalmába keríti Júdeát, bár időnként később is egyiptomi kézre jutott, például 193-ban Antiochus leányának hozományaként, ki egyiptomi királyné lett. Jeruzsálemben hatalmas Ptolomeus-párt volt, de sokan Nagy Antiochushoz szíttak; ezért megjutalmazta őket: a várost, a templomot díszessé tette, kiváltságokat adott a zsidóknak, hadifoglyokat szabadon bocsátott s szyriai városokba telepíté őket. Világuralomra tört, Egyiptom és Róma legyűrésével, de csakhamar ki kellett ábrándulnia merész terveiből. Galileát még csak elfoglalta s Júdeában könnyen ment az uralmának megszilárdítása. Jóakaró intézkedéseivel sokakat megnyert, de különben már régebből ott tanyázott Jeruzsálemben a hellenisták tekintélyes tábora. A görögösség ellen hiába küzdött a kortársaitól s a későbbi nemzedékektől egyaránt magasztalt főpap, Jámbor Simon (Kr. e. 300—270), aki csodás buzgalmat fejtett ki a város biztonságáért, külső s belső rendjéért és mindent megpróbált az erkölcsi sülyedés, tévelygés meggátlására. Ragyogó példája a zsidó népet nem tudta ellenállóvá tenni a gyönyörhajszolás kísértéseivel szemben: a vallási kétely és közöny eluralkodott, idegen szokások és szórakozások kerítették varázsukba a jeruzsálemi zsidó-

ság egy részét. Nem hiába óv tőle Szirach is* (3. 21—22), megvolt rá minden oka. A hellenisták serege jórészt a külföldet járó zsidókból gyűlt össze; utazásaikon ismerték s szerették meg a görög nyelvet, kultúrát, a szélesebb látókört, az emberibb, a természetesebb életformákat és életélvezést, hát otthon is így akartak berendezkedni. Akárcsak a mendelssohni időkben és utána az egyes országokban, ahol első sorban a világlátott kereskedők voltak — persze, a rokon vonások mellett lényeges különbségek is — a reformnak, a zsidó élet európaizálásának legtürelmetlenebb sürgetői. A külföldi tapasztalatok elidegenítették őket a hazai kerektektől. Sokatmondó midras-hely (Szifré 315.) Deut. 32. 12-re: „És nincs vele idegen isten“, ami azt jelenti a midras szerint, hogy a messiási korban nem lesznek (pragmateütész), akik kereskedéssel foglalkoznak. Talán a kereskedői hivatásnak az idegen „isten“, az idegen szellem számára való hozzáférhetősége rejlik e versmagyarázatban, messiánikus vonatkozásba burkoltan. A jeruzsálemi hellenizmus is részben pragmateia, a külföldi kereskedelem velejárója, behurcolás volt. De nemcsak ez, hanem számolnunk kell egy döntő fontossági! lélektani körülménnyel, mely megvilágítja Júdea és a diaszpóra hellenizmusának eltérő jellegét. A diaszpóra zsidósága évszázadokon át nyugodtan beleélte magát a környezet világába. A kulturhatás és a zsidó vallási öntudat összeütközésének válsága nem merülhetett föl a számára, hogy lépten-nyomon aggodalmaktól érezze magát gyötörtnek, hogy nem vétkezett-e az „idegen“ világgal való érintkezés valamely tilalma ellen. Ilyen kérdések őt nem nyugtalaníthatták egyszerűen azért, mert az az idegen világ nem idegen volt neki, hanem az ő világa is; a diaszpóra zsidóságának természetes s harmonikus volt az elhelyezkedése. Szellemi s társadalmi asszimilációját mi sem gátolta. Ezra és Nechemja elszigetelő rendszere csak otthon, a közvetlen közelben tudta éreztetni roppant erejét. S minél szigorúbb, nyomasztóbb volt a helyzet, annál hevesebb, szélsőségesebb visszahatást idézett elő a szabadulni vágyás. Ezt neveztük a hellenizmus

*) Egyik apokryfának, Szirach Bölcsességének szerzője.

lélektani mozzanatának. Ezra és Nechemja iránya nem bírt úgy érvényesülni a diaszpórában már csak azért sem, mert még nem volt annyi ideje, hogy a maga képére alakítsa a lelkeket. De ha már beleilleszkedtek is az új vallási életrendbe, megeshetett, hogy egyik-másik, a nagyvilágot járván, az új benyomások hatása alatt szűknek, gúzsba kötöttségnek érezte az otthoni világot. Szakított vele és az elfojtott, összezsugorított vágyak felszabadulásának törvénye szerint annál nagyobb hévvel dobta magát az életélvezésbe. Olyasféle ez, mint a modernségben a gettó és az európaiság összeütközése, mely a gettó vereségével végződik sa vallási orthodoxia szélsőségesse a vallástalanság szélsőségesévé lesz. így magyarázhatjuk a jeruzsálemi hellenizmus keletkezésének lélektanát. Mert önként vállalták. Nem kényszerítették rájuk tűzzel-vassal, irtó háborúval. Antiochus Epifanes csak később jelenik meg a látóhatáron. Jött Heródes is, meg Róma. Államilag hellenizálnak. Erre meg a zsidó népi és vallási öntudat reakciója: ellenáll és győz is.

HARMADIK FEJEZET.

Visszahatás a hellenizmusra.

1. *A hellenista főpapok. Antiochus Epifanes. A Hasmóneusok.*

Mint Nechemja idejében az ország ellenségével, a szamariánusokkal összejátszó osztály érdek, úgy látjuk, hogy a Kr. e. 3. század vége felé, tehát még az idegen fegyverek beavatkozása előtt, a dúsgazdag adóbérlő, József b. Tóbija köré csoportosuló hellenisták hatalomvágya egyengeti a szyr befolyás útját, önző, erkölcs-telen számításból kiszolgáltatták haza jókat, hogy mint a szyr királyok jutalmazottjai megkaparintsanak minden politikai érvényesülést s életélvezést. Árulkodásuk rátereli IV. Seleukus (187—175) figyelmét a jeruzsálemi templom kincseire, de kincstárnokának, Heliodorusnak nem sikerült a rablás. A hellén városoktól körülvett (II. Makk. 6. 8.) s lakosságuk görög szellemétől állandóan fenyegetett parányi Júdeára baljóslatú idők következtek el, kivált a Polybiustól méltán epimanésznek (örjögő) nevezett Antiochus Epifanes uralkodása alatt. (175—165). Üldözése a zsidó nép legsúlyosabb történeti válsága, vagy magának az egyistenhitnek lét- és nem lét-kérdése volt. Rejtély előtt állunk. Nem Antiochus Epifanes hatalmi tobzódása érthetetlen, hanem a jeruzsálemi főpapok magatartása, herostratesi dicsőségükben; a szentélynek — bár csak jelképes — elpusztítása, az egyistenség hitének elnyomása az ő emlékükhöz is fűződik, kik Antiochus Epifanes munkatársai voltak. A történeti jelenségeknek is van patológiájuk. Beteg, megdöbbenőn kórságos tünet volt; vagy talán természetes életfolyamat, hogy a hierarchia kultusz-tevé-

kenysége előbb-utóbb elveszti valódiságát, élményszerűségét az egyes tagjainál; kisikkad belőle az őszinteség, a meggyőződés, a hit; lélek nélkül való reflex-mozgássá lesz, hogy a vallásnak embere a templomban se a templomot érzi, hanem a kívül elterülő világot, a szépet, a ragyogót, az anyagi boldogság képeit s lehetőségeit. Csak így érthetjük meg Jésua főpap egyéniségét, kinek neve is jellemző: a görög Jason. Pénzért vásárolta meg a szyr királytól az ország e legelső méltóságát s tulajdon testvérét, a lelkiismeretes és buzgó III. Óniást kiszorítja állásából. Jason görög módra a testi ügyességet gyakorló gymnasiumot és ephibeiont létesít Jeruzsálemben. (174—171.) A papok sem az oltár körül, hanem a palastrában. Jason még a tyrusi Herakles-ünnepély áldozatához is ajándékokkal kedveskedik. Utána Menelaus ragadta magához a főpapságot, aki nem Jason testvére volt. (II. Makk. 4. 23-27.) ¹⁾ Megdézsmálja a templomi kincstárt s III. Óniást elteszi láb alól, ki szálla volt a hellenisták szemében. Menelaus sem ura a helyzetnek. Csakhamar eltávolítá Jason, aki ismét fölülkerekedett Jeruzsálemben. (170.) Ez hozta a végzetes fordulatot. Antiochus Epifanes megtorlásra készül Jeruzsálem ellen, mert Menelaus a kedveltje. Egyiptomi háborújából visszatérve — 170 végén — nagy vérontást rendez Júdea fővárosában s Menelaus segítségével kifosztja a templomot, a drága fölszerelést magával viszi. (I. Makk. 1. 20—24.) Második egyiptomi háborúja elmaradt Róma tiltakozása miatt, hát Júdeára vetette magát. (168/167.) *Megbízta* Apolloniust, hogy hellenizáljon tűzzel-vassal. Az ellenszegülőket irtja. Aki csak *tehette, menekült A kiirtott zsidó lakosság* helyébe idegeneket telepít; így akarja Jeruzsálemet hellén várossá tenni. (I. Makk. 1. 29—40.) A Dávid-városrészt erőddé építik (Akra), melynek szyr őrségére támaszkodnak a hellenisták. Antiochus Epifanes a zsidó kultusz helyébe a görög pogányságot akarja. „Mores graecorum dare adnisus“ — mondja Tacitus (Hist. V. 8.), hogy rájuk igyekezett erőszakolni a görög szokásokat. Persze, nem kultúraterjesztésből, nem is csak politikai bosszúból. Az ó-kori, de a későbbi, sőt a modern zsarnokság törekvéseihez is hozzá tartozik a vallási egységesítés; mintha a

birodalom politikai egysége megkívánná a vallási egyformaságot. Antioehus Epifanes megtiltja a szombatot, a circumcisiót, az étkezési törvények megtartását. Mindenfelé ellenőrizteti a pogány isteneknek való áldozást. Bacchanália, Tórák elégetése; a zsidók még zsidóknak se nevezhetik magukat s nem beszélhetik nyelvöket. (II. Makk. 6. 8.) Jeruzsálemben a nagy égő áldozati oltárra Zeusz-oltárt állítanak, 168 kislév 15., és 25-én áldoznak rajta először. (I. Makk. 1.54. Dán. 11.31. 12.11. A „borzalmas utálat“.) A dionysosi ünnepeken a zsidók felvonulása. (I. Makk. 1. 41—64.) Az események drámaisága lenyűgöző; mártíriumok egyre-másra: Antióchiában a kilencven éves Eleázár és egy anya hét fiával. (II. Makk. 6. 18—7. 42.) Dániel könyve buzdít és vigasztal. Félelmetes erő a passzivitás is, szinte legyőzhetetlen. De Júda népe nagyon kicsiny volt, nem bírta volna a tartós vérvesztiséget. Lendít a vértanúsorsán, megmozdul s az állhatatosság erényeit, az erő nagyszerű tényeit nemcsak a vallási hűségben, hanem az ellenségnek forduló harci készségben is gyakorolja.

A Jojárib papi nemzetségből való Matatiás²⁾ és öt fia állnak ű vallás szabadságharcosainak élére. A „Hasmoneus“ családnév valószínűleg a Chasmón városával (Józs. 15. 17.) függ össze. A Jojárib papiház tagjait röviden és mindennél jellemzőbben csak egyszerűen „a küzdőknek“ mondja a talmud. (Jer. Táán. IV. 7.) Matatiásék lakóhelye Módéin (a mai El-Medijeh, Lyddától keletre). Onnan indult ki a dicsőséges vállalkozás, mely a tragédiával fenyegető történeti eseményekből hőskölteményt csinált. Matatiás, az igazi rajongók példájára, nem latolgatja az eshetőségeket, néhányadmagával is elég erős a kezdésre. Megpillant egy ép áldozni készülő zsidót, megöli a szyr felügyelővel együtt s a bálvány oltárt ledönti. A kocka elvetve. Matatiás és hívei a hegyek közé húzódnak. Az ellenség rajtuk üt és pusztítja őket, mert szombaton nem harcolnak. Ezért elhatározzák a szombati harcot is. Ez a theokráciának s a valóságoknak első komoly összeütközése. Nyilvánvaló, hogy amaz engedni kénytelen az — életösztönnek. A honmentés a legfőbb törvény. A józan és bölcs megoldást, melyet a zsidóság kritikus perceiben mindig megtalált, még az isteni

törvény fanatikusai, a „jámborok“ is aggály nélkül elfogadják. (Chászídím. Zsolt. 30. 5. 31. 24. 37. 28. Aszidaioi I. Makk. 2. 42. 7. 13.) Pártjuk, mely nem Matatiás közvetlen környezetét jelenti, hanem elődje a nemsokára szereplő farizeusoknak, szívvel-lélekkel csatlakozik Matatiáshoz. Kérlelhetetlenül rombolják mindenfelé a pogányság oltárait s irtják hűtlen testvéreiket. Mert a zsidó vallási szigor egyúttal nemzeti felbuzdulás. A görögösség elleni harc nemcsak az egyistenhit és a bálványimádás ügye, hanem politikum. A hellenizmus nemcsak pogányság, hanem hazaárulás épúgy, mint például a 16. és 17. században a magyar protestantizmus hitvédelme összenőtt a politikai szabadság és függetlenség sorsával; a vallás eltiprása nemzeti elnyomás is volt. Ez az összefüggés még kirívóbb Palesztinában, mert a zsidó népi-séget a vallás határozza meg. Politikai függőséggel s zaklatottsággal még csak megbékültek — a vallásszabadság fejében; általában ez volt a helyzet a római uralom alatt. De vallásüldözés politikai szabadsággal képtelenség volt a palesztinai zsidóság számára, mert a vallási elnyomás a népi egyéniséget is eltörülte, megfojtassa! fenyegette. A zsidó államban a vallás nemcsak metafizikai-erkölcsi eszme, hanem népiség. A Makkabeusok mint vallási szabadsághősök — patrióták is.

2. Júda Makkábi. A chanukka (a kiszlévi sátoros ünnep).

Matatiás a halála (167/166) előtt Simon fiát jelölte ki tanácsadónak és Júdát hadvezérnek. Júda Makkábi rászorgált a kitüntetésre. Kiváló, kivételes egyéniség. (I. Makk. 3. 1—9.) A „Makkábi“ név eredete, jelentése bizonytalan. Lehet, hogy harci jelmondatuk „mi komauchó bo-élim Adonáj“ (Ki hasonló Hozzád, oh Örökkévaló) szavainak kezdetűiből alakult, vagy talán a „makkab“, mely annyit tesz, mint kalapács. (Mint pöröly sújtott az ellenségre; az európai történetben analógiája volna a Martel Károly neve.) Agádikus ízü magyarázatok. Megemlíthető, hogy a talmudban (Bechór. VII. 1. és 43b.) „makkaban“ olyan ember, kinek fejalkata mint egy kalapács.⁸⁾ A „jámborok“ hévvel s ön-

feláldozással sereglenek Júda köré. Többnyire a vidéki lakosság — melyhez mindig nagysokára ér el egy-egy idegen hatás — a kisbirtokosok s parasztok sorából kerültek ki Júda Makkábi katonái. Ezek, meg az alsóbb papság s az írástudók kitartottak a vallási hűségben és hazafiságban. A hellenizmusnak (Dán. 11. 14. 30. 32.) inkább a gazdagok s előkelők hódoltak. Ők az idegen kultúra szerelmesei, akárcsak a 18. század végén a berlini haut volée franciasága, vagy a 19. század első tizedeiben a magyar arisztokrácia egy részének németsege, külföldieskedése. A hellenista-chászid harc hátterében, mint a társadalmi tagoltságból látszik, osztályellentét is lappang.

Júda Makkábi fényesebbnél fényesebb győzelmeket arat. Egyike-másika hadtörténelmi nevezetesség. Antiochus Epiíanes küldöttjével, Apolloniusszal gyorsan végez; a tőle elvett karddal verekszik a csatákban. Bét-Chórónnál (Jeruzsálemtől északnyugatra) leveri Seron seregét. Torlódnak az események. Soroza-tos ütközetek, egyik a másik után. Antiochus Epifanes a pártusokkal való háborúja miatt Lysiaszt, akit kiskorú fia, V. Antiochus mellé rendelt gyámnak, bízza meg a júdeai harc folytatásával. Lysias Nikanort és Gorgiaszt küldi a zsidók ellen. Júda Makkábi a Jeruzsálemhez közeli Micpába gyűjti híveit. Vallásos áhítat járja át a készülődést, mely olyan, mint a 17. század angol puritán harcainak biblikus ihlete. Tanulságos a Tóra szellemének megszilárdulására, hogy Júda az indulás előtt felszólítja katonáit Deut. 20. 5—9. alapján, hogy aki az ott felsorolt valamelyik ok miatt otthon akar maradni, maradjon. De mind kitart s rá újabb diadal Emmausnál 166/165 (a mai Amvás) és — megint bizonyíték, hogy a vallásos motívumok és ismeretek mennyire benne voltak már a lelkekben — zengik a zsoltárt: „Adjatok hálát az Urnak, mert jóságos, mert örökkévaló az ő kegyelme.“ (I. Makk. 4. 24.) A szyr vereség annyira felbőszíti Lysiaszt, hogy most már ő maga vállalkozik a Júda elleni hadvezetésre. Délről vonul Jeruzsálem ellen s a hebróni úton, Bét-Czúrnál ütköztek meg; Lysias kénytelen visszatérni Antióchiába 165/164. E ragyogó siker után Júda Jeruzsálembe megy. A Zeus-oltárt eltávolítják, újat építtet;

a megfertőzött oltárköveket külön templomi kamrába helyezik. (Middót I. 6.) Három évi szünet után, 165 kislév 25-én, újra bemutatathatták a támidot, a mindennapi áldozatot s a templomot felavatták; ez a chanukka-ünnep = felavatás. (I. Makk. 4. 52. II. Makk. 10. 1—8.) A templomban találtak egy kevés fertőzetlen olajat, mely csodálatosképen nyolc napi használatra elég volt — beszéli a talmud (Sabb. 21b.); ezért gyűjtünk nyolc estén át chanukka-gyertyákat. Flavius Josef us a „fény ünnepének“ nevezi (phóta), de az evangéliumban (Ján. 10. 22.) szintén „felavatás“ (ta enkainia). Van még egy neve: a kislévi sátoros ünnep (II. Makk. 1.9.); emlékezésül a kevessel azelőtt még barlangokban és rejtékhelyeken megtartott szukkótra, az ünnepi növényekkel ülték meg a chanukkát is s mécseket gyűjtöttek, mint a szukkót-végi vízmerítési ünnepen. (II. Makk. 10. 6—7.) A szukkót-chanukka összefüggés érzik a híres talmudbölcsek, Sammájnak mondásában is. (Sabb. 21b.) A kislév 25-ének és december 25-ének, mint dies natalisnak (Jézus születése napja) valamilyen párhuzamosságához fűződő képzet okozhatta, hogy a chanukkát, mint „kislévi szukkót“ később krisztianizálták pálmaággal, illetőleg karácsonyfával.⁴⁾ A chanukka ünnepét az egyiptomi zsidók is készséggel vállalták; még a marokkói zsidók is, akik régebben nem ismerték a purimot,⁵⁾ habár ez bibliai ünnep.

Juda Makkábi döntő győzelmeit megkoronázta belső politikája; megerősíti Bét-Czúrt és a templomhegyet. A hellenisták földjét szétosztja híveinek. Gondoskodik a vallási s theokratikus követelményekről. Biztosítja a papság létföltételeit s „összegyűjté mind a könyveket, melyek szétszóródtak a harc idején“ (II. Makk. 2. 14), ami talán a prófétai könyvekre vonatkozik.⁶⁾ Intézkedéseiben sokoldalúság, a lángész jellemvonása, hogy a nagy hadvezér a belső, szellemi fejlődés ügyét is szíven viseli. Kérdéses, hogy főpap volt-e. Talán csak helyettes; mert nem akart a cádokitákkal ujjat húzni,⁷⁾ hogy ne veszélyeztesse a belviszályal a kezdet igen fontos eredményeit. A chászid-irány, a vallásos szigor mindinkább rányomja bélyegét a közszellemre. Megtörtént a „görögök idejében“ — mondja a talmud (Szanh. 46a. 90b.) — hogy vala-

kit, mert szombaton lovagolt, a bét-din halálra ítelt, „nem mintha megérdemelte volna, de az idő tette szükségessé“.⁸) Példát kellett teremteni és a zelótaság, egy túlzó irányzat, uralma elején mindig keményebb ököllel csap le az üldözött rendszer minden mozdulatára, mint mikor már megállapodott.

Júda Makkábi látóköre túlterjed az ország határain. Rajta üt a rossz szomszédon, az edómiakon és ammónitákon, az ottani zsidók védelmére. Simon testvérével Gileádból s Galileából Júdeába áttelepít zsidókat. Majd ismét Edóm kerül sorra, aztán Filisztea; mindenütt rombolja a bálványimádás műveit. Ez már hatalmi terjeszkedés volt, a hellenizmus elleni irtó háború képében. Minden hadvezéri dicsőség ragyogását nyomon követi az imperialista kísértés árnyéka. Antiochus Epifanes halála (164) után ismét Lysias jelenik meg a színtéren, aki akkor régens volt. Hozzáfordulnak a Júdától 163/162-ben ostromolt Akra menekültejei s a főbb hellenisták segítségért. (I. Makk. 6. 18—27.) Lysias enged a hívásnak. A már ismerős ellenfelek összezsapnak Bét-Zakarijánál, Jeruzsálem és Bét-Czúr közt. Júda vereséget szenved, Eleázár testvére is ott lelte halálát. Lysias csakhamar a templomhegyet ostromolja, de a szyriai zavarok miatt kénytelen békét kötni; a zsidó vívmányokból nem maradt meg csak egyetlen, a legfontosabb: a vallásszabadság. (163.) A zsidó-szyr problémának többé nem ez a súlypontja, mert a vallásüldözés megszűnt. A további háborúskodás a politikai hatalom kérdése, a hellenista és a nemzeti párt versengése s a szyr királyok majd az egyik, majd a másik felé hajlanak. Júda Makkábi a hellenistákat kiszorítja a kormányzatból, de az új helyzet nem bizonyult tartós-nak. Fordult a kocka. I. Demetrius Szótér — Antiochus Epifanes unokaöccse — aki Rómában tús volt, váratlanul hazakerült onnan s király lett. (162.) Első dolga, hogy a hellenista Alkimost (Jákim) kinevezi főpapnak (162), kinek támogatására hadvezérét, Bacchidest Jeruzsálembe küldi. A chászidok politikai járatlanságát jellemzi, hogy készpénznek veszik Alkimos Ígéreteit, hogy nem lesz bántódásuk. Júda Makkábiék tudták, hogy a vallásos érdekek csak úgy óvhatók meg, ha a politikai hatalom

is a nacionalistáké. (I. Makk. 7.10—15) s ezért állást foglaltak Alkimos ellen. Igazuk is volt. Alkimos avval kezdi, hogy hatvan , Jámhort“ megölet. Bacchides ráun a pártvillongásokra, hazamegy. Alkimos félti az állását, mert a szyr kormányzat hátvédje nélkül nem állhat meg; újra segítséget kér. Demetrius Nikanort rendeli Júdeába. Kefarsalamánál zajlik le a csata. (Jeruzsálemtől északnyugatra, Lydda közelében; azonos all. században említett Carvasalimmal.)⁹⁾ Nikanor alul marad, de ismét nekigyürkőzik Bét-Chórón táján, Júda pedig ettől északkeletre, harminc stadion távolságban, Adaszánál táborozik.¹⁰⁾ Az ütközetben Nikanor is elesett. (161 adar 13.) Ez „Nikanor napja“. (I. Makk. 7. 39—50. Táán. 18b.) Feltűnő a púrim, illetve az Eszter könyve ismerettségének szempontjából, hogy adar 13. dátumával kapcsolatban az I. Makkab. könyv nem említi a purimi összefüggést, de II. Makk. 15.36. már a „Mordecháj napja“ előtti időpontnak nevezi adar 13-át.¹¹⁾

3. Vallásszabadság és politikai hatalom. A jámborok és az elvilágiasodás. Zsidó-római szövetségek. Júda halála. Jonatán.

Júda Makkábi politikai éleslátással ismeri föl legsürgősebb feladatát: kezébe venni a kormányzati hatalmat, aminek első föltétele a szyr fenhatóság megdöntése. így bontakozik ki előttünk az események kérlelhetetlen törvényszerűsége: a vallásszabadság eredeti törekvéséből kinő a politikai függetlenség akarata s megvalósítása. Természetes; mert Júda Makkábiék lépten-nyomon lapasztalhatták, hogy a vallás oltalma és biztonsága nemzeti kormányzat nélkül ingatag, mint annak idején Nechemja, a Tóra elfogadtatása után Jeruzsálem falainak fölépítését is rendkívül fontosnak tartotta ... A „jámborok“ nem értették meg s rossz szemmel nézték a Hasmoneusok politikai erőgyűjtését; hiszen megvolt már a vallásszabadság. Az „elvilágiasodást“ kezdik emlegetni. Az eredeti vallásvédelmi ok lassanként elmosódik; a dinasztikus érdek vagy a nemzeti hatalom kiépítése — bár végeredményben, közvetve a vallás biztonságát is szolgálja — mindinkább

öncéllá lesz. Ez ép a politikának belső élettörvénye, nem alkalmi szeszély. A zsidó államiség történetén mindvégig átvonul a teokratikus hajlam s az államérdek kettőssége, ellentéte. Amannak a vallás a legkevesebb s a legtöbb is: minden; emennek a külső hatalom-szervezés a döntő szempont, mely szükségképen folyton gyöngíti s halványítja a vallási követelmények előbbrevalóságát. A nagy győzelmek után a vallásnak és politikának ez a konfliktusa, a szélső jámborok pártjának politikaellenessége, hogy a nemzeti önállóságnál talán kedvesebb volna nekik az idegen fenhatóság, emlékeztet egyik-másik puritán felekezetre, mely csak a kereszt, a „hitetlen“ uralom alatt álló templomokat tekinté igazán vallásosnak. Mindkét jelenségben az a felfogás érzik, hogy a valódi jámborság csakis a mártírumban érvényesülhet s azon elvi álláspont jut benne kifejezésre, hogy a hamisítatlan vallásos erények — a meg nem alkuvó racionális ethika s a misztikus testvérieség — nem férnek el semmiféle politikai keretek közt, lehetetlenné válnak a politika hatalmi szervezetében. (M. Weber: Grundriss der Sozialökonomik 339.) A zsidó közszellemnek ez a kiegyenlíthetetlen ellenmondása teszi életképtelenné a független zsidó államiséget. A vallás kizárólagosságában élő „jámborok“ kellenül látják a későbbi hasmoneus fejedelmek „reálpolitikáját“, mely akaratlanul is a chászid-iránynak háttérbe szorulása. Júda Makkábi római szövetsége (161) még nem okoz visszatetszést a körükben. Idegen kapcsolat, de egészen zsidó érdek. Rómának is kapóra jött, mely már Nagy Antiochus harcai (192—189) óta féltékenyen nézte az imperialista szyr politikát. Júda a követői útján — figyelemreméltó, hogy a nevők görög: Eupolemos és Jason — baráti szerződést köt Rómával s egymásnak kölcsönös segítséget (szymachia) biztosítanak harc esetére. (I. Makk. 8.) De a dolog elkészt. Róma nem tudta megállítani Demetriusnak Júdea elleni akcióját, kinek már 161 áprilisában Jeruzsálem közelében volt a serege. Bacchides Bereánál táborozott¹²⁾ 20.000 főnyi sereggel, Júda pedig Elesánál (Eleasa) Bét-Chórón mellett 3000 emberrel. Az óriási túlerő Júdának halálmegvető bátorságát s tüneményes hadvezéri tehetségét lebirta. Elesett a harcban. Testvérei Modeinban

temették el, apjuk mellé. A honszeretetnek s a honvédő csatáknak e halhatatlan emlékü nagyját a talmud nem említi, még a Nikanorgyőzelmét sem, csak annyit, hogy „kivonult ellene a Hasmoneusok családjának egyik tagja“. (Jer. Táán. II. 12.) Legelőször a 10. százdbeli Antiochus-krónika nevezi meg.¹³⁾

Halála után, amint várható volt — a hellenisták előretörnek. Újra fölkelőben Alkimosék napja. Megint uralkodnak az „isten-telenek és igazságtalanok“. (I. Makk. 9. 23—27.) De azért a nemzeti ügy nem marad elárvultan. Júda halála után a testvére, Jónaián, biztos kézzel, bámulatos hozzáértéssel viszi előbbre az ország sorsát. (161—143.) A Hasmoneus-ház nemcsak lángeszű hadvezért, hanem lángeszű diplomatát is adott a zsidóságnak. Júda a harctéren, Jonatán meg a diplomáciai sikereivel csinált történelmet. A hellenisták, Bacchidesre támaszkodva, aki több vidéki várost is megrak szyr őrséggel, elég erősek, hogy Jonatánt nem engedik Jeruzsálembe. Alkimos annyira megy szyr-barátságában, hogy a templom külső s belső udvarát elválasztó falat (szórég) lebontatja (160) s evvel a pogányoknak is lehetővé tette a belépést. A nép fölháborodik a cselekedetén. Alkimos kevéssel rá meghalt; a szórég-eset miatt való bűnhődést látták a halálában. (V. ö. Genes, rabba 65.)¹⁴⁾ Bacchides pedig megelégte a folyton kikönyörgött apró-cseprő csatározásokat Jonatán és Simon ellen, visszatért Szyriába, Jonatán pedig a hellenista Jeruzsálem helyett Michmasba húzódik. (Jeruzsálemtől északra.) Minden gondja, hogy leszámoljon a hellenistákkal. (I. Makk. 9. 73.) A néhány nyugodalmas évet (160—153) jól felhasználja. A Makkabeusok pártja úgy megerősödik, hogy vele szemben a szyr kormánynak többé nem sikerülhetett semmiféle hellenista kísérlet. Ők voltak az ország nagy többsége; a szyr trónkövetelők csak általuk érhetek el politikai sikert. Egymásra ígérek a zsidóságnak tett engedményekben s így ők maguk siettetik Júdeának teljes föl-szabadulását. E külpolitikai helyzet gyümölcsötetése volt Jonatán diplomáciai művészete. Ő a két civódó közt az örvendő harmadik. A Demetrius ellen összefogott királyok fölléptették ellene Alexander Balast.¹⁰⁾ Megindul a lekenyerezés politikája: Demetrius

kiadja a Bacchides túszeit, több városból visszavonja a szyr őrsgéget. Balas kedvezménye sokkal különb: Jonatánt kinevezi főpapnak, aki 153 őszén felölti a bíbort a diadémmal. A mintegy 970 óta fennállt papi előjog, a Cádók-nemzetség főpapi tisztének kizárólagossága megszűnt; a méltóság a Hasmoneusoké lett. Nagy, mélyreható változás volt, a midrásnak egyik költői példázatára emlékeztető, hogy „a kard és a könyv egybegöngyölve szállt le az égből”. A hasmoneus főpap-fejedelmek egyénisége a Tóra és a kard együttesége: hivatásuk a harc is, meg a vallási szentség is. Talán kezdetben, a Hasmoneusok érdemeit övező hála és szeretet sugallatára a „jámborok” még hallgattak a látványon érző visszássághoz, de lassacskán a főpap-fejedelmek mind sűrűbb háborús vállalkozásai kezdik nyugtalanítani a közhangulatot, mert a kard és a Tóra összekötve; az imperializmus jelképe és szerszáma rést üthet a vallás érdekkörén. Hová vitt a fejlődés? Hogy a zsidó népiségnek elég lett maga a könyv, a rabbinizmus szelleme. A zsidó népiség annyi, mint Tóra kard nélkül, míg például az európai nacionalizmus, sajnos, akárhányszor épp az ellenkezője: kard Tóra nélkül, az igazságtalan, nyers erő.

Jonatán mindig fölismeri a gyorsan változó helyzetek kínáló előnyeit. A Demetrius-ellenessége jól bevált, mert Balas lett a király (150), aki hálás volt iránta. Kinevezte sztratégosz-nak, amely hatáskört már előbb is gyakorolta a saját erejéből. Ajándékok s hódítások újabb s újabb területekhez juttatják; ügyesen, szívósan érvényesíti az elszakadási politikát. II. Demetriusszal szemben is kitart Balas mellett s ebben is megtalálta számítását. De kritikus fordulat volt, midőn a saját katonáitól cserben hagyott Balast meggyilkolták s így régebbi ellenfele, II. Demetrius került a trónra. (145.) Ekkor Jonatán az Akra ostromával próbálja a mérleget a maga javára billenteni és ez hatott is: még vívmányokkal tér haza a ptolemaisai tárgyalásokról; a szyr királytól adómentességet követel és három samáriai kerületet, aminek fejében fölhagy az Akra ostromával. Demetrius még további pazar engedményeket ígér, mert Balas egykori hadvezére, Diodotus (Trypho) és kiskorú fia, Antiochus, a legújabb ellenkirály, szorongatják. Jonatán

segítségével elnyomják az antióchiai fölkelést, azonban Demetrius megfeledezett az ígérteréről. Jonatán kész az elhatározással: Trypho és Antiochus érdekeihez köti a sorsát. Amit Demetrius megtagadott, azt két kézzel adja meg neki Antiochus, sőt a testvérét, Simont, megteszi a Tyrusztól Egyiptomig húzódó terület kormányzójának (sztratégosz). A két testvér vállvetve intézi a győzelmes, hódító harcokat Filiszteában és Galileában. Jonatán egyúttal követeket küld Rómába, — Numeniust és Antipatert — hogy megújítsa a szövetséget. (143. I. Makk. 12. 1—4.) Sőt Spárlába s egyéb városokba, országokba is ellátogatnak baráti összekötetések végett. E diplomáciai lépésben Jonatán arra hivatkozik, hogy Areus, spártai király, már régebben szíves hangú levelet írt Oniás főpapnak. (I. Makk. 12. 7—8. 19—22.)¹⁶⁾

Jonatán változatos hadi programjában a zabadäusok (arab) törzse és Damaszkusz is szerepel. Mindennél sürgősebb s fontosabb volt Jeruzsálem megerősítése, hogy az Akrát elvágja a várostól. Simon pedig a nélkülözhetetlen kikötőnek. Jópénak birtoklását készíti elő. Trypho gyanakodott a két testvérnek katonai s politikai sikereire. Jonatánt Ptolemaisba hívta, hogy majd átadja neki a várost a többi erőddel együtt. Jonatán lépre ment és börtönbe dobták. Az aggasztó eset gyors és erélyes intézkedést kívánt. A zsidók népgyűlésben Simont vezérré választották, aki hamar befejezte Jeruzsálem megerősítését és Jópét elfoglalta, judaizálta. Történeti jelentőségű és az országra szinte létkérdés volt Jópé megszerzése. A háromszáz éves fejlődés szükségképen magával hozta a terjeszkedést s ha nem talál tengeri utat a termés fölöslege, az ország a saját zsírjában fullad meg.

Simon hiába teljesíté Trypho föltételeit, Jonatán szabadonbocsátása végett; Baskamában megölette. Odakerült Jonatán is a családi sírboltba, mely fölé Simon gyönyörű emlékei állított.

4. *A független zsidó állam. Farizeusok, szaddukeusok és esszeusok.*

Simon uralma (142—135) jelenti Júdeának állami önállóságát, mely kifejezésre jutott már a Demetriustól egyszersmindenkorra megadott adómentességben. Ez a tény volt a politikai függetlenség legfőbb, legfontosabb kifejezője, hogy vele új éra kezdődik. (143/142 ijjar 27.) Az okiratokban ezt használják. Lehet, hogy a „Szent Jeruzsálem“ feliratú sékelek és félsékelek Simon pénzei, I. II. III. IV. V. évjelzéssel. Mint már említettük, Júdea gazdasági életképességének halasztást nem tűrő követelménye volt Jópe elfoglalása, melyhez múlhatatlanul kellett Gazara is; ez köti össze Jeruzsálemet s Jópét. (Abu-Súrah; a bibliai Gézer, Emmaus-NikopoJis közelében, tőle nyugatra.) Simon Gézért is judaizálta.¹⁷⁾ A nemzeti irány teljes győzelmét megpecsételi s mintegy jelképezi is, hogy hatalmába keríté az Akrát (142 ijjar 23.), Jeruzsálem erődjét, mely harminchárom évig a hellenista-szyr hatalmaskodásnak védbástyája volt. Az erkölcsi köszellem virágzása, vallási fejlődés, általános jólét tüntette ki Simon uralmát s dicsőítik is érte. (I. Makk. 14. 6—15.) Érdemeit annyira méltányolták, hogy a nép a Hasmoneus-családot törvényes dinasztíának ismerte el (141 elül 18); kimondták a nagy-gyűlésben (synagógé megalé, egészen a „Nagy-gyülekezetre“ emlékeztet) a főpap-fejedelemség öröklődését. A határozatot Róma is szentestté, ahová a Numenius vezette küldöttség aranypajzsot is vitt magával. A szövetséget újra megerősítették (139); a szenátus biztosítja Simon birtokainak teljességét s ezen álláspontjáról értesíti a Kelet királyait,¹⁸⁾ sőt azt is megparancsolja a tartományoknak és városoknak, hogy a hozzájuk szökött hellenistákat adják ki Simonnak.¹⁹⁾ Ugylátszik, hogy a diaszpóra zsidóságának a hasmoneus harcok menekültjei voltak egyik alkotórésze. Különben a zsidó vallás terjesztésére már oly kedvező akkor a talaj, hogy a Rómát járó küldöttség tagjai még ott is kifejthettek propagandát.²⁰⁾ A Jópén át lebonyolódó tengeri kereskedelem s külföldi utazgatás pedig oly lehetőségeket nyújt a vagyonosodásnak, hogy a kicsinyes agrár életviszonyok kezdenek áthajlani a jóléttel együtt kialakuló új társadalmi formákba oly-

annyira, hogy Jósze b. Joézer és Jósze b. Jóchanan — az utolsó „pár“, mely a szynedrion élén állt Simon élete vége felé — „tisztatlannak“ nyilvánítják a pogány külföldet és az üvegedények használatát. (Sabb. 14b.) E tilalmukkal meg akarták gátolni az elnéptelenedést, illetve a mezőgazdasági termelés elhanyagolását s elejét venni a fényűzésnek, hogy az osztályoknak addig meglehetősen zavartalan egyensúlya föl ne billenjen.²¹⁾ A szyr trónviszályok Simont se hagyták békében. Demetrius a pártusok fogásába esett s a testvére, VII. Antiochus Sidetes a Trypho elleni harca érdekében elhalmozza kegyeivel Simont. Helybenhagyja a privilégiumokat, sőt pénzverési joggal is fölruházza. (139/138.) De miután háborús gondjait szerencsésen lerázta, hallani se akar a megjutalmazásról, sőt visszaköveteli Jópét, Gazarát s mind az elfoglalt külföldi városokat, vagy mindezek fejében ezer talentum adót. Simon ellenszegül, ami persze háborús ok. Simon fiai, Júda és Johannes, fényes győzelmet aratnak Antiochus vezére. Kendebaios fölött. (Neve a lyciai Kandyba városáról. Vagy Hyrkániából származott s ezért kapta legyőzője, Johannes a Hyrkán nevet.) Simon orgyilkosságnak esett áldozatul: a veje, Ptolomeus. hatalomvágyból megölette Dok várában, Jerichó mellett. (135.) Hyrkán János (135—105) anyja életét megmentendő, letelt a bosszúról. Az igazi ellenség nem Ptolomeus, hanem Antiochus Sidetes volt, aki (135/134) megtámadja Jeruzsálemet. Vallástörténeti szempontból igen tanulságos az ostrom egyik epizódja. Hyrkán János a fegyverteleneket az inség miatt eltávolítja a városból s még rós hasonló és jómkippurkor se engedte őket vissza, csak szukkótra; látszik, hogy akkor még a szukkót, mint a természet ünnepe volt az igazi ünnep.²²⁾ Hyrkánnak vállalnia kellett a súlyos békefeltételeket: városok elvesztése, adó- és túszedés, bár egy ismételt római küldöttségjárás annyit elért, hogy a szenátus megparancsolta Antiochusnak e városok visszaadását. Hyrkán alárendeltségbe jutott. Kénytelen segédcsapatokkal ellátni Antiochust a páriusok elleni háborújában, csak azt kötötte ki — jellemző a hasmoneus fejedelmek vallási irányára, — hogy a zsidó katonák menetelése szüneteljen szombat- és ünnepnapokon. Köz-

ben meghalt Antiochus Sidetes (128) s a pártus fogságból kiszabadult II. Demetrius lett ismét a király. A bekövetkezett háborús- és trónviszályokat jól kihasználja Hyrkán. Az egyiptomi királytól, VII. Ptolomeus Physkontól Szyria nyakára küldött bitorló, Alexander Zabinas és II. Demetrius utódainak, VIII. Antiochus Gryposnak és IX. Antiochus Kyzikenosnak egymás közti marakodása időt és módot ad Hyrkánnak a területhódításra. Elfoglalja Sichemet s a Garizim-templomot lerombolja. Aztán idumeus (edómi) városokra kerül a sor. Különben Idumea valamikor szintén zsidó birtok volt: déli Júdea (Négeb Jehúda, vagy a második templom idejében: Dáróm = a dél. Jeromosnál: Daroma.)²³⁾ Az edómi lakosságot a zsidóságra térítette, ezért az idumeusok később egészen zsidóknak tekintették magukat, de a zsidók szemében csak fél-zsidók. (Például Heródes. Ant. XIV. 15. 2.) Hyrkán imperialista politikája nem riadt vissza az újtástól, hogy néphadsereg helyett idegen zsoldossereget toborzott. De céljainak jól megfelelt: győzelemről győzelemre vezet. Hasztalan siet Samaria segítségére Antiochus Kyzikenos és az egyiptomi Ptolomeus Lathuros, a város nem íud ellenállni s Hyrkán a földig leromboltatja (c. 107): Jizreél völgye s GaliJea jórésze is a kezére jut. A samáriai győzelem Hyrkán fiainak, Antigonus és Aristobolusnak dicsősége. A talmud is említi (Szóta 33a.): „Győztek az ifjak, kik elementek hadat viselni“. A diadalmas idők újra felragyogtatták a nép lelkében a messiási reményt, melyet a szunnyadásából mindig föltámaszt a nemzeti jólét s boldogság képeinek varázsa. Hyrkán Jánost is sokan messiásnak vélték, akit e korban nem Dávid, hanem Lévi, vagyis a Hasmoneusok házából vártak.²⁴⁾ Győzelmek fényétől besugározva, nem természetes-e, hogy Hyrkánt messiásnak gondolták? Jellemző a magasztalása a Jónatán-targumban. (Deut. 33. 11.) Hyrkán pénzein még ó-héber s nem a szögletes írás, ami feltűnő, ha Ezra ez utóbbit meghonosította. Szövegük: „Jóchanan főpap“ és „A zsidók községe“. A „község“ (chéber) vagy a népközséget vagy a szenátust (szynedrion) jelöli. Mindenesetre a theokratikus felfogás tükröződik a főpapi méltóság hangoztatásában, hogy Júdea papi állam, melynek fejedelme tudomásul veszi

a népközösséget is, vagy a szenátust. Ennek emlegetése nemcsak az alkotmányosság formulája, hanem a „valóság“, a „világi“ elemének kidomborítása is, érvényre emelése az uralkodásban, aminthogy a Hasmoneusok elvilágiasodása mind szembeötlőbb. Hajlanak a görög Ízlésre. Már a név szerepeltetése is Hyrkán pénzén, görög egyeduralkodói jelleg; rajtok a régi, szép liliumot fölcseréli a hellén bőségszaruval. Az élet gazdagodásával egyre szabadabb mozgás. A szegényesség helyén a lét örömei s kíváncsisága. A kereskedelem és ipar, melynek főleg Szidon, Tyrus és Egyiptom az érdekköre, fokozza a vagyonosodást, nőnek az állam jövedelmei vámokban és még a szyr időkből fenmaradt adókban. (Fej-, termés-, gyümölcs-, só- és koszorúadó.)²⁵⁾ Nem csoda, hogy az élet arculata kezd megváltozni. Az anyagi virágzástól megéled a művészet, de ez csak az építészet terén nyilvánulhat, melynek stílusában az asszír-egyiptomiból kialakult jön és dór motívumok. Nagyszerű sírok, paloták és erődök. Például a Hasmoneusok palotájával kapcsolatban a szynedrion tanácskozó helyisége,²⁶⁾ melyet vagy Hyrkán vagy Alexander Jannáj építtetett; aztán a Bárísnak (héb. bíráh) nevezett jeruzsálemi vár, melyet Heródes fejezett be. De mind e külső tények eltörpülnek az óriási horderejű belső, szellemi fordulathoz képest, hogy Hyrkán szakít a farizeusokkal s eltörli szabványaikat. (Szóta IX. 10.) A talmud Alexander Jannájnak tulajdonítja a szakítást, melynek külső oka szerint abban rejlett, hogy a farizeusok megsértették, mert arcába vágták, hogy az anyja fogolynő volt s így ő nem viselheti a főpapi méltóságot. Erre a gonosz Eleázár b. Póira a felbőszült királynak azt tanácsolja, hogy „tapossa el“ a farizeusokat. „De mi lesz akkor a Tórával?“ — kérdezi Jannáj. „Összegöngyölve ott van a sarokban (mindenkinek hozzáférhető), aki tanulni akarja, menjen és tanulja“ — hangzott a felelet. (Kidd. 66a.) A talmudi adat téves, mert az esemény hőse — mint Josefus helyesen mondja — nem Jannáj, hanem Hyrkán János. Ezt a tényt különben a talmudnak egy másik helye is megerősíti, amely szerint Jannáj kezdettől fogva „istentelen“ volt, — tehát nem később lett szaddukeus — míg Hyrkán eredetileg jámbor s a végén lett szaddukeus.

{Ber. 29a.) A szaddukeusok ősi privilégiumuk tudatában nem tekinthették Hyrkánt törvényes főpapnak, de az életlátás s a lelki alkat közössége összehozta őket. Az ő világuk nem a közöny és a nemzetietlenség. Hyrkán fölkarolja a héber nyelv ügyét, hogy okiratokban is azt használják. (Rós Has. 18b.) Csak valahogy meg akarja könnyíteni, kényelmesebbé tenni a vallásban való életet, Ez a törekvés s magatartás, hogy úgy mondjuk, annak a kornak „modernsége“. A vallási orthodoxia serege általában nem az életet kiélni akarás előkelőiből, a korszellem s az uralkodó műveltség neveltjeiből toborzódik, bár ez korántsem elvi ellentét, de tipikus társadalmi jelenség, melynek szabályszerűségét az egyéni kivételek csak megerősítik. Természetes, hogy Hyrkán a vallás embere, a szertartásoké is, ami másképp el sem képzelhető. A farizeusok ellen való intézkedése, hogy például megszüntette a „kalapácsolok, a lármásan (Istent) hívogatók és (ég felé) integetők szokásait, inkább a túlzott jámborság letompítása akart lenni.²⁷⁾

A farizeusok, szaddukeusok és esszeusok pártját Josefus először Jonatán idejéből említi. (Kr. e. 2. század közepe.) Maga a farizeus szellem jóval régibb: Ezra korának terméke. Az új-héber szó, perúsím: elkülönödők.²⁸⁾ Akik elkülönödtek „az ország népei tőli“, a pogányoktól, hogy megóvják rituális tisztaságukat. A fogalom jelentése és tartalma teljesen megfelel a régi nibdálnak = elkülönzött. (Ezra 6. 21. 9.1. 10.11. Neh. 9. 2. 10. 29.) Az elszigetelődés iránya — ez ép az új — a farizeizmusban érvényre jut a zsidókkal szemben is, akik nem tartják a rituális tisztaság törvényeit s ezért a farizeusok kerülnek a velők, mint „tisztátalanokkal“ való érintkezést.

A levitikus tisztátlanság megbélyegzettje első sorban az *ám-háárec*, a „föld népe“. E kifejezés a bibliában egyszerűen a köznépet jelenti, a felsőbb osztályokkal ellentétben. (Jer. 34. 19. 37.2. Ezek. 7.27. II. Kir. 11.14.) Az exilium után az otthonmaradt félzsidókat jelöli, kikkel a hazatértek nem akarnak keveredni. A talmudi ám-háárec hasonló értelmű: „az ország népe“, mely elhanyagolja a törvényt, nevezetesen a papi tisztaság és a papi illetékek törvényeit. Ez az ismertetőjele az ám-háárec-ségnek,

nem pedig a tudatlanság. Igazi ellentéte nem a *tálmid cháchám* (a tóratudós), hanem a *chábér*, a „társ“, aki szigorúan ügyel a levitikus tisztaság szabványaira s nem mulasztja el a papi illetékek lerovását (teruma és tized). Az ám-háárecnek lefokozottságát nem szabad arra magyarázni, mintha a farizeusok az egész köznépben a levitikus tisztátlanság hordozóját látták volna, mert e tisztasági törvények majdnem kizárólag csak a papságot illetik és a teremát: csakis ezekre volt kötelező a levitikus tisztaság, melyet nem-kóhénok kivételesen vállaltak. Tehát például Jézus támadása az evangéliumokban nem általában a farizeizmus, hanem csak a farizeus papok ellen irányul.²⁹⁾ Ép így a *tálmid cháchám* és ám-háárec gyűlölködése sem volt egyetemes érvényű. De kétségtelen, hogy a törvénytudó lenézte, mintegy alantasabb lénynek tekintette a tudatlant, ép a tudatlansága s az evvel összefüggő vallási mulasztásai miatt. A zsidó paraszt földműves foglalkozása egyenesen kizárta azt, hogy a vallási szabványokat hiánytalanul teljesíthesse. Ugyanez volt a buddhista vagy hindu paraszt helyzete az ő rituáléjával szemben. A parasztnak vallási idealizálása nagyon modern jelenség. A talmudi idők ám-háárece, zsidó parasztja, úgy politikailag, mint vallásilag másodrendű polgár. Max Weber: *Sozialökonomik* 269.) Az ó- és középkorban csak a városi, a polgári élet keretei közt látják a tökéletes jámborság lehetőségét. Az őskereszténység a pogányt egyszerűen „parasztnak“ nevezi (paganus). A középkori egyház hivatalos tanítása (Aquinoi Tamás) nagyon kevésbe veszi a paraszt vallási jelentőségét. Az első kereszténység vallásossága — városi vallásosság s a középkorban is úgy az orthodox egyháziasság, mint a szekta-szellem főképp a városokban virágzott.

A zsidó ám-háárec-ellenesség, illetve a városnak ez a vallási értékelése nagyban elősegíthette a városiasodást, a polgári osztály kifejlődését úgy, hogy a földművelésnek, mint istenes élethivatásnak dicsőítése csak irodalmi, vagy patriarkális hajlamú lebecsülése a polgári fejlődésnek, (i. h.)

Ha a farizeusok rosszalják Jézusnak a vámosokkal s egyéb bűnösökkel való érintkezését (Márk 2. 14. Mát. 9. 9. Luk. 5. 27.),

ezeknek nemcsak levitikus, hanem erkölcsi tisztatlansága is kihívja bírálataikat. Különbözően a tálmid cháchám és ám-háárec ellenségeskedése csak későbbi tünet. Talán a Barkochba-harc vagy a rákövetkező üldözések vagy a júdeai iskolák lassú megszűnése s a levitikus tisztasági törvények merev követelése hangolta a népet, az ám-háárecet a tálmid cháchám ellen, amit nem lehet ráhúzni a Jézus korabeli viszonyokra.³⁰⁾

Amint mondtuk, már a farizeus párt előtt is volt farizeus szellem. Nibdal-chászid-farizeus-zelóta: ez a fejlődési vonal. A farizeus irány, a ritualizmus nem egyéb, mint a vallási rendszerbe foglalt zsidó népiség s nemzeti öntudat. A zelótság pedig ennek a rendszernek forradalmisága vagy Rómának szegzett étel, vagy minden földi uralom elvetésével, mint aféle theokratikus vagy messianikus köztársasági törekvés. A farizeusok tanítják a lélek halhatatlanságát, a földöntúli jutalmazást s büntetést, mint ez már Dániel könyvében (12. 2.), az apokryfák irodalmában és a talmudban (Szanh. X. 1.) világosan látható, amely tan szorosan összefüggött a messiási hittel. A szaddukeusok tagadják a feláradást, a messiási reménnyel együtt. Az angyalok és démonok hite is farizeus tan s a szaddukeusok szintén mellőzik. A farizeusok szerint a szabad akarat korlátozva, mert az isteni gondviselés is érvényesül, amint ezt már a Tóra is hirdeti, tehát hamisítatlanul zsidó felfogás; csak Josefus, aki szereti a görög bölcséleti párhuzamokat, hasonlítja a stoicizmushoz, az esszeusok fátumelméletét pedig — hogy minden a Végzet dolga — pythagorasi tannak nevezi. A szaddukeusok a kizárólagos egyéni akaratot ismerik el. Ez az „emberire“ való beállítottság erősen táplálhatta a politikai érzékeket s mozgékonyágukat. A gondviselés tanából következett a politikai lojalitás, hogy az idegen uralmat el kell tűrni, mert Isten akarata; a római háború idején több jeles talmudbölcs ellenezte a lázadást. De a gondviselés szempontját s jelzett konzekvenciáját sokaknál megfordította, elnyomta Izrael kiválasztottságának tétele, melynek alapján nem tűrhető alávetettség s adófizetés (Máté 22. 17. Márk 12. 14. Luk. 20.22.), mert csak Isten és az ő Dávid-házi messiása lehet Izrael uralkodója.

Erről az álláspontról tagadták meg Heródesnek a hűségesküt. A farizeusoknak ellenszenves a politika. Mindent a valláson át néznek. Nem is az idegen fenhatóság, hanem ebből kifolyólag a vallás elnyomásának lehetősége nyugtalanítja őket; ezért a zelótaszervezkedés Róma ellen Galileai Júda és a farizeus Caddúk vezetése alatt.

A szaddukeusok voltak az arisztokrácia, sok előkelő papi családdal. De egy percig sem szabad a „világiak“ (farizeusok) és a „hierarchia“ (szaddukeus papság) ellentétére gondolnunk, mert a farizeusok a legméltányosabban elismerték a papság jogait és létérdekeit (Hóráj. III. 8. Gitt. V. 8.) s a farizeusok közt is volt számos pap; itt társadalmi osztálykülönbségről van szó, melyben a szaddukeusok pártja az előkelőbb.

ők voltak az exiliumi papságnak főnemessége, melynek őse, Czádok főpap — mint említettük — Salamon király idejében szerepelt.³¹⁾ A pártnak róla való elnevezése olyan, mint a Herodeskorabeli főpap, Boethos követőinél a „boethosiak“, kiknek iránya rokon a szaddukeusokéval. Például „boethosi“ álláspont, hogy a peszách-hét sabbatja (Lev. 23. 11.) nem az ünnep első napját jelenti, hanem a szombatját, úgyhogy a szaddukeusok szerint a sábuót mindig vasárnapra esett. (Men. X. 3.) Általában elvetették a tóramagyarázás hagyományait. A farizeusok ragaszkodtak az egyéni vélemény jogához, mint ahogy az egész talmudi vitatkozás az egyéni felfogás jogának érvényesítése. A szaddukeusok megmaradtak az írott tannál, a betűnél. A későbbi fejlődés eredményeit nem vállalták, ami korántsem unottság vagy kényelemszeretet volt, hanem inkább hatalmi féltékenység, mert ösztönösen érezték, hogy a Tóra s a vallási törvényhozás demokratizálása döntő befolyáshoz juttatja majd a farizeusokat, akik így az ő rovásuokra vezető osztállyá lesznek. Különben az előkelők rendszerint konzervatívok, a „quieta non movere“ (a nyugodt dolgokat nem bolygatni) elvének fölesküdtöttjei — érdekféltesből, mert sohasem lehet tudni, hol áll meg a fejlődés. Furcsa látvány a szaddukeusok „konzervatívsága“. Hiszen igaz, hogy például a feláadás, a jutalmazás-büntetés s az angyalok és rossz szellemek

hitét a régi zsidóság sem ismerte, de a szaddukeusoknál a tagadás nem hagyományosság volt, hanem világias gondolkozás, vallási kételkedés eredménye.

A földi hatalom birtokában és gyakorlásában inkább a pozitív érdekek törődtek, mint a vallással s ezért volt inyögve a régiak „kevesebbje”.³²⁾ Irányzatuk „aufklärista” színű, ők voltak a par excellence „műveitek”. A történeti kényszer is belejátszott. Az előkelő papok már a perzsa kor kezdete óta az állam vezetői. Bele kellett tanulniok a politika művészetébe, sőt a politikai érvényesülésök — diplomácia, kereskedelem, nemzetközi érintkezések — megkívánta a hellenizmust is, melynek tényleg behódolt a jeruzsálemi papság, cserben hagyva az egyoldalú vallási szempontokat. A közéleti kiválasztottság, vagyon és rang sohasem tündökölt a lemondás erényeivel. A társadalmi osztályok lélektani í örvénye s történeti állásuk, szereplésük szabta meg a szaddukeusok irányát. Szellemi befolyásuk elenyésző; az irodalomban csak a Makkabeusok I. könyve mutat szaddukeus jelleget, mert dicséri őket. A fejlesztő magyarázattal szemben rabjai lettek a Tóra betűjének s ép e betűhöz tapadottság miatt, például a büntetőjogban a legtöbbször — akad az ellenkezőre is példa — szigorúbbak a farizeusoknál. Sok mindent figyelmen kívül hagyhattak a szombati törvényekből (Érub. VI. I.)⁸³⁾ vagy gúnyolták a farizeusok levitikus tisztasági s tisztátlansági eseteit (Jadájim IV. 6.), olykor meg túlméntek a farizeusok álláspontján is. (Pára III. 7.) A betűrabság megpecsételte a szaddukeusok sorsát: a szellemi összezsugorodás, a vallási megcsontosodás lett a végzetük. Az élet nem nekik, hanem a farizeusoknak adott igazat, a fejlődés elvének. A zsidó szellem a vallási „örök mozgó”. Ez az élet- és ellenállóképessége: a folytonos, észrevétlen haladás, átalakulás. A zsidó hagyományosság lényege a — modernség: ez a paradoxon a zsidó szellemtörténet igazsága, élettörvénye. A farizeusok fő támasza a középosztály, a vallási buzgalmában, nemzeti hűségében — ez a kettő egy — s gazdasági emelkedésében mind öntudatosabb s felszínre törő új társadalmi réteg. Ők a polgári és nemzeti demokrácia.³⁴⁾ Volt kinövése, elfajulása is, például a tüntető jám-

borkodás, a vallásossággal való kérkedés, amint az evangéliumok jellemzik; de a legrikítóbb történethamisítás volna az egész irányt ilyennek feltüntetni. Minden vallás megtermi a maga álszentjeit, képmutatóit; egyének dolga ez, nem magáé a párté, vagy felekezeté. A misna is említi a „farizeus csapásokat“, melyek „a világ elpusztítói“. (Szóta III. 4. jer. Péa VIII. 5. jer. Ber. IX. 7.) A farizeizmus eltorzulhatott egyeseknél, de uralkodó jellege: a Tóra betűjének, értelmének, minden rejtett intenciójának örökös kutatása s élése, meg az emberszeretettel, erkölcsi komolysággal teljes, magasabbrendű életfelfogás, amint elénk tárul a talmudban vagy rabbinizmusban, mely a farizeus szellem teljes diadala. A farizeusok meghódították az egész népet. Döntő befolyásuk és tekintélyük ránehezedik a szaddukeusokra, kik nyíltan megmondják: „Bár szaddukeusok vagyunk, de félünk a farizeusoktól“. (Jer. Jóma I. 5. báb. 19a.) A farizeizmus győzelme végleges volt; mind a mai napig ő az uralkodó irány a zsidóságban: a talmud, a rabbinikus hagyomány. A Jonatán idejéből említett harmadik párt: az esszeusok.³⁵⁾ Feltűnő életformájuk a vagyonközösség. Napirendjük: ima, munka, közös mosakodás s közös étkezés. A kereskedelemtől, mint nyereszkeздéstől tartózkodtak, vagy hadi- és kártékony eszközök készítésétől, szintúgy az eskü-tevéstől. Az erkölcs példaképei — Philo és Josefus leírása szerint. Rabszolga nincs köztük. Olajjal nem kenekszenek, a durva külső — dicsőség. Étkezés előtt s egyébkor is hidegben fürdenek s a fürdésnél kötényt vesznek föl. A meztelenséget eltakarják s a tisztátlanságot elföldelik (ezért volt egyik jelvényük a fejsze), hogy ne sértse az isteni fényt. Közös lakomájuk csupa áhítat és áldozat-jelleggel bírt. Ajándékokat küldenek a jeruzsálemi templomba, de állati áldozatokat nem mutatnak be. Az ételeket papok készítik.³⁶⁾ Nagyon szigorú a szombattartásuk; e napon semmit se mozdítanak el a helyéről. A Tórát nagyrabecsülik; istentiszteletükön olvassák s magyarázzák, helyesebben mondva, allegorizálják. Ez a tény arra enged következtetni, hogy a zsidó törvényeket elképzietező, eszmékké s jelekké feloldó keresztény felfogás, részben esszeus hatás. Az esszeusok nőtlenségben élnek, ami összefügg-

hetett „tisztasági“ törekvéseikkel, mert a házaselet fiziológiája „tisztátlanított“. (Móz. II. 19. 15. III. 15. 16—18.) Hajnalban fohászszerű hívással fordulnak a Naphoz, melyben az isteni fény megjelenését látták. Titkos könyveik voltak. Tanulmányozzák a növények gyógy erejét s rejtve őrzik az angyalok nevét. Az egész rendszer lényegében a farizeizmus hajtása,³⁷⁾ az élet fokozottabb megszentelésére, tisztaságára való törekvés, mely magával hozta a zárt rendbe való tömörülést, a tömegtől való elszigetelődést s a benső testvériességet a vagyonszövetségben. A kirívó puritánság védi a lelki egyformaságot; semmi fényűzés, nyereszkeség, szolgáltatás, eskü. Igaz, hogy az áldozatok elvetése ellenkezik a zsidósággal, de vagy kényszerből tették, vagy a próféták erkölcsi tanításainak szellemében azt vallották, hogy az áldozatoknál kedvesebb Istennek a lélek tisztasága. A nap felé való imádkozás idegen hatás, szintúgy a lélek praeezisztenciájának tana,^{*)} mely szerint a test a lélek börtöne. A buddhizmus hatása sincs kizárva: talán a tengeri kereskedelem révén összekerültek a zsidók messze, idegen világ embereivel s így beszivároghatott az a vallási szellem. Philónál és Joseí'usnál is találunk India-ismereteket.³⁸⁾ A perzsa befolyás szembeötlőbb: mosakodások, fehér ruha (ilyen volt különben a zsidó papok kultusz-öltözete is, nemcsak a mágusoké), a napimádás, az állati áldozatok tilalma, a démon-hit és mágia; ez utóbbiak megvoltak a farizeus zsidóságban is. A legtöbb párhuzamot a pythagoraizmusban találjuk: a test tisztaságának s szentségének eszménye, puritán életmód, nőtlenség, fehér ruha, fohászok a naphoz, mely előtt ők is elfödtek minden tisztátlanságot; a véres áldozatok tilalma, az eskü elvetése, a lélek és test dualizmusa. Hasonló eszmék, fölfogások töredékesen, szórványosan fölbukkantak a farizeus zsidóságban is. Az esszeusok irányát farizeus, sőt bibliai elemekkel tarkított zsidó pythagoraizmusnak nevezhetjük.³⁹⁾ Azonban lehet, hogy e zsidó vallási forma is, meg a pythagoraizmus is, egymástól függetlenül, egy közös keleti for-

*) Hogy a lelkek ősidőktől fogva léteznek s élnek a maguk külön életét, mielőtt egy-egy testbe belésszállnak.

rásból merített. Aztán megjegyzendő, hogy az esszeusok nem adták magukat kizárólag belső szemlélődésre, mint a pythagoreusok. Akárhányan belevegyültek a közéletbe, a politikai ügyekbe is. Harcoltak a rómaiak ellen. Lydda, Jópe, Emmaus parancsnoka az esszeus Jóchanan volt.⁴⁰⁾

5. *A szynedrion. Farizeus és szaddukeus kormányzat.
A római hatalom kezdete Júdeában.*

Hyrkán János fia, I. Júda Aristobulus (105—104) a szaddukeus irányt még élesebben kidomborítja a kormányzatában. Annyira pártolja a görög műveltséget, hogy a philellén (görögbarát) jelzőt kapta. Kiütöző jellemvonása a hatalomvágy. Rövid uralkodása alatt meglepő területhódítások, amiben — minden görögösége dacára is — zsidó cél hajtja. Palesztina északi részét judaizálja, szintúgy Ituräa jókora darabját, mely valószínűleg Galileai jelenti. A később nagy szerepet játszó Galilea judaizálása eszerint Aristobulus műve.⁴¹⁾ Látnivaló, hogy a hasmoneus fejedelmek, minden hellenista rokonszenvekben is, zsidó történeti célok megvalósítói. A kútforrások szerint Aristobulus kegyetlen volt, megölette az anyját és a testvérét, Antigonust.⁴²⁾ Lehet, hogy ezt a farizeusok csak ráfogták, akik gyűlölték, mert királynak nevezte magát (ő viselte először e címet a Hasmoneusok közt), holott — szerintük — csak Dávid-sarjat illetett volna meg a „királyság”.⁴³⁾ Aristobulus területszerzései az ország anyagi helyzetét még virágzóbbá tették: adó jövedelmek a karavánoktól, melyek Babylóniából Egyiptomba vitték áruikat Galilean keresztül.⁴⁴⁾ Aristobulus pénzein is, mint Hyrkánén, ott találjuk „a zsidók szenátusát” (chéber). Biztosra vehető, hogy már a perzsa s görög korban volt Jeruzsálemben egy arisztokratikus tanács, közigazgatási, bírói s törvényhozói hatáskörrel — melynek élén a főpap állt. Olyan lehetett, mint a görögök gerúziája. A zsidó népnek azt a hetvenegy tagú, legfőbb kormányzótestületét Josefus legelőször Antiochus Epifanes idejéből említi a „gerúzia” néven. Ugyancsak nála szerepel az ismertebb „szynedrion” név is. (Ant.

XIV. 9. 3—5.). Előfordul még ez a megjelölés is: presbyterion (Luk. 22. 66.) és Boulé (Bell. jud. II. 15. 6.). A misnában: a „nagy bét-din“, „nagy szanhedrin^{cf} (Szóta 1.4. Szanh. 1.6.). „hetvenegy tagú szanhedrin“ (Seb. II. 2.), vagy egyszerűen „szanhedrin“. (Szóta IX. 11.) Tagjainak működése hosszabb időre szólt, talán az egész életre. Az elsőség a magasb rangú papoké volt. (Máté 27. 41.) Utánok következtek a tóratudósok (tálmidé cháchámim = grammateisz). A többi egyszerűen presbyteros: farizeusok, szaddukeusok vegyest. Különben a szervezetéről csak a heródesi-római kortól kezdve vannak biztos adataink. A farizeusok döntő befolyással bírtak benne. (Ant. XVIII. 1. 4.) Téves nézet, hogy mindig egy jeles iskolafő volt az elnök (nászi) vagy a tóratu dós-„, p árok-ból“ egyik az elnök, a másik az alelnök. (Áb-bét-din. Chag. II. 2.) Mindig a főpap állt az élén, aki egyúttal államfő is. Eszerint a nászi (Táán. II. 1. Nedár. V. 5.) eredetileg a fejedelmet jelölte és az áb-bét-din (Éd. V. 6.) — természetes értelmében — a szynedrion elnökét = rós bét-din. (Rós. Has. II. 7.) Csak a misna korszakának vége felé s utána használták a szót lefokozott jelentésben, hogy a nászi az elnök — legelőször R. Júda címében — s az áb-bét-din az alelnök.⁴⁵⁾ A tény az, hogy kezdetben a nászi a nép uralkodóját jelentette: ethnarcha, amely méltóságot elsőnek Simon viselte. (I. Makk. 14. 41.) De Jeruzsálem pusztulása után Titus, Domitianus, Trajanus császárok kivégeztették a Dávid-sarjakat, akik trónra kerülhettek volna, mert lehetetlenné akarták tenni a politikai függetlenség helyreállítását.⁴⁶⁾ A rómaiak csak szellemi vezért tűrtek meg a zsidó nép legfőbb képviselőjének, aki majd nem szítja, hanem csillapítja a lázongást, mint Rómának megbízható eszköze. Ilyen politikamentes vallási és szellemi fórumnak megszervezve látjuk a szynedriont már a Kr. u. 2. század végén.

Lehet, hogy Antoninus Pius engesztelékeny kormányzata teremtette meg az új jellegű nászi-méltóságot, mint szynedrion-elnökséget, melynek hordozójára nehezedett a zsidó nép magatartásáért való felelősség. A neve: patriarcha vagy ethnarcha: héberül: nászi. A vallási és szellemi vezetés „dinasztiáját“ a csá-

szár nevezte ki. Az uralmat Hillél házának adták a rómaiak, az öröklési joggal együtt. A jeruzsálemi szynedrion (senatus) valószínűleg az egész ország adófizetéséért is felelős volt. A misnának azon adata (Táán. III. 6.), hogy a „vének“ Jeruzsálemből a „városaikba“ utaztak s különféle intézkedéseket tettek — azt bizonyítja, hogy a hatáskörük egész Júdeára kiterjedt, de a tulajdonképeni Júdeán túl, legalább Heródes halála óta, nem érvényesült a szynedrion polgári hatásköre. (Schürer II³. 187.) Arislobulus özvegye, Salóme Alexandra, kibocsátá a börtönből férjének testvéreit és a sógorát, Alexander Jannájt tette királlyá s főpappá, akihez feleségül ment. Jannáj uralma (104—78) belső s külső háborúk sorozata. A kétnyelvű pénzein — a görög szerepeltetése az ő újítása — szinte idegenül hat a főpap-jelzés, mert „Jonatán király“ (ennek rövidítése a „Jannáj“), illetve a Baszileósz Alexandrou szöveg találóbb. Az örökös fegyverforgatás embere templomi szolgálatban: furcsa, zavarba ejtő kép. Ügyetlenség volt-e, vagy sértő szándékosság, de egy szukkolí vízmerítő szertartásnál a vizet a lábára öntötte. (Szukk. IV. 9.) A fölháborodott nép megdobálta etrógokkal, mire ő idegen zsoldosaival elégtételt vett magának, ami vagy hatezer alattvalójának életébe került. Szertelen becsvágy és bosszulkodás üzi-hajtja. De nem egyszer elvéti a dolgot, hogy már-már komoly veszedelembé dönti az országot; Júdea majdnem az egyiptomi Ptolomeus Lathuros kezére jutott úgy, hogy Jannáj kénytelen volt segítségül hívni ellene az anyakirálynőt. Kleopátrát. A bonyodalom vége az lett, hogy Kleopátra halalmába keríté Palesztinát s egyesíteni akarta Egyiptommal és csak zsidó hadvezérének, Ananiásnak tanácsára ejté el e nagyralátó tervet. Hogy így fölülkerekedett, Jannáj hozzáfog az annexiókhoz a Jordán keleti oldalán (Gadara, Amathus) és Filiszteában (Raphia, Anthedon, Gaza). Kr. e. 96-ban Móabot és Galaaditist sarccal sújtja. De az arab háborúja balul ütött ki, hogy csak nagy nehezen bírt hazamenekülni. E csatavesztés fölszabadítja az ellenséges indulatokat; a farizeusok nyílt lázadásban törnek ki. Jannáj hat évig állt harcban a saját népével; képzelhető a rengeteg vérontás. A farizeusok békeföltétele — Jannáj halála. Egy

fordított coriolaiusi szerep tárul szemeink elé: nem a dicsősége tudatában megalázott s hálátlanságot érző hadvezér, hanem a nép szövetkezik a haza ősi ellenségével, a szyrekkel, célja elérésére. (88 körül.) Megtörtént az, ami hihetetlen. A zsidók Sichemnél csatlakoznak HI. Demetrius Eukáros seregéhez; Jannáj menekül. E vereség nemzeti katasztrófává, újabb szyr hódoltsággá nőhetne volna ki magát, ha a zsidó csapatok egyrésze, a lelkiismeret s a nemzeti hűség parancsára, vissza nem tér Jannájhoz. így aztán Demetrius elvonult.

Jannáj kegyetlen megtorlása nem maradt el; a fölkelők közül nyolcszázat Jeruzsálemben keresztre feszítettet s családtagjaikat kivégeztette. A farizeusok, például Simon b. Setach (állítólag a királyné testvére volt), Józua b. Perachja és Júda b. Tabbáj, szöknek a városból. A talmud is megemlékszik Jannáj bosszújáról, hogy „megölte a bölcseket”. (Szóta 47b. Szanh. 107b.) A belső zavarok megszűntével Aretas arab királlyal keveredik háborúba, mely szintén vereséggel végződött. Csak a Jordántól keletre voltak szép sikerei, mint Pella, Dium, Gerasa, Gamala elfoglalása (84—81) s élvezhette érte, annyi meghasonlás után, az ünneplő rokonszenvet. Egy peräai város ostroma alatt érte a halálos betegség. (78.)⁴⁷⁾ Jannáj egyénisége csupa erő és tragikus nagyság. Aféle keleti deszpota-típus, vérengzéstől sem rettegő. De nem szeszély vagy cézári örület dolgozik benne, hanem történeti becsvágy. Nemcsak dinasztikus érdekből cselekszik, hanem a nemzet hatalmáért is. Messze kitolta az ország határait. A tengerpart — Askalon kivételével — zsidó birtok, Egyiptomtól egész a Karaiéiig. Idumea teljesen leigázva; az északi terjeszkedést pedig Seleukia (a Méróm tava) jelzi. A védelemről is gondoskodik; a híres Machiira-erődöt ő építtette (a Jordántól keletre). Talán Maszadát is, a Holt-tenger nyugati partján (vagy már Hyrkán János);⁴⁸⁾ szintúgy Alexandreiont, Jerichótól északra.⁴⁹⁾ A diszes építkezési, mint az elődei, ő is szerette. A Machpéla-barlangnak nevezett épület Chebrónban, szintén az ő műve volt,⁵⁰⁾ vagy Jonatáné. Ugyanígy több pompás síremlék Jeruzsálem körül. Jannáj kérlelhetetlenül judaizált: az ellenszegülő városokat (Pella)

lerombolta. Mindezen pogány-ellenessége, hellenizmus-irtása dacára, mely szinte nemzeti hősnak mutatja Jannájt, se vége, se hossza a belső egyenetlenségnek. Ez ép a tragikus vonás rajta, hogy az ő zsidó érzésének vallási hiányosságát — szaddukeus volt — a politikai, vagy imperialista értékek óriási haszna sem tudta kiegyenlíteni s elfogadhatóvá tenni a farizeus álláspont számára. Hiába teremtett Nagy-Palesztinát; a farizeusok követelik hozzá az ő törvényökre járó, maradék nélküli vallásosságot melynek jórésze meglehetett Jannájnál s mégsem volt elég a farizeusoknak» Ez Jannájnak, de a zsidó államiságnak is végzete: ez az államiség a vallásban jelentkezik, a vallás pedig lehetetlenné teszi azt az államiséget. A vallás élélhet zsidó nacionalizmus nélkül, de nem a zsidó nacionalizmus vallás nélkül. Ez az utóbbi a legnagyobb történeti visszasság, természetellenesség volna. Élete vége politikai csőd, akárcsak II. József császáré. Mily megdöbbentő összeomlás, hogy meg kellett hazudtolnia magát. De volt ereje az önmegtagadásra. Utolsó perceiben, bölcs okulással azt tanácsolta feleségének, hogy béküljön majd ki a farizeusokkal, akik ellen úgyszólván hasztalan küzdene. „Ne félj — mondta neki — se a farizeusoktól, se a nem-farizeusoktól, csak a kétszínűektől, akik hasonlítanak a farizeusokhoz, akik Zimri módjára cselekszenek s Pinchasz jutalmát szeretnék.“ (Szóta 22b.) Felesége, az istenfélő Salóme Alexandra⁵¹) királynő (78—69) szót fogadott neki; helyreállította a farizeusok uralmát. A főpapi méltóságot a fiára, II. Hyrkánra ruházta s első dolga a restitutio in integrum, a régi rend fölújítása, életbe léptetni a Hyrkán János által érvénytelenített farizeus törvényeket. Megvirradt a farizeus reakciónak. Jannáj egykori tanácsosai életökkel fizetnek a nyolcszáz fölkelő megöléseért. E hatalmaskodás ellen állást foglal a szaddukeus ellenzék s vele tart Salóme másik fia is, II. Aristobulus. Küldöttség kéri a királynőt, hogy vessen gátat a farizeusok önkényének, Az új kormányzat főemberei az idők változására hazaszállingóznak az idegenből. (Szóta 47b.) Júda b. Tabbáj és Simon b. Setach igyekeznek a szynedront megtisztítani a szaddukeusoktól. Az utóbbinak működése, aki még Jannájjal szemben is meglepő bá-

íorságot tanúsított, midőn egy gyilkossági pörben a szynedrion elé idézte, történeti jelentőségű. Fontos intézkedést tett a nő vagyoni jogi biztonsága érdekében a válás megnehezítésével. Simon b. Setach megalapítja a népiskolát. (Jer. Ket. VIII. 11.) A talmud ezt a nagy kulturhistóriai cselekedetet a későbbi főpapnak, Józsuá b. Gamalának tulajdonítja (Bába bat. 21a), de ő csak tovább fejleszté. amit Simon b. Setach megkezdett. Josefus büszkén mutat rá a szerinte hagyományos zsidó szokásra, hogy a gyermekek már kicsi korukban megtanulnak írni-olvasni (grammata), s ismerik a törvényeket (nomosz). A farizeus szellem mindjobban átjárja az életei. Midőn Simon b. Setach és Júda b. Tabbáj a levitikus tisztátlanság eseteit kiterjesztik a fémtárgyakra is. a jámbor királynő hűségesen alkalmazkodik háztartásában az új tilalmakhoz. (Sabb. 16b.) Salóme Alexandra uralmának csöndjét nem verte föl külháborúk zaja, csak Tigranes örmény király, aki akkor Szyria ura volt, fenyegette Júdeát, de Salóme ajándékai s a rómaiak örmény országi betörése elhárították a veszedelmet. Dús jólét áradt el az országon; még a föld is mesés pazarsággal ontotta termését. (Táán. 23a.) Salóme mégsem élvezhette a zavartalan békét, a szaddukeusok fészkelődése miatt. Öreg napjaira meg kellett érnie, hogy a fia, II. Aristobulus, lázadást szított ellene s a fontos várakat elfoglalta. Egyre követelték a királynőtől a farizeusok megfékezését s visszaszorítását; szerencséjére még a polgárháború kezdete előtt meghalt.

Kitört a testvérharc. Alig lépett a trónra II. Hyrkán, a fivére, II. Aristobulus megtámadja s le is győzi Jerichónál, mire amaz átengedte neki a királyságot a főpapsággal együtt.⁵²⁾ Aristobulus (69—63) erős kézzel tartja a kormány gyeplőjét. A mozgolódó szomszédokat újra leigazza s rendbehozza Jópe védelmét. De nem a tenger felől, hanem onnan szakadt rá a baj, ahonnan nem is sejtette. Az edómi Antipatert kinevezte Idumea helytartójának. Az Antipater-név mottója lehet a következő korszak történetének, mely beletorkollik a római hódoltságba. A cselszövő s rendkívül ügyesen számító edómita, a politikai kalandorok szuggesztív egyéniségével oly befolyásra tesz szert, hogy ő az irányító

lelke a mind izgalmasabb eseményeknek. Ő és kivált a fia, Heródes, egy percre sem tagadják meg napraforgó-természetüket: szemök mindig a fényre tekint, Róma napja felé. Hatalmi sikerüket tőle várják, meg is kapják: akár Pompejus, akár Julius Caesar, vagy Antonius, vagy Octavianusnak hívják azt a napot. Hízelgéseikkel, Róma és a saját emelkedésük érdekében kieszt tanácsaikkal, terveikkel, ajándékot és katonai segínyt szállító figyelmességökhöz s a bitorlók mind vakmerőbb mohóságával döntő szerephez jutnak. Ők nem is annyira zsidó állami funkcionáriusok, mint inkább Róma uralmának szállásmesterei Júdeában, a hivatalos római fenhatóság előtt. Antipater, Heródes, Róma: ez a három név a zsidó állam végzete. Antipater és Heródes: ők Júdeában a politikai fondorkodás művészei. A cél szentesíti a rendszeres szöszegést. Akit ma tömjéneztek, holnapra elfeledték; minden szavuk s mozdulatuk a rövid életű római triumvirat dicsősége, hatalmi helyzetek függvénye. Antipaternek kényelmetlen az erélyes Aristobulus, tehát II. Hyrkán pártját fogja, mert ez gyöngy volt s ingatag, aki mellett szabadon szóhatott s könnyebben megvalósíthatta igényeit. Rábírja Hyrkánt, hogy kezdjen közös akciót Aretas arab királlyal, trónjának visszaszerzésére. Aretas meg is támadja Aristobulust s a Hyrkán mellé állt néppel már a templomhegyet ostromolja. A csodatévő hírben álló s esőtérő alkalmakkor misztikus „köröket húzó“ Óniást felszólítja a nép, hogy átkozza meg Aristobulust, ő azonban nem hajlik rá, hanem testvéries szavakban fohászkodik, amiért a Hyrkán-pártiak megkövezték. Mily tanulságos e kor szellemére, hogy még az ostrom idején is vallási gond tölti el a városban szorultak lelkét, mert fogytán az áldozati állat: mi lesz a kultusszal? Pénzt juttatnak el Hyrkánékhoz, hogy szerezzék be számukra a nélkülözött templomi szükségletet. Hyrkánék egy — sertést küldenek az ostromlottaknak, amire „megrázkódott az egész ország“ (Szóta 49b.); tényleg — földrengés volt akkor. A sivár, lelketlen eljárás, hogy ily vallást megszenteltető kísérlettel akarják a győzelmet kierőszakolni, megdöbbenőn bizonyítja, hogy az akkori zsidó közszellemet mennyire megfertőzte az általános gyűlölködés.

mely nem Jeruzsálem végnapjaiban ütötte föl a lejét először. Aki tehette, Egyiptomba menekült, hogy ott mutassa be a peszach-áldozatot. E háborús zavarok újabb lökést adtak a kivándorlásnak.

A kölcsönös marakodás odáig fajult, hogy Pompejust kérték föl döntőbírónak. Előbb a hadvezére, Scaurus fogadta a testvérek küldötteit, aki Aristobulusnak adott igazat, mire Aretas fölhagyott az ostrommal. A felszabadult Aristobulus nem felejtí el a mindig hatásos taktikát, az ajándék-küldést: ötszáz talentum értékű arany szőlőtökével kedveskedik Pompejusnak, akinél Damaszkuszban megjelentek Hyrkán, Aristobulus s a nép megbízottai (63). A nép kívánsága: a lelkébe kitephetetlenül belenőtt régi történeti eszmény, hogy nem kell királyság, csak a régi világ papi alkotmánya. A bosszúért s érvényesülésért lihegő Hyrkán nem rösteli a testvérét Júdeának esküdt ellensége előtt a szomszéd népek ellen elkövetett zsarnoksággal s fosztogató vámszedéssel vádolni. Ez a Júdea létérdekeivel sem törődő elvakultság hozta Jeruzsálem nyakára Pompejust, aki csakhamar ott termett a város *előtt* (63). Nemcsak a trónviszályt akarta „elsimítani“, hanem főcélja volt, hogy a nagyon elharapódzott tengeri kalózkodást kiirtsa, mert ez gátolta hadi útjában.⁵³⁾ E zsidó kalózok központja Jamnia volt, ép ezért vette el a zsidóktól. De nem tudott véget vetni a kalózkodásnak. Még a 6. században is fölbukkan, sőt a diaszpórában is tenyészhetett.⁵⁴⁾

A Pompejus láttára megrémült Aristobulus megadná magát, de a hívei nem voltak rá hajlandók. Hyrkánék megnyitják a rómaiak előtt a város kapuit. Az Aristobulus-pártiak a templomhegyre húzódnak s ott ellenállnak. Hősi védekezés volt; csak három hónapi ostrom után sikerült Pompejusnak megtörnie Aristobulusék kitartását. Sullának fia volt az első, aki a résen át behatolt a templomba. A papokat ott mészárolták le az oltárnál. A szentély elfoglalása ép szombatra, Josefus szerint jómkippurra esett. Pompejus győzelme 120.000 zsidót követelt áldozatul s az ország javarészét. A templom kincseit nem bántotta, sőt gondoskodott a kultusz folytatásáról. Róma nem is dolgozott vallási

kényszerrel, csak gazdasági kiszípolozással. Megroskasztó fizetéseket rótt a népre. Rövid idő alatt a rómaiak több mint 10.000 kikart (40 millió frank) zsaroltak.⁵⁵⁾ Beszédes szám, mely maga is tájékoztat, hogy a fejlődő kereskedelem hová emelte a vagyonosodást. De Pompejus elvette a kikötőket Raphiától Dóráig, szintúgy a Jordántól keletre a pogány városokat, mely utóbbiak ezentúl a Dekapolis néven szerepelnek. Az összezsugorodott zsidó területet — Júdeát és Galileát — II. Hyrkán kapta, mint főpap, a „király“ cím nélkül; Aristobulus s a gyermekei pedig ott lépkedtek Pompejusnak római diadalmenetében (61). Sok zsidó hadifoglyot vitt oda magával a győztes vezér, kik fölszabadulásuk után törzsévé lettek a római hitközségnek. Érthetetlen, hogy a talmud egy szóval sem emlékszik meg Pompejusnak e szomorúan jelentőséges hódításáról. A földhöz vágott Júdea sohasem tudott többé föltápáskodni: kirívóan vagy leplezetten, de mindvégig Rómának alávetettje. Titus csak befejezte, amit Pompejus kezdett: Kr. u. 70-nek a Kr. e. 63 az igazi kiindulópontja.

II. Hyrkán (63—40) adófizető vazallusa Rómának, a szyr helytartó felügyelete alatt, bár Júdeát nem olvasztották be az új római provinciába, Szyriába. Látszatra Hyrkán uralkodott, ő állt az ország élén. Csakhamar szétfoszlott a külső méltóság is. Gabinius kivette a politikai hatalmat II. Hyrkán kezéből s kizárólag a főpapi jogkörre szorította; az állami önállóság utolsó nyomát is eltörölte. Az országot öt kerületre osztotta (adószedési vagy törvénykezési körzetek: *convenais juridici*), melyeknek székhelyei: Jeruzsálem, Gazara, Amathus, Jerichó és Sephoris. Az egészet bekebelezte Szyriába, míg Julius Caesar vissza nem állítja a régi rendet (47). Gabinius könnyűszerrel elintézte Aristobulus fiának, Alexandernak s magának Aristobulusnak kísérletezését a trón megszerzésére (57—55); Aristobulus visszakerült Rómába, de a fiait szabadonbocsátotta a szenátus. A szyr helytartókat csak a minden áron való meggazdagodás érdekelte. Gabinius utóda, M. Licinius Crassus, a templom pénzét s drága szerelvényeit alaposan megdézsmálta; a világ minden tájáról összegyűlt ajándékokból kitelt a tízezer talentum értékű zsákmány. Utána Cassius Longinus kor-

mányozta Szyriát (53—51). Most nem Aristobulus fiai szították a Róma-ellenes mozgalmat, hanem Pitholaos. Cassius megölette s 30.000 fölkelőt rabszolgának adott el. Az elég sűrű s nagyméretű zsidó rabszolga-vásárok is ellátják a diaszpórát mindig újabb emberanyaggal. A versengő triumvirek csatározásai ide-oda lökdösik Szyriát és Palesztinát: négyszer cserélnek gazdát a végeszakadatlan polgárháborúk során (49—30). A káosz fölött úrrá lesz Julius Caesar, aki Aristobulust szabadon engedi, hogy majd fölhasználja Szyriában Pompejusék ellen, de Pompejus hívei a foglyul ejtett hasmoneus fejedelmet megmérgezték s a fiát, Alexandert Antióchiában lefejezték. Caesar számműveletében a zsidók nem voltak „elhanyagolható mennyiség“, sőt az uralomért való egyiptomi harcok mérlegét a zsidók katonai segítsége billente győzelemre. A pharsalusi csata és Pompejus halála (48) után II. Hyrkán és Antipater — az utóbbi már Júdea „prokurátora“ — fölismerik a helyzet súlypontját és — Caesarra esküsznek. Antipater 3000 főnyi segélycsapatot küld az Egyiptomban küzdő Caesar könnyebbségére (47) s felszólítja az egyiptomi zsidókat, hogy szívvel-lélekkel támogassák. El is fordultak a Ptolomeus-dinasztiától, bár az alexandriai zsidók készek voltak XIV. Ptolomeus Auletes ügyét vállalni; csak Antipater unszolása, csábítása terelte őket Caesar pártjára, akit Alexandriában a pergamoni Mitridates ostromolt. Caesar szerencsésen megbirkózván minden bajjal, leróttá háláját segítői iránt. II. Hyrkánt ismét fölruházza politikai hatalommal — megteszi ethnarchának — s elismeri Antipater júdeai prokurátorságát; adómentességet s római polgárjogot ad neki s megengedi Jeruzsálem falainak fölépítését, melynek a többi júdeai város köteles volt adót fizetni — a semitta év kivételével. Csak az egyetlen Jeruzsálem volt hellén-római fogalmak szerint is polisz, melynek egész Júdea alá volt rendelve épügy, mint a hellenista városoknak az ő vidékük. (Schürer II³. 186.) A zsidók önálló bíráskodást kaptak s Hyrkán a rómaiak „szövetségese“. A római csapatoknak nem volt szabad Júdeában telelniök és sarcot szedniök. A szenátus helyreállította majdnem a régi Jannáj-féle határokat s a legfontosabb volt. hogy Jópe ki-

kötője is visszakerült (44). Caesar kegyét érzik a külföldi zsidók is; Alexandriában védi a polgárjogukat s Kisázsiaiban a vallás-gyakorlatuk szabadságát, mert a birodalom erejét a provinciák elégedettségével akarja megszilárdítani. Nem csoda, hogy a zsidók mélységes és tartós gyászban siratták halálát; újra meg újra ott keseregtek a sírjánál. Rómában már ez időtájt elég sok zsidó volt, hogy befolyásuk érvényesült a politikában is. A Tiberis jobb partján laktak (Trastavere). Itt voltak a föníciai és görög hajók rakodóhelyei, temérdek bolt, tímártelep, kenőcsgyártó-műhely, melyeket nem tűrtek meg a városban. A Trastavere nevű városnegyedben egész a 17. századig megvolt az úgynevezett „zsidó-tér“, a Porta Portese előtt. Lassanként másfelé is terjeszkednek, főleg a Mars-mezőn és a Via Appia-n.⁵⁶⁾ A császári kor elején mintegy 40.000 zsidó lakhatott Rómában. Szerettek tömörülni a vallásos együttélés s az egymást segítés érdekében. A hagyományos pártviszályt nem vitték magukkal az idegenbe. Szolidaritásban éltek, melynek láttára Cicero fölkiált: „Quanta concordia!“ mily egyetértés! (Pro Flacco 66.) Illetőknek ez a szelleme föltűnik Tacitusnak is: quia apud ipsos fides obstinata, misericordia in promptu: mivel náluk a hűség állhatatos s a könyörület készséges. (Hist. V. 5.) Caesar, mint a néppárt vezére, bizonyosan azért kedvelte őket, mert az ő demokratikus politikájának hívei voltak s ezért haragudott rájuk Cicero . . . multitudinem Iudaeorum . . . pro republica contemnere gravitatis summae fuit. (A köz-társaságra nézve igen fontos volt a zsidók sokaságát háttérbe szorítani. Pr. Fl. 67.)⁵⁷⁾

A Caesar adta privilégiumok (Ant. XIV. 10., 2—10.) a zsidók magna charta libertatis-a, nagy szabadságlevele. (Niese.) Ezen alapszik a római birodalomban a zsidóság történeti életformája: a privilegizáltság. A Caesar-féle előjogokat szentesíté Augustus, Tiberius (csak zsidóüldöző tanácsosának, Sejanusnak halála után), sőt Caligula is, aki bár követelte a császár-kultuszt, de nem tiltotta meg a zsidó vallás-gyakorlatot. Claudius és Nero se bántotta.⁵⁸⁾ Az egyes császárok rendszerint sommásan erősítették meg a zsidó privilégiumokat, melyek törvényerővel bírnak,

s örök érvényűek (leges aeternae: örök törvények) .⁵⁹⁾ E privilégiumok jogforrása a zsidó-római szövetség, melyek fönmaradtak a szövetség megszűntével is. (Kr. u. 70.)

Vespasianus császár csak megadóztatta a zsidó vallás-gyakorlatot. Domitianus üldözte. Szintúgy a Trajanus és Hadrianus alatti lázadás a zsidó vallás elnyomását vonta maga után, de azért utána is religio licita (megengedett vallás) maradt,⁶⁰⁾ mert Antoninus Pius fölszabadítá; utódai szintén tiszteletben tartják s elismerik a privilégiumokat, melyekben csak a született és a vallásukat tényleg gyakorló zsidók részesültek, a status civitatis megkülönböztetése nélkül. De 70 után hozzájárult egy harmadik föltétel is: a fiscus judaicus, a zsidó adó fizetése. A privilégiumok érvénye a görög városok zsidóságára is kiterjedt, melyek Róma alá tartoztak: az egész „zsidó népnek“ szóltak,⁶¹⁾ mely egyetemesség csak a kultusz szabadságát biztosítja. A keresztény császárok is figyelemmel voltak e privilégiumokra, de náluk vallási motívum is belejátszott. Azért kímélték a zsidókat, hogy legyenek testes veritatis, az „igazság tanúi“, hogy bizonyítsák a kereszténység győzelmét, mely már az ó-testamentumban megjósolva.⁶²⁾ De a kereszténység mellett való ezen tanúskodásuk azt is megkívánta, hogy szenvedjenek. Ez a felfogás vitte bele az üldözés szellemét a keresztény császárok zsidó törvényeibe, melyeknek lényege: vallásszabadság és — üldözés (privilegia odiosa: gyűlöletes kiváltságok).⁶³⁾ Megtűrték a zsidó kultuszt, de sértő, megalázó minősítéssel, korlátozásokkal. (Sacrilegi coetus — flagitia — secta nefaria, feralis — turpes — perversi: szentségtörő gyülekezetek, gonosz, állatias szekta, gyalázatosak, romlottak.)

Caesar jutalomosztása legtöbbet jelentett — Antipaternak. Igazában ő kormányoz s nem Ilyrkán. Siet jól elhelyezni a fiait: Fazael Jeruzsálem s Heródes Galilea helytartója lett (sztratégói). Heródes a tartomány rendje s közbiztonsága érdekében a mindenfelé portyázó csapatokat — Josefus rablóbandáknak nevezi őket — irtja s vezéroket, a galileai Ezekiást, több társával együtt kivégezteti. Josefus megjelölése igazságtalan, mert nem rablók voltak, hanem a hasmoneus Aristobulus híveiből toborzott szabad-

sághősök;⁶⁴) ép galileai Ezekiás fia, Júda volt egyik megalapítója a zelóta-pártnak. Se ezek, se amazok nem lehettek válogatóság szükségleteik előteremtésében — hadviselésük során garázdaság is eshetett — de Josefus nagyon elveti a súlykot, midőn a Rómagyűlöletnek ezen elszántjait útonállóknak mondja. Mégha azok lettek volna is, a szynedrion akkor sem hallgathatott volna Heródes túlkapásához, hogy önkényesen halálos ítéletet hozott és hajtott végre: követeli Hyrkántól Heródes felelősségre vonását. Heródes bíborban s testőrséggel jelenik meg a szynedrion előtt. E vakmerőség maga is érezteti a zsidó államiság politikai tehetetlenségét: se büntető ereje, se erkölcsi tekintélye. Rómának vagy kirendeltjének egy szemhunyorítása belefojtja a szót a zsidó szuverenitás képviselőjébe. Az egyetlen Sameas (Sémája) síkraszáll a törvény becsületéért s már-már elítéli Heródest, de a szyriai helytartó, Sextus Caesar ráparancsol Hyrkánra, hogy Heródest föl kell menteni, azért siralmas vergődésében a zsidó nép legfőbb embere kénytelen szökést tanácsolni Heródesnek, aki el is távozott, hogy visszatérjen egy — sereggel. Csak Antipater kérelmére állt el harcias szándékától. A vádlottak padja helyett kitüntetés: Sextus Caesar Coelesyria helytartójává tette (47/46). Julius Caesar meggyilkolása után a szétugraszott összeesküvők a Keleten ütik fel tanyájukat. Antipater és Heródes egy perczig sem haboznak — Cassius érdekében dolgozni s az általa követelt 700 talentum sarcot kipurolni Júdea lakosságából, hogy sereget gyűjthessen. De baljóslatú meglepetés érte őket. Antipatert egy lakomán megmérgezték (43), Brutusra és Cassiusra pedig lecsapott a bűnhődés Philippinél, Antonius és Octavianus győzelmében (42). Fazael s Heródes tanácstalanul remegnek a számonkéréstől, kivált, hogy a zsidók küldöttsége be is panaszolta őket Antoniusnál (41). Heródes értette a módját, hogy személyes befolyásával megengesztelje Antonius haragját s így nem lett bántódása. Hiába újították meg a zsidók panaszukat; Antipater egykori vendéglátó figyelmének emléke is elég volt, hogy Antonius ne hajtson fület a súlyos vádakra. A római kényúrnak e kedvenceit hogy merte volna a szintén Antióchiában időző Hyrkán becsmérlni? Inkább ő is

dicséri Fazáelt és Heródest csak azért, hogy Antonius szája ize szerint beszéljen, aki a két testvért a tetrarcha-méltósággal tüntette ki. Ezáltal Hyrkán árnyék-uralkodóvá lett. Júdea balvégzetének e komor képei közt váratlanul feljött a Hasmoneusok szerencsecsillaga, ami tisztára a külpolitikának véletlenje volt. II. Aristobulus fia, Antigonus, régi trónigényét megvalósíthatta a pártusok júdeai betörése által. Hyrkánt megcsonkították, hogy ne lehessen főpap, s elhurcolták, Fazael pedig öngyilkos lett; Heródes idejekorán Petrába (Arábia) menekült.

Antigonus (40—37. héberül: Matiszjáhu) nem sok örömet i aláihatott az uralkodásban. Heródes egy percig se hagyta békén, aki Rómába siet s ügyesen Antonius meg Octavianus kegyébe férkőzik; az ajándék s a hízélgés Rómában ellenállhatatlan volt. Mintha nem lett volna Júdeának törvényes uralkodója, a szenátus Heródest királynak nyilvánítja (40). A Capitoliumon való áldozás is megtette hatását s az ünnepi vendégség Antoniusnál még jobban megnyeri Heródesnek a sziveket. Antonius a legátusát, Ventidiust Palesztinába küldi. Kiűzi a pártusokat, de Antigonust — megfelelő adó fejében — egyelőre nem bántja. A türelmetlen Heródes is föltűnik a láthatáron. Szyria egyik leggazdagabb zsidójának, Saramallának pénzén szed zsoldosokat. Elfoglalja Jópét, Maszadát, de Galilea lakói ellene fordultak.⁶⁵⁾ Heródes csakhamar aláveti s bősé mohósággal nekifog Jeruzsálem ostromának (37), melyben Sosius erélyesen támogatja. De előbb (37 telén) Samáriában esküvőjét tartja Mariamméval, hogy legalább a mindenképpől annyira szeretett Hasmoneus-családhoz való tartozás dísze, népszerűsége vezesse be trónralépését.⁶⁶⁾ Az edómiak együtt harcolnak a rómaiakkal; ez is hozzájárult, hogy a zsidóság felfogásában Edóm és Róma egyértelmű.⁶⁷⁾ Sosius még aranykoszorút is ajándékoz a szentélynek, tüntetni akarván, hogy nem a zsidó vallás gyűlölője hódítja meg Heródesnek a királyságot.⁶⁸⁾ Antigonus ott könyörög a római hadvezér lábainál, ki őt gúnyos megszégyenítéssel Antigóné-nak nevezi. A kegyetlen megbántásra egy utolsó kérelem; nem magának, — hiszen az ő sorsa már elvégeztetett — hanem azt kéri — s evvel finoman vág oda a tobzódó

erőszaknak, — hogy a rengeteg gyilkolással Sosius ne demise végpusztulásba — Heródes fővárosát. Erre a kegyelemre hajlandó volt a busásan megajándékozott római vezér; elvonult, de magával vitte Antigonust is. akit Antióchiában kivégeztek.

A Hasmoneusok 128 éves uralma véget ért. A zsidó nemzeti függetlenség bukását nem az idumeus fél-zsidók, Antipater és Heródes cselszövése, Róma-barát propagandája érlelte meg, hanem a római világimpériumnak nevezett történeti *ananké*, végzet, melynek vasökle a Nyugaton és a Keleten egyaránt szétzúzta az útjába kerülő tartományok, népek politikai egyéniségét. A görög hódítás is, a római is, világhatalmi koncepció: csak hogy abban a kultúra egységesít, ebben meg a politika, a katonai erő és a jogrendszer mint ahogy a két klasszikus nemzet annak a két történetformáló elvnek — a művelődésnek és politikának — jellegzetes hordozója. A Hasmoneusok sorsa tényleg tragikus, mert elkerülhetetlen volt. Nem katonai sikereken s kudarcon múlt; Róma telhetetlensége előbb-utóbb legázolta volna Júdeát, amint a Kelet többi népén is beteljesedett. A hasmoneus uralom történeti mérlege nem csupán ragyogó hőstettek, a honi határok kiterjesztése és anyagi virágzás: mindez múltó dicsőség volt. De megvan az ő korszakukban az örökkévalóság eleme is: a vallásnak, mint nemzeti életelvnek mindenhatósága. A farizeus szellem — kivált a szaddukeizmusra való ellenhatáskép — mind szorosabbra, tömörebbre kovácsolja a zsidó nép lelkén a vallás védő páncélját, hogy szinte öntudatlanul, már előre gondoskodik „az állam nélküli zsidó állam“ lehetőségéről. A helyzet úgy is alakulhatott volna, hogy a zsidó népet nem az ellenséges támadás, hanem a farizeus védőpajzs roppant terhe fogja lenyomni, történeti tehetetlenségre kárhoztatni. És itt bontakozik ki a hasmoneus fejedelmek óriási fejlődéstörténeti jelentősége. Ők nemcsak zsidók voltak, hanem uralkodók is — akár farizeusok, akár szaddukeusok. Hivatásbeli érdekek s kötelességük, a közjólét gazdasági követelményei, a kereskedelmi politika megteremtik s állandósítják a nemzetközi érintkezést s így Júdea bekapcsolódik a népekkel való történeti életközösségbe. A parányi nép látja, hogy Júdeán kívül is van

élet, melynek befolyása — akarva, nem akarva — érzik otthon is: nyelvben, kultúrában, társadalmi ízlésben, életfelfogásban. Nem hellenista mesterkedés volt az, hanem az új viszonyok néplelket nevelő vis major-ja, a Hasmoneusoktól fejlesztett politikai és gazdasági gondolkodás, mely megakadályozta, hogy a nép lelkén uralkodó vallási absolutum el ne törülje abból a lélekből a közvetlen és valóságos életérzést. Ez a Hasmoneusok igazi és legnagyobb érdeme. Nekik köszönhető, hogy a zsidó népből, mely bár akkor mindent a vallás szemüvegén át néz, mégsem lett pietisták kultusz-közössége, hogy az egész életet bevonó irracionalizmust ellensúlyozták a „világias“ iránti érzéssel. E kormányzati szellem nyomában új társadalmi típus: a polgár, aki kereskedik, gazdagodik s élni akarja az életet. Látóköre túlnő a merev vallási kizárólagosságon. A hasmoneus uralomnak belső értelme, történeti természetrajza: az alkalmazkodás. Az élet is, a történelem is folytonos kompromisszum; egyik sem ismeri hajthatatlan irányok örök tiltakozását. Megalkuvás: ez az élettani törvényök. Személyektől független s mindenható, mint egy természeti erő. Ez az erő, ez a törvény magyarázza, hogy a hasmoneus vagy a rákövetkező kor misztikus embere is — cum grano salis — zóon politikon, társas lény tud lenni, a társadalmi együttélésbe, a valóságok világába beleilleszkedni s a józanul felfogott létérdeknek bizonyos engedményt tenni. Az alkalmazkodás törvényének s elháríthatatlanságának megértői szóhoz jutnak a talmudban is, amely maga is a kiegyenlítés szellemének, a kompromisszum-elméletnek titáni műve, a hasmoneusi kor pedig annak történeti formája. Persze, az alkalmazkodás nem azt jelentette az ó-kori zsidónak, hogy rajongjon például Heródes színházaiért, a gladiátori játékokért, vagy a császár-kultuszért, hanem jelentette az életlátás „emberi“ szempontjait; nem vallási hűtlenséget, csak nyelvben, kultúrában s társadalmi szokásokban való közeledést a környezethez, ami különben nem figyelmesség volt, vagy egyénitetszés, aminthogy a zsidó európaiság sem az, hanem az együttélés, a gazdasági és kultúrközösség jelensége. Még ha akarnók, sem lehetne másképp, mint ahogy a többiekkel egy levegőt szívunk.

6. *Heródes.*

A farizeus közszellem nagy teherpróbája volt Heródes uralma (37—4), a görögösség s a Róma-kultusz, mely annak fő jellemvonása. Furcsán fest a zsidó nép trónján ez a nem is zsidó vérből származott keleti zsarnok, a féktelen dicsőség-, hatalom- és élvezetvágy megtestesítője, aki hízelgést s szolgálalkúséget pazarul jutalmaz, de kiszámíthatatlan szeszélyében, beteges gyanakvásában rendszeresen gyilkol; „mindenki gyanús neki, aki él“. A szynedrion tagjai, Sameas és Pollio (Semaja és Abtaltjón, vagy Sammáj és Hillél) engedelmességet tanácsolnak, hogy el kell tűrni az idegen kény urat, mint Isten büntetését. (Ant. XV. 1.1.) De ez a békülékeny magatartás se vette el vérengző kedvét. Mintha bitorló voltának tudatától örökké nyugtalanítva, valami üldözési mánia gyötörné. Az Antigonus-párti nemesség 45 tagját kivégezteti s vagyonukat elkobozza. Több szynedrion-tagot is megöletett s valószínűleg eltörülte a szynedrionnak legfőbb államtanács-jellegét s csak a vallási hatáskört hagyta meg neki a bölcsek vezetése alatt; a saját érdekeinek a szolgálatára pedig valószínűleg külön politikai testületet alakított „megbízható“ embereiből. Így maradt a Heródes-ház uralma alatt, míg végre a prokurátorok ismét főpapot állítottak a nemzet élére s a szynedrion megint kormányzó és törvényhozó szerv lett.⁶⁹⁾ Heródes bámulatos politikai számítással — az önérdek művészete — idegen főpapot nevezett ki, az egyiptomi vagy babylóniai Ghananélt, akinek otthon nincs befolyása s atyafisága s így neki veszélytelen. (Pára III. 5.) Azt is érezte, hogy az edómi család a népszerűség s a jogcím szempontjából súlyos tehertétel, azért a babylóni száműzöttek utódjának híresztelte magát s elégette a nemzetségek lajstromát (Pesz. 62b.), hogy ne ellenőrizhessék az adatot. Minden ténykedését a bizalmatlanság s önzés szabja meg.

Midőn aztán családi unszólásra ifjú sógorát, a ragyogó szépségű Aristobulust kinevezi főpapnak s látja, hogy a nép az őszi ünnepeken (35) feléje ujjong a gyönyörű ifjúnak, Heródest irigység s gyűlölet fogja el. Már is tervet forral ellene s hamar-

san végre is hajtja; egy jerichói kiránduláson a mit sem sejtő Aristobulust a fürdő vizébe fojtatja. Az anyósa, Alexandra, aki II. Hyrkánnak leánya volt s akinek II. Aristobulus fiával, Alexanderrel való házasságából született Mariammé — fia haláláért Kleopátra egyiptomi királynőtől kér megtorlást Heródes ellen. Kleopátra nem törődött a „megbüntetéssel“, hanem birtokba vette Júdeának egyik legértékesebb darabját, a jerichói pálma-vidéket: mondani se kell, hogy Antonius segítette hozzá. Heródes kénytelen a saját országrészét Kleopátrától — bérbevenni. Antonius parancsával szemben moccanni se mert — az actiumi csatáig. (31 szeptember 2.)

Magától értődik, hogy Heródes, Antonius legyőzése után rögtön Octavianus híve lett, aki őt megerősítés a királyi méltóságban, melynek féltése annyira erőt vett rajta, hogy még az agg Hyrkánban is a trónigénylőt látta; ezért eltette láb alól. Minden figyelme és hízelgése Augustusé, kivált, hogy Egyiptomban végleg elbánt Antoniusszal (30); ebben is jelentős részök volt az egyiptomi zsidóknak, akik ezúttal szintén cserben hagyták a Ptolomeus-dinasztiát, ami nem kevésbé szította az egyiptomiak zsidógyűlöletét. Augustusnak annyira tetszett Heródes alázatos viselkedése, hogy egy sereg várost visszaadott neki. Rómának e dédelgetett kedvence kifelé biztonságban érezvén magát, minden gondját a belső kémkedésre fordítja, ellenség-szimatolásra. Besúgók minden zugban. A rágalmazás mindig nyitott fülekre talál nála. Hírbe hozzák a feleségét is; ezért lakolt életével a sógora, József s később maga Mariammé (29), akit pedig imádott s a nép rajongó tisztelete vett körül. Nemcsak a szépség ideálja, hanem a női jellem példaképe *volt* Erényeit Josefus is magasztalja (enkrateia = önuralom és megalopsychia = lelki nagyság).⁷⁰⁾ Enyhületlen bánata beteggé teszi Heródest; kicsapongásban akar felejteni. Majd vérengző hajlama megint nekiszilajodik. Végez Alexandrával, aki titokban uralomra tört. Hasonló sors érte a sógorát, Kostobarust, akit a neje, Salóme elárult,⁷¹⁾ hogy a hasmoneus-rokonságuk miatt üldözött Bábá-család tagjait rejtegeti, azért velők együtt megölette: csak egyet hagyott meg. (Báb. bat. 3a. 4b. Kidd. 70b.) Heródes

csak *egyben* volt következetes: a Róma-imádásban. Minden-télé császár-templomok (Kaisareia), ami a kor divatja volt; szint-
 úgy a négyéves ünnepi játékok rendezése a császár tiszteletére,
 melyeknek célját szolgálta a színház, amfiteátrum, hippodrom és
 stadion. Róma hírét akarta megörökíteni az alapította új városok-
 ban is, melyeket a császárról nevezett el. Mintha Antiochus Epi-
 i'anes szelleme kísértene: Jeruzsálemben színház s a környékén
 amfiteátrum. Fényes palotájából, mely beillett erődnek — külön-
 ben a híres Akrát (Jeruzsálem várát) még Antonius idejében át-
 építtette (Antónia) — részben ma is megvan a Dávid-torony.
 (Helyesebben: Fazáel, vagy Hippikosz tornya, amint a Jonatán -
 targum a régi Chananél-tornyot nevezi. Jer. 31. 37. Zak. 14. 10.)⁷²⁾
 A nem-zsidó városokban szabadon kiélhette császár-rajongását.
 Samáriát gyönyörű helyé varázsolta (Sebasté). A tengerparti
 Straton tornya helyébe épült Caesarea; erődnek a nép ellen —
 mondja róla Joseí'us, nem minden ok nélkül. A zsidók „kis
 Rómának“ nevezték; épily találó elnevezés „Caesarea, Edóm
 leánya“ (Meg. 6a.); az edómi Heródes, meg a városa méltán jelen-
 tette Rómát. Antipatris, Kypros, Fazaelis, Herodeion: így rögzíté
 meg a rokonai, de a maga emlékét is. Persze, nemcsak a hal-
 hatatlanság vágya vitte rá, hanem védelmi helyekről is akart gon-
 doskodni belháború esetére.⁷³⁾ Még külföldi városok, Athén s
 Lakedämon középületei is tanúskodtak Heródes nagylelkűségé-
 re'], ⁷⁴⁾ *Világhírré áhítozott. Lehet hogy titokhan messiási király-
 mik tartotta magát, aki az egész földön uralkodni fog s ezért csil-
 logtatta mindenfelé a hatalmát, hírnevét a díszes alkotásokkal,
 hogy a népek csodálatába és hódolatába belopja magát. E föl-
 tevést támogatja Epiphanius megjegyzése (Haer. I. 20.), hogy az
 evangéliumban szereplő heródiánusok Heródest messiásnak vall-
 ják.*⁷⁵⁾ Építkezése általában dór jellegű: csupa erő és grandiozi-
 tás. Egyes romok ma is láthatók Gázától északra. Fejedelmi bő-
 kezűségét otthon is érezte. Korántsem a vallási lelkesedés műve
 volt, hanem a világ bámulatának fölkeltése, a dicsőségben való
 tetszelgés s bizonyára a népszerűség vágya is, hogy a jeruzsálemi
 templomot gyönyörűen újjáalkotta. (20/19 — Kr. u. 62—64.)

Csak jóval a halála után fejezték be, Albinus prokurátorsága alatt. A fölszerelése káprázatos volt (Midd. III. 8.) s maga az épület a Zerubbábel templománál hatvan rőffel magasabb. Színes agádák fűződnek a történetéhez, hogy például mindig csak éjjel esett s így az építést sohasem akadályozta az eső. (Táán. 23a.) A talmud is elragadtatással beszél róla. (Szukk. 51b.) Heródes szentélyt épít s — gladiátori játékokat rendez: amannak szépségeért a zsidók emezt nem bocsáthatták meg. A hellenista szórakozások és intézmények meghonosodtak, mert elég sűrűn hangzanak föl ellenök tilalmak. (Szifrá Lev. 18. 3-hoz. jer. Ab. Z. 40a. Ab. Z. 18b.) Színház, cirkusz az egyházatyáknak is gyűlöletes: theatrum proprie sacrarium Veneris est: a színház tulajdonképpen Venus szentélye (Tertullianus).⁷⁶⁾ De azért voltak zsidó gladiátorok vagy atléták is (ludarii). A zsidó nők mondja dicséretökre a talmud — nem látogatták a színházat és cirkuszt. (Jeb. 47b.) A bölcsek mégis tettek engedményt avval a különös okoskodással, hogy olt a durva évődésben s gúnyolódásban vezetődik le a zsidó-ellenes hangulat. (Genes, r. 80. 1.) A midras megőrzött a számunkra egy ilyen csúfolódó tréfát, vagy előadást. (Écha r. Bevez. 17) Beszélnek rólam a kapuban ülők és a szeszes italt ivók énekei.“ (Zsolt. (69. 13.) — ezek a színházban és cirkuszban ülő népek. „Az ivók gúny dalai“ — miután ettek, ittak s mámorosak, rajtam mulatnak s gúnyolódnak, mondván: mi nem szorulunk szentjánoskenyérre, mint a zsidók. Majd egyik kérdi a másiktól: meddig akarsz élni? Felelet: míg a zsidók szombati ruhája tart. Akkor bevezetnek egy íölsallangozott tevét s kérdik egymástól: mért oly bús ez az állat? Felelet: a zsidóknak szombatévök van s nem lévén eledelök, eleszik előle a töviseket; ezért gyászol. Aztán belép a borotvált fejű mimus. Megint kérdik egymástól: miért kopasz ennek a feje? A mimus feleli: a zsidók szombatot tartanak s amit az egész héten kerestek, fölélük szombaton. De nem lévén fájuk a főzéshez, szétvagdadják fekhelyök deszkáját, hogy abból rakjanak tüzet s így a földön alszanak, ahol tele lesznek porral. Ezért dúsan kenekszenek olajjal, ami által az olaj nagyon megdrágul.“ (Hogy viseljen hát haját, ha nincs olaj.)

A zsidók idegenkedését valószínűleg még fokozta, hogy a színházakban isten-kép is volt, mert legalább egyszer az évben, a „színház-napon“ áldoztak ott. Mindezek dacára a színház, a cirkusz tele volt zsidókkal (Tanch. Exod. 6.), amely adat bár egyiptomi zsidókra vonatkozik, akik a hellén kultúra régi hagyományaiban s a társadalmi együttélés összhangjában az ilyesmit nem érezhették aggályosnak — de bizonyára Júdeában sem érvényesült a teljes tartózkodás. A bölcsek még gazdasági okból, a költekezés miatt is csapásnak érzik a szórakozóhelyeket. „Négyféle módon emésztí föl Róma a nép jólétét: adókkal, fürdőkkel, *színházakkal* és vámokkal.“ (Abót d. R. Nátán 38.) A stadion és cirkusz látogatói szerintök vétenek a zsoltárvers ellen (1. 1), mert „gúnyolódok társaságában“ ülnek. (Jer. Ab. Z. 40. a 32.) A színházban és cirkuszban jövendőmondók és bűvészek is produkáltak magukat, ami a zsidók szemében bálvány-kullusz volt. E felfogásnak éles ellentéte a diaszpóra zsidósága. Még Philo is részt vett egy versenyen s Euripides-előadáson.⁷⁷⁾ Nero idejében szerepelt egy Alyturus nevű zsidó színész s a 3. vagy 4. században Faustina, zsidó színésznő. A diaszpóra zsidói ép ezen időtől kezdve a legszorgalmasabb színházlátogatók, hogy az egyházatyák gáncsolják őket érte;⁷⁸⁾ bár a kisebb városokban kevésbé érdeklődtek a zsidók e szórakozás iránt. Előfordult, hogy a színházaknak külön része fenn volt tartva a zsidóknak, a császári páholy közelében (Mileios),⁷⁹⁾ amiből következtetést vonhatunk társadalmi s gazdasági helyzetökre. Csak a pogány fürdőkkel szemben némul el minden vallási aggály (Machs. II. 5.); II. Gamliél is megfordult az akkori Aphrodité-fürdőben.

Heródes büszkén hangoztatta, hogy közelebb áll a görögséghez, mint a zsidósághoz. Élt-halt a hellenizmusért, de legalább nem erőszakolta. A főbb tisztségeket görög rhétorokra ruházta. Velők vette magát körül. Udvari tudósai közt legjelesebb Nicolaus Damascenus, a történetíró s a testvére, Ptolomeus. A görög műveltség mázát akarta Heródes fitogtatni a görög-római világ előtt. Csak a külszínig jutott, mert bensejében barbár volt. Sokat pótolta nála a természetes, emberismerő okossága. Átlátta a vallási oppor-

tunizinus szükségességét. Igyekezett a farizeusok kedvében járni. Például a szentek szentélyét csak papok építették. A pénzein nincs emberi vagy egyéb alak; talán csak az élete vége felé bukkan föl a sasos rénzpénz.⁸⁰⁾

Jeruzsálem nagyszerű középületein is mellőzte a képeket. Midőn az arab Sylläus megkérte nővére, Salomé kezét, Heródes csak úgy egyezett bele, ha fölvéteti magát a zsidóságba. Érdekhajszája során közhasznú dolgokra is maradt ideje, például a Genezáret-tavától keletre, rabló nomádok sivatag területét benépesíté idumeus és babylóni zsidó telepésekkel.⁸¹⁾ Változatos arab harcainak is köszönhető, hogy a római provinciává lett Arábia és a Nyugat szelleme megtalálják az utat egymáshoz.⁸²⁾ Városfejlesztése nagystílu. Palotája a remek sétányokkal s művészi vízmedencékkel, meg a „heródesi galambokkal“ (Sabb. XXIV. 3. Ghull. XII. I.)⁸³⁾ igazi látványosság volt. A kegyetlen Heródes, mint vad galamb-szelídítő: mennyire nem vágott ez a jelleméhez. Tudja kímélni is — mint láttuk — a farizeusok vallási érzékenységét, de még inkább megsérteni. A templom kapuja fölé a római sast tétette. Képzeltető a felháborodás. Nem számít neki se a nép, se a szynedrion, se a főpap. A szaddukeus papság előjogára nem hederít; a hasmoneus-barát nemességnek ez a félretolása még jobban kibékíti főpap-politikájával a farizeusokat, mint a szaddukeusokat. Heródes egyik pártra sem támaszkodott, hanem az erőszak politikájára. Rendőrállammá tette az országot, kémszervezettel behálózva. Még ketten se járhatnak együtt az utcán. Ismerhette alattvalóinak iránta való érzelmeit; fékentartásukra kellett az idegen zsoldoshad. A nép nehezen tűrte el uralmát. Meg is tagadta sok farizeus a hűségesküt Heródesnek és a császárnak, meri nemcsak a katonák és hivatalnokok, hanem mind a polgár tartoztak fölesküdni a császárra.⁸⁴⁾ De Heródes csak felülről bukhatott volna meg, ott pedig rendíthetetlen a helyzete; Augustus nagyon kedvelte, aki az elszakított görög városokat s kikötőket visszaadta neki, számítván esetleges viszontszolgálatra. Különben Augustus az alexandriai zsidókat, mint a görögök ellensúlyozóit, még jobban dédelgette.⁸⁵⁾ Az ország területe majdnem megkétsze-

reződött, oly kegyesen tudta maga iránt hangolni ismételt tisztelgéseivel a császárt s a vejét, Agrippát; az utóbbi még áldozott is a jeruzsálemi szentélyben (15), amiért a nép ünnepelte. Heródes „rex socius“ (szövetséges király) volt; a császártól nyerte a királyi címet és hatalmat, de csak belügyi autonómiával. Heródes ezen keretek közt is tudott érvényesülni, mert akarata és birvágya korlátlan. Ez a félművelt, dicsvágyó, buja, ellenmondást nem tűrő zsarnok, a művészi építkezés fanatikusa és tékozlója, a Versailles csodáit megteremtő XIV. Lajost juttatja eszünkbe, ezt a keleti iiralkodó-tipust, aki merő hiúság, érzékiség s mind a tanácsadók fölött álló egyéni akarat. Keményszívű és könnyörületes; kegyetlenül adóztat, de a földhözragadt, nyomorgó népnek elengedi az adót. A pénz- és élvvágyó Heródes is megteszi nagy Ínségek idején (25. 20), sőt drága asztalkészletét pénzverésre áldozta. Pedig roppant kincs-sóvár ember volt, még a templomét is fölhasználta és a Dávid-sírban is kutatott utána: kellett az építésre. XIV. Lajos uralma a nemzetközi kereskedelem lázas fejlesztése, Franciaország merkantilizálása. Heródes politikájának is a kereskedelem a súlypontja, az állam kapitalizálása, de a júdeai Nap-királynak nem volt az a zsenialitása és műveltsége s nem akadt Colbertje, aki a nagy történeti életfeladatot szerencsésen megoldja. Heródes idejében a nép zöme parasztság, melynek legfontosabb része a kisbirtokososztály. (A kisbirtokost jelöli a talmudban a báál hábájit; az evangéliumban: oikodeszpoiész.) De voltak gazdag birtokosok is; ezek alapítják meg Júdeában a kereskedelmet. Kereskedtek pénzfölöslegükkel, mely megmaradt gabonájuk s gyümölcsük árából, szükségleteik fedezése után. Alexander Jannáj óta feltűnő gyors a városok népesedése; Jeruzsálemnek mintegy 100.000 lakosa volt Heródes idejében. A kereskedelem s a földgazdagjainak a bankárok kölcsönöznek vállalkozásaikhoz. Velők szemben sok a proletár, a földnélküli paraszt, egész faluszármra s a keresetnélküli munkás. Ezekből kerülnek ki a messianikus álmodozók, a „nem ebből a világból való“ megváltás reménykedői, a Róma-ellenes politikai s gazdasági gyűlölet forradalmárai“. ⁸⁶⁾ Heródes államgazdasági törekvése elhibázott volt, mert türelmet-

len túlzással és sietséggel a nagyrészt földműves zsidó népet merkantil életformákba akarta kényszeríteni, aminek nem egy átlagos emelkedés lett lassan, fokozatosan a következménye, hanem az, hogy a ke^és gazdag még gazdagabb lett s a temérdek szegény még szegényebb. A gyökeres, minden átmenet nélküli reform. Heródesnek szélsőséges merkantil iránya sokak létalapját megingatja: kizökkenti őket a régi keretektől és nem tudnak az új kerékvágásba illeszkedni. Ebből a talajvesztettségből táplálkozik a társadalmi elégedetlenség, mely mohón várja a „változást“, a csodát. Ez a hangulat is előkészíté a kereszténységet. Aztán meg Heródes az ország merkantilizálása révén a saját jövedelmeit akarta fokozni, hír- és dicsőségvágyának s kedvteléseinek pazar kielégítésére. Ezért figyelmeskedett a görög és föníciai városokkal, melyekkel alattvalói üzleti összeköttetésben álltak.⁸⁷⁾ A szyr Tripolisz, Damaszkusz és Akkóban gimnáziumot épít, mert elsőrangú kereskedelmi városok. Ugyanezt vette számításba Antiochia, Athén, Lakedämon és Pergamonbeli építkezéseinél. Az arab s nabateus harcokhoz is gazdasági érdek fűződött, hogy a karavánutazást biztossá tegye s virágozhasson a Petrán (Arábia) át közvetített nagy csere-kereskedelem, mely neki is sokat jövedelmezett. Gazdagságot s pompát ragyogtatott maga körül a júdeai Napkirály — irodalmat, költészetet kevésbé. Vagy ne lássunk hasonlóságot Heródes udvari rhétorainak, tudósainak s íróinak körében? Heródes nem volt rendszeres adót fizető vazallus, de a folytonos ajándékok révén mindig szíves fogadtatásra talált a császárnál s befolyását a külföldi zsidók védelmére is fölhasználta. Ő csak életszokásaiban, külsőségekben volt görög, a fiait szellemökben is azzá akarta tenni; Rómában neveltette őket. Hazatértek — a vesztökre, mert Heródes nővére, Salóme, ez a démoni asszony, rögtön megkezdi ellenök, a hasmoneus-sarjak ellen — Mariammé gyermekei voltak — az áskálódást, bár az egyik, Aristobulus, Salóme veje volt. Heródes trónféltő gyanúját nem volt nehéz fölkelteni. Bevádolta fiait a császárnál, aki egyelőre békét teremtett köztük. De a gonosz cselszövés nem nyugodott. Ismételt panaszára összeült a törvényszék. A vége az lett, hogy Alexandert s Aristobulust

halálra ítélték s Sebastéban (Samária) megölték. Ugyanez a sors jutott kedvenc fiának, Antipaternak is. Mintha csak Shakespeare egyik-másik király-tragédiájának gyilkosság-sorozata, családirtó képe rajzolódna szemeink elé, a rémlátó gyanakvás vérben tobzódása. Heródes három fiának erőszakos halálából támadt a hiedelem, hogy a gyermekeket megölte Betlehemben. (Máté 2. 1—18.)⁸⁸⁾ Abban a kémvilágban senkinek az élete nem volt biztos. A szabadulás egyetlen reménye: Heródes közeli halála, mert gyógyíthatatlan betegségben sínylődött. Ennek tudatában a nép nekibátorodik s Júda b. Szerifa és Matiszja b. Margalót ösztönzésére eltávolították a templomról a megbotránkoztató sas-cimert. De a bosszúvágy neki életerő volt; még a halódásában is kész a megtorlásra. Aztán a nép előkelőit bezáratta a jerichói cirkuszba, hogy halálakor leöljék őket. Félelmes, pokoli ötlet, hogy ő még a sírban is parancsol: a tömeg-vérengzésre gyász és siralom lesz az országban, mintha Heródest könnyeznék . . . Herodeionban temették el. (Ma Frankenberg; Jeruzsálemtől délre.)⁸⁹⁾ Heródes többször változtatta végrendeletét. Az utolsó döntés az volt, hogy Archelaus fiát tette meg királynak Júdea és Samária fölé, Antipast Galilea és Peräa, Philippust pedig Gaulanitus, Trachonitis, Batanäa és Panias tetrarchájának. Tulajdonképpen három zsidó provincia volt a heródesi korban: Júdea, Galilea és Peräa (= éber hájrdén: a Jordánon túl). Az utóbbi is zsidók lakta terület. (Táán III. 6. Ket. XIII. 10.) E három helyen volt túlnyomóan, de nem kizárólagosan zsidó lakosság. A pogányok inkább Galileában és Peraában; Júdeában kevés. A három tartomány zsidó szokásai eltérők, például Júdea és Galilea különböznek a házasságjogban, a mértékrendszerben. (Ket. V. 9. Terúm. X. 8.) Vagy például Galileában nem dolgoztak a peszach előestéjén, Júdeában délig. (Pesz. IV. 5.) Nagyon kevert volt a Genezaret tavától keletre, Gaulanitis, Batanäa, Trachonitis s Auranitis (a Haurán-sivatag) lakossága (zsidók és szyrek). de sok rabló-nomád is. Ez utóbbiakkal — mint említettük — elbánt Heródes, amivel kultúr-érdemet szerzett. Babylóni zsidó kolóniákat telepített Batanaába; e telepések falvakat alapítottak, például Bathyra. Nineve (a mai Nava), mely-

nek romjai közt sok menóra-ornamentikát találtak.⁹⁰⁾ De a görögösséget is térj észte ott Heródes a templomaival. Sőt II. Agrippától is van egész csomó görög felirat a Haurán körül.⁹¹⁾ Samáriát általában szamaritánusok lakták, csak Sómrón városa és Skythopolis (héb. Bét-Seán) volt túlnyomóan pogány; Nagy Sándor s később Gabinius népesíté be idegenekkel.

Archelaus Rómába siet a császári jóváhagyásért. De a nép magatartása fenyegető: a sas-merénylet ügyében követeli Heródes tanácsadóinak megbüntetését. Archelaus vérbe fojtja a lázongást. Antipater szintén a királyság igényével lép föl Rómában. De még a döntés előtt vészt jósló belzavarok. Az ideiglenes helytartó, Sabinus, kíméletlenül nekitámad a sabuótra összesereglett óriási zarándok-tömegnek s a római katonák kirabolják a templomot. A nép felsorakozik Róma ellen. A fölkelés terjed. Általános anarchia; messiási trónkövetelők és kalandorok. De becsületes s komoly zelóták is, mint galileai Júda b. Chizkija, messiási látszattal, szintűgy a fia, Menáchem. (A talmudban a messiás egyik neve: Menáchem b. Chizkija.)⁹²⁾ A nép szabadulni akar Rómától. Már itt érzik a közszellem aggasztó idegessége, folytonos izgatottsága, a vallási és politikai légkörnek az a villamos feszültsége, melyből minden percben kipattanhat a gyújtó szikra.

Varus (a zsidó forrásokban Asveros) elnyomta a fölkelést (4—3). A követelődöző népet a csapatok letiporják. Rengeteg sokadalom volt együtt ép peszach előestéjén. Lehet, hogy erre céloz a talmud (Pesz. 64b.), mely szerint Hillél idejében történt az összecsapás; egy másik adat szerint (Tósz. Pesz. IV. 3.) Agrippa korában. A rend helyreállítását befejezte Varus kétezer keresztrefeszítéssel. Az agyongyötört zsidóság lelke megint belekapaszkodik a régi vágyba, törekvésbe, akárcsak Pompejus idején: kijelentik a császárnak, hogy szívesen vállalják a római fenhatóságot, csak szabadítsa meg őket kínzóiktól. Heródesékat lerázni: nekik mindent megért. Politikai függés zavartalan vallási étellel, hogy „saját törvényeik szerint élhessenek“ — amint most kifejezték magukat: ez az ősi, patriarkális zsidó történeti formula, mely a kétségbeesésnek utolsó kísérlete. Mert csak a kétségbeesés

lud oly naiv lenni, hogy a zsidó nép nyugodtan élhet a római uralom alatt, melytől nem kivan egyebet, mint a vallása háborítatlanságát. Augustus szentesíté az ország földarabolását, szétosztását Heródes fiai közt, az utolsó testamentumnak megfelelően. Archelausnak az ethnarehos címet adta (mint Caesar II. Hyrkánnak), mely valamivel magasabb rang, mint a tetrarcháé; ez utóbbit kapta a másik két lesvér.

Philippus (Kr. e. 4. — Kr. u. 34.) tetrarchiája több földrajzi részletet fog egybe: Batanäa (a bibliai Bäsánnak egy darabja); tőle északkeletre Trachonitis, a mai Ledsa. (Összes területét erről nevezik egyszerűen Trachonitisnek is, mint Heródes Antipasét „Galileának“.) Auranitis a bibliai Chavran. (Ezek. 47. 16. 18. V. ö. Rós. Has. II. 4.) Gaulanitis a valamikor Bäsánhoz tartozott Gólán (Deut. 4. 43. Józs. 20. 8; a mai Dsólán), a Jordán keleti oldalán húzódó lapály a Jordán forrásaitól a Genezaret-tó déli széléig. Végül Panias, a Jordán forrásánál, melyet újjáépített s a császár tiszteletére Caesareának nevezi. (C. Philippi, megkülönböztetve a Heródes alapította, tengerparti Caesareától.) Apjától örökölte a nagy építkező kedvet. A Róma iránt való túlzott készsége önként következik alárendeltségéből; fejedelemsége császári kegy. Mivel is viszonyozhatná vagy tehetné még mosolygóbbá? Csak hiúságot tömjénező udvariaskodással. Ezért lesz a Jordán genezareti torkolatánál Bétzaidából Julias, Augustus leányának tiszteletére. Philippus elsőnek bocsátott ki császárképes (Augustus, Tiberius) s a paniasi Augustus-templom képével ellátott pénzeket. Különbösen szelid, jóindulatú fejedelem volt. Néhány éve találtak egy nabateus (aram) feliratot a Jordánon túl, Kanata mellett, melyben „Philippus urunk“ említetik.⁹³) Halála után a tetrarchiáját Szyriához csatolták (34—37). majd Caligula császár Agrippának ajándékozta.

Heródes Antipas (vagy egyszerűen: Heródes. Kr. e. 4 — Kr. u. 39.) Galilea s Peräa tetrarchája. Okos, ügyes; az apjára ütött. Jézus „rókának“ nevezi. (Luk. 13. 32.) Ravasz, becsvágyó, s fényűző: csupa heródesi vonás. Fölépítteté romjaiból a galileai Sephorist s ő alapítá Tiberiást (Tiberius császár tiszteletére). De sok bajjal s kellemetlenséggel járt ez a vállalkozása, mert a talaj

levitikus tisztatlansága miatt — embercsontokat találtak benne — a zsidók nem akartak oda telepedni. Híres volt a gyönyörű stadionjáról s az állatképekkel díszített királyi palotáról. Tiberiás közigazgatása egészen görög volt: hatszáz tagból álló tanács (Boulé), élén az archón és tíz előljáró (deka prótoi). Ezen intézménynek érdekes emléke egy újabban kiásott görög sír-felirat: Isidorus szenátor, a Boulé tagja.⁹⁴⁾ H. Antipasban volt bizonyos vallási alkalmazkodás, körültekintő óvatosság, hogy meg ne bántsa a zsidók érzékenységet. Igaz, hogy palotáját az állatképek miatt később lerombolták a zelóták, de ez ép zelóta túlzás volt, mert aalfestészet nem ütközött tilalmakba. (Rós Has. 24b. jer. Ab. Z. III. 1.) Ebben a kérdésben még Josefus is indokolatlan vallási szigorra hajlik, aki foltnak látja Salamon király emlékében, hogy a szentélyt oroszlánokkal s egyéb alakokkal díszítette. (Ant. VIII. 7. 5.)⁹⁵⁾ H. Antipas a zsidó szokások sérthetetlenségeért is szót emel; kikel Pilátus ellen a pajzsoknak Jeruzsálemben való elhelyezése miatt. A pénzein se volt császár-kép. H. Antipas szerencsétlensége a családi élete, mely belenyúlik a kereszténység történetébe is. Megszerette mostoha fivérének, Heródesnek feleségét, Heródiást, akinek kedvéért elűzte a nejét, Aretas arab fejedelem leányát. Ez időtájt lépett föl Jézus Galileában és keresztelő János Peraában. H. Antipasnak kényelmetlen volt a keresztelő János nyomában terjedő népmozgalom — az „újítás“, mint Josefus mondja, melyet politikai nyugtalankodásnak nézett; elzáratta Machärus várába s megölette. Az evangélium azt hozza fel oknak, mert gáncsolta Heródiással való házasságát. Egy ünnepi lakomán Heródiás leánya, Salómé, aki később Philippus felesége lett, úgy elbűvölte táncával a mostoha apját, hogy kívánságára — Heródiástól sugallt kívánság volt — lefejeztette keresztelő Jánost. (Márk. ü. 17—29.) Lelkifurdalástól gyötörve azt hitte, hogy föltámadt a már akkor szereplő Jézusban, akivel H. Antipas peszachkor találkozott Jeruzsálemben. Pilátus kiszolgáltatta néki Jézust, hogy ítélje halálra, de H. Antipas beérte a gúnyolással s visszaküldte Pilátusnak. H. Antipas bűnhődött a családi botlásért. Aretas a leányának elűzése miatt bosszú-hadjáratot indít ellene s le is verte (36). Kü-

lönben Heródiás lett a végzete. Midőn Caligula császár Agrippára ruházta Philippus tetrarchiáját s a királyi címet, a dicsvágyó asszony ösztönzésére ök is Rómába mentek a királyi rang elnyeréséért, de különféle vádak miatt a császár elutasítá kérelmét s Lyonba száműzte (39), ahová neje is követte.

Archelaus (Kr. e. 4. — Kr. u. 6.) Júdea, Samaria és Idumea fölött uralkodik. Jelentős nagy városok is, mint Caesarea, Jópe, a hatalmában. A pénzekben, melyek szintén ábratlanok, ő is Heródesnek nevezi magát, mint Antipas. Az ő kormányzata emlékeztet legjobban az apjára: lelkiismeretlen zsarnokság. Cserélgeti a főpapokat, ami talán jövedelmi forrás volt neki. A kappadókiai Glafyrral való törvénytelen házasságán fölzúdult a nép; a családi erkölcs nem tartozott a Heródes-ház erényei közé. Pompás építkezései nem feledtették el bűneit. Egyetlen érdeme volt a jerichói pálmakert csatornázása. (Plin. Hist. nat. XIII. 4. 44.) Uralmát nem bírta a nép. A júdeai s szamaritán főnemesség együttesen panaszkodott rá Augustusnál, ki őt számkivetette Viennába. (Kr. u. 6.) Történeti dátum: Júdea most forma szerint is az lett, ami lényegében már évtizedek óta volt: római provincia, mint Szyria toldaléka, külön helytartóval (prokurátor). Közvetlen római igazgatás alá került és — mily keserves kiábrándulás — még a vallási bántatlanságot sem élvezhette, mely vigasztalta volna minden másért, amit elvesztett. Róma politikájában nem volt vallási türelmetlenség. Inkább egyes prokurátorok öntelt erőszakossága, nyeglesége idézte föl a sérelmeket. Másrészt az is igaz, hogy/ a zsidó nép a nem rosszhiszemű rendelkezésekben /is olykor támadást látott. Hiába. Hasonló helyzetekben hasztalan álmodozunk keztyüs kézről, meg türelemről: a hatalom mindig hatalmaskodássá lesz s az elnyomottságnak minden fáj.

NEGYESEDIK FEJEZET.

A zsidó állam bukása.

1. *A római uralom berendezkedése.*

A prokurátori uralom (6—41. és 44—66.) Júdea tragédiájának előjátéka. Önkénykedés s kizsákmányolás: ez a rendszere. A mindenhatóság rögeszméje ledönt korlátot, mérsékletet. A folyton éhes bírvágy s a néplélek hajszálfinom kényessége, vallásos és nemzeti szokásai iránt való értetlenség sietteti a végső katasztrófát. A lovagrendbeli helytartó (prokurátor, epitroposz) — a háború után szenátori rangú legátus (volt praetor vagy consul) — Caesareából kormányozza Júdeát, mely nem olvasztatott be Szyriába. Az állami élet három legfontosabb funkciója: a katonai parancsnoklás, a legfőbb bíraskodás s az adószedés a prokurátori illette. Hatásköre meglehetősen független volt a szyriai legátus-lói, aki csak komoly összetűzések, válságok esetében avatkozott be, hogy a csomót kettévágja — karddal. A római kormányzatnak egy-egy zsidó zarándok-ünnep volt a kritikus napja. Ilyenkor a helytartó is megjelent Jeruzsálemben, ahol a szállásai, az erőd számba menő Heródes-palotát megrakta katonasággal, — nagy ünnepekkor a templom oszlopcsarnokaiban is őrségek — hogy féken tartsa a mindig erjedő, forrongó néphangulatot, vagy leverje a zendülést. Júdeában a nem-zsidó lakosságból sorozták a római segélycsapatokat, melyek közt híres volt az ala Sebastenorum (a Sebasté- vagyis Samáriabeliek osztaga), vagy Sebasteni (Samáriabeliek).

A zsidók mentek voltak a katonai szolgálattól; ez a Caesar adta kedvezmény megmaradt Vespasianusig. A kisázsiai zsidók

is részesültek e privilégiumban (Kr. e. 49.)¹⁾ A rómaiak többfelé tartottak helyőrséget, nemcsak Caesareában és Jeruzsálemben. E katonai megszállás később csak annyiban változott, hogy Vespasianus Júdeába idegen csapatokat rendelt, — érthető okokból — a honiakat pedig külföldre; hódítók vagy bitorlók ismert módszere. A prokurátor nem igen foglalkozott bíraskodással, mert a polgári és büntető ügyeket általában a honi törvényszékek intézték; csak kivételesen ártotta bele magát. Kijárt neki a jus, vagy potestas gladii, a halálos ítélethozás joga, de római polgárjoggal bírók vele szemben a császárhoz fellebbezhettek. Nehéz jogesetekben a prokurátor más polgárok ügyét is fölterjeszthette Rómába. A halálos Ítéletet katonák hajtották végre, az úgynevezett speculatores. (Tulajdonképen örök, kémek, testőrök, rendőrök; ezek pedig katonák voltak. Jézus kivégzésénél s Pál elfogatásakor is a sztratiótai, katonák szerepelnek.) Óhatatlan volt a hatásköri összeütközés a szynedrion és a prokurátor közt. Mert ha rendszerint érvényesült is a zsidó hatóságok illetékessége a bíraskodásban — a szynedrion nagy autonómiával bírt, — de túlkapás a helytartó részéről mindig megeshetett. Csak a halálos Ítélethez volt szükséges az ő megerősítése, aki esetleg a zsidó törvény alapján döntött, mint Jézus pörében s például halállal büntette a római polgárt is, ha a tilalom ellenére a belső templomudvarba lépett: mert a heródesi szentélyben ott volt a görög nyelvű figyelmeztetés (ránk maradt a szövege), hogy aki idegen oda merészkedik a jelzett helyre, halállal lakol. A zsidó törvénynek e szénit előtt tartásában, persze, semmi következetesség; egyszer figyelembe vették, máskor nem.

A prokurátor működésében, aki eredetileg pénzügyi hivatalnok, a legutáltabb s leggyűlöletesebb az adószedés, mint az örökös sanyargatások s botrányos visszaélések forrása. Az ország területének Josefus által említett beosztása, a tizenegy toparchia (kerület) — a legészakibb Akrabatta, a legdélibb Idumea s Engaddi — valószínűleg adóügyi berendezés volt.²⁾ Júdeának, mint császári provinciának adói nem a szenátusi pénztárba (aerarium). hanem a császári kasszába (fiscus) folytak. Az adó-

terhek miatt állandó s jogos panasz. (Tac. Ann. II. 42.) Ki- és beviteli vámok, különféle hivatalos fizetségek nagyon akadályozták a keresetet, a megélhetést. A vámszedők s bérlők (publicani) csapás voltak a népre; megvetéssel s gyűlölettel beszélnek róluk. (Báb. Kám. X. 1. 2. Ned. III. 4. s az evangéliumok.) Az agyonzaklatott nép kieszel mindentele vámcsalást (Kélim XVII. 16. Kiláj. IX. 2. Sabb. VIII. 2.), mely különben nem kizárólag ó-kori leleményesség. Adóbérlet a császárság idején már nem létezett; az adókat állami tisztviselők hajtották be, a prokurátor, aki Júdeában a helytartó voll. Főleg az adó lerovásán mult a nép békéje. Ha annak eleget tett, a szynedrion nyugodtan végezhetette a közigazgatást; a helytartó beérte a felügyelettel. A császári hűségeskü nem volt megalázó; inkább szövetségi nyilatkozat.³⁾ A szynedrion feje a főpap; ő a nép előljárója (prosztatész). A prokurátorok gyakran cserélgették a főpapokat, habár figyelembe vették egyes családok előjogát. Az is előfordult, hogy a rómaiak zsidó fejedelmekre ruházták a kinevezési jogot. (44—66 közt Chalkisi Heródes és II. Agrippa.) A zsidó kultusz állami oltalomban részesült. A császár-ünneplésben csak a zsidók mellőzhatték az uralkodó megszólításában az „isten” jelzőket. Ugyanígy hiányzanak az egyiptomi királyokat is megillető istenítések az athribisi zsidó feliraton.⁴⁾ A júdeai zsidók a vallási érzékenységeket kevésbé bántó kifejezéseket használtak: Baszileüs (király), Augustus (— szebasztosz: tiszteletreméltó), Kyrios: úr (a deszpotesz: „korlátlan uralkodó” helyett). A jámborok leginkább a „Dominus“-t, mint a midrásban (Echa r. 1.5. vershez) a császárt üdvözlő szavak: Vive Domine Imperator! (Uram, császárom, élj!)⁵⁾ A fanatikusok, így a már ismert zelóta, galileai Júda. megtagadtak mindenféle jelzőt, amiért az életökkel fizettek. A császári hűségesküt is — csekély kivétellel — letették a zsidók, sőt a császárra esküdtek is. A hűségesküben Szintén volt vallási engedmény. Megülték — a maguk módja szerint — a trónralépés ünnepét, aztán a dies natalist (a császár születése napját), a győzelmeket, gyásznapiakat s minden eféle általános érdekű eseményt, vagy évfordulót.⁶⁾ Eleinte megengedték nekik a császári játékoktól való távolmaradást, de aztán,

valószínűleg Caligula, oda kényszeríté őket. A zsidók, miként a többiek, énekelték a császár tiszteletére az ilyenkor szokásos hódoló, dicsőítő szövegeket; bizonyára héber liturgikus részletek voltak.⁷⁾ A császár-kultusz megkívánta az ő imádását a császár-templomban (főleg január 3-án). A zsidók, persze, nem mentek oda, hanem az imákat elmondták a zsinagógában, vagy a jeruzsálemi szentélyben. Az uralkodóéri való imának e szokását a keresztények átvették a zsidóktól.⁸⁾

A császár-ünnepeken divó áldozatokat a diaszpórában imával helyettesítették, de Jeruzsálemben naponta kétszer áldoztak az egész nép nevében a „császár ért s a római népért” — Josefus szerint a zsidók költségére. E kultusz-formák *kötelezők* voltak. A zsidók nem építettek császár-templomot, de zsinagógát szenteltek a császárnak vagy valamely előkelő, nagybefolyású embernek, például Rómában az Augustus-Agrippa-Volumnius-Severus zsinagógája. A földrajzi vagy népi megjelölés is használatos, például ugyancsak Rómában a Héberek,⁹⁾ a Rhodos- és Elaiabeliek zsinagógája.

Fentebb már szó esett róla, hogy a pogányok mennyire figyelmeskedtek a zsinagógák és a jeruzsálemi szentély iránt, melynek például Augustus és a neje drága ércorsókát ajándékozott; M. Agrippa és Vitellius pedig áldozatot mutattak be. A templom pénzügyi kormányzatát valószínűleg ellenőrizte a római hatóság, sőt a főpapi ruha, mint az állami szuverenitás jelképe, római őrizetben volt (6—36), melyet évente négyszer adtak ki, míg aztán Vitellius megszüntette a kicsinyes és lealázó intézkedést. Róma tudott előzékeny lenni a zsidóknak különleges vallási szempontjai iránt. A palesztinai rézpénzekben csak a császár neve volt, ártatlan jelképekkel; az ezüst- és aranypénzek arcképesek voltak, de ezeket külföldön készítették. Arra is ügyeltek, hogy Jeruzsálemben ne vigyék be a császárképes zászlókat; ezek miatt Vitellius még el is kerülte Júdeát az Aretas arab király elleni hadba vonulásakor. Pilátus egy szándékos, kihívó zászló-eset által veszedelmes fölháborodást keltett Jeruzsálemben. A diaszpóra zsinagógáiban sem voltak császár-képek és szobrok, de például pajzsok,

koronák, feliratos oszlopok nagy számban. A rómaiak eltűrték a külön zsidó naptárt is, de csak vallási ügyekben; polgáriakban, még a válólevélben is, a római időszámítás volt kötelező.¹⁰⁾

A zsidó közhangulat Júdeában oly betegesen érzékeny, hogy még egy szokásos közigazgatási ténykedést is rosszindulatú megbántásnak vesz, a nemzet ellen való merényletnek. Quirinius. szyriai legátus, alig bírja megejteni a népszámlálást, a censust (6. v. 7.) — mert erről volt szó; Joázár főpap csak nagynehezein tudja lecsillapítani a fölzúdulást. Mégis fölmenté őt Quirinius; utóda *lett* az evangéliumban oly hírhedt Annas. (Luk 3. 2.) A Quirinius-epizód annyira elmérgesíti a helyzetet, hogy galileai Júda b. Chizkija (a galaaditisi Gamalából) Czaddúk nevű társával lázadást hirdet. A dolog nem került összezapásra, de megalakult a farizeizmus szélsőséges szárnya, a zelóta-párt (Kannáim. Szanh. IX. 6.), melynek szelleme hatja át az apokryfa irodalom egyik könyvét, a Mózes mennybemenetelét. (Assumptio Mosis.) A párt megalapítói galileai zsidók, akikről Hegesippus jellemzően azt mondja, hogy „félelem nélkül fölládoznak mindent s mennek a halálba“. Ezért nem lehetetlen, hogy a talmudban említett „galileus pártbeli“ zelótát jelent. (Klausner III. 167.) Valerius Gratus prokurátornak (15—26) főpap-politikája merő haszonlesés; ezért/változtatja őket. Az egyik, József Kaifas (Tósz. Jeb. I. 10.) az evangéliumban rosszlemkű. (Máté 26. 3. 57.) A, főpapi méltóság megvásárolhatóságát a zsidó források is említik. (Jóma 8b. 9a. Szifré Num. 131.) Pontius Pilátus is sokáig ült a nép nyakán (26—36). Mert Tiberius császár elve az volt, hogy mint a legyek a sebekkel borított testen, úgy a prokurátorok is, ha teleszívták magukat, jóllaknak, de az újak mindig előlről kezdenék,¹¹⁾ ezért volt kedvére egy-egynek hosszabb kormányzata. így festett Róma részéről a „népjóléti“ intézkedés . . . Pilátus még túltett az elődjén az erőszakosságban. A zsidóknak egy hatalmas küldöttsége szinte megostromolja Caesareában, hogy tegye jóvá a sérelmeket. Makacssága s fenyegetése dacára sem tángítanak; végre katonáival korbácsoltatta szét az elszánt kérelmezőket. De az akaratát nem másította meg; a jeruzsálemi templomkincsből csináltatta a város

vízvezetékét, melyhez az úgynevezett salamoni tavakat (Betlehem-től délnyugatra) használta föl.¹²⁾ Az evangélium is céloz a Pilátus alatti népzundulásokra. (Luk. 13. 1.) A szamaritanusok ellen való kegyetlenkedése miatt veszté el állását.

2. A kereszténység.

Pilátus működéséhez fűződik Jézus szereplése, melyről a zsidó források nagyon keveset beszélnek. Josefus adatai (Ant. XVIII. 3. 3.) nagyrészt hamisítás. Hiteles az a hely (Ant. XX. 9. 1.), ahol Jákob megöletését említi pár szóval, hogy „testvére volt Jézusnak, aki messiásnak nevezetett“. A három szynoptikus*) evangélium se egykorú Jézus működésével. Keletkezésük sorrendje: Márkus (c. 66—68), Máté (c. 80—90), Lukács (c. 90—100) evangéliuma; legkésőbbi a Jánosé (120—140), telve gnosztikus és görög filozófiával. A Jézus föllépte előtti száz év csupa zűrzavar, belső háborúság, vérontás, társadalmi ellentét s gazdasági nyomorúság. Az életnek és a történelemnek válságos helyzeteiben, a szenvedések sivatag-útján, izzó légkörben, mindig ott lebeg a zsidó néplélek előtt a messiási remény, a jók világuralmának, az Isten országának délibábjá. Már a próféták hirdették ezt az erkölcsi és történeti eszményt, melynek fátuma, de üdvössége is az volt, hogy mindig csak vágy, ihletett törekvés maradt, a „jövőben való élés“ szárnya, fejlődési lendület; a valóság évezredek óta még torzónak sem tudta mintázni. A zsidó szellem megmásíthatatlan, egyik legjellemzőbb hitvallása, hogy a gonoszok bűnhődnek s a jámborok megdicsőülnek az istenuralom szentségében. A bibliai s az apokryf könyvek a legváltozatosabb színei e csillogó messiási hitnek. Jóslatok és ábrándképek, de élnek a zsidó nép lelkében. Kábítószert s életerőt az a hit: örök tűrő és örök lázadó lesz általa a nép. Sehol a világtörténetben félelmesebb forradalmiság, mint a messiást-várás misztikus reménye; vallásos rajongóknak, az *élet*

*) Márk, Máté és Lukács evangéliuma, melyek az eseményeket hasonlóan látják s beszélik el.

kitagadottjainak egy emberibb, méltóbb világrenden csüggő álma, igazságot, emberiességet sóvárgó lelkek hangtalan, de annál fenyegetőbb haragja minden igazságtalanság s elnyomás ellen. Jézus föllépése nem politikai vállalkozás, nem forradalmad szerep a római iga széttörésére, hanem az őseredeti zsidó messiási képzeteknek, az istenuralom ősi zsidó ábrándjainak terméke, bibliai jövendölések, apokalyptikus leírások s kifejezések élményei, a próféták vallási ethieizmusától s erkölcsi, meg történeti egyetemességétől megihletve. Ez a hangulat nem is egyéni tünet, hanem úgyszólván a kor levegőjében úszkál, a műveit, filozofikus lelkek viMgképét is *megüli*: hogy a Sors erjedőben, az Idő mértéke betelt: valami ismeretlen, izgalmas változás következik; valami „új“, valami „jobb“: a megváltás. Ez a sejtelmes, epedő korhangulat világjelenség volt. Ez a kerete Jézus föllépésének, aki mintegy entelecheiája, megteljesedése az akkori idők szellemiségének a megváltás eszméjével, mely nemcsak zsidó szellemi örökség, hanem a pogány népeknél is égető aktualitás, különféle vallási elgondolásokban, misztériumokban. Jézus akarata s képzelete is a korviszonyok sodrában. De ez csak részleges és nem döntő befolyás. Amit teremtett, a zsidóságból és saját zsidóvoltából merítette. Csak a zsidóságban, a vallás klasszikus népében születhetett' a rideg, elvont értelmi formuláktól ment, a kedély naivitásában s közvetlenségében felolvadó, Istent s az egész életet, mindenséget vallásos élménynek érző homo religiosus, a Vallás embere, kinek erkölcsi szelleme és nagysága a zsidó prófétizmus újjászületése: erkölcsvallás s messianizmus. A kereszténység későbbi fejlődése elkanyarodott Jézustól, mert szakított a zsidósággal, Jézus pedig élte. De vallásának eredeti lényege is elmosódott. A görög és gnosztikus bölcseletnek olyan elemei rakódtak rá, a dialektikai finomságok, logikai műveletek olyan rétege, melyek eltakarják előlünk Jézus alakját, aki szép példázatokban tanítja a népet nem „új“ vallásra, hanem a régire: istenhitre és erkölcsi jóságra; sőt a farizeus törvényekre is: egyszóval zsidóságra, melynek szerves vallási alkatrésze volt régtől fogva a messiási hit; ezért ujjongott Jézus elébe a nép. Jeruzsálembe vonulásakor. (Máté 21.

Márk. 11.)¹³⁾ A prokurátorok ellen való elkeseredés az alattvalók ezreit gyűjté a már Jézus előtt föllépő messiások köré, akik a „pusztában“ hirdették a népnek a megváltást, amely külsőség, a pusztába sereglés, jellegzetesen zsidó reminiscencia. (Jezs. 40. 5.) E bibliai vonatkozások erősen megragadták Jézus képzeletét, kivált Dániel könyvében az „ember fia“, aki jön „az ég felhőin“; *alkalmazza is magára azt a jelzőt az evangéliumban*. Természetes, hogy a gyötrelmek korszaka még inkább kapott a messiási jelenésen, mert a csapásokban a megváltás előhírnökét látták. (Cheblé másiach: messiási szenvedések. V. ö. Hós. 13. 3. Dán. 12. 1. Máté 24.8. Márk 13. 9.) A dogmává, *világtörténelemmé lett* „Isten fia“ már a szentírásban, *mely így nevezi Izrael theokraükus királyát*. A dávidi származás tömérdek helyen. (Jezs. 11. 1. 10. Jer. 23. 5. 30. 9. 33. 15. 17. 22. Ezek. 34. 23. Hós. 3. 5. Ám. 9. 11. Micha 5. 1. Zak. 12.8.) Ez is általános hit volt. Ugyanígy\ az evangéliumban (Máté 22. 42. Márk 12. 35. Luk. 20. 41.) Dávid fia = a messiás. E megjelölés alapján hozzátartozik, hogy Betlehemben, Dávid városában született. A zsidó messiási remény eredetileg a Dávid-házból való theokraükus királyokat jelentette, hogy „örök“ lesz az uralkodásuk. Később mind emberfölöttibb vonásokkal ruházzák fel a messiás alakját; köztük a praeciszstencia is, melynek hite szintén szentírási helyekre támaszkodhatott. (Micha 5. 1. Dán. 7. 13—14.)¹⁴⁾

Jézus vallási meghasonlását szeretik a „farizeusok“ lélek nélkül való ritualizmusának rovására írni, mint ennek visszahatását. Ez a magyarázat nem helytálló, mert bár előfordulnak az evangéliumban egyes kifakadások a külsőségek kultusza ellen, de a talmudbölcsek vallási iránya, ha még oly fontos szerepet játszik is benne a szertartás, igen nagy súlyt helyez az erkölcsstanra s nem ismeri el vallásosnak az erkölcsileg üres életet. Sokuknál meglepő a vallási felfogás erkölcsi bátorsága.¹⁵⁾ Jézus eltérése, új utakon járása inkább társadalmi jellegű, hogy szeret a pórnéppel foglalkozni, mely tudatlan és tudatlanságában közönyös a vallás iránt, ép ezért lenézik, elhanyagolják a vezető körök. Jézus figyelembe veszi a farizeusok szabványait; amikor tanítványai *megszegtek*

egy szombati tilalmat (Márk 2. 23—28.) — a talmud szellemében igazolja. (Jóma 85b.) A szynoptikus evangéliumok Jézusa egészen zsidó. Követeli az áldozati törvények megtartását. (Márk 1. 44. Máté 5. 23—24.) Nem ellenzi a bűnt és imát, csak a vele való kérkedést. (Máté 6. 5—7. 16—18.) Szemlélő rojtokat (cicisz) visel. (Márk 6. 56.) Peszachra Jeruzsálembe zárandokol s tartja a szédert a szokásos módon. Tanítványait óva inti a pogányoktól: csak Izrael „elvesző nyájához“ küldi őket. (Máté 10. 5. 6.) Az „Ábrahám ivadéka“ felsőbbrendűséget jelent nála. (Luk. 19. 9. 13. 16. 27. ö. Chag. 3a.) Buzdít a farizeus törvények megtartására (Máté 23.2—3.); egy „iotának“ sem szabad elvesznie belőlük (Máté 5. 17—49. Luk. 16. 17.), de az elsőség az erkölcsi parancsolatoké. (Máté 23.23. Luk. 11.42.) Kezdetben az apostolok is egészen zsidók. Járnak a szentélybe, gyakorolják a zsidóságot s tudni se akarnak a pogány prozelytákról. A térítést, a pogányok közt való propagandát csak Pál kezdte. Ő tényleg „új vallást“ alapított, támaszkodván a zsidó-ellenes evangéliumi helyekre, melyek például az étkezési, a levitikus tisztasági törvényeket vagy általában a „külsőségeket“ ócsárolják. Jézusnál a zsidó hatás abban is mutatkozik, hogy fölhasználja a héber-aram népies szólásokat; példázatain érzik az agáda befolyása. Etikája a szentírásban gyökeredzik, csakhogy utópisztikus. Áthidalhatatlan ellentétbe jut a való élet követelményeivel; a tanította erkölcsi magasztosságot nem bírja el nemzetek és társadalmak berendezkedése. A minden földi, világi elemtől megtisztított, ember-ideálokra szabott morál épűgy nem lehet az erkölcsi világrend mértéke, mint a desztillált víz a testnek tápláléka. Se magántulajdon, se család, se politikai életformák. Földi célok, szabadság, vagy elnyomatás, fejlődés, jövő: mindez mellékes. Egyetlen valóság az istenuralom jöveteléről való szubjektív bizonyosság, melyben a magát minden földi szemponttól függetlenített szabad és harmonikus egyéniség számára a lemondás is mérhetetlen gazdagságot jelent, a passzivitás csupa erőt: ez a lelki alkat nem a valóságos élethez, a történeti adottságokhoz vezette a kereszténységet.¹⁶⁾ Ámde Jézus az „új világrendet“ küszöbön állónak képzelte; hiszen keresztelő

János alakjában már megjelent Illés próféta. Sőt a messiás is eljött, aki nem más, mint ő maga. így hát az istenuralom nem a jövő ügye, hanem már meg is kezdődött (Máté 24. 37—39. Luk. 17.24. Márk 9.1.); ezért gondolhatta Jézus a hirdette erkölcsi tanokról, hogy be fognak válni.

Jézus a főpap kérdésére messiásnak vallja magát (Márk 14. 62.) s így mint *politikai* bűnöst át kellett őt adnia Pilátusnak. A farizeusok tana szerint Jézus nem volt halálra Ítérendő, mert válaszában nem használta az „Aclonáj“ nevet, hanem a helyettesítő szót (gebúr = Hatalom), ámde a szaddukeus többség és a boetosi főpap, József Kaifas, szigorúbban ítélték, mint a farizeusok. A szynedrion tagjai jóhiszeműen tartották Jézust „lázaadónak“ (mint messiást) s ki kellett szolgáltatniuk Pilátusnak, hogy megmentsék a népet a prokurátor bosszújától. Rögtön elvitték hozzá a bűnöst, a „zsidók királyát“ — így nevezték, mert Pilátus nem értett volna egyebet a „messiásságból“. A keresztfeszítés jellegzetes római büntetés s ez járt a lázaadónak a lex Juliana szerint. Pilátus mentegetődzése s Jézust megszabadítani akarása célzatos beállítás.¹⁷⁾ A szynedrion egyik farizeus tagja, Rámái József elkérte a holttestet Pilátustól, sziklasírba tette s követ hengerített a sír szájára. (Az ilyen fedőlap a talmudból ismert gólal s dófák.)

Jézus halála után tanítványai — Péterrel az élükön visszamentek Galileába s ott a „hegyek egyikén“ látták Jézust, amint előre megmondta Péternek. (Márk 14. 28.) Feltűnő az akéda-*) analógia (Genes. 22. 2.), mert Jézus halálát is ennek vetették, hogy Isten feláldozta „egyetlen fiát“, mint Ábrahám az övét.¹⁸⁾ Visszatérnek Jeruzsálembe (a 12 apostol a 12 törzsnek száma), ahol csatlakoznak hozzájuk peszachra odazarándokolt külföldi zsidók is. Kommunista életberendezésök s önsanyargató irányuk főleg az ebjóniták (ebjón = szegény) szektájában érvényesült. Kezdődnek az üldözések. Péter és Jóchanan b. Zabdaj izgatnak a zsidó vallásos intézmények ellen. Többször bebörtönzik s a szynedrionban R. Gamliél védi őket. (Acta 5. 36—37.) A hívek

*) Izsák-ák feláldoztatása.

száma nő, kivált a Jeruzsálemben időző hellenista zsidók és idegenek révén: a csodák vágya és hite, a varázs-gyógymód, a vallási törvényszegés, a tudatlanok iránti nyájasság s főleg a vagyonszűkösség sokat lendített az új szekta hódításain. De a kereszténységet a tarzusi sátorkészítő, Pál apostol vitte diadalra, aki kezdetben vakbuzgó farizeus. (Acta 23. 6. 26. 5. Gal. 1. 14.) Mint ifjúnak része volt Stefanus megölésében. (Acta 7. 58.) Dicsekszik zsidó származásával. (Kor. 2. 11. 22. Gal. 2. 15.) Eleinte üldözte Jézus tanítványait (Acta 8. 1.); midőn Damaszkuszba menekültek, utánok megy, hogy elfogassa őket.

E damaszkuszi útján történt lelkében az átalakulás. Pál egyes történetírók föltevése szerint epileptikus volt. A tünetek — pillanatnyi megvilágosodás, égi fény, összeesés, három napi „vak-ság“ — mind e szimptomák szerepeltek nála. (Acta 9. 3—19.) Megnyilatkozott neki Jézus messiássága s talán a gondolat, hogy a messiási világban nincs szükség vallási szabványokra, micvákra (A talmud is mondja, hogy „a jövőben megszűnnek a micvák“. Nidd. 61b.), de ez nem a messiási korra vonatkozik.¹⁹⁾ A nagy jelenés után Pál propaganda-útra megy. (34—47.) Még a 47. évi apostol-gyűlésen is a zsidó álláspontot képviseli Jézus testvére, Jakab. Kimondták, hogy csak a pogányoknak szabad vallási engedményt tenni. Az odagyűlt kisázsiai zsidók Pált fölismerték s vádolták tóraellenes működéseért; majdnem megölte a tömeg. A szynedrion vizsgálatot indít s Chananja b. Nadbáj főpap és a vének bepanaszolják Felix s Festus prokurátoroknál (Acta 24. 5.), akik Pált mint foglyot Rómába küldik (61) s ott valószínűleg Nero kivégeztette. (63.)

Pál egyik legfőbb tanítása a természetfölötti messiás, a halál utáni Jézus. Amíg élt — úgymond — a Tóra alá tartozott, de miután meghalt és föltámadt, megszabadult a törvénytől. (Emlékeztet a talmud kijelentésére, hogy „mihelyt meghalt az ember, szabaddá lett a micvától“. Sabb. 30a.; ez is befolyásolhatta tóraellenességét.) Nála a transcendentális Jézus szerepel, a metafizikai „Isten-fia“, az „isteni misztérium“, az „isteni erő és bölcsesség“, az „égi (első) ember“ (Ádám Kádmón, vagy Philonál „az ember

prototípusa“.) Ebben a hiposztázálásban pogány, perzsa-görög hatás is van, nemcsak a zsoltár-vers motívuma (2. 7), hogy „fiam vagy te, én szültelek ma téged“. Pálnak ezen elmélete még nem a háromság, Jézus istensége, de már közel a János-féle logoszhoz. A Jézus-logosz azonosságának elve valószínűleg az alexandriai Apolostól ered. (Említve Acta 18. 24—27. Korint. 1. 12. 3. 3—6. 22. 4. 6.) A halál utáni messiás tanából következik Pálnál a törvények elvetése, melyek a halállal megszűnnek. A messiás a Tóra vége. (Róm. 10. 4.) Csak a Tóra ismerete által van bennünk a bűn tudata (Róm. 3.20.); akikben nincs Tóra, azok büntelenek (gyermek, állat). Tóra nélkül nincs bűn. (Róm. 4. 16.) Tehát csak a Tóra érvénytelenítése által tehető ártatlanná az emberiség, ami a legfőbb föltétele a messiás eljövetelének (Parouszia.) Miután eljött a messiás, a Tóra elveszte létjogát; nincs szükség szertartásokra, eircumcisióra. étkezési tilalmakra, szombatra, ünnepekre. (Kor. 1.10. 24. Gal. 5.6. Kolossz. 2.16.) A hit lép a Tóra helyébe. Nem a cselekvés, hanem a hit által igazul meg az ember. (Róm. 3. 27—31.) A messiás büntelenül halt meg s ezzel megváltotta az emberiséget az első, az eredendő bűntől. A zsidóságban is megvolt ez a gondolat, hogy a halál az első bűnért való büntetés: a büntelen halál „a kígyó tanácsának“ következménye. (Sabb. 55b. Báb. bat. 17a.) A jámborok halála engesztelő, megváltó erejű — mondja a talmud. (Móéd Kát. 28a. Neg. II. 1.) A hitnek ez a mindenek fölött valósága, mellyel szemben a törvény s a cselekedet nem számít, erkölcsi tévelygést, romlást idézett elő a Pál alapította községekben. (Róm. 13. 13—14. Kor. I. 5. 1. 9. 13. II. 2. 17.) A morális cselekedet értékét lefokozó tanításával Pál elősegíté a sok, erkölcsi szabadosságáról hírhedt gnosztikus szekta keletkezését.²⁰⁾ A törvény bilincsei helyett — dogma-bilincsek.²¹⁾

Jézusnak prófétai s agádikus erkölccstanát ellepte Pál és János misztikus hellén bölcsellettől s gnosztikus tanoktól átszőtt dogmatikája, a Stoa és az új-platonizmus rendszere. Az egyéni, szabad, közvetlen vallásosságból theológia lesz, egyházi szervezet Pál tanítása a zsidó népiségnek s az egy istenhit fölényének is taga-

dása. „Nincs többé se zsidó, se görög, se szolga, se szabad, se férfi, se nő, hanem mindenki egy a messiásban“ (Gal. 3. 28.), de ez az egységesítő irányzat mégsem törülte el a zsidóság népi és vallási öntudatát: nem merült el a diaszpórában.

3. Vallási sérelmek s gazdasági romlás. Nemzeti háború és társadalmi osztályharc. Jeruzsálem eleste.

Palesztinában az egyöntetű s erőteljes zsidó életnek még kevésbé volt mit tartania az új vallási mozgalomtól, melyet a pogány császárok különben is kegyetlenül elnyomtak; az első keresztények csak megbújva éltek és szervezkedtek. Júdeaiban a véreskezű Tiberius halálára föllélekzés. A zsidók örömmel üdvözlilik utódját, Caligulát (37—41), hogy ismét — csalódjanak. Nehéz napok következnek el rajok: az alexandriai nagy üldözés (38), melyért Avilius Flaccus helytartónak erélytelensége s rosszhiszemősége volt felelős. A császár kegyencét, a hasmoneus családbeli Agrippát, aki később Júdea királya lett, Alexandriában időztek durván megsértették. Az eszelős Karabast²²⁾ koldusöltözetben, nádszál-jogarral fölvonultatták egy komédiában és szyrül „márín“-nak (Urunk!) szölongatták, Aprippa kigúnyolására. Ezen élvezkedtek az alexandriai zsidógyűlölők. Flaccus az Agrippa-botrány meg nem gátlása miatt félt a császár haragjától. A megtorlás elhárítása végett, kegyhajhászatból elrendelte önkényesen a császár-kultuszt Alexandria zsinagógáiban. Rendeletében a zsidókat „idegeneknek“ (xenoí kai epélüdesz) nevezi. Flaccus nemcsak a császár szobrának a zsidó templomban való elhelyezését követeli, hanem elkobozza a zsidók polgárjogát s rájuk szabadítja a cső cseléket. Rablás, öldöklés, rombolás, zsinagógák meggyalázása. Flaccus 38 tanácsstagot a színházban agyonkorbácsoltat — és a nézőknek felvidító, szellemes szórakoztatásul, zsidókat sertéshús evésére kényszerítenek. Flaccust, akiről a császár azt is megtudta, hogy a zsidók trónralépési üdvözlétét nem juttatta el Rómába, még 38 őszén elérte a bűnhődés, de a császár-kultusz veszedelme tovább is a zsidók feje fölött. Úgy a zsidó, mint a görög lakosság

küldöttséget meneszt a császárhoz (40), hogy előadják a panaszt s döntését kikérjék. Amannak szószólója Philo, emezé Apion. A zsidók nem értek el eredményt. Ide-oda kellett járkálniuk a császár után. Végül a római építkezéseinek szemlélése, kerti sétája közben lezajlott az „audiencia“, foghegyről odadobva a sarkában kullogó küldötteknek, hogy a császár-kultusz ellen tiltakozó zsidók „inkább bolondok, mint gonoszak“. Alig intéződik el az eset, ismét komoly baj fenyeget. A zsidó többséggel bíró Jamnia városában a görögök császár-oltárt emelnek. A zsidók lerombolják. Caligula elrendeli, hogy a szobrát állítsák föl a jeruzsálemi szentélyben. A jóindulatú szyr helytartó, Petronius ügyes taktikája és Agrippa befolyása megghiúsítja Caligula bosszúját. De meghagyta, hogy a zsidóknak el kell tűnniök a császár-oltárokat — Jeruzsálemen kívül. Halála (41) véget vetett a további kötözködésnek.

Claudius császár első dolga a zsidók vallási szabadságát és jogait helyreállítani. Körültekintő és nagylelkű tudott lenni e téren a császári politika. Például már Augustus kiméleti időnek nyilvánította a zsidók számára a szombat és ünnep előestéjét is.²³⁾ A keresztény császárok szintén tiszteletben tartották ezt az intézkedést. A zsidók szombaton föl voltak mentve a bírósági tárgyalástól, adóvégrehajtástól és robotmunkától. Ha az ingyen gabonaosztás szombatra esett, a zsidók részére vasárnap végezték. Róma figyelembe vette a zsidók étkezési törvényeit is: ezek miatt menté fel őket Dolabella a katonai szolgálattól. Vagy ha az élelmiszereket nem fogadhatták el, pénzzel kárpótolták őket.²⁴⁾ A szentírást is védte a római törvény büntetőjogilag; ellopása sacrilegium (szentségtörés), amit szigorúan büntettek.²⁵⁾ Csak az adózásban nem ismertek előzékenységet. A császárság idején a tartományok kétféle adót fizettek: 1. tributum agri v. soli terményben, vagy pénzben; 2. tributum capitis, mely különböző személyi adók gyűjtőneve, például jövedelemadó és a tulajdonképpeni fejadó, mely mindenkinél egyforma s nőkre, rabszolgákra is kötelező volt (az aggok és gyermekek kivételével). Claudius kegyeivel elhalmozta Agrippát, aki mint aféle fiatal arisztokrata — Heródes fia, Aristobulus és Salóme leánya, Bereniké voltak a szülei — könnyelmű,

tobzódó életet élt a világvárosban. A Tiberius fiával, Drususszal való barátsága rengeteg pénzbe került. Eladósodva visszatér Palesztinába, ahol a sógora, Heródes Antipas, hogy segítsen rajta, megtette Tibériás piac-felügyelőjének (agoranoniosz). A római törvény külön piacot jelölt ki a zsidóknak, ahol sokan laktak, külön felügyelettel. Már a papyruszokban is említve a „zsidók piaca“ (Hermopolis).²⁶⁾ Agrippát nyugtalan vére visszavitte Rómába (36), ahol Caligula és Claudius barátsága révén, — ez utóbbinak trónra jutásában nagy része volt — ölébe hullott a júdeai királyság. (37. 40. 41—44.) Hányt-vetett kalandod múltját a zsidó nép nem bolygatta. Egyéniségének varázsa megnyerte mindenek bizalmát. Az országot egyesíté a régi heródesi határok közt. Pár évre ismét a dicsőség és hatalom illúziója töltte el a lelkeket. Boldog megnyugvással látta a nép Agrippa vallási hűségét. A Caligulától kapott aranyláncot a templomnak ajándékozta s áldozatokat mutat be, amely alkalommal az elsőséget átengedte egy szegénynek. (Lev. r. 3.) Hasonló előzékenységet tanúsít, midőn egy lakodalmas menettel találkozva, félreáll s azt előre engedi, amiért „megdicsérték a bölcsek“. (Ket. 17a.) Vallási kötelességteljesítése nagyon tetszett a farizeusoknak. Király létére ő maga viszi a termés zsengéjét az ünnepi felvonulásban. (Bikk. III. 4.) Sátoros ünnepkor, midőn Deut. 17. 15. parancsa szerint olvasta a Tórát, a nép elragadtatva lelkesedett érte. (Szóta VII. 8.) Őszinte zsidóságát fényesen bizonyítja a Caligulához írt levele a szentély-ghalázó terv miatt, hogy inkább a halál, semhogy azt megérje.²⁷⁾ A külföldi zsidók sérelmeinek is mindig szószólója.²⁸⁾ Nemzeti érdekből cselekedett, midőn hatalmas falat kezdett húzni Jeruzsálem körül, de a császár betiltotta. Erélyes lépést tesz az új vallási mozgalom ellen. (Acta 12. 1—19.) Otthon mintaképe a farizeus szigornak, idegenben a görög kultúra élvezője. De azért a palesztinai vallásos szellem érzékenysége nem gáncsolja. Talán a hasmoneusi hagyományok s példák észrevétlen hatása alatt nem lát többé összeférhetetlenséget a vallási kifogástalanság s a kultúr-szellem igényei, szolgálata közt. Neve a feliratokon a „philokaisaros“ és „philoromaios“ (császár- és Róma-barát) jelzővel ékeskedik

s a családja fölvetetett a gens Júliába (a J.-nemzetségbe), de ez még csak gyanússá sem teszi a farizeusok szemében, mert odahaza vigyáz a legapróbb vallási követelményre is. Csak külföldön hódol a divatos kedvtelésnek. Ott is halt meg, Caesareában (44), a császári ünnepjátékon.

Az Agrippa rövid királykodása után megint a prokuratori uralom (44—66). A régi módszer: durva, esztelen kihívások és zsarolás. Mintha államérdek lett volna, hogy például Cuspius Fadus ismét római őrizetbe akarja venni a főpapi ruhát. A kísérlet dugába dőlt, mert a zsidó küldöttség s II. Agrippa kérélmé most sem talált süket fülekre Claudiusnál. λζ ügy nem is vert nagy hullámokat. De sokkal komolyabb és aggasztóbb tünet a messiási mozgolódás. Ennek politikai veszedelmességét Róma már megtanulta. Theudas próféta csodajeleket ígér a Jordán mentén gyülekezőknek, a rajongók és elkeseredettek táborának, hogy majd szétválasztja nekik a folyó vizét; Róma ellen készül. Fadus megsemmisítő csapást mér rájuk. A tömegmészárlás sikerülhetett, de nem a forradalmi szellem elfojtása. Egyre-másra jelentkeznek „messiások”; így hívták akkor, a vallásban lélekző nacionalizmus idején a szabadsághősöket. A nemzeti vértanúság menedéke vagy a szélsőséges erőszak, vagy a miszticizmus. Júdeában is volt elég mind a kettőből.

A hitehagyott Tiberius Julius Alexander (Philo unokaöccse), a híres zelótákat, galileai Júdának fiait, Jákobot és Simont keresztre feszítetté. A becsvágy betege és eltévelyedett je. Megtagadja népét, hogy dicsőséget s hatalmat szerezhessen; ki is jutott neki. Később egyiptomi helytartó s Titus meghitt tanácsadója Jeruzsálem ostrománál. Utódai is Rómát szolgálták. Cumanus (48—52) helyett, hogy a római katonáktól kigúnyolt peszachi zarándok-tömegnek elégtételt adott volna, embereivel közévág, hogy húszezren pusztultak el a menekülők tolongásában. Talán ez az „agyonnyomottak peszachja”. (Pesz. 64b.) Viszont az is megese, hogy — a Caesareába tódult zsidók makacs unszolására — kénytelen volt halállal büntetni egy római katonát, mert egy Tórást széttépett.²⁹⁾ A samaritánusok legyilkoltak egy zsidó zarándok-

csapatot, mire a zelóták bosszúra indulnak ellenök. Cumanusnak kapóra jött ez a háborúság, hogy irthassa a zelótákat, kiknek bőszzulkodását Eleázár b. Dináj s Alexander vezették. Nem haramiák voltak, hanem fanatikusok, kiket az események vérontásba vittek.

Gyakoriak lehettek akkortájt a politikai gyilkosságok és boszszúk. (Szóta IX. 9.) Eleázár b. Dináj Róma-gyűlölő hazafi volt. Felix helytartó végeztette ki, mint „rablógyilkost“. Josefus is „rablócsapatoknak“ nevezi e portyázó zelótákat, kiket a kétségbeesés s a vak elszántság vitt a gyászos mesterségre. (Ant. II. 6. 1. Bell. jud. II. 12. 5.) Egy megalázott és elgyötört nép közhangulata kitermeli az ilyen vállakozásokat A vérengző Cumanust az ellene zsidó és szamaritán részről elhangzó vádak miatt mindkét nép előkelőbbjeivel együtt Rómába küldte a szyr helytartó (Ummidius Quadratus). Claudius a zsidók javára döntött — II. Agrippa jóvoltából. Mindennél többet ért, hogy megszabadultak Cumanustól.

A szintén Rómát járó főpap, Jonatán kérelmére a császár Felixet tette meg prokurátornak (52—60). Új szín vegyül a kavargó népeletbe: a sicariusok pártja (Bikk. I. 2. II. 3. Gitt. V. 6. Acta 21. 38.), a köpeny alá rejtett törőről (sica) elnevezve. Úton-útfélen lecsap a nem sejtett gyilok. Előreveti árnyékát a polgárháború. Felix kormányzata hóhér-munka; gázol a zelóták vérében, bár zsidó nő, I. Agrippa leánya, Drusilla, a felesége. Mintha nem „rendet csinálás“, hanem anarchia-szítás volna Felix célja: fölbujtja a sicariusokat a mérsékelt irányú főpap, Jonatán megölésére s ők égő Róma-gyűlöletökben oda adják magokat eszköznek. A fuldokló remény „messiási“ ígék szalmaszálába kapaszkodik. A hiszékenységek, mely nem ismer kiábrándulást, lehetetlenséget, a legnagyobb életigenlés: akaraterő és ellenállás; nemcsak a csoda-hit világa, hanem a hitnek csodavilága, a nemzeti energiák fölfrissülése. Kapva-kapnak az egyiptomi „próféta“ ígéretén, hogy szavára ledőlnek majd Jeruzsálem falai s bevonulnak oda győzedelmesen. (Acta 21. 38.) Megismétlődik a pusztába sereglés, mely bevezeti a szabadulást . . . Ez a külsőség megvan keresztelő Jánosnál is. (Márk 1. 3—4. Máté 3. 1.) Kyrénéi Jonatán, a takács,

mindjárt a templom pusztulása után, szintén a pusztában lép föl. Róma ártalmatlanná tette a veszedelmes álmodozókat. A sikertelenség csak fokozza az erőszakoskodást. A nemzet belső életében is ijesztő elfajulás. A főpapi hivatásban erkölcsi súlyedés, mely fölért egy nemzeti szerencsétlenséggel s nem utolsó tényezője volt a társadalmi elégedetlenségnek, széthúzásnak, a teljes káosznak, hogy a „mindenek háborúja mindenek ellen“ következett be Júdeában. A főpapok elraboltatják az alsóbb papság tizedét, hogy a tagjai közül némelyik éhenhal.³⁰⁾ A méltatlan főpapok önző, felháborító erőszakosságairól a talmud is megemlékszik. (Pesz. 57a. Tósz. Men. XIII. 21. Kerit. 28a. b.) Szolgáikkal vitették el a szérűkből a teremát (a papok illetményét) s aki nem adta, azt elverték. „Jaj nekünk Boetos háza miatt . . .“ Az ilyesmi roppanl gyújtóanyagot vitt bele a háború éveinek forrongásába.

Felix utolsó két évében volt Pál bebörtönözve Caesareában. (Acta 23—24). Ugyanott utcai harcok a zsidók és szyrek közt, akik amazokat meg akarták fosztani a polgári egyenjogúságtól (iszopoliteia). Felix a döntést a császárra bízta, de még az ítélet előtt Nero elmozdította állásából két balkezes helytartóját, kinek kegyetlen büntetései csak sietették a lázadást. (Tac. Ann. XII. 54.) Festus rövid uralmának (60—62) légköre erősen viharszagú. A végső katasztrófa szele csap ki Nero súlyos cselekedetéből, hogy az iszotimia- (egyenjogúság) pörben szentesíté a caesareai görögök jogtiprását s őket a város uraivá tette. Josefus szerint ez volt a háború kezdete.

Festus nem bír a sicarius-mozgalommal s a pusztába hívogató messiási izgatással. Fejetlenség s véres önkény. A szynedrion valóságos vész-törvényszék, melynek élén a főpap, Anán b. Ánán (Ananos) szinte a mort sans phrase „halál minden szó nélkül“ szellemében működik; állítólag ő végeztette ki Jakabot is, Jézus testvérét.³¹⁾ A törvény megszegői ellen hozott rengeteg halálos ítélet felháborítá a farizeusokat. Panaszkodtak is II. Agrippánál, sőt egyesek Festus utóda, Albinus elé mentek Alexandriába a jelentéssel, hogy Anánnak nem volt joga az ő határozata nélkül összehívni a szynedriont. Ez az adat igen fontos a Jézus-pör le-

folytatása szempontjából.¹²⁾ Albinus rendszere (62—64) a mérhetetlen romlottság. Pénzért a börtönlakók könnyen kiszabadulnak. Megzsarolja a pártokat s a Róma-barát főpapot, Ananiást, kinek van miből adnia; tized-rablásokból megszédte magát. Főpap önjelöltek utcai harca tarkítja a saját húsát marcangoló nép köz életét,³³⁾ melyre Albinus a távozása előtt ráusztatja a börtönök lakóit, hogy tökéletes legyen az erkölcsi és társadalmi összeomlás. Gessius Florussal (64—66) befejeződik a prokurátorok dics telen korszaka. Elérkeztünk a megrázó történeti dráma kifejlődéséhez. Florus gazzettei, hihetetlen fosztogatásai, melyekben a rablókkal osztozkodott, voltak a tűz-csóva, melytől lángba borult az elődei által rakott máglya, hogy elégjen rajta a zsidó államiság maradéka, a csonka nemzeti lét is. Örűlség, de volt benne rendszer, sőt logika: így jellemezhetjük Rómának e júdeai politikáját. *Akarta* a háborút, hogy lehengetelhesse a gyöngébb ellenfelet. Azt is tudta, hogy a lázadás lélektana nem egy általános testvériesűlés, hanem a becsvágy, a személyi hiűságok, módszerbeli árnyalatok, osztályérdekek akadályversenye, mely az ő elvakult pártviszályaival, a nemzeti erők s a társadalmi összefogás, egység lazításával segítségére lesz majd a klasszikus „divide et impera” elvnek: megbontani az ellenfél táborát s aztán fölibe kerekedni, így is történt. De ne vágjunk elébe az eseményeknek. Nérónak már említett igazságtalan ítélete mind vakmerőbbé tette a görögöket Caesareában. Egyikök szombat napján pogány áldozatával foglalatatoskodik a zsinagóga körül. A zsidók látják a sértő szándékot. A hatóság közönye miatt, az esetleges meggyalázás elöl elszállítják onnan a Tórákat, amiért Florus még lecsukatja őket. E baljóslatú caesareai imaházat, mely belejátszik a háborús hangulat iölgerjedésébe, méltán nevezték a „lázaas zsinagógájának”. (Jer. Bikk. III. 3.) Florus ráadásul még pénzt követel. A temp lomi kincsbe is jól belemarkol. Telhetetlen zsarolását megcsűfolják, hogy körüljárnak a városban kéregetni, mintha a „szegény” Florusnak kellene az alamizsna. Elégtétele: a tömeges — keresztfeszítés; még zsidó római lovagokat is. Önmegalázásra kényszeríti a népet, hogy a római csapatokat ünnepélyesen fo-

gadja; a nép ráfanyalodott. A katonaság nem hederít az üdvözlésre. A tömeg zúgolódik s Florust szidalmazza. Kitör az utcai harc, de Florus, gyöngesége tudatában visszavonul. II. Agrippa csillapítja a népet, hajlott volna is az engedelmességre, de Florusról hallani se akartak. Szembeszáll vele a nép, a templom védelmére; ez volt a lázadás első ténye. (66.) Ananiás főpap fiának, Eleázárnak indítványára megszüntetik a császáért való áldozást s a pogányoktól nem fogadnak el többé áldozatot. Az áldozatbeszüntetés agádájában (Gitt. 56a.) szereplő Róma-barát, Komposos b. Komposos bűne valószínűleg az, hogy árulkodott a fölkelőkre. A főpapok s előkelők mindent megpróbálnak a szakítás elkerülésére, de hasztalan. II. Agrippa (50—100) a kicsiny libanoni tartomány, Chalkis fejedelme, akire a császár rábízta a templomfelügyeletet s a főpapok kinevezését, talán még túltesz apján a Róma-barátságban. Ott is nevelkedett (Marcus Julius Agrippa) s aztán Claudius és Nero kegye juttatta országhoz és hatáskörhöz. (Hálából elnevezte a székhelyét, Caesarea Philippet, Neroniásnak.) A pénzein Nero, Vespasianus, Titus, Domitianus neve s képe. Római politika és zsidó érzés valahogy összefér benne; a császárok és prokurátorok iránt mindig csupa készség, de a vallásos követelményekre vigyáz. Nővéreit, Berenikét s Drusillát csak úgy adta nőül fejedelmi kérőikhez, hogy ezek előbb zsidóvá lettek. A háború alatt a császár bizalmasai közé tartozott; Vespasianus, mint szövetségest, nagy területekkel ajándékozta meg. Jeruzsálemi szereplése furcsa és bántó: palotájában a templomi kultusz megfigyelésével szórakozik. Ez a fölvigyázás sértette a papságot, mely egy magas fal építésével akarta meggátolni a hívatlan ellenőrzést. Mert Agrippa bizonyára nem a színes ceremóniákban akart gyönyörködni, hanem állandóan ügyelni rá, hogy ott, abban a belső világban nincs-e baj az alattvalói hűség körül . . . Vagy talán a papi érzékenység mögött jól leplezett taktika rejlett, hogy a város hozzájusson egy újabb védőfalhoz. Különben érthetetlen volna, hogy egy „szórakozási“ vagy „hiúsági“ ügyet a császár elé visznek. Jóvá is hagyta az építést, de csak Poppäa, a császárné befolyására... II. Agrippa a lázadás első percétől fogva minden erkölcsi és kato-

liai erejével Róma érdekeit szolgálta. Később, a háború lezajlása után praetor lett; nővére, Bereniké pedig Titus barátnője. Nem házasság, hanem — bizonyos társadalmi ellenkezés miatt — szakítás lett a vége (79.)

A lázadás első lendülete elsöpri útjából Agrippa segélycsapatát. A fölkelők kezére jut az Antonia-erőd, Heródes palotája. Ananiás főpapot meggyilkolják. Fölgyújtják az irattárt, melyben az adósleveleket őrizték s a hátralékos adók lajstromát. A zelóták első dolga, hogy szabadnak nyilvánítják az adósokat; a „szegényeket teszik meg gazdagoknak“. (Bell. jud. II. 17.6.) *Ebből* is látszik, hogy ez nemcsak politikai, nemzeti háború, hanem szociális forradalom is, gazdasági osztályharc.³⁴⁾ A lázadók segítségére siet a már említett Menáchem b. Júda, a zelóta párt alapítójának, galileai Júdának fia, s győzelmet aratva, „királyi díszben“ vonult a szentélybe, úgyhogy maguk a zelóták ellene fordultak s megölték. Talán titkos messiási terveire céloz az agáda (Ghag 16b.), hogy „selyembe s aranyba öltözött“, tudniillik király akart lenni. E belső háborúság, mindjárt bevezetőben, már sejteti az összeomlást. Pedig ragyogó sikereik voltak. Az adót beszüntetik; az adószedők (démosziónai) eltűntek Jeruzsálemből (66 szíván 25) s alig három hónap múlva „a rómaiak eltávolítottak Júdeából“ — írja a Megillát Táámit; ezért lett örömnapi elül 17-e. Az új pénzek „Cijón szabadságát“ hirdetik, a régi héber írással, hasmoneusi jelképekkel; a szentélyben a héber nyelv használata lép az aram helyébe.³⁵⁾ A győztes forradalom egész Alexandriáig érezteti hatását a vegyes lakosságú városokban: a zsidó többség a pogányokat öli, a pogány többség a zsidókat. Iszonyú vérfürdők. E rémes viszonyok kegyetlen nyomása alatt elfogadják a vitázó bölcsek a „tizennyolc tilalmat“ (Sabb. I. 6. 15a.), melyek elmélyítik a pogányoktól való elkülönödést s részben már azelőtt is érvényben voltak. De még a korviszonyok súlya alatt sem tudta helyeselni ezt a túlszigort a mindig csak megértést, kiegyenlítést hangoztató Hillél tanítványa, R. Józsuá. Az elül 17-i győzelem után a zelóták, Eleázár b. Chananja vezetése alatt még valamenynyire mérsékeltek, de csakhamar felülkerekednek a túlzók, mert

e lázadásban nemcsak a messiási hit, a pogány világ, az idegen, zsarnok uralom megdöntésére gyürkőző vallási és nemzeti fanatizmus tüze lobogott, hanem a szociális elkeseredés, a nyomorgó nép haragja is; a rettenetes adóktól, a szaddukeus arisztokráciától s a nagybirtokosoktól tönkretett alsóbb osztályok dühe, melyek csak nyerhetnek egy fölforgatás által; a munka- és földnélküliség mindenre elszántsága is viharzott ebben a nemzeti és társadalmi fölkelésben. A szyr helytartó, Cestius Gallus, nagyobb sereggel vállalkozik a leverésére. Jeruzsálemtől hét stadionra, Skoposnál (Czóim. Pesz. III. 8.) táborozik, de csak Jeruzsálem északi elővárosáig, Bezetáig jut el. Fölperzseli, aztán megakad minden hadművelet. Kénytelen visszafordulni s Bét-Ghórónnál a zsidók úgy bekerítették, hogy csak óriási veszteségek árán tudott hazamene-külni. Nagy diadalmámor. A mérsékeltek is csatlakoznak a zelólákhoz. A csökönyös Róma-hívek elhagyják a várost. Az előkelők — főpapok és farizeusok — szervezik a háborút. Jeruzsálem védelmét József b. Górijónra és Ananos főpapra bízzák. Majdnem mind a 11 toparchia külön parancsnokot kapott; Galilea élén Josefus. így az egész háborút a szynedrion irányította. De Josefus mesterkedik; teljhatalomra tör. Galileában hetven tagú szynedriont alakít s aztán rendbe hozza az erődöket. (Jotapata, Tarichea, Tiberiás, Sephoris, Gis-Ghala, Gamala.) Vagy 100.000 főnyi sereg áll rendelkezésére. De gyanakszik rá híres vetélytársa, Giskalai János. Róma-barátnak tartja s ezért el akarja tőle hódítani a népet; sőt a bérelte gyilkosoknak majdnem áldozatul esett Josefus Tibériásban. A jeruzsálemi szynedrion is gyanúsak találja Josefus magatartását s intézkedéseit; elmozdítaná állásából, de Josefusnak sikerült eloszlatnia az aggodalmakat. Josefus nem volt áruló, csak erélytelen és tapasztalatlan. Az is igaz, hogy nem született hadvezérnek. Felemás, ingatag természetű. Alkalmazkodó; inkább ellenforradalmár. Galilea s így Júdea sorsára is végzetes volt, hogy a zsidók nem használták ki Gestius Gallus döntő vereségét. Aztán a belviszály; Sephoris és Tiberiás, meg Tiberiás és Tarichea versengése az elsőbbségért, meg a főemberek torzsalkodása, jellemök s politikai irányuk különbsége, kivált Josefus és

Giskalai János gyűlölködése; ennek azt is szemére veti, hogy tiltott ételt evett. (Bell. j. VII. 6., 8., 1.) Bár e vallási kritikát a személyeskedés sugallta, mindenkép jellemző bizonyíték, hogy az akkori zsidó közszellemben mennyire meggyökeredett a farizeus vallási irány.

Megkezdődnek a harcok Niger, a babylóni Syllas és az esszeus Jóchanan vezetése alatt. Vespasianus diadalútja: Askalón. Akkó és Jotapata. Ez utóbbit csak 47 napi ostrom után keríté hatalmába — árulás segítségével (67 tammuz 1). Nagy vérontás. A várost lerombolták, de később felépítették; egy talmudbölcs is róla nevezve (Menáchém Jotapatából). Josefus — Vespasianus felszólítására — megadja magát s megjósolja neki a trónra jutást. E jóslatot a talmud Jóchanan b. Zakkáznak tulajdonítja. (Gitt. 56a. b.)^{3e}) Tiberiás kapitulációját a pártvillongáson kívül Josefus sicarius-barátsága okozta, akiket lekenyerezett: nem csoda, hogy az előkelők tárt karokkal fogadták a rómaiakat. Ugyanez az osztályharc érlelte meg Tarichea³⁷⁾ elestét (67 szept.): Jésua b. Szafiach szélsőséges pártjának s a vagyonosoknak ellentéte. De Tiíus az utóbbiakat épúgy öldöste. Gamala³⁸⁾ (Arách. IX. 6.) emberfölötti hősiességgel küzdött: Vespasianusnak kétszer kellett megostromolnia s csak az éhínségnek köszönhetette a sikert (67 október). Giskalát³⁹⁾ (Arách. IX. 6. Pesz. 53a.) Titus foglalta el. Giskalai János hivatkozott a tilalomra, hogy szombaton még szóbelileg sem szabad békétárgyalást folytatnia, azért gondolkozás! időt kért, melyet arra használt nagyon ügyesen, hogy a reménytelen harc elől a java néppel együtt Jeruzsálembe vonuljon. (Bell. j. IV. 2. 3.) Galilea teljes hódoltságban. Jeruzsálem fölött sűrűsödnek a vészfelhők. Vespasianus s Titus győzelmi tort ülhetnek Caesareában s Skythopolisban. Aztán végeznek Jópéval, ahonnan a zsidók akadályozhatták volna az alexandriai sereg- és élelemszállítást. A jópéi és taricheai sikert „victoria navalis“-nak, tengeri győzelemnek tekintették (diadalmenetükben is sok hajókép) s az emlékére érmet verettek „Judaea Navalis“ szöveggel.

A galileai vereség újabb tápot ad a belső civódásnak. A nép magának követeli a hatalmat, mert nem bízik az előkelők Róma-

ellenességének őszinteségében, akik — szerinte — a lázadást vérbe fojtva szeretnék látni, hogy a győztes Róma kegyelméből tovább uralkodhassanak. A polgárháború minden rémsége rászakad Jeruzsálemre 67/68 telén.

Mind kirívóbb a gazdagok elleni tendencia, mely különben is ott kísért a zelóták és esszeusok tanában. Giskalai János eleinte még együtt működik a mérsékeltekkel. (Ánán b. Ánán és Józsuá b. Gamala főpapok, Simon b. Gamliél, József b. Górgjon.) Ám a demagógia mind hevesebb. Sorshúzás útján a köznépből való Pinchász b. Sámuel választják főpapnak, aki egyszerű földműves volt. (Tósz. Jóm. kipp. I. 6. Szifra Emór 94b.) A szélsőséges zelótákat sikerült viasztöríteni a belső templomudvarba. Itt is folytathatták volna ellenük a harcot, de Ánán főpap, bár szaddukeus, nem akarta, hogy a levitikus tisztatlansággal fertőzött nép ezen a réven behatoljon a szentélybe. Tanulságos adat, hogy a vallási szempont mennyire befolyásolta az események alakulását. Maga Giskalai János egyezkedik a túlzókkal, hogy ne legyen vérontás, de nem hajlanak a szóra, mert nekik a mérsékelt irány annyi, mint Róma-barátság. így hát G. János is melléjük állt s behívták az idumeusokat. Egy dühöngő vihar s az éjszaka leple alatt vonultak be a városba. Az első áldozatok közt Ánán b. Ánán és Józsuá b. Gamala. A terroristáknak még a demokrata szynedrion se elég forradalmi, mert Zakarija b. Báruchot a Rómával való összejátszás vádjá alól bizonyítékok hiányában fölmentette. A szélsőséges zelóták, mit sem törődve az Ítélettel, ott a szentélyben szúrták le⁴⁰) s a szynedrion tagjait ütlegek közt kergették el a templomhegyről. Ez a szentély béli törvénytíró gyilkosság még az edómiakat is megdöbbené; nagy részök eltávozott Jeruzsálemből. A mérsékeltek ismét próbálkoznak, de lecsap G. János diktatúrája, a minden földi uralomnak fejjel neki rohanó „Istenkirályságot” követelés, a társadalmi egyenlősítés láza. A „gyanúsak” üldözése s pusztítása közt csak a pórnépből származókat s a szegényeket kímélik. Ebből is kitűnik a harc szociális jellege.

Vespasianus ezalatt kerülő úton mind közelebbre nyomul Jeruzsálemhez. Nem közvetlenül vág neki, hanem előbb elintézi

Peraát s Idumeát, hogy aztán ne legyen hátba támadható.⁴¹⁾ Hadi taktikája: a bekerítés. A keleti Jordán-terület után Lydda, Jabne (ez utóbbit másodszor), Emmaus (Nikopolis) Jeruzsálem közelében: a betlehem-i kerület, Idumea. Innen északra: Neapolis, Jerichó, Gofna (a mai Dsifnah), Akrabatta (Sichemtől délkeletre), Bétél, Efrájim. Aztán északról Jeruzsálem felé halad. Júdea városai romhalmazok. A 69. év tavasza végén Jeruzsálemben kívül csak három déli erőd volt még zsidó kézen: Herodeion, Machära és Maszada. Közben az egyiptomi, majd a júdeai és szyriai légiónk is kikiáltják Vespasianust császárnak (69. július), aminek öröme, hálából fölszabadítja Josefust és siet megegyezni a pártusokkal, s örményekkel, nehogy szövetkezzenek a zsidókkal. (Tac. Hist. It. 82.) Vitellius ellencsászár megölése után Vespasianus tényleg átveszi a hatalmat s Titus fiát megbízza Jeruzsálem ostromával. Giskalai János mindent elkövet a város védelmére, de belháború sorvasztja az erőket. A három leggazdagabb polgár, Ben Cicit. Nakdimón b. Górijon és Ben Kaiba Szabna rengeteg élelmiszert ad a közellátásra (Gitt. 56a.), de a nekidühödt zelóták fölgyújtják a Tárházakat. A szikárius Simon b. Gióra is,⁴²⁾ aki eddig Maszadában tanyázott, megmozdul a gazdagok és előkelők ellen; szabadon bocsátatja a szolgákat, ami egyszerre megnövelte híveinek számát — a polgári osztályból is. Jeruzsálemben anarchia, a minden forradalom uszályához tapadó csöcselék (birjónim) uralma: rablás, dözsölés, fajtalanság. A kétségbeesett nép G. Jánost okolja. Mindenkép le akarja rázni a nyakáról; még Simon b. Giórát is szívesebben látná; el is küldik érte Mattija b. Teofilos főpapot. Simon ben Gióra megjelent Jeruzsálemben (69 niszán); tetőpontra hág a fékevesztett indulatok tobzódása. A szentély udvarában folyik a harc G. János és Simon b. Gióra seregei közt, de azért nem szünetel az áldozati kultusz s az ünnepi zarándoklás. A pokoli erők e forgatagában a vallásgyakorlat mint a zsidó élet mindenek fölött trónoló *akinéton-ja*, elmozdíthatatlan, legfontosabb ügye — ki nem látja még, hogy a zsidóság életének lelke, kormányzója a vallás?

Titus mintegy 60.000 főnyi sereggel vonult Jeruzsálem alá

(70 niszán); a zsidóknak — Eleázár b. Simon, Giskalai János és Simon b. Gióra vezetése alatt — 23.000 emberök lehetett. Eleázár b. Simon, ki már Gestius Gallus idején szerepelt, inkább a vallási, mint a politikai zelótizmust képviseli. Hiába, semmiféle történeti feladat vagy háborús gond nem tudta kilörölni ezt a hajlamot a zsidóság lelkéből. Eleázár hívei beolvadtak G. János táborába, úgyhogy csak két uralkodó párt maradt: emennek a zelótái és Simon b. Gióra sicariusai. Még a nők is harcoltak a fal védelmében. (Tac. Hist. V. 13.) A hősie ellenállás láttára sok római azt hitte, hogy Jeruzsálem legyőzhetetlen, azért a zsidókhoz pártoltak, akik az éhínség dacára befogadták őket.⁴³⁾ Az első fal megdőlt ijjar 7-én, a második 12-én, illetőleg 16-án. Körülbelül (500.000 ember volt az ostromlott Jeruzsálemben. Josefus kapitulációd kérése s Titus béke-ajánlata süket fülekre talál. De akiknek volt mit féltetniök, a gazdagok, szökdösnek a rómaiakhoz. E Róma-barát előkelőket, mint Mattija b. Theophilos főpapot, fiaival együtt Simon b. Gióra a kard élére hányja. A menekülők elnyelték arányaikat s ezüstjeiket; ezért a rómaiak felkoncolták őket. Érthető a talmud tilalma (Tósz. Gitt. III. 12.), hogy „arany pénzt a harc idején nem szabad elnyelni”; célzás az ostrom eseményeire. G. János a templom kincseit s az oltár tüzelőfáját is fölhasználta a háború céljaira. Hevesen támadja érte Josefus, kinek a vallás előbbrevaló a politikai sikernél. (Bell. j. 5., 1. 5.) Hasonlóképp gáncsolta G. Jánost (B. j. VII. 8., 1.), de bizonyára elfogultságból is. A bátrak, a halál-megvetők minden közeledést visszautasítanak s ez nem konokság volt, hanem egy minden porcikájában, idegsejtjében vallással telített nép lelkének parancsa s meggyőződése, mert csak ez tudta odavágni mindenható biztonságérzettel, hogy „a szentélyt meg fogja menteni az, aki benne lakik”; az Isten az ő „szövetségese”. (Szynimachosz; Bell. j. 5. 11. 2.) Itt nem is zelóták és sicariusok küzdöttek, hanem a vallás, mint abszolút valóság. De rettenetes csalódás várt a küzdőkre: az éhínség borzalmi. Az egykor dúsgazdag Nakdimón leánya az utcai szemétből kotorász eleséget. A tisztátalanság s rothadás közepette a pestis aratása. A vég kezdete. Tammuz 17-én beszüntetik a támid-áldozatot „emberek (papok)

hiánya“ miatt. (Bell. 6. 2. 1. Táán. IV. 6.) Ez a túlzás valószínűleg úgy értendő, hogy G. János sok papot rendelt harcosnak.⁴⁴⁾ Josefus ismételten felszólítja G. Jánost a város átadására (héber vagy aram nyelven) — Titus kívánta így — de maga az ő, örök zsidó szellem, a hit végtelensége tárul föl a büszke feleletben: „a város Isten kezében van“. (Bell. 6., 2., 1.) Az ilyen nép sohasem bukhatik el. Az ő történetfilozófiája az — apokalypsis; neki minden nyomorúság csak a messiási kort bevezető szükséges szenvedés.

A szellemi vezérek — főleg Jóchanan b. Zakkaj — látták a *helyzet* reménytelenségét. Tárgyalnak a rómaiakkal. Titus megengedte Jóchanan b. Zakkajnak, hogy Jamniában (Jahne. II. Krón. 26.6.) taníthasson. Jeruzsálem után Jaime: a kultusz helyett szellemiség. Az áldozatok megszűnése miatt kesergő R. Józsuának méltán felelte Jóchanan: „Fiam, ne búsulj, van a számunkra engesztelési mód, mely fölé avval (az engesztelő áldozatokkal) s nem más, mint a kegyesség gyakorlása, mert írva van: Szeretetet kívánok én, s nem vágóáldozatot“. (Hós. 6. 6. Abót d. R. Nát. 22.) Jeruzsálem sorsa beteljesülőben. Az éhhalál enyészete iöltartóztatlan. Zola vagy Tolstoj háborús nyomor-képeihez illő adatok a talmudban és Josefusnál. A leggazdagabb jeruzsálemi asszony, Marta b. Boethos éhszenvedései (Gitt. 56a.), vagy egy anya, ki gyermekének húsából eszik. (Jóma 38b.) Küszöbön a szentély ostroma. Maguk a zsidók gyűjtják föl az Antónia-erőd s a templom közt húzódó nyugati oszlopcsarnokot (tammuz 27), áb 8-án pedig a rómaiak az előcsarnokot. Titus kímélni akarta a világszép templomot, de Sulpicius Severus (4. század II. fele) és Orosius (5. század I. fele) szerint Titus is az elpusztítás mellett volt a haditanácsban, hogy megsemmisítse a zsidó nemzeti élei központját s erőforrását,⁴⁵⁾ bár Josefus úgy írja le (Bell. 6., 4., 5.), hogy Titus meg akarta akadályozni egyik katonájának örült barbárságát, midőn tüzet dobott a szentélybe, de ez szépítgető beállítás. A döntő támadás — ökölharc, az oltároknál való öldöklés közt — áb 10-én zajlott le. A talmud szerint (Táán. IV. 6. 29a.) 9-én, amely adat valószínűleg Bétár későbbi elestének dátumához

— *áb 9-éhez* — igazodik.⁴⁶ A győztes római sereg olyan fosztogatást rendez s annyit harácsol, hogy az arany ára a felére esett. (Bell. 6., 6., 1.,)

G. János és Simon b. Gióra szabad elvonulást kérnek Titustól, hogy a „pusztába“ mehessenek s a város legyen az övé; még a végromlásban is élt bennök a messiási miszticizmus. A Felsőváros *elfoglalásával* (*elül* 8) az *utolsó* ellenállás is megtört. Csak a Heródes-palotának Hippikos-tornya maradt meg, melynek közeiében ma is látható egy oszlop-töredék, rajta a római légio jelzése, mely részt vett Jeruzsálem ostromában.⁴⁷) Maradt még egy darab az úgynevezett „nyugati falból“ (Kótel maarábi), mely nem magának a szentélynek, hanem az azt körülvevett falnak részlete.

Titus nagy gladiátori játékokkal ünnepelte meg diadalát a két Caesareában s egyebütt. (V. ö. Jóma 54b.) A háború előtt a birodalom összes zsidóinak száma 6—7 millió;⁴⁸) magában Egyiptomban vagy egy millió: ugyanennyi Josefus szerint a háború áldozatainak száma, míg Tacitus 600.000-re becsüli. A 2. század elején, a Trajanus—Hadrianus-harcok előtt, az összlétszám körülbelül 5—6 millió. E két harc óriási vesztesége után több mint a felére csökkent a számuk, úgyhogy például a Septimius Severus alatti lázadáshoz már kénytelenek a mindig ellenségnek tartott szamaritánusokkal szövetkezni. A diaszporabeli enyhébb viszonyok dacára is, csak a 6. században érik el ismét a Trajanus s Hadrianus előtti népességet. Titus zsidó hadifoglyai rabszolgasorsra jutottak vagy kényszermunkára Egyiptom bányáiban, sokan meg a gladiátori játékokban lelték halálukat. Hétszáz válogatott ifjú a diadalmenetét díszíté (71); a résztvevők közt Giskalai János és Simon b. Gióra, akit később kivégeztek Rómában. Két diadalív is volt; az egyiket (a római cirkuszbelit) még Titus életében készítteté a szenátus, a másikat a halála után. A jeruzsálemi templom Tóráját és függönyét Vespasianus a palotájában őriztette és a szent edényeket a Pax-templomban, melyeket a győzelmes Belisar Konstantinápolyba vitt (534) a vandálok országából. Aztán Justinianus — egy keresztény forrás szerint zsidók tanácsára — eljuttatta a jeruzsálemi keresztények birtokába.⁴⁹) Eleázár b. Jósze

még több darabot látott belőlük Rómában a 3. században. (Jóma 57a. Meila 17b.) A zsidó államot eltemető harc utórezgései sokfelé voltak érezhetők. Az alexandriai lázadást elfojtotta Lukus s a kyrénéi fölkelőt, Jonatánt elégették. Otthon pedig? Hátra volt még a bevehetetlennek látszó pár erőd. Herodeion és Machärus (Mechavar. Támid ТП. 4.) kapitulált: Maszada,³⁰) melyet galileai Júda rokona, Eleázár b. Jáír védett, csak óriási erőfeszítések után került a rómaiak halalmába (73 niszán 15). A leontopolisi szentélyt is elérte a sorsa ugyanakkor: a rómaiak bezárták, mert politikájuk vezérgondolata volt. hogy megakadályozzák a zsidók nemzeti egységének egy központ körül való kialakulását.

Vespasianus magántulajdonának nyilvánítja Júdeát, de csak a meghódított, nem a kapitulál! területei. Nyolcszáz veterán kapott földet Emmausnál (Möezá), Jeruzsálem közelében. (Szukk. IV. 5. 45a.) A nemzeti gyász csüggedt, halálos szomorúsága üli meg a lelkeket s azt várnák, hogy a honi föld is érezze a gyászt s ne teremjen többé, mert úgyis az ellensége. (Ket. 113a. jer. Táán. IV. 8.) De mégis termett. Dús, kiapadhatatlan tenyészet, mely fölött ellenség nem lehetett úrrá: a szóbeli tan. a zsidó népi-ség örök oltalmára.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az irodalom.*)

1. *Vallási és nemzeti öntudatosság, Messianizmus.*

A zsidó nép megvívta Rómával az élet-halálharcot. Honnan került a maroknyi nemzet páratlan heroizmusa, hogy szembe mert szállni egy világhatalommal s legyőzötten is tovább hisz, remél és vigasztalódik? Semmi rejtély, hanem egyszerűen a zsidó lelkeség műve volt, az Istentől való megvédetség gondolatának kisugárzása, kozmikus ereje. Katasztrófák? Asszýria, Bábel, Jáván, Róma? Mindezek a történelem logikájának követelményei — mint már a próféták tanították — büntető epizódok az erkölcsi és vallási tévelygésért. A zsidó történelem-látás egy folytonos theodicea, az isteni igazságosság elismerése, mert az Istentől való megvédetség elvének nem szabad csorbát szenvednie. A zsidó nép nem csalódhatik Istenben: ez a tengelye a zsidó lelkeségnek. Csapások ha érik, magára vessen és — okuljon. Térjen vissza Isten útjára, kövesse a jámbor ősök példáját, vallásos erényeit; buzduljon s épüljön a múlt emlékein, akkor biztos lehet Isten oltalmában. A zsidó szenvedéseiből — önvád fakad s vallási hűségéből messiási remény. E hangulat tüzeiben megolvadt a legkeményebb valóság is, melynek szétömlő anyagából lelkesítő ábrándképeket formál az irodalom; ez tölte el a zsidóság lelkét az akaratnak és türelemnek csodás erejével. Nem ismer csüggedést. A tántoríthatatlan istenhittől fűtött zsidó optimizmus fölülkerekedik minden nyomo-

*) Bár e munka nem tárgyalja az irodalomtörténetei, de e korszak lényegéhez oly szervesen hozzátartozik, hogy külön fejezetet kellett szentelnünk neki.

rúságon: csak bízni és el nem pártolni islen törvényeitől. Ez az alfája és ómegája a zsidó szellemiségnek. Erre buzdítanak az apokryfák:¹⁾ isteniéi elemre s életbölcsségre. Állhatatosság az ősi hithez való ragaszkodásban s az isteni kegyelem, a jámborok üdvének bizonyossága: ez a legfőbb tanításuk, költött elbeszélések, vagy egyes bibliai személyekhez fűzött históriák keretében. Van köztük becses történeti kútforrás is, például a Makkabeusok első könyve (Kr. e. 104—63), mely megbízhatóan írja le a 175—135. korszak eseményeit. A zsidó chokmá-irodalomnak, gnómológiának egyik legkiválóbb alkotása Jézus Szirach²⁾ Bölcssége, a bibliai Salamon Példabeszédeihez hasonló szentencia-gyűjtemény. (Kr. e. 190—170.) A nemesen egyszerű, polgári erények, családi és társadalmi erkölcsök, az okos életszabályok és az emberismeret tanítása Jézus Szirach Mesálim-ja (Példabeszédek), melyekből a talmud is idéz. Szirach könyvét az unokája kevéssel rá görögre fordította. Ujabban kiadták a héber eredetinek³⁾ nagyobb felét. Vallásos hév s rendíthetetlen bizalom hatja át *Salamon Zsoltárait*. (Kr. e. 70—45.) „Hűséges az Úr azokhoz, kik igazán szeretik Őt, kik törvényében járnak, melyet életül adott nekünk ...“ „Dávid fiának“ uralmáért sóvárog s könyörög istenhez, hogy tisztítsa meg Jeruzsálemet „a pogányoktól, kik azt siralmasan tiporják“ (Pompejus). Megkapok és hatásosak a nemzet múltjából mentett s kiszínezett történetek, melyekből lehetetlen kihámozni a valóságot, ilyen *Judit könyve*. (Héber neve: Megillat Sósán.) Nehukadneczar hadvezére, Holofernes megkezdi Betylua ostromát. A jámbor özvegy, Judit, belopódzik Holoferneshez s levágja fejét. Lehet, hogy e história III. Artaxerxes Ochus perzsa király háborújára vonatkozik (350 körül), kinek vezére Holofernes. Vagy pedig a név Orofarnest jelzi, akit I. Demetrius szyr király háborúba küld a testvére, Ariatrates ellen s így az első hasmoneusi győzelmekről volna szó, talán Samáriának Hyrkán János által való elfoglalásáról.⁴⁾ Legjellemzőbb az egészben Judit szigorú vallásosságának kiemelése. A könyv a farizeus törvény tartás érdekében íródott. Ugyané célt szolgálja *Tóbit könyve*. (Kr. e. 110—90.) Tóbit s a Ha Tóbiás, IV. Salmanassar száműzöttjei közt élnek Ninivében.

de vallási hűségöknek nem árt a pogány környezet. Tóbit különösen a holtak eltemetése körül buzgólkodik. Fiának dicsőítése pedig, aki a családi boldogsága útjában álló szellemet, Asmodájt megöli, a levitikus tisztasági s kegyeleti törvényekre akar buzdítani.⁵⁾

Mint e paränetikus elbeszélések, úgy a prófétai pseudepigráfiák is a multat szólaltatják meg, mint egyes nagy bibliai alakok szájából elhangzó jóslatok. Jövendőmondásuk megannyi vaticinium ex eventu, már bekövetkezett eseményekről való prófétálás s formája az apokalypszis, természetfölötti kinyilatkoztatás. Rejtelmes, szimbolikus képek, melyek az istenuralom üdvét csillogtatják az agyongyötört néplélekbe. Ennek az irodalomnak legfőbb képviselője *Henoch könyve*. (Kr. e. 2. század; egy része Heródes idejéből.) Henoch, akit; az Isten magához vett“ (Gen. 5. 24.), leírja a menny és a föld csodáit. Nevezetes a „képes beszédek“ sorozata (37—71. fej.) s az állat-víziók köre. Fehér juhok jelképezik az istenuralom képviselőit, a gonoszokat fekete juhok. A könyv csillagászati s angelológiai részeiben sok az esszeus hatás.⁶⁾ Megjegyzendő, hogy a talmudban is, kivált a későbbi babylóni befolyásra, rengeteg sokat szerepelnek angyalok és démonok, kiknek neve akárhányszor nem tulajdonnév, hanem jelentéssel bír, például metatron. (Metator = útmutató. Vagy Mitra. Mások szerint, nietatrion vagy meta thrónou = a trón mögött álló.) Aztán a szandaltón = szynadelphosz (az istenség testvére?), Dúina: a szelek angyala (Ber. 18b. Chag. 5a.), Ráháb: a tenger ura (Báb. b. 74b.), Lilit (a héb. lájil = éjszaka): a repülő éjszakai démon (Sabb. 151b. Erub. 100b.), akinek fia Arimán (Báb. b. 73a.). Mint madár-rém neve előfordul a szentírásban. (Jezs. 34. 14.) Később általában a női démont jelöli. (Többes száma: lilin; a séd-del “gonosz szellem és ruach-chal = démon, szellem együtt. Erub. 18b. Szanh. 109a.) A misna is (Abót V. 7.) említi a démonokat imázzikin). Az evangéliumok is tömve a rossz szellemekben való hittel s különféle formulákkal való kiűzésök (exorcizálás) eseteivel. Az egész korszaknak, a Keletnek s a görög-római világnak egyik legjellemzőbb vonása a démonológia, a betegség hypotázálása, hogy az nem más, mint démontól való megszállottság, melyet

varázsigékkel, szuggesztív ráolvasással gyógyítanak. A misna is hiába tiltja, hogy nem szabad a „sebre ráolvasni“. (Szanh. X. 1.) *Mózes égbemenetele* (Assumptio Mosis) a szentély pusztulásával s a babylóni fogságból való hazatéréssel foglalkozik. Leírja a hellenista főpapok vallási romlottságát s Heródes vérengző uralmát, midőn Róma keze nehezedett az országra. A könyv (Kr. e. 4. — Kr. u. 30.) szintén a farizeus vallásosságot köti a nép lelkére. *Báruch apokalipszise* Jeruzsálem pusztulását veszi kezdetnek. Jeremiás próféta a száműzöttekkel megy s a tanítványa Báruch b. Nérija a romokon kesereg, míg végül a messiási remény elnyugtatja fájdalmát. A felhőkből hulló világos és sötét vizek az istenfélő és gonosz nemzedékek sorozatát jelképezik. Báruch levelet küld az asszyr és babylóni fogságban sínylődőknek, buzdítva őket a törvény megtartására. Valószínűleg 70 után Íratott, vagy talán a Hadrianus idejéből való. *Ezra negyedik könyve* is apokalyptikus történetírás. (A bibliai Ezra és Nechemja könyve I. és II. Ezra, a septuagintabeli Ezra-könyv, mely ezeknek bővítése, a harmadik s a mi apokryfánk a negyedik.) Jellemző benne a sok eschatológia (túlvilág, istenítélet) s az erkölcsi problémák fejtegetése. (A rossz eredete, bűn és bűnhődés, Izrael szenvedése.) Salatiél (= Sealtiel, vagy Ezra) a babylóni fogságban elmélkedik népe nyomorúságáról. A tizenkét szárnyú s háromfejű sas, mely föl száll a tengerből, a római császárokat jelenti. (Vespasianus, Titus, Domitianus.) A szerző a 70 utáni gyász közepette vigasztalni, lelkesíteni akarta a szenvedőket. A *Tizenkét pátriárka testamentuma*, mely az ősatyák történetének agádikus kiszínezése, egyike a legrégebb midrásoknak. Öva int az ősök hibáitól. Egészen zsidó eredetű. Ujabban megtalálták a héber Naftáli-testamentumot. A könyv keletkezését a hasmoneusi korba helyezhetjük (110—105), mert legjobban dicsőíti Lévi törzst, melyet egyedül illet a papság. (A Hasmonaeusok is Lévi törzsebeliek voltak.)⁷⁾ A *Jubileumok könyve* (kis Genézis, a bibliai Genézis könyvének tekintélyéhez hasonlítva) nem más, mint Mózes első könyvének agádája, mondaszerű feldolgozása a világteremtéstől a peszach-ünnep parancsolataig. (Exod. 12. fej.) Időszámítása a

jóbel (49 év) s az évhét körül forog. A szombat s az ünnepek összes szabványait, mind a szertartásokat s szokásokat, az írásmagyarázat révén kialakult parancsokat és tilalmakat az ősrégi ség nimbuszával övezi, amint e felfogás ismerős a hagyományos irodalomból, hogy a későbbi fejlődés eredményei már a múltban megvoltak. Egészen talmudi álláspont. (Kr. u. 1. század.)⁸⁾ A könyv csak ethiops fordításban van meg teljesen.

Jezsajás próféta mártiriuma egészen a képzelet alkotása. A prófétát Manasse király szétfűrészelteti, mert megjósolta istentelen uralmát. (V. ö. Jebám. 49b., Szanh. 103b.) Sok keresztény toldalék jutott a könyvbe; olyan, mint a szentek legendái. Egyes bibliai személyek körül mesék szövődtek. A legtöbb elveszett. Megemlítiük az Ádám- és Éva-életrajzot (görög, latin és szláv nyelven), József és Aszenet (Osznát, Potifár leánya) legendáját. (Gen. 41. 45. 50. és 46. 20. nyomán.) Vannak Noach- és Mózes-mondák; ez utóbbiakban nevezetes a Mózessel versengő két egyiptomi varázslónak (Exod. 7.), Jannes és Jambresnek története. (A talmudban Jochanne és Mamré.) Nagyon kedveltek voltak a démonológiával összefüggő gyógyászati s bűvészkönyvek. Salamon király is (1. kir. 5. 12—13.) — a talmud szerint — írt könyvet a varázs-gyógyításról.

A hellenisztikus zsidó irodalomnak legfőbb s vallástörténeti szempontból is rendkívüli jelentőséggel bíró terméke a biblia görög fordítása, a *Septuaginta*. Regényes históriát mond el a keletkezéséről Aristeas levele Philokrateshez. Aristeas zsidó volt (Kr. e. 96—63), kinek célja a zsidó nép múltjának s vallásának dicsőítése, hogy hódolatot keltsen iránta a görög világban. Ezért beszéli, hogy II. Ptolomeus Philadelphus egyiptomi király (Kr. e. 285—246) a könyvtárosának ösztönzésére megkérte a jeruzsálemi főpapot. Eleázárt, hogy tegye lehetővé a pentateuchnak görögre való fordítását, mert átérzi a Tóra fönséget. A főpap küldött 72 fordítót — minden törzsből hatot — (a kerek szám kedvéért hetvenet mondk; innen a név: Septuaginta) s 72 nap alatt elkészültek a munkával; mindegyiké egyforma volt. A legendás adatokból annyi igaz, hogy az alexandriai zsidóknak már a Kr. e. 3. században

volt görög pentateuch-fordításuk, melyre — teljesen elgörögösöd-
vén — szükségük volt. Azt követték, valószínűleg a Kr. e. 2. szá-
zadban a prófétai könyvek és a hagiografák. A Septuaginta, mely-
nek nyelve a népies görög (koiné), eredetileg héber szellemű alko-
tás. Kerüli, eltünteti az anthropomorfizmusokat, ami jellegzetesen
zsidó törekvés. Gyakori benne a messiási vonatkozás. Kisebb mó-
dosításokat is bejevisz, hogy simábbá tegye a tartalmat és össze-
függést s hangját, mondanivalóját közelebb vigye a görög világ
ízléséhez. E változtatások, szövegferdítések kapóra jöttek a zsidó-
ellenes irányzatoknak; a keresztény hitvitázók benne akarták
megtalálni igazaikat. Nem csoda, hogy a talmud a Septuaginta
keletkezésének dátumát (tébét hó 8-át) gyásznapiak nyilvánítja.
Igyekezett is a zsidóság a veszedelmet ellensúlyozni. Alkalmas volt
erre a prozelyta Aquilának túlzottan pontos, az értelmetlenségig
kicsinyes fordítása. (Kr. u. 2. század.) A septuagintabeli Kohelet-
f fordítás valószínűleg az övéből került oda; a Dániel-szövege pedig
egy másik prozelytának, Theodolionnak görög fordításából. (Kr. u.
2. század.) A 3. században élt egyházatya, Origenes hexaplája
összeállította a héber s görög betűs szentírást, meg a négy görög
fordítást. (A negyedik Symmachosé.) Origenest a munkájában
zsidók segítették, mert nem tudott héberül. A Septuagintában he-
lyet kaptak úgy a palesztinai, mint a hellenista eredetű apokryfák.
Ez utóbbiakban szintén bibliai tárgy uralkodik; vagy költött le-
írásokkal szövik át egyes könyvek tartalmát, mint például *Ezra*
harmadik könyve az Ezra-korszak történetét — ^vgy önálló,
kisebb-nagyobb toldalékokkal bővítik a szentírási elbeszélést.
Például Eszter könyvének ilyen függelékei: Mordecháj álma:
Eszter és Mordecháj imája; Hámán rendelete; Mordecháj pa-
rancsa az ellenségek megölésére; az egyiptomi zsidók purim-
ünnepe. A vigasz s bátorítás hangjai, a csodás megszabadulás
képei a nagy megpróbáltatás idejét, a hasmoneus korszakot sej-
tetik háttérnek, mikor a vallásos buzgalom úgy megfogta a küzdő
nép lelkét; Eszter arra is hivatkozik imájában, hogy „nem evett
Hámán asztalánál s nem ivott italáldozataik borából“.

Dániel könyvén (3. 23—24.) alapszik *Azarja imája* s a tüzes

kemencébe dobott három ifjúnak dicsérő éneke, de a másik két toldalék, az istenfélő Zsuzsanna s Bél meg a Sárkány története nincs vele tárgyi összefüggésben, csak Dániel is szerepel bennök. A parázñaság hírébe kevert Zsuzsanna ártatlanságát kideríti Dániel s így megmenekül a haláltól; a két leselkedő, romlott népbírónak elvetemültsége nyilvánvalóvá lesz, a megrágalmazott hitvesi erény diadalmaskodik. Kétségtelen, hogy a história odavág a görög-római érzékiségnek s egyúttal intelem a bírói tisztességre s igaz tanúskodásra.⁹⁾ *Bél és a Sárkány* története nevetségessé teszi a bálványimádást. Dániel értésére adja Nebukadneczárnak, hogy a Bél isten elé rakott ételeket a titkon belopódzó — papok eszik meg. Erre a király a bálványt Dániel kezére adja, ki azt megsemmisíti; hasonló sors éri a sárkányt is. *Manasse imája* (II. Krón. 33. 12—13. kiegészítése) a csüggedőkbe akar lelkei önteni. A pseudepigrafikus *Báruch könyve* is vigasztal A babylóni iogság, Nebukadneczar a 70. év katasztrófáját, Titust jelenti s Báruchnak, Jeremiás tanítványának az exiliumból Jeruzsálemba küldött üzenete, hogy áldozzanak Nebukadneczar tiszteletére, a Rómával való engeszlelődés politikáját akarja a nép lelkére kötni.⁷⁰⁾

E bibliára támaszkodó hellenista művek még nem mutai ják annyira a görög hatást, mint a történetírás, filozófia és költészet. Mind a három csupa irányzatosság. E hellenista zsidó írók célja, hogy megeszményítsék, fölmagasztalják a zsidóságnak a hellén kultúrgőgtől s társadalmi elfogultságtól lenézett múltját s bölcsesletileg megigazolt vallását, mely utolérhetetlen magasságban trónol és sugárzik a pogányság fölött. Műveik egyetlen nagy kaleidoszkóp, melyben a zsidó kultúrhistóriai érdemek változatos, ragyogó képei láthatók. A miletosi Alexander Polyhistor (Kr. e. 80—40.) megőrzött számunkra egyes töredékeket Demetrius (Kr. e. 3. század), Eupolemus (Kr. e. 2. század) s Artapanus történeti regéiből, melyek például azt hirdetik, hogy Mózes az írásnak feltalálója s Pharethotes egyiptomi király Ábrahámától tanult csilágászatot. Mózes — a görögök Musäusa — minden tudomány megteremtője; neki köszönhető a hajózás, az építészet, a filozófia.

E legendák végső tanúsága, hogy minden civilizáció a zsidóságból indult ki. Akárhogy is, de hódolatra kellett kényszeríteni a görög világot.

Másfajta író kyrénéi Jason (Józsua), kinek komoly történeti művéből átvett egyet-mást a *Makkabeusok második könyve*. (Kr. e. 125—24.) A hasmoneusi kor első küzdelmeit beszéli el, Júdának híres Nikanor-győzelméig. Előadása kevésbé megbízható, mint az első könyvé, mert nem ragaszkodik szorosan a tényekhez. Szónokias, szereti a csodás színezést, anekdotákat sző bele, legendás történeteket. Ilyen például Eleázárnak s a hét testvérnek mártíruma, mellyel vallási hűségre s önfeláldozásra buzdít; kétségtelen, hogy e példákban megvolt a valóság magva.

A *Makkabeusok harmadik könyvének* címe megtévesztő, mert nem a Makkabeusokról beszél, hanem egy bizonytalan s hitelesnek el nem fogadható eseményről, hogy IV. Ptolomeus Philopator (221–204) be akart hatolni a jeruzsálemi szentélybe, de hirtelen ájulása meghiusítá gonosz szándékát. Bosszúból a bilincsekbe vert egyiptomi zsidókat ötszáz elefánttal akarta agyontiportatni, de csodálatosképpen a vadállatok a király katonáit tiporták szét. A megmenekülés évfordulója örömmünneppé lett. A kiirtás veszedelme s a váratlan megszabadulás motívuma erősen emlékeztet Eszter könyvére, mintha csak egy alexandriai purim-történettel volna dolgunk. Lehet, hogy a regényes história azon reminiscenciából képződött, hogy VII. Ptolomeus Physkon (Kr. e. 146—117) el akarta pusztítani zsidó alattvalóit, mert Kleopátra királyné hívei voltak, de a rájuk uszított elefántoknak a király környezete esett áldozatul. A szerzőt talán a Flaccus-féle alexandriai zsidóüldözés (Kr. u. 37) bírta rá könyvének megírására, hogy az isteni segedelem máskor is bevált csodatevéseivel fölemelje a nehéz sorsból sújtottak lelkét.

2. Történetírás, bölcselet és apológia. Philo.

Mind e művek inkább legendák mozaikja, mint megbízható följegyzések. A tudományos történetírást nem is Thallus vagy Justus világkrónikája képviseli, hanem *Flavius Josefus*, kinek háborús szerepléséről már szoltunk. Jeruzsálemi papi családból származott. (Kr. u. 37—38.) Nagy műveltsége, zsidó ismerete, bő tapasztalata, a döntő eseményekben való közreműködése alapján hivatottnak érezhette magát megbecsülhetetlen, hatalmas műveinek megírására, melyek megannyi nélkülözhetetlen kútforrás. A harc végeztével Rómába ment. A császári palotában lakott s kegydíjban részesült. Még Domitianusnak is (81—96) kegyeltje volt. Halálának évét nem tudjuk; a 2. század elején még élt. Rendkívül becses alkotása a zsidó háború története (*De bello judaico*), melynek hét könyvét eredetileg aramul írta s aztán munkatársai kedvéért átdolgozta görögre. E munka az Antiochus Epifanestól (Kr. e. 175) Jeruzsálem pusztulásáig terjedő korszakot öleli fel. A könyv tartalma Vespasianus s Titus tetszésével találkozott; málébből is következtethetünk a szellemére, Rómát érintő beállítá-saira. De ez nem rontja le értékét; az anyagot jórészt közvetlen tapasztalásból, följegyzéseiből merítette. A zsidó Archeológia (*Antiquitates Judaicae*) húsz könyve a zsidó nép történetét írja le a világteremtéstől a háború kezdetéig. A bibliai kor ismertetéséhez a szentírást s főleg a Septuagintát használja, de hozzáveszi az agádikus hagyományok, sőt a hellenista zsidó források meseanyagát is, hogy minél csillogóbb mezbe öltöztesse a bibliai multat s a becsmérelt zsidó népnek díszbe vont, tiszteletet parancsoló története előtt meghajoljon a görög-római világ, mert elsősorban neki szánta e művét (93—94). A biblia utáni időkre vonatkozó adatokat görög s római szerzőknél is gyűjti, különösen Strabonál s Nicióiaus Damascenusnál; Liviust egyszer említi. Az Archaológiának egyik legbecsesebb részlete a főpapok kronológiája Nagy Sándortól kezdve végig. Beiktatott a művébe nagyjelentőségű okiratokat is, főleg Cäsarnak és Augustusnak a zsidók szabad vallásgyakorlatát biztosító rendeleteit. Az *Önéletrajz*, melyet valószínűleg csak

100 után írt nem annyira biográfia, mint inkább tibériási Justus vádjának cáfolata, aki őt a lázadás szervezőjének mondja. Josefus súlyt helyez rá, hogy Róma iránti loyaltásához gyanú ne tapadjon. A költészeti irodalom gyér, töredékes, de rendkívül tanulságos a görög kultúrhatás szempontjából. A hellenista zsidóság átveszi a művészetek népének esztétikai formáit: bibliai tárgyak eposzban, drámában. Az idősbik Philo (Kr. e. 2. század) Jeruzsálemet énekelte meg hexameterekben, Theodotus pedig Sichern városát. Ezekiel tragédia-író volt. Drámáját (Exagogé), mely a zsidók egyiptomi kivonulásával foglalkozik, hármasságban írta s valószínűleg játszották is a darabot. A zsidó szellem görögösége nem áll meg a külső formáknál, hanem eszmei, belső összeolvadásig mélyül a filozófiai irodalomban. Plato, Aristoteles, a stoikusok s Pythagoras tanai szerves részeivé lesznek a zsidó bölcseletnek, melynek külső kerete az elmélkedés, párbeszéd, *sztencia-gyűjtemény, szent írás-kommentár, vagy erkölcsi prédikáció*. Az egyik is, a másik is a csálhatatlan életbölcsességet, a biztos boldogságot kínálja, melyhez egyetlen út vezet el: a mózesi törvényrendszer; ez a legjobb — filozófia. Ennek az irodalomnak egyik legkiválóbb terméke, mely szintén kanonikus rangra emelkedőt a Septuagintában, *Salamon bölcsessége* (Sapientia Salamonis).

Salamon királyt beszélgeti, mint szerzőt. Általában Bölcs Salamon névével ékeskedik az oktató irodalom, mint például a bibliai Példabeszédek és Kohelet könyve is. Jézus Szirachhoz hasonlóan, az istenfélelmet tanítja legfőbb bölcsességnek. Az igazi, tökéletes bölcsesség Istennél van s istenfélelem által szerezhető meg. Ez a bölcsesség, melyet élőlénynek, önálló szubsztanciának képzel emlékeztet a stoikusok „világiélek” fogalmára. A később oly rendkívüli fontosságra emelkedett *logosz* is fölbukkan, mely nem más, mint a megszemélyesített isteni szó, közvetítő Isten és világ közt. A könyv írója otthonos a görög bölcsészetben; például az alak nélküli anyag (11. 17), a lélek praecxisztenciája (8. 19—20), vagy a fölfogás, hogy az isteni tökéletesedésnek akadály a test (9. 15), továbbá a négy főerény (8. 7.) — plátói tanok. Stoikus elmélet, hogy a bölcsesség a világot átható erő. (7. 22., 24.) De mindez

ismeretekben való jártassága nem azon mesterkedik, hogy filozófiailag tetszetőssé tegye a zsidóságot. Az ő számára a zsidó egyistenhit erkölcsi fölénye s tisztasága a lényeg. Büszke öntudattal s áradó érzéssel korholja a hellenisták vallási hűtlenségét (1. 16 2. 24.), kivált az előkelők laza erkölcsseit. (3. 10—12. 5. 8.) A munka egysége vitás. Van, aki három-négy különböző részbe elemzi s mindegyiket más-más időből származtatja. De valószínű, hogy egy szerzőtől ered, Alexander Jannáj korabeli farizeustól aki Jannáj üldözései elől kivándorolt Alexandriába s ott írhatta művét (Ki*, e. 70-50); a sok hebraizmus s talmudi meg agádai vonatkozás — hazai örökség.¹¹⁾ Mintha egy ízig-vérig görög bölcsét hallanánk Aristobulus fejtegetéseiben. (Kr. e. 2. század.) Szabadjára engedi a fantasztikus képletezést azon fikció bizonyítására, hogy minden filozófia benne van a Tórában s Pythagoras. Sokrates, Plato — Mózesről tanult. A szentírás igazságait hirdetők pokryt mondásokat ad Hesiodos, Homeros, Orfeus, Aratus. Linos s más költők szájába. A féktelen allegorizálás módszerével dolgozott Agaihobul is. A *Makkabeusok negyedik könyve* szónoki mii, parainézis a vallásosságra, az ősi zsidó hagyományokhoz. a parancsok teljesítéséhez való ragaszkodásra. Lelkesít a makkabeusi kor mártir-példáival s azt tanítja, hogy a vértanúk halála engesztelő, megváltó erejű (6. 89.) Igazi zsidó felfogás. (V. ö. Móéd Kát. 28a. Sabb. 33b. Neg. II. L)¹²⁾ Stoicizmusa is, hogy az ész uralkodik a szenvedélyeken, zsidó színezetű, mert ő azt az isteni törvények megtartására érti, hogy a jámborságban rejlik a valódi okosság. Ép ezt jelenti a vallási hősök, mint Eleázár és a hét testvér mártírúma, amely reminiscenciákat szerző a Makkabeusok második könyvéből vette. A vértanúk az ész szavára hallgattak, midőn feláldozták magukat a hitökért. Nemcsak az erkölcsen, hanem az ősi szokások, szabványok minden részlete szívökhöz volt növe. így akarta a szerző állhatatosságra nevelni kortársait az üldözés idején, mely valószínűleg Caligula császár uralma.¹³⁾

De e korszak zsidó írói nemcsak a vallásos érzés prófétái voltak, hanem apologéták is. A toll fegyverré vált a kezökben hogy küzdjenek az irodalmi antiszemitizmus ellen, melynek tudat-

lansága s rosszindulata szemenszedett rágalmakkal becsmérelte a zsidó nép múltját s vallását. Manetho, egyiptomi pap (Kr. e. 270–250) úgy állítja be a zsidóságot, mint a birodalom belpoklosainak kőbányákban dolgozó gyülevészhadát, mely egy Osarsif nevű heliopolisi pap (= Mózes) vezetése alatt föllázadt Amenofis király ellen s magához ragadta az uralmat, mire kiűzték az országból. A rhodusi rhetor, Apollonius Mólón (Kr. e. 1. század) agyarkodik ellenük, mert *atheisták*, hogy tudniillik nem imádják a pogány isteneket és *mizanthrópok*, hogy vallásilag elkülönödnek a társadalomtól. Méltó társa Lysimachos és Chairemon. De a hazudozás és gyűlölködés orchestrumában a vezér-szólam Apioné. Szintén egyiptomi s Rómában élt mint grammatikus, Tiberius s Claudius császárok idejében. A latin írók is „elméskednek“ olykor egy-egy csípős, gúnyos nyilatkozattal, de ez inkább az értetlenség, mint a gonoszság szava. Tacitus szerint a zsidók gyakori bőjtölése a pusztai élet viszontagságaira emlékeztet s a szombat a — henyélés napja. Juvenalis nem tudván elképzelni a tiszta egyistenhitét, a zsidó vallást „felhőimádásnak“ mondja s persze, a sziporkázó szellemességből nem hiányozhatik a csattanó sem, hogy a „zsidók kegyessége hosszú életkort biztosít a sertésnek“. Josefus vállalkozott a föladatra, hogy eltakarítsa a zsidóság útjából mind e mesék és ostobaságok szemétrakását. Alapos söprögetés volt, de — tudja Isten, hogyan — a szemét tovább is kavarog az évszázadok levegőjében, hulladékát föl-fölkapja a történeti idők járása s összekeverve a gyalázás irodalmának későbbi, hasonló elemével, beleszórja az emberek szemébe, hogy elveszi a tisztánlátásukat. Josefus halhatatlan védőirata, a „Contra Apionem“¹⁴) (Apion ellen) a világirodalom első apológiája; legelőször a zsidóság volt kénytelen e műfajt kultiválni. Már e tényen is érzik a zsidó sors végzetessége. Josefus mindenekelőtt rámutat a zsidó nép ősiségére; már a legrégibb történetírók említik. Fontos megállapítás volt ez, mert a vád a zsidó nép jött-mentségét hangoztatta s a történelmi életnek, szereplésnek késői kezdete lefokozás számba ment. Josefus kérekedés nélkül, de jogos történelmi öntudatossággal védi és tárja föl a zsidó nép kultúrtörténeti érdemeit. Tárgyilagos és meggyőző,

midőn a mózesi törvények kiválóságát, erkölcsi fölényességét jellemzi, hogy a Tórában mily ragyogó az emberbecsülés szelleme: emberséges, igazságos az idegennel szemben is. Ez a méltó válasza az amixiát, mizanthrópiát emlegetők gyanúsításaira. Vitázó ügyességét s széleskörű tudását egyaránt dicséri, midőn ráolvassa a hellén kultúrgőgre, hogy Lykurgos és Solon eltörpülnek Mózes törvényhozói nagyságához képest; még a „törvény“ szót sem ismerik. A „Contra Apionem“ azért is nagybecsű, mert tájékoztat oly nem-zsidó művekről is, melyekről csak a fölhasználta szemelvények révén bírunk tudomással. Apológiáját s az Antiquitatest a 6. században fordították latinra. A zsidó apologétika szívesen választotta a pseudepigrafikus formát is: felvonultat régi pogány tekintélyeket a zsidóság dicsőítésére. Hozzájárul a propaganda-cél is: híveket szerezni a monotheizmusnak. Lázasan sürgetik a pogányok megtérését, hogy siessenek az egyistenhit oltalmába, hogy ők is részeseivé legyenek a messiási üdvnek. A görög vallástörténetből ismert jósnők, a *Sybillák 14 könyve* ál-orákulumok tömkelege, misztikus jövődöléseknek pogány, zsidó s keresztény elemekből összegyúrt káosza. A harmadik könyv (c. Kr. e. 140) biztosan zsidó eredetű s lényegében a negyedik is; irtó háborúk, természeti csapások, istenítélet, a legsötétebb Kassandra-jóslatok be fognak teljesedni, hogy a bálványimádás s az erkölcsi romlottság enyészetéből megépüljön egy szebb világ. A pseudepigrfiák legkiáltóbb bizarrsága sem tudta kételkedővé tenni az ó-kori olvasót az ilyen irodalmi hamisítások iránt. Föl se tűnik neki, hogy például Aeschylos, Sophokles, Euripides, Orpheus, Hesiodos, Homeros, Linos és a vígjátékirók, mint Philemon, Menander, Diphilos az Egyistent, a szombatot és a zsidó etikát magasztalják, vagy Phokylides és Menander gnomológiája mintegy visszhangozza a Példabeszédek és Szirach könyvét s merő panegyrikum a zsidóságra.

A hellenista zsidóság reprezentatív man-je, legnagyobb kultúrtörténeti alakja *alexandriai Philo* (szül. Kr. e. 20—10 közt). Apologéta volt ő is. Nemcsak avval, hogy üldözött népe jogaiért sikra szállt Caligula császárnál,¹⁸⁾ hanem a bölcséleti megigazo-

lásnak szellemtörténeti piedesztáljára emelte a zsidóságot, hogy elnémitson gúnyt, kicsinylést. A Tóra minden filozófiai fejlődésnek ősforrása. A görög tanok belőle erednek. Socrates a Moyse edoctus — mondja Philo egész komolyan: Sokrates Mózesről tanult. Philo szentírása a stoicizmus és platonizmus héberül írt törvénykönyve. Philo egyénisége: a zsidó vallású görög. A görög nyelvei *hémelera dialektosz*, „a mi nyelvünknek“ nevezi s a görögül nem beszélő zsidókat „barbároknak“⁴⁴. Oly megtestesítője a korabeli műveltségnek, a görög kultúrának, hogy például alexandriai Kelemen (Strom. II. 19. 100.) „pythagoreusnak“ mondja.^{1*1}) Még feltűnőbb Plato hatása. Philo a „második, vagy a zsidó Plato“, hogy szólássá lett — mint Jeromos említi — „vagy Plato philonizál, vagy Philo · platonizál“. Plato „a legszentebb“ neki s az ó-kor bölcsei „szent gyülekezel“. A Tórának a görög tudománnyal s bölcsélettel való összehangolásai elvégzi a legkalandosabb allegorizálással. Ez a varázseszköz, melynek számára nincs lehetetlenség. Így védték meg a sloikusok is a népvallást a mítosz racionalizáló képletezésével. Philo bibliája nem más, mint a görög bölcsészet, lélek- és erkölcstan allegorikus költeménye. Ha igazság nincs is, de lelemény és szellemesség van e módszerben, mely dívott a palesztinai exegézisben is s nem maradi hatás nélkül Philóra. Ő maga is inkább exegéta. Műveinek formája a szentírásmagyarázat. 1. *A kérdések és feleletek* a Genesis és Exodus könyvének egyes részeit fejtegetik. *A szent törvények allegóriája* Genesis-kommentár a szöveg nyomán s önálló címek alatt. (A chérühokról és tűzkardról. Kájin és Ábel áldozatai stb.) Ugyancsak a Genesis könyvével párhuzamosan egész sora a különálló értekezéseknek. (Az őriások. A földmivelés. A részegség. A józanság. A nyelvek összekeveredése. Ábrahám vándorlása stb.) Harmadik főművében a mózesi törvényeket méltatja. Aztán a biblia nagy embereinek életrajzában úgy értelmezi őket, mini erkölcsi eszmék s lelki tulajdonságok megszemélyesítőit. Látnivaló, hogy mindenütt a szentírás pozitív tartalmának feloldása, elpárolgotatása. Ez őt nem nyugtalanítja, mert a szószerinti jelentéssel írható) szemben az átvitt értelem az igazi, az észszerű (prosz

dianoian); amaz eltakarja ezt, mintha a lelket a test. Kivált az Istennek emberi hasonlóságot tulajdonító szentírási kifejezéseket képletezi, mert Isten minden tulajdonságtól ment (apoiosz). Az ő magasztossága kizárja a földi világgal való közvetlen érintkezést. Ezért Philo hyposztazálja, megszemélyesíti az isteni erőket, melyek Istenben léteznek, de mégsem azonosak vele. A közvetítő isteni erők összességét logosz-nak nevezi, amely fogalom Herakleitostól ered s a stoikusok tovább fejlesztették; az anyagi létet átjáró világ-lelket értették alatta. A logosz, mint Isten szavának perszifikációja, mégis a zsidóságban gyökeredző képzet. A Genezisen alapszik „*És monda Isten . . .*“ Az aram fordítás, a targum Isten helyett mindig a *mémrát*. Isten „szavát“ szerepelteti cselekvő lénynek. Igaz, hogy Philo személyiséget tulajdonít neki s azt is mondja az isteni szóról, hogy az istenség „elsősülött fia“, vagy „isten s második isten“, de ez képletesség; csak a keresztény dogmatika érzékíti meg s tette azt a háromság második tagjává. Philo, meg a tőle függő János apostol logosz-a és Herakleitos, a Stoa, Epiktét s Marc Aurél logosz-a közt csak a név közös, de nincs tartalmi egyezés.¹⁷⁾ Philo nézetei behatoltak a midrásba, sőt az arab-zsidó irodalomba is. Gabiról. Juda Halévi, Majmúni s a karaitáknál kimutatható a hatása és — csodálatos — a nevét csak Azarja dei Rossi (16. század) említi először.¹⁸⁾

A stoikus filozófiának uralkodó eszméi: a lélek praeezisztenciája's hogy a test a lélek börtöne; hogy az etikának célja megölni a test érzékiségét, állatias szenvedélyeit az erkölcsi tökéletesedés érdekében — mind e tanok föllelhetők Philonál hamisítatlan görögségökben. Valami kultúrtörténeti alchymia volt ez. hogy a képletezés lombikjában a zsidó theológia anyagából görög filozofémákat teremtsen. A vallásnak ez a szellemibb formája a kornak általános művelődési iránya volt. A néphitnek filozófiai eszmékké való finomítását a görögöknél a Stoa és Poseidonios végezte, a rómaiaknál Varró.¹⁹⁾ Metafizikai s pszichológiai elvonások lesznek Philonál is a törvényekből, de azért hangsúlyozza a törvény betűjének maradandó érvényét: kötelező az, míg „a nap. a hold, az ég, a föld fennáll“. (Vita Mos. II. 14.) E mondással pár

huzamos helyek (Mát. 5. 18. Luk. 16. 17.) bizonyítják, hogy régi, szilárd elv lehetett a vallási racionalizmus keretében a külsőséges vallási teendők, szertartások sértetlenül hagyása.²⁰⁾ Philo allegorizálása a stoikusokat utánozza, kik így mentették meg Homeros s Hesiodos mítoszait s istenalakjait. Misztikus vallásos élményei pedig, az istenséggel való egyesülésig fokozódó fölemelkedés (inspiratio) — Poseidonios iránya.²¹⁾ De minden képletezése csak elmélet. Mert a gyakorlatban Philo lelkes, pozitív zsidó volt; ismerte és követte a palesztinai haláchát, az „ezernyi Íratlan szokást és törvényt“. A „patróaparadoszisz“ az, „elődök hagyománya“ minden kritika fölött áll. A racionalizált, filozófiai vallás mellett a néphitnek a hagyományosság címén való megtűrése s elfogadása szintén a kornak szellemi képéhez tartozott. Epikur szerint a népi vallás csődje sem zárja ki „az apák vallásának“ figyelembe vevését (kata to patrion).²²⁾ Hasonlóan a szkeptikusok népvallás elleni támadása megbékül a — tradícióval, mint ezt Cotta pontifex Cicerónál kifejezi: *opiniones quas a maioribus accepimus . . . mihi enim unum sat erat, ita nobis maiores nostros tradidisse: a véleményeket illetőleg, melyeket elődeinktől átvettünk, nekem elég volt az az egy, hogy az elődeink így hagyták reánk.* (De nat. deor. III. 2.)²³⁾ A patróa paradoszisz, az elődök hagyománya: mintegy archimedesi pont nemcsak Philo, hanem a zsidóság számára is, melyen állva úgy érezte mind a kettő, hogy sarkaiból kiforgathatja a vallási kételynek s hitetlenségnek egész világát. A hagyomány szuverén valami a zsidóságban, önmagában való érlek; létjoga ép az, hogy — hagyomány. A tradíció a zsidóság lényege, lelke. A zsidóságnak történeti összeforrasztó ja volt. A zsidó szellem kultúrválságának örvénye fölött hidat ver a kegyelet. A zsidó intellektualizmus legcsodásabb képessége a múlttal való közösség érzése és a benne való felolvadás, a történeti öntudat, a hagyományosság. Ezen épült föl a zsidóság egyénisége, egész fejlődése: a törvénytudók nemzedékről nemzedékre szálló tanításain.

HATODIK FEJEZET.

A zsidó népiség védelme. A szóbeli tan.

1. A hagyományos irodalom lélektana s fejlődése.

A zsidó állam elpusztult, de nem a zsidóság. Történeti életmentés volt, midőn a békepárti R. Jóchanan b. Zakkáj engedélyt kapott a császártól, hogy Jabneban (Jamnia) iskolát alapítson. A Tórának örök kutatása s az ebből levezetett vallási törvény ihalácha) kiépítése s az egész nemzeti életnek a haláchába való beleillesztése tartotta meg a zsidóságot zsidónak. Tóramagyarázás azelőtt is volt. Az írástudó-pap, Ezra kezdte; utódai folytatták, azért is nevezik a rákövetkező korszakot az írástudók (szófrim) korának. De 70 után, a kultusz és a hierarchia megszűntével egyeduralomra jut s mind mélyebb s szerteágazóbb lesz a tóratanulás. Mesterei a farizeusok, kik a szaddukeus papság szerepének elmúltával mindinkább nőnek tekintélyben, befolyásban, érvényesülésben. A szent szöveg buvárlása körüli példátlan buzgalmat a nép hódolata veszi körül: ők a vallási vezérei, parancsolói, törvényhozói. Ők, a nem ritkán nyomorgó „bölcsek“ (cháchá-mim),¹⁾ a szellemi arisztokrácia, a legfelsőbb társadalmi rangosztály, ami becsületére válik a zsidó gondolkodásnak. Hivatásuk jelentőségét, értékelését megvilágítja az ilyen mondás, hogy a tóratudós tisztelete hasonló legyen az Isten félelméhez (Ábót IV. 12.) s előbbre való az apáénál. (Kerit. VI. 9. Báb. mecz. II. 11. V. ö. Máté 23. 6—7.) Ez az istenítés korántsem az osztályérdek alátámasztása, önzetlenségök páratlan a hatalmi szereplések történetében, mert nem kísérti őket a szent ismeretek monopolizálása,

hogy mint a vallási tudomány egyedüli birtokosai kasztszerű, kizárólagos fölényt s jogkört biztosítsanak magoknak, hanem minden igyekvők a tóranulmány demokratizálása, hogy minél több tanítványt (tálmid cháchám) neveljenek. A vallási művelődés mindjobban felkarolt, kötelező életfeladattá lesz. A vallási tudnivalók és teendők folyton szaporodnak. Miből fakadt a törvényeknek ez az egyre halmozódó tömege, a soha meg nem álló halácha-fejlesztés, mely valóságos szentírásmagyarázati konvergencia, az isteni szónak, betűnek végtelen függvénysora? Ismernünk kell az ó-kori vallásosság lélektanát, mely megfelel a kérdésre. Az írástudók a szent szöveget, ép az isteni jellege tudatában, mintegy mágikus erejű szubsztrátumnak tekintették, mely túl a szószerinti adottságon, az isteni parancsoknak, intencióknak ki-meríthetetlen gazdagságát rejtí magában. Ez a meggyőződés mozgatta s éltette fáradhatatlan munka jókat: a totalitás-keresés, hogy napfényre hozzák a szent szöveg burkolt, belső tartalmának egészét, vagy amennyit lehet, mert a maradéktalan kiaknázás a dolog természeténél fogva nem sikerülhet. Ép ezért állandó félelem is hajtotta a nyugtalan fürkészést, nehogy véletlenül elhanyagoljanak, teljesítetlenül hagyjanak egy rendelkezést a meg nem találás miatt, mert az ilyen mulasztás, vétkezés akaratlansága nem mentés. És ez a különbség a profán és vallási kódex közt. Amannak világa, a régi görög bölcsek metafizikai elvéhez hasonlóan: *to on*, a létezés, a meglévő; emezé: *to gignomenon*, a keletkezés, az örök mozgásban levés. Amaz a befejezettség, mely csak annyit mond, amennyit ír; emez sokkal többet; az olvasható szöveg csak paránya a mondanivalójának, mert minden betű mögött végtelenségek lappanganak. Ezeknek föltárása tette a halácha-termelő szentírásmagyarázatot perpetuum mobilévé. S ezért mondták, hogy aki a haláchát följegyzí, mintha elégetné a Tórát, mert a megrögzítés azt a hitet keltheti, hogy a szentírási szóban meghúzódó sokféle isteni utalás s ratio legis már föl van derítve s így elernyeszti, fölöslegessé teszi a kutatást: mintha elégetné, megsemmisítené a Tórát.

A talmud bölcsek nagy vallási megnyugvása e lázasan hajszott

isteni intenciók valamelyikére való rábukkanás. Még egy-egy külsőség, például a betű szokatlan nagysága, vagy formája is valami misztikus tartalmi célzatosságot sejtet velők. Az ő torkukból is a „sechina (Isten szelleme) szól“ — mint Mózesről beszéli a Zóhar könyve; ők a haláchát nem mesterkedtek bele a Tórába, hanem kihozták belőle, mint a szent szöveg mágikus leplével betakart s fölfedésre váró endogén termékét. Michelangelo joggal dicsekedhetett „in pietra od in candido foglio che nulla ha dentro, et evvi ci cho'io voglio!“ hogy „e lapba, vagy kőbe nem kerülhet bele más tartalom, csak amit én beleviszek“ — a nagy misztikusok művészete ép az ellenkezője: hogy nem önmagokat adják, egyéniségüket, hanem alkotásaik az isteni szó szerencsésen meglátott értelmének tolmácsai. Ez a hit, ez a felfogás teremtette meg a szentírásmagyarázat s a dialektika misztikus művészeinek, az írástudóknak s talmudbölcseknek produktumát, a szóbeli tant, ezernyi ezer szabványával, melynek rajongó s eszményiséggel teljes tanulmánya nemcsak az isteni parancsok lehetőleg hiánytalan teljesítéséért való totalitás-keresés volt, hanem a zsidó öntudatnak, népiségnek mementója is. Már az Ezra-Nechemja korabeli zsidóságnak történeti vonása a „Sonderzug“, az „országok (pogány) népeitől“ való elkülönődés. A haláchák temérdek vallási követelménye még jobban elrekeszté a zsidóságot. Ne firtassuk, hogy e rendszernek a kára volt-e több, vagy a haszna, — bizonyos, hogy az államától, a nemzeti lét politikai s anyagi föltételeitől megfosztott népiséget az konzerválta. Az is bizonyos, hogy nem vonta maga után — amint elfogult vallástörténeti írók beállítják — a vallásos értékek nivellálódását, az erkölcsi becslés köréből jogi szempontok alá siklását, hogy egyre megy: szertartások valami ilyen aprósága, vagy „szeresd felebarátodat“ — érdem maga a parancs teljesítése, függetlenül a parancs tartalmától.

Egészen más a talmud vallási értéktana. A bölcseket fölháborítja, ha valaki a ceremóniáktól nem látja a morált s a „mellékest lényegnek tartja s a lényegét mellékesnek“. R. Szimláj gondolkozása, hogy a tórának mind a 613 törvényét magában foglalja ez az egyetlen prófétai tanítás, hogy „a jámbor él az ő

hitében“ (Hab. 2. 4.) — nem lehetett többségi véleményé, mert a tömeg számára a forma teszi tudatossá a vallást, nem az eszme. Ez az igazság érvényes mind a vallásokra. Vegyük hozzá azt is, hogy az elnyomás és üldözés miatt a zsidóság életének uralkodó hangulata lett a vallási s népi birtokállományának féltése s e fenyegetettségnek oltalmat jelentett az obszervanciáknak s a talmudnak folytonos művelése, fejlesztése. Történeti egyéniségének oltalmazására — úgy érezte — egyetlen mód a vallási sajátosságának kiélése, a lépten-nyomon rá való emlékezés s ezt az obszervanciák szállatták a lelkére. A végtelenbe nőtt halácha a zsidónak nemcsak vallásosság, hanem történelmi erő is: népiségének hordozója. A zsidó intranzigens s örökké aggódó törvényhűségének, az obszervanciákon csüggeségének alapmotívuma a messiási remény volt; hogy a temérdek szabvány örvendő teljesítése előbb-utóbb megérleli számára a messiási üdvöt, mint jól megérdemelt kárpótlást és jutalmat. A külsőséges haláchák optikai csalódásra vezetnek, hogy a zsidóság pusztán formalizmus, pedig dehogy is hiányzott a zsidóság életéből az etnikum. Nagyon is élte, példásan, mint vallásának lényegét. Csakhogy az erkölcsi elem a vallásoknak többé-kevésbé rokon, egyező anyaga, az általános emberi; az obszervancia pedig a zsidó specifikum, mely époly isteni szankcióval bír, mint az erkölcsi törvény, de egyúttal ébren tartja a zsidóban az ősi nibdal-szellemet, hogy vallásilag másnak akarja tudni s látni magát, mint a többiek. Az ethika mindennekfölött áll, de a vallások genus proximuma lévén, nem szolgálhat elkülönzésre, a vallási keveredés távoltartására, csak a halácha s a népszokás.

2. A talmudbölcssek.

Az írástudókról (szófrim) kevés adatunk van. Legelőször szóchoi Antigonus említetik. (A Kr. e. 3. század végén s a 2. század elején.) A tóramagyarázat eredményeinek s a már divó szokásjognak törvénné szentesítése volt e bölcsek munkája, de a haláchákat nem írták föl, hanem szájhagyományként juttatták egyik nemzedékről a másra; ezért szóbeli tan. A tanulás lényege az

anyag folytonos ismételése, hogy bevésođjék az emlékezetbe. Az „ismételés“ szynonimája a tanulásnak s aki evvel a módszerrel tanítja a haláchát, az a *sóneh* (aramul: tanná), a tanító. A régiek közt leghíresebb Hillél és Sammáj. Amaz az enyhébb vallástörvényi álláspont embere, emez a szigorításé. Hillél csupa türelmesség s emberszeretet. Egy áttérni akaró pogánynak a zsidóság ismeretét abban foglalta össze, hogy „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat“ — ami úgy értendő, hogy „ami neked gyűlöletes, felebarátodnak se tedd“. (Sabb. 31a.)²⁾ Haláchikus döntése figyelemmel van az élet szükségességeire. Nevezetes példája a proszbol-intézmény (proszbolé v. prosz boulén. Sebiit X. 3.) A Tóra törvénye szerint minden hetedik évben (semitta) el kellett engedni az adósok tartozását. Hogy a hitelezőket kár ne érje s a szegényeket tovább is részesítsék hitelben, erre való volt a „proszbolé Az élet követelményeit még a szigorú Sammáj is tekintetbe vette: egy város ostromát a szombat miatt nem kell félbeszakítani. (Sabb. 19a.) Hillél után egész sora a szóbeli tan jelesebbnél jelesebb nagyjainak. 1. Gamliél, Pál apostol tanítója, aki — az evangélium elbeszélése szerint — a szynedrionban szót emelt az apostolok báilitatlanságáért. A már említett R. Jovhanan köréhez tartozott R. Chanina, a papok felügyelője. Arra buzdít, hogy „imádkozz az állam jólétéért, mert ha nem volna, egyik ember a másikat elevenen nyelné el“. Jósze Hakóhén gyönyörű tanítása: „Felebarátod vagyona legyen előtted oly nagyraeasült, mint a magadé; dolgozz a szent tanért, mert nem jutsz hozzá örökségkép; mind a tetteid Isten nevében valók legyenek“. Jóchanan utóda a jabnei iskola vezetésében II. Gamliél (az 1. század végén s a 2. század elején). Jártas a görög műveltségben s a csillagászatban. A Hillél—Sammáj-ellentéteket a szynedrionban döntésre viszi s e szankciót kötelezővé teszi, hogy fentartsa a zsidóság szellemi egységét. Erőszakoskodása miatt megfosztották a szynedrion elnökségétől, bár nagy érdemei voltak; igyekezett ellensúlyozni a keresztények propagandáját is. Leghíresebb kortársai R. Eliezer b. Hyrkanos és R. Józua b. Chananja. Az előbbinek fenkölt mondása: „Tartsd tiszteletben felebarátod becsületét, mint a magadét; ne légy köny-

ilyen haragvó s térj meg halálod előtt egy nappal“. R. Józua Be-kiinben tanított. Ügyesen vitatkozott pogányokkal s keresztényekkel s párbeszédet folytat Hadrianus császárral. Bölcs szava megszívlelni való, hogy az irigység, az érzékiség s az embergyűlölet kiragadják az embert a világból. Rámutat a társadalmi szellem, a közélet hibáira, hogy legsúlyosabb csapás a jámborok, kik rosszkor alkalmazzák jámborságukat; a gonoszok, kik ravaszul elrejtik a rosszaságukat; a szenteskedő nők s a kétszínűek. Valószínűleg az ő tanítványa volt R. Jismáel b. Elisa, aki Kefar-Azizban (Dél-Palesztina) működött. Fontos alkotása, hogy Húiéinek hét módszertani szabályát tizenháromra bővíté, ami által fokozta a halácha-tanulmány rendszerességét. R. Akiba b. József, aki Bené-Berakban alapított iskolát, tette az első lépést a halácha összefoglalására. Mestere az exegézisnek, aki a Tóra minden „tövisére“ haláchák tömegét aggatja. Vértanúságot szenvedett a Bar Kochba-féle szabadságharc idején s joggal mondták róla, hogy halálával a Tóra karjai elerőtlenedtek s a bölcsesség forrásai bezárultak. Szebbnél szebb tanítások: Akit az emberek kedvelnek, azt az Isten is kedveli; akit nem kedvelnek, azt az Isten se szereti. Tekintsd a szombatot — az étkezés szempontjából — köznapnak, csak ne szorulj az emberek segítségére. A szentírás Izraelt madárhoz hasonlítja, mely szárnyak nélkül nem repülhet; Izraelnek szárnyai a tudósok. Akiba után R. Méir folytatta a haláchikus anyag rendezését. E két tannának gyűjteményén alapszik R. Júda Hannászi misnája (Kr. u. 220 körül), mely szinte kanonikus rangra emelkedett. Hat „rendre“ (főrés, héberül: sissá szedá-i'-im). osztották, amely szavak kezdőbetűivel sasz-nak nevezik az egész talmudot. A misna a zsidó vallási és polgári törvények kódexe.³⁾ Három változatát ismerjük: a misna-kiadásokban (ed. pr. 1492) s a palesztinai és babylóni talmudban. A hat rend: 1. Zeráim (vetések), a mezőgazdasági törvények. 2. Móéd (ünnepek), a szombat és ünnepek törvényei. 3. Násim (asszonyok), a házasságjog. 4. Nezikin (károk), a magán- és büntetőjog. 5. Kodósim (szentségek), az áldozati kultusz s a szentség törvényeiről. 6. Tohorót (tisztaságok; eufemisztikus cím), a levitikus tisztátlanság ese-

tei. Mindegyik rend szakaszokból, traktátusokból áll (maszechet, textus); ezek fejezetekre (perek) oszlanak s a fejezetek misnákra. A traktátusok száma 63, a fejezeteké 523—525. A Júda Hannászi misnájából kimaradt s a talmudban szétszórtnál található gyűjtemény a borajta, vagy héberül: misná chicáná, a „külső misná”. Hasonló a tószefta (toldalék), mely szintén a Júda Hannászi misnájából künnrekedt haláchákat foglalja össze. A misna nyelvezete a rabbinikus vagy új-héber, mely továbbfejleszti a bibliai szókinccset, újabb formákkal gazdagítja s népies aram s perzsa, latin, görög szavakkal vegyíti.

A misna mindegyik halácháját a bölcsek megvitatták s az anyagot szintén szájhagyományként művelik. E diszkussziók összességét gemarának hívják: befejezés, tökéletesbítés. A későbbi szóhasználat szerint = tradíció, tanulmány.⁴⁾ Eredetileg a misnát elemző s továbbfejlesztő kazuisztikus vitákat együttesen talmudnak⁵⁾ nevezték, de az általános szójárás szerint a misnát és gemarát közösen jelöli. A gemarában szereplő bölcsek az amórák (előadók, beszélők).

Az első nevezetes palesztinai amóra Chanina b. Chámá Sephorisban (c. 180—260), „Három bűnös lakol úgymond — keservesen: aki másnak családi életét feldúlja, aki felebarátját nyilvánosan megszégyeníti s szidalmazza; a jelentéktelen ember üdvözlését se vesd meg.” A szintén Sephorisban működő Jannáj rászólt egy alamizsnát osztogatóra: „Jobb lett volna, ha nem adsz, semhogymegszégyenítsd”. Kortársaik voltak a Babilóniából bevándorolt Ghijjának fiai, Júda és Chizkija. Hosája Caesareában (a 3. század közepén) érintkezik a híres egyházatyával, Origenesszel. Júda Hannászi tanítványai közé számította magát a legnagyobb palesztinai amóra, R. Jóchanan b. Nappácha (a kovács fia), ki eleinte Sephorisban s később Tiberiásban tanított. A palesztinai talmud főbb részeiben e tiberiási iskola hagyományaira megy vissza. Jóchanan is, mint a tanítója, Chanina, orvos volt. Azt tanította, hogy az egészség ápolását nem szabad elhanyagolni fukarságból. A ruhát tisztességnak nevezte. Erkölcsi felfogásának jellemzésére, melyhez hasonló a többieké is, idézzük:

Aki társától csak egy fillért is rabol, mintha életét rabolta volna el. Aki csak tanul, de az elméletet nem gyakorolja, annak jobb lett volna meg sem születnie. Nyakára hág a vagyonának, aki lenruhákba öltözik s üvegedényt használ (fényűző) s nem tartja szemmel a munkásait. Egyik legkiválóbb tagja lett a tibériási iskolának Jóchanan sógora, a rendkívüli erejéről híres R. Simon b. Lákis. aki ifjúkorában cirkuszi bajvívó volt. Gaesareában élt Abbáhú, aki sokat és sikeresen folytat vallási eszmecserét a keresztényekkel s a vitázás érdekében megtanult görögül. Jóchanan halála (279) után a tibériási iskola Ammi, Asszi és Chijja b. Abba vezetése alá került. A babylóniai származású Zeirának követésre méltó pedagógiai elve, hogy ne ígérjünk a gyermeknek olyasmit, amit meg nem adunk, mert hazudozásra szoktatjuk. Zeira után Jóna és Jószé voltak a tibériási iskolafők.

A mind mostohább történeti viszonyok végzetessé válnak a palesztinai amórák tevékenységére. Konstantinus császár (327—330) száműzi a talmudbölcseket, akik Babylóniába vándorolnak. A tibériási iskola megszűnik. Ekkortájt fejeződött be a palesztinai gemára,⁶⁾ mely hiányosan maradt ránk; csak az első négy szederre terjed ki s ez sem teljes. Pedig ez eredetileg nagyobb volt, mint a babylóni; de sok része elveszett az üldözések és hányattatások közt, meg a babylóni túlsúlyra jutott tanulmánya háttérbe szorította.

Szólnunk kell még itt a midrásról, melynek legrégibb termékei a tannak korából valók. A midras szó alapjelentése: kutatás, tudniillik a bibliai vers értelmének fürkészése. Később magát az irodalmi művel jelentette, melynek tartalma a zsinagógai és iskolai előadásokból képződött. A midrás kétféle: haláchikus, mely a szentírás törvényi- és haggádikus,⁷⁾ mely a történeti és vallás-erkölcsi részeit magyarázza. A haláchikus midras inkább az iskolában járta, a haggáda az imaházban is. A nép nagyon szerette s épült a színes, költői elmélkedéseken, példázatokon, a szellemes, megkapó, bölcs mondásokon, a bibliai versekkel dúsan s leleményesen átszőtt erkölcsi oktatáson. Agáda, a hagyományos irodalomnak ez a poétikus eleme bőven akad a talmudban, de önálló

művekké csak az amórák korában, vagy még későbbi időben alakul.

A tannaitikus midrasok túlnyomóan haláchikus jellegűek, agádával is tarkítva. Ilyen a Mechilta, mely Mózes II. könyvét magyarázza. (12—35. 3. verséig.) Arameus címe = módszertani szabályok, tudniillik R. Jismáel iskolájának hagyományaiból merít, kinek hermeneutikai törvényeire céloz, bár az Exodushoz van R. Akiba iskolájából eredő midras is. A Szifra, vagy Tórát Kóhánim (A papok tana), mely Akiba iskolájának terméke, Mózes iii. könyvével foglalkozik s legnagyobb része kultusztörvények (ezért: A papok tana). Végül a Szifré (könyvek) nevű haláchikus midras Mózes IV. és V. könyvére vonatkozik; az előbbinek fejtegetése inkább Jismáel iskolájához fűződik, az utóbbié Akiba-tradíciókhoz.

Végző elemzésben az egész hagyományos irodalom — midras, mert alapja és módszere a szentírásmagyarázat. Még a targum⁸⁾ is, a bibliának aram fordítása, mely azért kellett, hogy az arámul beszélő nép megértse a Tóra tartalmát — részben kommentár: későbbi törvényeket, vallási s erkölcsi eszméket belemagyaráz a szövegbe. Körülírásokat ad a költői részekhez s az anthropomorfizmusokat (az Istennek emberi alakot tulajdonító szentírási kifejezéseket) eltüntet, átvitt értelemben veszi; a haláchikus s agádikus midrasra emlékeztet számos helyén. Mózes öt könyvéhez három aram fordítás van: 1. az Onkeloszé; 2. a Pszeudo-Jonatán b. Uziélé; 3. a töredékes jeruzsálemi targum. Az Onkelosz-név fikció, mely a pontos és kedvelt görög fordítás szerzője, Akylas (Aquila) nevének keleti aram formája. Az aram fordítás hűségét, megbízhatóságát az Övéhez hasonlították s nevével jelölték — elismerésből. Babylóniában készült a Kr. u. 3. században. A Jónatán-féle pentateuchtargum pseudonym s Palesztinában keletkezett, mert nyelve a nyugati aram. Fordítás helyett szinez; valóságos agáda. A töredékes jeruzsálemi targumból merít mindkettő. Prófétai targumunk a 4. században élt jeles babylóni amóra, R. József tanításaival függ össze. A hagiografák targuma — palesztinai származású s különböző időkből való.

Még le sem áldozott Palesztina napja, már fölkelte Babylóniáé, ahol a sanyargatott júdeai zsidóság menedéket talált. Történeti dátum a Kr. u. 219. év. Akkor alapította Júda Hannászi tanítványa, Ráb, a szárai iskolát. A zsidók már azelőtt is szívesen húzódtak Babylóniába; az Arsacidák barátságos uralma alatt jól érezték magukat. A gazdasági viszonyok is kedvezőek voltak. Babylóniában virágzott a földművelés s a zsidók ősidők óta evvel foglalkoztak. Babylóniában „eső nélkül is arattak”, mondja a talmud (Táán. 10a.), tudniillik a folyamok és csatornák miatt nem szorult esőre, úgyhogy a bőjtöket (szárazság miatt) ott nem tartották. (Pesz. 54b.) Legfejlettebb volt a kendertermelés. Az ipar is virágzott: szövés, festés, kosárfonás. Babylóniában olcsóbb volt a föld, mint Palesztinában (Báb. bát. 12a), csak rengeteg föld- és fejadó nehezedett a birtokosra s bérlőre: a hozadék egyhatodát egyharmadát oda kellett fizetniök.⁰⁾ A kereskedő nagy vagyont szerzett, pazar jólétnek örvendett, de a túlnyomó többség kitart a földművelés mellett. Ráb azt mondta fiainak, hogy inkább egy darabka föld, mint egy nagy árúraktár. (Pesz. 113a.) De azért a szegény parasztok, iparosok, munkások boldogok voltak igénytelenségükben. Nem üldözték őket, szabadon élhettek vallásuknak s ebben telt legfőbb örömük. Ünnepekkor összesereglenek — a nők is — a nagyobb városokba (Kidd. 81a.), vagy az exilarcha, a zsidók magasrangú állami képviselőjének székhelyére. A délelőtt a tanítás s az istentiszteleté, délután vigasság, tánc. (Béc. 30a.) Kivált szukkótkor: ünnepi gyülekezetekben az előkelő méltóságok, sőt a perzsa királyok is részt vettek. (Szukk. 53a.) A pogányokat fésztelenül látogatják; benső barátság az áramokkal, perzsákkal és arabokkal. (Szanh. 96a.) Az elzárkózás korántsem veleszületett vonása, jellege a zsidó természetnek; a környezeten múlt. Az üzleti és társadalmi együttélés magyarázza, hogy a Kr. u. három évszázadban sok prozelyta volt Babylóniában. (Kidd. 73a.) Pogányok a zsidókkal együtt zarándokolnak Jeruzsálemben s ott áldozatot mutatnak be. (Pesz. 3b.) Arabok gyertyát ajándékoznak a zsidó istentisztelethez. (Arách. 6b.) A babylóni zsidóság közéleti érvényesülése ragyogó kifejezésre jut az exilarcha méltóságában.

Ő volt a politikai fő; olyanféle lehetett már annak idején Szinbaluszur és Zerubbábel.¹⁰⁾ A talmudban I. Huna az először említett exilarcha (mh. 189.) Az exilarcha-nemzetség, mely férfiágon dávidi származással dicsekedhetett, e révén nagyobb tekintéllyel bírt, mint a nászi családja, melyben csupán a nők képviselték a királyi rokonságot. De vallási kérdésekben a nászi fölötte állt az exilarchának. (Pesz. 51a.) Az exilarcha királyi hivatalnok volt, a rangsorban a negyedik helyen s a „Rabbáná“ (urunk) cím járt neki. Az adók pontos beszolgáltatása nem tartozott a tisztehez, hanem — legalább a talmud korában — a községi hivatalnokok végezték, élükön a tudósokkal. (Báb. bát. 8a.)¹¹⁾ Nagy birtok és szolgasereg ura volt az exilarcha; fényes udvartartás vette körül. Keleti fejedelmek módjára, reggel s este zene a házában. (Gitt. 7a.) Korlátlanul uralkodik a népen. A templomban, mint a királynak, üléséhez viszik a Tórát. (Jer. Szót. VII. 6.) Palotája előtt az ügyes-bajos felek tömege (Erub. 59a.), kivált az ünnepi hódolat idején. Erre a célra szolgált később a külön hódolati szombat.¹²⁾

Az exilarcha asztalánál hivatalnokok és tudósok százai (Ber. 50a.), ami általános perzsa szokás; az volt a fizetésök. Az iskolafők voltak első tanácsadói s kidolgozták haláchikus előadását, melyet elmondott az ünnepi gyülekezetben, mint egy „trónbeszédet“.¹³⁾ (Pesz. 115b.) Ezen előadásokat később a szúrai iskolafő tartotta. Ugyanígy az újhold és a szökőév megállapításának igen fontos hatásköre, mely eleinte az exilarcháé volt (Rós Has. 19a.), a 4. században átszállt az iskolafőre. Az elsőség mindinkább a szellemi jogcím felé hajlik. (Szanh. 12a.) Az exilarcha intézte a legfőbb bíraskodást s kinevezte, autorizálta a bírakat. Büntető hatalmi jelvényeit olykor maga előtt vitette; ezek voltak: a kürt (az anatóma kihirdetésénél szerepelt), a bot és a szíj. (Szanh. 7b.) Bírósági tárgyalást tartottak az iskolában is (Gitt. 36a.), mert a talmudbölcsek egyúttal bírák és főbb közigazgatási tisztviselők voltak.

Mesebeszéd, hogy a rabbik sohasem foglalkoztak adminisztrációval s érvényesülésök kizárólag erkölcsi térre, meg a rítus.

a vallási ügyek kezelésére szorítkozott. Nem is szólva Palesztináról, még Babylóniában is, ahol kezdetben a zsidóság kormányzatának aféle dualisztikus jellegét, kettősségét látjuk: exilarcha és iskolafő, politikai és vallási vezérség — ez az utóbbi döntő tényezővé lesz, sőt csakhamar elhomályosítja az előbbit. A rabbinak egykor magától értetődő, a hivatásuk és a helyzet logikájából következő természetes pozíciója, hogy részt vettek s irányító szerepek volt a zsidó élet igazgatásában — kidomborítja a tényt, hogy a zsidóság a népközségi formák közt is első sorban vallási alakulat. A zsidóságban „papi uralom“ ellen hadakozni: a rossz-hiszeműség, vagy a tájékozatlanság donquijotériája. A „rabbi“ nem hierarchikus fogalom. Egészen más, mint hajdan a jeruzsálemi kultusz „papja“.

3. Zsidók és pogányok beiratkozása Babylóniában.

A talmudbölcsek és a perzsa nyelv.

Az exilarchák s iskolafők társadalmi szereplése is nagy jelentőségű. Ápolják s erősítik a zsidó-pogány barátkozás!. (Ber. 46b. Ab. Z. 72a.) Ráb a mágusoktól is tanult (Sabb. 75a.): meg-hittjei közé tartozott Ablat pogány asztrológus. (Sabb. 129a.) Az Arsacidák bukása (226) után rosszra fordul a zsidók helyzete, mert a szasszanidák a fanatikus, tűzimádó papságot juttatják befolyáshoz. „Inkább arab, mint római, de inkább római, mint mágus uralom alatt“ — mondja a talmud. (Sabb. 11a.)¹⁴⁾ Ráb bölcsen alkalmazkodott a korviszonyokhoz s az üldözés miatt például megengedte, hogy a chanukka-gyertya ne a ház előtt égjen, hanem benn a házban. (Sabb. 45a.) Híres ellenfele, Sámuel (160 257), a nehardeai iskolafő, meg akarta szüntetni a pogányok ké szítette olaj használatának tilalmát, aminthogy a pogány világtól való elszigetelődést Babylóniában nem vették oly szigorúan (Ab. Z. 8a.). ami áldásos volt a társadalmi békességre s megértésre. A zsidó sohasem idegenkedett, hanem ellökték a környezetétől. A gettó-szellemet nem a halácha teremte, hanem a történelem. Hiszen látjuk, hogy egy kis napsütéstől is kiserked a társadalmi

együttélés vágya. A babylóni bölcsek a köszöntésben megelőzték a pogányokat, ami Palesztinában tilos volt. (Gitt. 62a.) Sámuelnek a zsidó hűségét s politikai simulékonyságát fennen hirdető s örökre szóló elve: „az államnak törvénye törvény“. (Báb. bát. 50a.) A barátság még melegebbé válik az új dinasztia megalapítója, Ardesir fiának, Sáburnak uralma alatt, aki már a római harcok miatt is igyekezett a zsidókat megnyerni. Sámuel a legbecsültebb bizalmasa (Ber. 56a), aki annyira megy a perzsa-barátságban, hogy midőn a perzsák Mazaka város elfoglalásakor (Kappadókia) az ellenálló zsidók közül sokat megöltek, erre a hírre nem tépte meg ruháját. (Móéd kát. 26a.) Sámuel a tudományokban is jeleskedett, kivált a csillagászatban. Azt hirdette magáról, hogy úgy ismeri az égitestek pályáját, mint Nehardea utcáit. Sábur megengedte neki, hogy a királyi család nevét viselje.¹⁵⁾ A Ráb és Sámuelre következő hét amóra-nemzedékből sok ragyogó nevet sorolhatnánk fel. Júda b. Ezekiel Pumbeditában alapított iskolát, R. Huna Szúrában működött, Rabba b. Abúha Machúzában, Nachman b. Jákob Sakancibban, R. Séset Silhében és R. Chiszda Kafriban tanított. A perzsa-római háborúban a zsidók Sábur pártján, aki győzött is, de a palmyrai Odenát megállítja diadaiútján s bosszút áll a zsidókon. Pápá b. Nazor — valószínűleg Odenát testvére — elpusztítja Nehardeát (259) s így a híres főiskola egy időre megszűnt. Odenátot a rómaiak társ-császárnak tették meg, kinek megöletése után a felesége, Zenobia, uralkodott, de csak hét évig; a hálátlan Róma véget vetett a független zsidó fejedelemségnek.

A nehardeai iskolát újak pótolták. Lelkes buzgalom mindenfelé. A bölcseket különféle kedvezményekkel halmozzák el; még adómentességet is élveznek. (Báb. bát. 8a.) Ráb és Sámuel után R. Huna az első igazi, nagy tekintély (mh. 297), aki alatt Szuráé lett a vezérség. Embernek is kivételes, erkölcsi példakép. Páratlan a jótékonyága. A szegényeknek viharoktól megrongált házait saját költségén fölépítteti s minden étkezés előtt följánlja vendéglátását a rászorulóknak. (Táán. 20b.) I. Sábur halálától II. Sáburig (272—309) a hanyatlás kora. Ellenséges betörések,

melyektől a zsidók is szenvedtek, de a belső életök annál virágzóbb erkölcsi erényekben s a szóbeli tan fejlesztésében, melyet az inség sem tud megbénítani. Ghámá b. Ghaniláj éjjel-nappal kenyeret süttet a szegényeknek (Ber. 54b.) s éjszaka viteti házaik elé a búzát, árpát, hogy ne tudják, kitől való. II. Mar-Ukba exilarcha jár elől példával a tanulásban sa jótevésben. Bár a rettenetes nyomort némelyek a kor vallási lanyhaságának tulajdonítják (Szót. 48a.) a pogányokkal való baráti érintkezés a naiv gondolkodásúaknak szemet szúrhatott — Rabba b. Abbáhu is, aki Ma chúzában tanít, ápolja a nem-zsidók iránti türelmességet. Egész helységek népe jött hozzá, hogy vegye föl a zsidóságba. A talmud szerint (Kidd. 72a.) Machúza zsidóságának nagy része prozelyta volt. Ez is érdekes adat, hogy a zsidóság az ó-korban mily sok idegen népelemet olvasztott magába.

A szúrai iskolát egyelőre túlszárnyalta a pumbeditai, melynek megalapítója, R. Júda, azt tanítá, hogy a jámborság főkövetelménye a társadalmi tisztesség s nem a világkerülő elmélyedésben, benső szemlélődésben, hanem az élet zajlásában kell a szentségnek érvényesülnie. Utóda volt Rabba bar Nachmáni a 4. század első felében, kinek dialektikáját úgy jellemezték, hogy hegyeket tép ki gyökerestől. Abbáj (280—338) és Rába (299—352) vitatkozásai (Havájjót) az elemzésnek, a kazuisztikának művészete. Az előbbinek neve vagy kétezerszer fordul elő a talmudban. A tanulásnak ezt a lendületét a kereszténység győzelmével (312) beállt perzsa nemzeti visszahatás sem tudta elnyomni. II. Sábúr erélyesen támogatja s terjeszti a nemzeti tűzvallást. de kiskorúsága alatt az anyja, Ifra-Hormizd oltalmába veszi a zsidókat s lassan ként megszűnik az üldözés. A látóhatár kiderül s ugyanekkor Júdeában elsötétedik. Diocletianus s Konstantin uralkodnak, brutális türelmetlenség s megroskaszto adóterhek, hogy szülők a tartozásuk miatt kénytelenek a gyermekeiket rabszolgáknak eladni. (Jer. Pesz. 31b.) Tömegesen vándorolnak Babylóniába, hogy Jeromos szerint Palesztina lakossága a 4. század végén a réginek egytizedére olvadt. A perzsa állam szívesen látta e bevándorlást a földművelés elhanyagoltsága miatt, hogy így majd ellen-

súlyozzák a túltengő legelőgazdaságot s állattenyésztést. Palesztinában is a földművelésnek munkaerő híján való pangása okozta, hogy a 3. század végén s a 4. század elején a föld hozadéka a felére süllyedt. (Báb. mec. 105b.)¹⁶) Ép ezért, a legelőgazdaság korlátozására, illetve a földművelés védelmére tiltották meg az aprójószág-tenyésztést.

A zsidók őszintén ragaszkodtak Perzsiához s az állam méltányos volt irántok. A fejadót a munkaképes lakosok száma szerint rótták ki a községekre: a legkisebb adó 4, a legnagyobb 12 dirham. (1 dirham = 70 pfennig.) II. Sábúr tiszteletben tartá a zsidók vallásszabadságát, mint általa Lan a Szasszanidák - II. Jezdegerdig. A babylóni zsidók jó perzsák voltak és örömmel látták volna, ha a perzsa uralom Palesztinára is kiterjed. (Jóm. 10a.) R. József és tanítványa, Rába, figyelemmel gondozzák a perzsaszidó barátkozást; például megengedték a zsidóknak, hogy parázstarlóikat odaadhatják a mágusoknak, melyet a tűz-kultuszhoz kértek. (Szanh. 74b.)¹⁷) Lehetővé tették bizonyos munkák elvégzését szombaton, melyeket a hadsereg ellátására követelt az állam. (Sabb. 1.47b.)

A magasabb politikai szempontoknak a palesztinai bölcsek is deferálnak. Például Jannáj megengedi a kóhénnak a levitikus tisztátlanságot, ha ennek révén láthatja az uralkodót. (Jer. Ber. 6a.) A kóhén R. Chijja b. Abba Tyruszbán a sírokon átlépdelt, hogy láthassa Diocletian us császárt. Ily mélyen gyökeredett a zsidók lelkében az uralkodó személye iránt való loyaltás, akit különben a hellenista gondolkozás félő vallásos tiszteletiei, az emberfölöttiség nimbuszával vett körül. A zsidóság körébe bevitték a perzsa nyelvet. R. József azt kívánta, hogy a zsidók Perzsiában ne beszéljenek aramul, hanem vagy héberül, vagy perzsául (Szót. 49b.) — pedig az aram igen fontos volt a liturgiában s az iskolában. (Előadás után a kaddis. Szanh. 49a.) A műveltségben való asszimilálódás törekvése csak úgy megvolt Babylóniában, mint a görög diaszpórában. Az aramellenesség májszáz évvel előbb fölbukkant Palesztinában is, ott az keresztényellenes irányzat volt, mert az első keresztények minden írott és

szóbeli propagandája aram nyelvű. A babylóni zsidóknál is belejátszott ez az ellenszenv, mert Edessza volt a babylóni aram kereszténység központja. Ezért akarta R. Júda a nép előtt kisebbiteni az aram nyelv tekintélyét s a kultuszban való terjeszkedését megakadályozni ilyenféle mondással, hogy „az angyalok nem értenek aramul“. (Ísabb. 12a.)¹⁸⁾ De tanítványa. R. József nem vitázó célból, hanem a politikai s társadalmi közeledés érdekében ajánlotta a perzsa zsidóknak, hogy az aram nyelv helyett használják a perzsát. Csak az aramellenesség magyarázza, hogy bizonyos költői formákat, melyek a szyreknél már a 4. században előfordulnak (egyes strófáknak egy bibliai vers szavaival való bekeretezése: akrosztichon, hogy a szerző nevének betűi jelezve a sorok, vagy szavak élén), a zsidó költőknél csak a 8. és 9. században találunk.¹⁹⁾

A királyi udvar örült a zsidó tudósok előzékenységének, perzsa-barátságának. Kitüntetésben van részök s rohamosan emelkedik a tekintélyök az exilarcha rovására, aki a 4. században mind inkább háttérbe szorul. Sábúr utódjánál, Jezdegerdnél nem ő, hanem a főiskolák küldöttsége jelenik meg hódolásra. R. Nachman idejében (mh. 320) az exilarcha döntését hozzá főlebbezik. (Báb. kám. 58b.) A szellemi kiválóság nemcsak a zsidóságon belül lesz hatalommá, hanem kifelé is: a zsidó szentírásmagyarázat, midrus hatása erősen érzik a babylóniai szyr egyház irodalmában. A perzsa-római háború kezdetéig (338) a zsidók és keresztények jól megfértek egymással; a közös szenvedés összeterte őket; II. Jezdegerd és fia, Peróz uralmától volt mit eltűnniök. Afraates, a legrégebbi szyr egyházatya Homiliái bizonyítják, hogy a szyr kereszténységnél a 4. században feltűnően érvényesült a zsidó szellemi befolyás.²⁰⁾ A háború végén a keresztények közt nagy zsidógyűlölet, mely Afraates művében is kifejezésre jut. Az oka az lehetett, hogy a perzsák üldözték a keresztényeket, a zsidó válást meg pártolták. E zsidó-rokonszenv érthető, mert a hosszú háborúban a zsidók mindvégig kitartottak a perzsák mellett, ami nyomasztóvá tette a római birodalom zsidóságának helyzetét, a perzsa zsidókét pedig megjavította olyannyira, hogy sok keresz-

tény áttért a zsidóságra. Afraates is panaszkodik a zsidókhoz húzó szerzetesekre.²¹⁾ Nem akarja — úgymond — vitairataival megtéríteni a zsidókat, mert tudja, hogy lehetetlen — csak tanítványait szeretné visszatartani a hitehagyástól. (XIX. hom.) Ennek érdekében indul meg a keresztény vallási vitatkozás. A bölcsek kivételes figyelmet tanúsítanak a meglepően sok prozelyta iránt (Chag. 3a.); Rába megengedte nekik a papi családok leányaival való házasságkötést. (Kidd. 73a.)

A keresztény polémia tok ép a szombat, az étkezési törvények s általában a szertartások ellen irányult, melyeket — veti ellen Afraates — az ősök sem gyakoroltak, mert az ő korukban még nem léteztek.

Talán ezt a támadást akarja meggyöngíteni Rába kijelentése, hogy már Ábrahám is megtartott minden szombati és ünnepi szabványt. (Jóm. 28b.)²²⁾ Ez a vitázás mélyebb bibliatanulmányra kényszeríté a bölcseket, a keresztényeket pedig a haggáda behatóbb megismerésére. Afraates ügyesen alkalmazza a midras-exegézist s talán ép e keresztény szellemű haggáda-magyarázattal szemben hirdetik a kortársai, Abbáj és Rába, hogy a bibliai verset nem szabad kiforgatni természetes jelentéséből. (Jeb. 24a.)²³⁾ II. Sábúr alatt véget ért a huszonötéves római háború, melynek során sok örmény zsidó telepedett az országba, ahol új iparágakat is meghonosítottak. Anyagi virágzás indul meg, de szellemi téren hanyatlás: asztrológia, kuruzslás divatja, bár a régebbi bölcsek megtiltották a „kaldeusok“ kérdezését. (Pesz. 113b.) Voltak azért jeles tudósok is, mint a Machúza örökébe lépett Pumbedita, N ares és Nehardea iskolafői. A 4. század utolsó pár évtizedében még háborítatlan a zsidó élet; I. Jezdegerd tovább kegyeli őket.²⁴⁾ Uralmának tizennyolc éve az utolsó fénypont a babylóni zsidók történetében a Szasszanidák alatt. A bölcsek bejáratosak az udvarnál, kivált Huna b. Nátán. (Zeb. 19a.) A szellemi fölényesség mind több diszt s elismerést szerez; R. Asi ünnepi előadásait az exilarcha is fölkeresi, kinek tudatlan kegyencei legföljebb az adminisztrációban próbálkoznak, melynek összegyűjtött szabályait megtanulják. Ép ezért Mar-Zutra kikel azon bölcsek ellen, kik

mint közigazgatási szakértők a laikusokat a községkormányzat szabályaira tanítják. (Sabb. 139a.) Még a bürokratikus ügyvezetésnek is a talmudbölcsek voltak egykor a mesterei, kik csodás elfogulatlanságról tesznek bizonyosságot perzsa-barátságukban. R. Asi (357—427) eladja erdőségeit a tűzimádó papság templomainak céljára. (Ned. 62b.) Mar-Jémár és Mar-Zutra vendégül látnak pogányokat még ünnepekkor is. (Béc. 21b.) Vallásos eszmecseréik türelmesek. A talmudbölcsek dicsérik a perzsák erényeit: tisztaságukat, erkölcsi érzéköket, vagy illetudásukat. (Ber. 8a. 46a.) R. Asi egyes perzsa szavakat a héberből próbált levezetni. (Ab. z. 24b.) A zsidó élet hangulata derűs, kivált lakodalmakon, úgyhogy R. Asi és Már b. Abina szándékosan eltörtek drága üvegeket, kissé lehűteni a túlcsapongó kedvet. (Ber. 31a.) Ez az eredete a máig is szokásos csésze- vagy poháréi törésnek lakodalomban.

A társadalmi egyetértés s a vallási türelmesség világa összeomlik nemsokára. II. Jezdegerd (438—457) fanatikus térítéssel zaklatja a zsidóságot. Még a semá-imát is megtiltja, mint a perzsa dualizmus-*) ellenes egyistenvallomást, azért belevették a kedusába, ahol máig is szerepel.²⁵⁾ Peróz idejében (471) véres üldözés, melynek Huna Mari exilarcha is áldozatul esett. A sok gyötrellem miatt a zsidók Mar-Zutra exilarcha vezetése alatt föllázadnak; egy törpe szabad államot szerveznek, mely hét évig fennállt. Ennek előtte is volt hasonló vállalkozás: a pártus II. Artabannak vazallsai, Asináj és Aníáj lakácsok, rövidélelői fejedelemséget alapítottak Nehardeában. Nagy veszélyt hozóit a zsidókra a Mazdák-féle kommunizmus, melyet Peróz után Kovád is pártolt. A bölcsek a legszigorúbban léptek föl a kórságos irányzat ellen, mely erkölcsi pusztulással s anarchiával járt együtt. A zsidók várják a bűnös világot megdőntő Góg-Magóg-háborút s utána a messiási kori. (Szanh. 97b.) Az üldözések elől kivándorolnak s mindenfelé szét-szóródnak. E sivár viszonyok közt, kivált, hogy Peróz bezáratta az iskolákat, sürgős volt a szóbeli tan megmentése. Már R. Asi hozzáfogott a rendezéséhez. A kalla-hónapok²⁶⁾ előadásai során tárgyak

*) A perzsa vallás Ivéüstenség-lana: a világosság és sötétség princípiuma (Ornuzd és Ahrimán).

szerint összeállítja az átvett anyagot. De a traktátusok iskolai átismétlése nem azonos a végleges megszerkesztéssel. Ebben sokan, még palesztinai bölcsek is, résztvettek. Ez az amóra-gyülekezet mérlegelte s zárta be a vitákat. II. R. Abina (Rabina) szúrai iskolafő (473—499) az utolsó amóra, kinek mondásai előfordulnak a talmudban.²⁷⁾ A talmud a vallástörvényi kazuisztikának, a haláchának őserdeje, melynek szinte átlábolthatatlan sűrűjében mindenütt pompás, színdús virágok: az agáda költészete. A tizenkét foliáns a vitázó elmeélnék, a vallásos buzgalomnak s a költői képzeletnek ítélni alkotása, a logikai finomságok, a bölcs és szellemes példázatok, szentenciák szédítőn gazdag tárháza. A talmud nem irodalmi mű a szónak megszokott értelmében. Nem írta senki, de szerettek nagyon sokan; majdnem ezer év zsidóságának szellemi képét, kultúráját örökíti meg. És a vizsgálata nem anatómiája a zsidó történetnek, hanem az élettana, mert a zsidóságnak életévé lett s nagy részének ma is az. Maga a zsidóság teremtette a talmudot, a talmud pedig a zsidóságot: azt a folyton kritikailag elemző s mindig valami váratlan ellenvetéssel lecsapó, individualista zsidó szellemet.

A babylóni talmud nyelve az új-héber és a keleti aram, mely legközelebb áll a szyrhez és a mandäushoz. A jeruzsálemié a nyugati aram, mely a targumok nyelvével rokon. De van a talmudban sok héber részlet is. Stílusának tömörsége, kifejezőmódjának csillogó ötletessége lenyűgöző. A talmud sok viszontagságon ment át. Irtó háborút indítottak ellene akárhányszor. Érezték, hogy ez a zsidó öntudatosságnak, életigenlésnek s ellenállásnak kiapadhatatlan forrása. Franciaországban elégették az összes példányokat (1244). szintúgy III. Gyula pápa rendeletére Olaszország több városában (1553 körül). A cenzúra is megnyomorította. A kihagyott részek külön füzetekben láttak napvilágot. A jeruzsálemi talmudot először Velencében adták ki (1523—24); ugyanott a babylónit is. A 63 trakta tusból 26-hoz nincs gemára; oly részekhez, melyek csak Palesztinában voltak aktuálisak. A palesztinait franciára fordította Schwab M. (1871—1889) és Goldschmidt L. az egész babylónit németre. (1896...) A kritika kedvezőtlenül

fogadta. A két talmud agádikus részeit Wünsche A. fordította németre, (Zürich, 1880. 1886—89.) Több darabját, a misnára vonatkozó vitákat Rodkinson M. L. angolra. (Amerika, 1896—99.) A talmud tartalmát különféle monográfiákban feldolgozták; például Rabbínówicz J. M. párisi orvostól (1818—93) „Législation civile és Lég. criminelle du Talmud“. Rengeteg sok részlet-fordítás: olaszra (della Torre, Castiglioni, Castelli); spanyolra, oroszra (Wohl, Kahan); lengyelre (Neufeld); románra (Popper): svédre (Fehr); hollandra (Gunning); arabra (Farchi); zsidó-németre (Jábecz) és magyarra (Rosenthal, Deutsch, Klein, Krausz). Egy kritikai alapszöveg hiánya megérzik mind e fordításokon.

HETEDIK FEJEZET.

A zsidók a római birodalomban.

1. Az utolsó szabadságharc.

A római háború ütötte sebek nem tudtak begyógyulni. Vérzésüket a rászorított vigaszkönyvekkel akarták elállítani, de azok a könyvek még jobban kimarták, elmérgezték a fájó sebhelyet. Az apokryfákból és pszeudepigráfiákból forradalmi láz fészkelte be magát a zsidó nép lelkébe, mely iszonyodva nézte az istenuralmi utópiák s a rémes valóságok közt tátongó szakadékot. Ez a látvány s a messiási remény örökös izgalma szította benne a politikai szabadságtörekvést. A nemzeti elkeseredésnek s a vallási fanatizmusnak két félelmes kirobbanása volt a Trajánus és Hadrianus korabeli zsidó lázadás. Ebbe az elszántságba sok mindenféle ok belejátszott: kormányzati kíméletlenség, mint például Domitianus rideg, gyűlölködő politikája a fiscus judaicus ügyében s hogy szigorúan megtiltotta és bünteti a zsidó prozelytaságot. Közreműködött a lappangó bosszúvágy is s a zsidó állam újjászületésének kiirthatatlan hite. Aztán a pogányok zaklatásai s a társadalmi viszályok és kihívó sérelmek, amely utóbbira jellemző, a papyrusok adatai szerint Trajanusnál járt zsidó és görög küldöttség panaszkodása (113). A császár, feleségének, Plotinának ösztönzésére a zsidókat pártolja.¹⁾ A görögök szószólójának egyik nyilatkozata bepillantást enged a korviszonyokba más tekintetben is, „szenátusod tele van istentelen zsidókkal“ — mondja a császárnak; nemhogy sok a zsidó, hanem a zsidózó szenátor.²⁾ A Trajánus elleni harcok leginkább Egyiptomban s Kyrénében dúltak

(115—117). Az egyiptomi helytartó, Rutilius Lupus nem birt a zsidókkal. Az első összecsapásnál visszavert egyiptomiak és görögök Alexandria zsidói közt nagy vérfürdőt rendeznek s a világhírű zsinagógát is fölperzselik.³⁾ A kyrénéi fölkelés vezére Lukuas, vagy Andreas (talán kettős neve volt.⁴⁾ Hihetetlen mérsárlások. Trajanus híres hadvezére, Március Turbo, aki később Pannónia és Dácia helytartója,¹⁵⁾ elbánt a fölkelőkkel. Lukuas „királya-híveivel. Cyprus szigetén is hasonlóan dühöngött a kétségbeesett lázadás, Artemio vezetése alatt. A papyruszokból kitűnik, hogy a középegyiptomi Oxyrhinchus lakói még a 3. század elején is megünnepelték a zsidók legyőzésének fordulóját.⁶⁾ E környék zsidóinak birtokát elkobozták. A papyruszok tájékoztatnak bennünket a harc kiterjedéséről is. Adataik közt szerepel Turbo felvonulása, Lukuas színházi kigúnyolása (mint Agrippaé) s az alexandriai zsidók fegyvereinek beszédese. Az egyik berlini papyruszon említett „Joudaikosz larachosz“ a Trajanus-lázadást jelöli.⁷⁾ Az egyiptomi zsidók elvesztették politikai különállásukat. Alexandrian kívül nagyobb számú zsidóság csak Pelusium és Memphis (Alsó-Egyiptom), Arsinoe-tartomány í'a mai Fájj um) és Thebaisban (Felső-Egyiptom).

Alig végez Trajanus az egyik lázadással, kiüt a másik; a pártusokon győzedelmeskedő császár mögött a mezopotámiai zsidók kezdenek lázongani. Lucius Quietus fojtotta vérbe a mozgalmat, amiért a császár Palesztina helytartójává tette. Valószínű, hogy Júdea nem szerepelt e harcokban, mert a „Quietus háborúja“ (Szóta IX. 14.) egyszerűen a mezopotámiai lázadást jelenti.⁸⁾ Hadrianus nem az állítólagos templomépítési engedély visszavonásával bőszté maga ellen a zsidóságot; a gyászos végű összecsapás okozója a circumcisió-tilalom volt, meg az a terve, hogy Jeruzsálemből pogány díszben pompázó várost csinál s a szentély helyén pogány templomot. A végigdúlt keleti tartományokat nagyszerű építkezésekkel akarta új életre varázsolni. Például mindjárt uralma elején — mint a papyruszokból tudjuk — megparancsolta Alexandriának a zsidók által lerombolt részeit újjáépíteni, akiket külön városrészbe telepített. A palesztinai zsidók attól félték, hogy

Jeruzsálem mint pogány város eltemeti a messiási reményeket» mely úgy fog majd rájuk meredni, mint legszentebb s örök ígényök meghazudtolása. A fölháborodott vallási érzékenység minden áron el akarja hárítani a nemzeti lét nagy veszedelmét. Megindult a seregtoborzás, mihelyt Hadrianus eltávozott a Keletről (132). Gyűlnek a szabadsághősök Barkoziba zászlaja alá, akit Xum. 24. 17. alapján, hogy „csillag jött fel Jákobból“, Barkochebának is nevezték (Jer. Táán. 68d.), amiből látszik, hogy messiásnak tekintették. A „Koziba“ vagy az apja. vagy a szülőföldje neve (Gen. 38. 5. Józs. 15. 44. t. Krón. 4. 22.): csak a kudarc után csinálták a szójátékot, hogy „a hazugság fia“. Neve a pénzekén: Simon. A Barkochba-érmeken említetik „Eleázár“ is; ez volt a másik vezér. A messiási rajongás megsokszorozza ellenállásuk erejét; Jeruzsálemet is hatalmukba kerítették. Tineius Rufus helytartó gyöngének bizonyult a forradalom leverésére,⁹⁾ mely Palesztinán túl is elharapódzott. Csak Julius Severusnak sikerült elnyomni a nehéz guerilla-harcok után. Jeruzsálem elfoglalása ép áb hó 9-én; akkor „szántatott föl“ a város (Táán. IV. 6.), illetőleg — Táán. 29a. szerint — a templomhely. amely aktust a talmud a zsarnok Rufusnak tulajdonítja. A „fölszántás“ nem az elpusztítást jelenti, hanem ellenkezőleg: az *újjáépítés kezdetét* s így valószínűleg még a lázadás kitörése előtt történt.¹⁰⁾ A szabadság harcosainak utolsó menedéke volt Bét-ter (a mai Bettir; Jeruzsálemtől három órányira, délnyugatra), mely valószínűleg 135 áb. 9-én jutott az ellenség kezére. Legendás adatok szövődtek e szabadságharc szereplői köré. (Jer. Táán. 68d—69a. Écha rabb. II.) A tiz talmudbölcs együttes vértanúsága csak a későbbi midrasokban (Bét-Hamid. II.); Akiba haláláról a talmud. (Ber. 61b.)

Rómának igen sokat érhetett a győzelem a zsidók halálmegvető bátorságát s törhetetlenségét már volt alkalmja megismernie — mert Hadrianus a kivívott sikerért másodszor is császár-címet kapott s Julius Severus az ornamenta triumphalia-t, a győzelmi díszeket. Pyrrhusi diadal volt: Hadrianus kénytelen kihagyni jelentéséből a szokásos formulát, hogy ő és a sereg jól

érik magokat.¹¹⁾ Az ország egészen elpusztult: 50 erőd, 985 falu. elesett 580.000 (?) zsidó és rengeteg rabszolga került a piacokra; már egy ló áráért is lehetett kapni. Jeruzsálem római telep: Aelia Capitolina. (A capitoliumi Jupiterről; az Aelia: Hadrianus családneve, gens-e.) Alkotmánya a római kolóniáké, de a jus Italicum nélkül. A déli városkapun állítólag egy sertés képe volt; ugyanígy egy jeruzsálemi érmen is.¹²⁾ Ugy látszik, a zsidó jellegtől való megosztottságnak ez volt a legrikítóbb s a legkönnyebben megérthető szimbóluma. A Jupiter-templom tényleg a szentély helyére épült. A zsidókat elűzték Jeruzsálemből, hogy pogányokat telepítsenek oda; a zsidóknak halálbüntetés terhe alatt tilos volt a városba belépniük. Még a 4. században is csak áb 9-én mehettek oda, elsírní a gyászukat, fájdalmukat, ha csak a római örök pénzért meg nem hosszabbítják az ott időzést. A Barkochba-vereség annyira megviselte az ország testét-lelkét, hogy nem volt többé ereje a nemzeti ügynek hasonló felkarolására. A kegyetlen tilalmakra s üldözésre pillanatnyi megkönnyebbülés: Antoninus Pius megengedi a halottak eltemetését (138 áb 15), amit külön áldás-mondattal ünnepeltek. Ugyanő megszüntette Hadrianus rendeleteit s ez a dátum örömnapp lett.

A lassanként visszatérő bölcsek Usában a zilált társadalmi viszonyok javítása végett fontos határozatokat hoznak. Marc Aurél császártársa. Verus Commodus, ezen úsai szynedrion főbb emberei! Rómaellenes nyilatkozataik miatt számúzi s felújítja Hadrianus tilalmait, de R. Simon b. Jóhájnak sikerült Marc Auréllal a kegyetlen rendelkezést visszavonatnia. A zsidógyűlölő szyr helytartó. Pescennius Niger és Septimius Severus versengésében a győztes Severus keményen sújtja a zsidókat (200), mert Niger mellé álltak s leveretésöket judaicus triumphusnak, a zsidók fölött való diadálnak nevezte.¹³⁾ Severus halála után nagy szyr befolyás. Caracalla is szyr volt; a zsidók helyzete kedvezőbbre fordul. R. Jannáj megengedi a semitta-évi földművelést, hogy be szolgáltathassák az annonát (természetbeli adó). Eliogabal is zsidóbarát; hivatalossá akarja tenni Rómában a zsidó, szamaritán és keresztény vallást. Alexander Severus (222—235) feltűnően ked-

véli a zsidókat; gúnyneve: szyr archiszynagóg. Személyes ismerőse II. Júda pátriárkának. Tekintettel az előkelő társadalmi érintkezés formáira, a pátriárka családjának megengedik a római hajviseletet s a görög tanulást. Festésről, képes pecsétnyomókról máibeszéltünk. II. Júda kényszerűségből hajlandó eltérni a pogányok készítette olaj használatát s hogy elősegítse a zsidó-római közeledést, az áb 9-iki böjtöt meg akarja szüntetni. Bámulatos kísérlet, szinte hihetetlen példája a nemzeti érzés önmegtagadásának. Az ellenkezés miatt abba is maradt. Utóda lett a testvére, IL Hillél. Origenes ianíója.

2. A pátriárka. A zsidók jogviszonyai.

A palesztinai zsidóság belső gyöngülésének egyik aggasztó tünete, hogy a pátriárkái méltóság fénye mind halványabb. A pátriárkát Origenes mintegy királynak veszi¹¹⁾ s a zsidók maguk is Dávid-házi uralkodónak tekintették, kinek hatásköre egykor kiterjedt az egész zsidóságra; az intézmény kezd pusztá dísszé lenni. Fenhatósága s közbenjárása nem érvényesül föltétlenül, kivált a keresztény császárok alatt. Személyét s méltóságát védték a római törvények s megsértését szigorúan büntették.¹⁵⁾ A pátriárkának római polgárjoga volt s előkelő rangja az állami ünnepélyeken. A keresztény korban kijárt neki a praefectura honoraria a „clarissimus“ és „illustris“ címmel, vagy „vir spectabilis“.¹⁶⁾ Később megvonták tőle a díszes tiszteletbeli állást, alárendelték az általános, mind a zsidókra kiterjedő törvényeknek, csak a bíbor s egyéb külső ékességek maradtak meg. A pátriárka a teljes politikai alárendeltségben is bizonyos belügyi függetlenséget jelent: ő nevezte ki a községek tisztviselőit s megszabta hatáskörüket. Vallási ügyekben ő a legfelsőbb fórum. Kivethetett adót. Ez az úgynevezett aurum coronarium, a pátriárka szükségleteinek fedezésére; meghatározott s évenként járó összeg, melyet maga a pátriárka állapított meg (aposztolé vagy pensionak is neveztetik). Ezen adó-ügy sok panaszra adott okot s visszaélések is előfordultak. (Jer. Ab. Zár. II. 10. Sabb. 113b.) Honorius császár,

alattvalói kímélésének örve alatt, megtiltá az aurum coronarium kirovását, de visszavonták a tilalmat (404). A pátriárka bízta meg a beszédőket s az összegyűjtött pénz átvevőit s elszállítóit (apostoli).³⁷⁾ melynek nagy részét elosztotta Palesztina szegény tudósai közt, mint például ÍIL Júda, de nem igen követték a példáját. Sokszor megdöbbenő a talmudbölcsek nyomorgása. bár nagyon gazdagok is kerültek köztük. R. Gamliél két tanítványának nem volt kenyere és ruhája. (Hóráj. 10a.) Júda b. Háj több tanítványa kénytelen volt egy köpennyel takarózni. (Szanh. 20a.) Egy szynodus idején R. Méir és R. Jóchanan, a „cipész“, úgy segítettek magukon, hogy egyikük a kabátját kettészakította s a felét társának adta. (Jer. Ghag. 78d.) A zsidó felfogás azt vallotta, hogy a bölcsek nem sülyedhetnek a házaknál való kéregetésig. (Sabb. 151b.) A patriarka-segélyen kívül külön s rendszeresen gyűjtöttek számukra. (Jer. Pesz. Slb.c. Lev. rabb. V. 4.) A tudósok segélyét lajstromba (tomosz) vezették. (Jer. Hóráj. 48a.)^{lh)}

Az említett apostoli, a pátriárka küldöttjei nemcsak az aurum coronarium átvevői voltak, hanem elvitték az encyklikáii a külföldi községekbe s ellenőrizték az ügyvezetést, a tóranitanítást s maguk is tartottak vallásos előadást.¹⁹⁾ Ez az intézmény a zsidóság életének bizonyos egységet, szervezettséget adott. Az apostoli, mint a pátriárka ülnökei, rangban mindjárt utána következnek. A pátriárka méltóságának megszűntével a császár magának foglalta le az aurum cor.-t, a tisztviselők kinevezését pedig a szynedrionra ruházta a római törvény, de az évi adók kivetését nem engedte meg; tehát a zsidók — maguktól fizettek.²⁰⁾ Az egyes tartományok zsidóságának legfőbbjei voltak az úgynevezett „kis pátriárkák“ vagy primates.²¹⁾ Szintén a pátriárka, illetve a szynedrion nevezte ki őket s vallási és polgári ügyekben bíraskodtak.²²⁾ Didascalus Annatus, akihez a Cod. Theod. több törvénye intézve, bizonyára Itália zsidóságának feje, „kis pátriárkája“ volt.²³⁾ 429-től fogva a primates mintegy pénzügynökei a császárnak. A palesztinai zsidóság réme, életének legnyomasztóbb nyűge a sokféle adó, sarcolás. A szipolyozó rendszer csápjai mindenhová érték. A műsor igazán változatos. 1. Annona (természetbeli adó).

2. Kincstári és fejadó; az előbbi a démoszia, mint például a fiscus judaicus; az utóbbi a gulgólet. 3. Robotmunka (angareia), mely még a falmudbölcssekre s a nőkre is kötelező volt. A föld- és fejadó mértéke az egyes tartományokban különböző: a termés egyheted-egyötöd része, a föld értékéhez arányosítva.²⁴⁾ De a rómaiak követelték még élelem-, kenyér-, ital- és szövetadót is (cellária).²⁵⁾ 4. Mindenféle ürügyekkel kirótt pénzbírság (zémia). 5. Adóhátralék (loipaszi); kivételes kegy volt, ha valamely császár trónra-léptekor az adóhátralékokat elengedte és az adólistát elégette. 6. Az úgynevezett census (kénszosz, héb. kenász). 7. Az aurum eoronarium (kelilá, sztephanosz = koronázási adó). A byzanci korban hozzájárult ezekhez még az ipari, vagy kereseti adó (chrysargyria).²⁶⁾ Az adókat kocsisámra szállították a kerületi székhelyre a iiscusnak (tameion). Az adóbérlők (démosziómai, publicani) közegei (exactores, portitores) durván, erőszakosan viselkedtek a behajtás körül. A római és perzsa birodalomban voltak zsidó adóbérlők és -behajtók is. A zsidók megélhetését majdnem lehetetlenné tette a minden hasznot elnyelő határ- és külön városi vám, mert főleg a városokba gravitált a kereskedelmük. A vámok (mechászim. télé, vectigalia, portoria) bérlői (publicani) alárendeltjeikkel (móchszim, telónai, visitatores) szedték be a vámokat. Gyűlöletesek voltak. (Jer. Báb. mec. lia. Báb. kám. X. 1., Szanh. 25b.) A vámosokat még jobban utálták, mint az adószedőket. Az utasok után szalajtották embereiket a hazug követeléssel, hogy még nem fizettek. (Sabb. 78b.) Botjaikkal turkáltak az árúk közt. Főképp a kereskedőket zaklatták. A paraszt termelő olykor vámmentességet kapott, ami néha egy-egy talmudbölccsel is megesett. (Jer. Báb. mec. lia.) Képzeltető, hogy mily drágulást okozott az élelmicikkek megvámolása, melyek például Palmyrában vámmentesek voltak.²⁷⁾ A létfontartást még inkább megnehezíté Vespasian us azon önkénye, hogy Júdeát magántulajdonának nyilvánítá. Az ország benépesült rómaiakkal: köztük sok prozelyta. A talmud is mondja (jer. Dem. 22c), hogy Palesztina nagyobb része pogányok kezében. Az ostrom idején 40.000-nél több zsidó átment a rómaiakhoz, köztük előkelő papok, gazdag

birtokosok, kik jutalmul földjeiket visszakapták Vespasianustól és Ti tustól. Mások meg vásároltak vagy béreltek földet — sokszor a volt tulajdonukat — a császártól. Mint említettük, Vespasianus birtokjoga csak a meghódított városokra s falvakra terjedt ki, de az önként behódoltakat nem fosztották meg birtokaiktól. Hatósági bejegyzés s jóváhagyás nélkül ingatlan nem cserélhetett gazdát. Se szeri, se száma a törvénytelenségnek, a hivatali túlkapásoknak. A zsidó kénytelen idegen „szorongatótól“ (mérk. Báb. mec. 101a. vagy ánnosz. Tósz. Báb. kám. X. 30.) bérbe venni apáinak földjét. Mózes V. 32. 13. versére azt mondja a midras (Szifré Deut. 135b.), hogy az a rómaiakra, a „szorongatókra“ illik, kik hatalmukba kerítették Palesztinát, a tulajdonosokat kiszorítják házaikból, a pénzt meg úgy lehet rajtok megvenni, mint egy „sziklán“⁴¹.

A Talmudban szomorúan érdekes adatok e „szorongatók“ garázdálkodásáról: egyszerűen elkobozzák valakinek a földjét (Báb. kám. X. 5.), úgyhogy egyesek a római közigazgatás e megbízottaitól bérlik saját ingatlanukat.²⁸) A bölcsek közt akárhány nagy vagyonnal bír; ezek a háború után helyreállították gazdaságukat s fentartották iskolájukat. A leghíresebb városok Lydda és Jamnia. Ez utóbbi helyen római élelmiszer-raktárak voltak (ócár meláchim), ahová a természetbeli adókat szállították. Jamnia volt egy darabig a bétdin székhelye is. Lyddában szintén gazdag lakosok, kik sokat áldoztak a szegényekre. Volt tere a jótekonyságnak, hiszen az ország javarészét római veteránok kapták. Ilyen császári gazdaság volt Emmaus, aztán például Hadrianus szőlői (jer. Táán. IV. 69a.), vagy az éngedii és jerichói baizsambokor-ültetvények, melyeket a íiscus bérbe adott.²⁹) Igen jelentős volt a Genezáret-tó (tibériási tenger) halászata. Körülötte halászfalvak. Oly dúsan tenyésztett a genezareti hal, hogy a tömeget sózoltan hozták forgalomba. Sózott halairól kapta nevét a genezaretparti Taricheia.³⁰) Tibériás épülte után ez lett a központ. Galilea halászatát az evangélium is említi. (Máté 4. 18—20.)

3. *A társadalmi s gazdasági élei.*

A rómaiak segélyezéssel is próbálják a zsidó népet magukhoz édesgetni (Tósz. Szót. XIV. 10.), de a bölcsek húzódoznak föle s visszautasítják. A szegényügyről maguk gondoskodnak. Megszervezik a hatalmas cedáká-intézményt,³¹⁾ mely pénz- és természetben való adományok fölött rendelkezik. Amaz a kuppa, emez a tamchúj (az asszyr tamahu, már az asszuáni aram papyruszokban is.)³²⁾ A község minden férfitagja köteles hozzájárulni a közjótékonyasághoz s az adomány-beszedők a mulasztóknál foglalhattak is. (Báb. bát. 8b.) A társadalmi áldozatkészségnek volt mit támogatnia. Egyik legkirívóbb tünet a ruhainség. λ ruhátlan szegény majd megfagy éjjel. (Exod. r. 81. 7.) Akárhány a köpenye (tallisz) nélkül alszik s majd megdermed. (Ber. 24b.) A tallisz a leggyakrabban említett ruha: szegény, gazdag, tudós, műveletlen, kicsiny és nagy — mindenki számára. De a bölcsek ciciszt (rojtokát a négy sarkán) is viseltek rajta s általában a „tudósok ruhája”⁴¹ lett, akinél mint jellegzetes „zsidó ruha” szerepel. Ez az átaivető époly nevezetes a zsidóknál, mint a tóga a rómaiaknál. A római nem ment ki tóga, a talmudbölcс pedig tallisz nélkül. ÍSabb. 147a. jer. Ned. 38a.) A tóga-hasonlóság dacára is hangsúlyozták a zsidó-római ellentétet a ruházzkodásban, míg a görög viseletei, mely e korban már nem volt meg hamisítatlanul, nem érezték oly idegennek s tényleg a tallisz — főkép a szögletességében — a görög himationra (peplum) emlékeztet.³³⁾ A nagymérvű nyomor közepette nem csoda, hogy például R. Jesébab egész vagyonát szétosztotta a szegények közt. (Jer. Péa 15b.) E káros túlzást meggátlandó, az úsai szynedrion (Kr. u. 137) kimondta, hogy a vagyonnak legfőlebb egyötödét szabad odaáldozni, de végrendeletben a szegényekre hagyható az egész. (Báb. kam. 88a.) ínséges időkben a szegénynek élelme a sózott kenyér (Jeb. 15b. Ber. 2b.); néha ebből is csak szűkös adag. (Erub. 81a.) A húsnak a Keleten általában nem volt nagy jelentősége; inkább csak vallásos és családi ünnepekkor szerepelt. Nagyon szerették a halat s mint a görögöknél az opszónion (étkezés), náluk is az evés első sorban

a halat jelentette. Kivált péntek este. E zsidó szokást a rómaiak ismerték. (Persius szatíráiban 5. 183.)³⁴⁾ A halkereskedelem gócpontja Akkó (Akkóba halat = baglyot Athénba.)³⁵⁾ Jó terméskor gyümölcs s zöltség is jutott táplálékul a szegénynek: olajbogyó, füge, datolya, szentjánoskenyér s szőlő.³⁶⁾ Jerichó gyümölcse világhírű volt íomne genus pomorum: mindenféle alma).³⁷⁾ A pauperizmus ijesztő módon terjed. Kivált a Barkochba-harc után, midőn sokan — a megbélyegzés dacára is — elhagyják gyermekeiket s a községre bízzák nevelésüket. Az usai zsinat a kis gyermekek eltartását szigorúan az apák kötelességévé tette. (Ket. 49b. 50a.) Elgondolható, hogy az erkölcsi érzésnek, munkakedvnek s a gazdasági létföltételeknek mily leromlását idézte elő az ország pusztulása. Ez mindig nyomában jár a háborúvesztésnek. A talmud éhségtől „fekete“ arcokat említ. (Kei. 10a.) Rés Lákis a családját éhségtől aléltan találja. (Szanh. 98b.) Igaz, hogy voltak dúsgazdag bölcsek is, például R. Tartón (Ned. 62a.), R. Eleázár b. Azarja (Kidd. 49b.), Dósza b. Harkinasz (Jeb. 16a.), R. Eliezer Lyddában, II. R. Gamliél, R. Akiba, Júda Hannászi; az utóbbit különös kegyben részesíté Antonius császár, hogy bérbe adott neki földet. (Jer. Seb. 36d.) Egyeseknél pazar jólét, de általában küzködés, amely még súlyosabbá vált a Palesztinában gyakori elemi csapások, rossz termések miatt. Az Ínségre való tekintettel tilos volt élelmiszerek, termények fölhalmozása, hogy el ne vonják a fogyasztástól (Báb. bál. 90b.) vagy megtiltották a búza kivitelét Szyriából, hogy szükség esetén onnan szerezhessék meg. (Tósz. Ab. z. IV. 2.)

Gazdasági érdekből azt is követelték a bölcsek, hogy ingatlant ne adjanak el pogányoknak; csak bérletnél voltak engedékenyek. (Ab. Zár. 20b.) De a nem-zsidókat távoltartani akaró eme halácha csak elmélet maradt; az életviszonyok félretolták az útból. Az úsai szynedrion rendkívül fontos népjóléti határozatokat hozott. Igen nagy horderejű a kamattilalom (Tósz. Báb. mec. VI. 17. jer. Báb. mec. 10d. Szifrá Lev. 25.37.), melyet a Tórában nem egyszer találunk. A bölcsek a kapzsiságot akarták mérsékletre, emberiességre szorítani, hogy legalább kamatterhek ne

nyomják a kölcsönpénzből tengődő szegényt, akit a gazdagok nem nagyon kíméltek; ha a rómaiak rendkívüli adókat vetettek ki rájuk, áthárították — a szegényre. Vagy a semitta-év termését ahelyett, hogy a szegényeknek hagyták volna — eladták.³⁸⁾ Azért az úsai bölcsek azt is elrendelték, hogy a tiltott semittaévi üzérkedés jövedelmét a szegényeknek kell juttatni. (Tósz. Szanh. V. 2.) Sejthetjük, hogy a vagyonosok gyűlölték is a talmudbölcseket ily szociálpolitikai intézkedéseik miatt.³⁹⁾ Csodás önzetlenség s erkölcsi bátorság. A bölcsek — saját rovásukra is — küzdenek a vagyonos ám-háárec, a kamatszédő és a semitta évben földjüket művelő s a terméket értékesítő gazdagok ellen,⁴⁰⁾ pedig rászorultak a támogatásukra, mert nagyon szegények voltak. R. Júda felesége szőtt egy gypjúköpenyt s használta, midőn a piacra és férje, midőn az iskolába ment. (Ned. 49b. 50a.) Az visai határozatok is súlyos bizonyosság a számunkra, hogy a halácha nem aféle szellemi szórakozás, akadémiái tárgyakon köszörült dialektika, hanem mélyen belemarkol a legkényesebb s legfájóbb életkérdésekbe s mint minden törvényhozásban, itt is osztályérdek tükröződnek. A haláchában a szegények védelme. De azért az iskolák nem szenvedtek hiányt. Jeromos kivált a zsidó nők áldozatkészségét dicséri „Mulieribus. quae juxta morém Judaicum magisfris de sua substantia ministrabunt.“⁴¹⁾ (A nőknek, kik zsidó szokás szerint vagyonukból a tanítóknak segítséget fognak nyújtani.) R. Jóchanan egyik legnagyobb érdemnek mondja a bölcsek anyagi segítségét. (Ber. 34b. V. ö. Ber. 10b. Ket 105b.)

A külföld kedvezőbb gazdasági lehetőségei sok zsidót kivándorlásra készítettek, a Palesztinát dicsőítő vélemények dacára — amely magasztalás valószínűleg az elnéptelenedésnek akarta elejét venni. Tanulságos a 116. zsoltár 9. verséhez fűzött magyarázat. (Jer. Kiláj. 32c.) „Járni akarok az élők országában“ — az „élők országa: Tyrusz és szomszéd városai, meg Caesarea és szomszéd városai; ott van olcsóság, ott van bőség.“ Vagy hasonló értelemben: Élők országa — ez a külföld. (Pesz. rabb. 2b.) A külföldi utazás kenyérkereső célját világosan említi a talmud. (Jer. Móéd. Kát. 81c.) A római birtoklás nagyon megnehezíté a palesz-

tinai zsidók gazdálkodását s már ez a körülmény is a kereskedelemre szorítja őket. A világijárás első sorban létfenntartó érdeket szolgál s mint jellemző dolog, a személyt is jelöli: R. Izsák Szechóra (jer. Meg. 74d.); sőt tulajdonnévvé is lett: R. Szechóra. (Ab. z. 19a.) Ugyanily jelentésű: R. Simon Periégetész (a folyton utazó. Deut. rabb. II. 24.) A bölcsek általában elítélik a kívándorlást s a népben is megingathatatlan a földművelés ősi hagyományai. Meséné tartomány (a perzsa tengeröbölnél) zsidói megfogadták, hogy nem szállnak tengerre, mert apáik sem tették. (Jer. Pesz. 30d.) Bizonyára félték a pogányok közé való beolvadástól.⁴²⁾

A kereskedelemhez szükséges jó utakat leginkább a rómaiak építették. A posta intézménye már a perzsa időkben megvolt s a rómaiak átvették (angareia); a szolgálatot futárok, gyors lovasok bonyolították le (perzs. dawár; veredarii, curiosi). Palesztinának elég fejlett volt a tengeri hajózása. A dúsgazdag Eleázár b. Charzannak ezer hajóját említi a talmud. (Jer. Táán. 69a.) A Tibériástavon, a Holt-tengeren, a Jordán-folyón is hajóztak. A tyrusziaknak zsidógyűlölete (contra Ap. 1. 13) ép evvel a versenyzéssel magyarázható.⁴³⁾ Palesztina tengeri kikötői: Jópé, Akkó, Caesarea, Anthedon stb. már a hasmoneusi korban egyik legfontosabb nemzeti ügy. Az út vége rendszerint Róma, de eljutottak Gallia, sőt talán Hispániába is. (Jeb. 63a.) A Rhone mentén lakó zsidók kereskedtek a föníciai Berytusszal.⁴⁴⁾ R. Akiba járt Zephyrionban és Afrikában. (Rós Has. 26a.) A talmud említi India termékeivel való kereskedést is, tehát odáig elvetődtek. (Ber. 36b.) A zsidó hajósok (navicularii) Alexandriában és Kyrénében már a Kr. u. 1. században külön céhbe tömörülnek. A római állam ilyen zsidó hajósokkal szállíttatta a terményadót, az annona urbis-t Rómába s később Konstantinápolyba. (Juster II. 264.) A kereszténnyé lett görög költő és új-platói bölcész, Synesius, 400 körül a zsidó Amarantis hajóján igyekszik Kyrénébe s leírja (Epist. IV. 9—20), hogy a matrózok mily buzgón megtartották a szombatot s csak a tengeri vihar kitörésekor, a halálveszedelem láttára — az életmentésért — ragadták meg az evezőt újra. (I. h.) Toursi Gergely

galliai zsidó hajósokat említ. Egy 598. évi adatban a palermói zsidó Nostammus hajója s árúi szerepelnek.

Palesztina legnevezetesebb gazdasági termékei: gabona, bor és datolya. A legfőbb gabonapiacok: Tibériás, Sephoris és Askalón. (Jer. Báb. k. IX. 5.) Voltak, kik összevásárolták a gabonafölösleget s vitték a piacokra. Búzát külföldre is szállítottak, például Föníciába; inség idején pedig importálták Alexandriából. A lisztüzlet is virágzott; pogány lisztkereskedők megfordultak palesztinai városokban. (Pes. 40a.) Világhírt szerzett Palesztinának a bora és olaja. A Tekóabeli olaj a legkeresettebb, melyet sokfelé exportáltak, szintűgy a nagyon dicsért olajbogyókat. Plinius (Í3. 6.) magasztalja Júdeának datolyapálmáit. Strabo szerint Jerichónál száz stadion hosszú pálmaerdő volt. E datolyát Rómában is kedvelték. A zsidók nagy gondot fordítottak az állattenyésztésre; vadhússal is kereskedtek. (M. Séni I. 4.) Óriási fejlettségnek örvendett a gyapjú-, kender- és selyemszövés. (Érub. X. 9.) Pausanias (Kr. u. 174 körül) csodálattal emlegeti a palesztinai bisszusnak tiszta, sárgás színét. A báborszöveteket főként Tyrusból, a selymeket Alexandriából szerezték be. A keramikában ismerték a festett, díszes vázákat s az edénymázt is. A legtöbb üveget Tyrusz, Szarepta és Alexandriából vitték be; a fehér sokkal drágább volt, mint a színes. (Chull. 84b.) Az üveghomokot palesztinai zsidók exportálták Alexandriába, feldolgozásra. A kelmefestést, hímzést nagyon művelték; szó esik hímzett kerubokról is. (Jóm. 54a.) Szokásos volt az okiratokra — hitelességek ellenőrzése végett — aláírás helyett különleges jeleket, például halat, pálmaágot, hajózaszlót festeni, míg ezen „manupropria“ közismertté lett.⁴⁵⁾ Előfordult, hogy ingatlanok birtokbavevését képábrázolással jelezték. (Báb. b. 54a.) A szentély falaira, a midras elbeszélése szerint, aranyalapon mindenféle gyümölcsfák voltak festve. (Num. rabb. 11. 3.)⁴⁶⁾ A textilipart Babylóniában, főképp Nehardeában tanulták a zsidók s odahaza meghonosítván, Jeruzsálem a textilipar központja lett; onnan terjesztették el a zsidók az egész diaszpórában.⁴⁷⁾ Pál, Aquila, kyrénéi Jonatán takácsok voltak. Alexandriában külön céhbe egyesültek a „tarzusziak“,

amely kifejezés itt nem annyira helységnév, hanem inkább oly iparost jelöl, ki az úgynevezett „tarzusi ruhák“ szövésével foglalkozott, tehát speciális szövési technikára értendő.⁴⁸⁾ Claudianus a 4. században „zsidó ipar“-ként említ bizonyos fajta szőnyegeket, a 6. században pedig Cosmas Indicopleustes méltatja a zsidó szövőművészetet, melyet a zsidók valószínűleg még Asszýriában tanultak s bevezettek Alexandriába.⁴⁹⁾ Már a talmud említ a 3. század elejéről zsidó selyemkereskedőket, de az idegen források csak Bölc Leó alatt (886—912) emlékeznek meg először e zsidó foglalkozásról. A kelmefestést, melyet főleg Szarepta, Neapolis s Lyddában és ezek környékén folytattak, szintén elterjesztették a zsidók a diaszpórában. A hierapolisi zsidó biborfestők a 2. században külön kollégiumot alkottak.⁵⁰⁾ Az üvegipart Tacitus korában jellegzetes zsidó mesterségnek mondták.¹⁾ A talmud szerint leginkább a szidóni zsidók foglalkoztak vele. A zsidó üvegipar fölényét bizonyítja, hogy még a 7. században is a Galliába települt görögök dicsekszenek, hogy a zsidók módjára gyártják az üveget.⁵²⁾ Zsidó specialitás volt az ötvös- és fémművesség (bronz, vas, fegyver). „Denique etiam apud eos (Jud.) si faber, si suetor. et si quis hujusmodi opificum fuerit, otiatur in die Sabbati: végiül náluk is (a zsidóknál), akár kovács, akár varga, vagy eféle iparos, szombat napján szünetel — mondja Origenes. (Num. 23. c. 4.) A 4. századból említetik a konstantinápolyi zsidók fémárúpiaca (Chalkoprateia).

E sokféle tevékenység s láradhatatlanság nem meglepő. A zsidók szerettek dolgozni. Corpora hominum salubria et ferentia laborum (ez emberek teste egészséges és fáradalmat bíró) — mondja róluk Tacitus. (Hist. 5. 6.) Szebbnél szebb mondasok a munkáról. (Szir. 7. 15. jer. Máasz. 50a. Pesz. 118a. Báb. bat. IIa.) „És válaszd az életet“ — ez az ipari mesterség. (Jer. Szót. 24c.) „Még a hét szűk esztendőben se férközik az inség az iparos ajtajához“ (Szanh. 29a.) — ennyire hittek a tisztas, kereső dologtevésben. Megvetett foglalkozások embere: a számár- és tehahajcsár, fazekas, hajós, pásztor és szatócs. Némely mesterséget a tisztátlansága miatt kerültek, de — mondják a bölcsek

a világnak szüksége van tímárra is, meg partom kereskedőre is.⁵³⁾ A munka nélkül megélni próbáló szerencsevadászt nem becsülik. (Ket. 61b. Ber. 17b.) A bölcseket is változatos mesterségekben látjuk: Hillél favágó, Jóchanan b. Zakkáj kereskedő, Abba Ghilkija napszámos, Neehunja ciszternaásó, Eliezer b. Hyrkanosz földműves, Józua b. Chananja kovács, Abba Saul sirásó, Ghánán pénzváltó, R. Akiba előbb pásztor, majd favágó, Abba József pallér, Jósze b. Ghalafta tímár, Méir írnok, R. Simon takács, R. Nechemja fazekas, R. Júda pék és akad köztük még szabó, vésnök, illatszerárus, piacfelügyelő, molnár, cipész, bor- és datolyakereskedő, asztalos, serfőző, borbély, bognár s egyebek.⁵⁴⁾ A hivatás rendszerint apáról fiúra szállt; egész „családi” mesterségek, például a templomi íüstölőszerek készítése. (Jóm. TIL 11.) Egyes helységek lakóik jellegzetes foglalkozásáról voltak nevezetesek: Magdalában ruhafestők, Bétzaidában halászok, Názaretben ácsok. „Fazekat Kefar Chananjába, vagy szalmát Ofrijjimba” — mindkettő valami tipikus termelésről való ismertség. (Ber. rabb. 86.) A szólás annyit tesz, mint „vizet a tengerbe”. A kereskedői szellemnek a Iásmoneusok korában való föllendüléséről már szönlunk.

A túlnépesedés miaíti kivándorlás csökkentette a földművelés hasznát. Az idegen árúk szükségletét fokozza a szaporodás. Nemzetközi kapcsolatok, hivatásos külföldi érintkezések, az udvartartás fényűzése s a meggazdagodó társadalmi körök igényei, a politikai és gazdasági terjeszkedés, a termelési fölösleg elhelyezésének kényszere s a honi ipar szegényessége a ki- és beviteli kereskedelmet hatalmasan fejlesztették. Palesztina földrajzi helyzete is kedvező volt rá. mint természetes országútja a keleti iparos országok és a földközi tengeri kereskedelem kölcsönösen egymás felé irányított cikkeinek. A külföldi kereskedelemért nem rajongó talmudi vélemények alapján föltehető, hogy a behozott árúkat közvetítők, főníciaiak és görögök importálták.⁵⁵⁾ Kivált a külföldi és tengerentúli kereskedelem volt nyereséges. (Exod. r. 52. 3. Gen. r. 13. 16.) A pragmateütész mindig a tengerhajózó.⁵⁶⁾ Plinius a tengerhajózás nyereségét száz százalékra becsüli.⁵⁷⁾

Palesztinában a kereskedelem általános gazdasági érdek volt. Vezeklést tartottak, ha a bort, olajat, vagy Babylóniában a len-árúkat nem lehetett eladni, mert mit ért akkor a paraszt gazdagsága?⁵⁸) Egyes korlátozásokat már említettünk: fölhalmozás vagy kivitel tilalma. Van egyéb is. Például nélkülözhetetlen élelmiszert nem szabad nyeréskedés tárgyává tenni, hogy bele ne sodródjék a közvetítő kereskedelembe. (Báb. b. 91a.)⁵⁹) Virágzik a csereüzlet, de már jelentkezik az ékszer és gyöngy, mint érték-mérő, s utána a pénz. (Báb. mec. 46b. Kidd. 13a.) Palesztinában a tyruszi pénzláb volt érvényben: a szélá = 4 dénár = 1434 gr. ezüst. Az aranydenár pedig = 25 ezüstdénár. A legismertebb rézpénz, az assz, a talmud szerint a dénár (héb. zuz) huszonnegyed része s a perúta egy nyolcad assz.⁶⁰) A vándoráros (szóchér) bejárja a környéket. A taggár messzibb megy s alkalmazottai vannak: küldöncök, alkuszok⁶¹) A chenváni a helyi boltos, a róché pedig a vásáros, ki ide-oda viszi portékáját, főleg piperét. A bel-földi kereskedelem nem kívánt nagy tőkét: már 50 zuz elég volt hozzá. (Péa VIII. 9.) A külföldre dolgozó nagykereskedők (pragmateütai, emporoi) meggazdagodtak. A nagy hellenista városok — Askalón, Gáza, Akkó, Antipatris, Tyrusz, Skythopolis, Caesarea — „Messe“-i (jerid) összefüggtek a helyi pogány kultusszal, azért a zsidók részvételét nagyon korlátozták a bölcsek.⁶²) Sőt már a pogány ünnep előtt három nappal — egyik nézet szerint utána is három nappal — nem szabad velők kereskedni, se kölcsönügyeket elintézni. (Ab. Z. 1. 1—2.) Pogány ünnepeken ne is mutatkozzék zsidó a városban, (i. h. I. 4.) A pogányok bora — mert iibatióra szánhatták — tilos. (i. h. II. 3.) Pogány ligetekből kivágott fákkal tüzelni, kenyeret sütni nem szabad, (i. h. III. 9.) A pogányokkal való érintkezés levitikus tisztátlanság, ugyanígy a házaik, holmijaik. (Óhal. 18. 7.) A tőlük vásárolt tárgyak rituális módon „megtisztítandók“. (Áb Z. V. 12.) Tilos enni a tejükből, kenyerükből, olajukból (i. h. II. 6.), szintűgy vendégeskedni náluk. Ebbe az elzárkózásba, melynek gyökere a vallásféltés, a tabuszerű pogány vallási „tisztátlanság“ kerülése, erősen belejátszott az idegen uralom miatt való elkeseredés.⁶³) De az élet túl-

tette magát e tilalmak egy némelyikén; nem gátolták meg a társadalmi érintkezést.

A zsidók lakta városokban a péntek az állandó piacnap: ebben valószínűleg Szidon és Tyrusz példáját követték.⁶⁴⁾ Már a misna korában hétfőn és csütörtökön tartották a heti vásárt. A boltosok közt papok és talmudbölcsek is. (Jer. Táán. 64b. j. Meg. 74b.) A piacfelügyelő (agoranomosz) rangja s hatásköre olyan, mint a nyugatrómai birodalomban az aedilisé;⁶⁵⁾ a portékát s az árakat ellenőrizte. (Jer. Dem. 22c.) Működtek még becsüsök is (Chull. 44b.), amely tisztségre szynedrion-tagok is vállalkoztak (Szanh. í. 1.) és előjárók — ephoroi. (Jeb. 45b.) Az életberendezés általában igénytelen. A lakószobák rendszerint nagyon kicsik: három és egy negyed négyzetméter. (T. A. I. 361.) Na gyobb házaknál a bejárat előtt a görög divatú exedra, nyitott oszlopcsarnok, melynek padjain összeül a társaság. Az exedra néha az egész udvart körülvette s olyan volt, mint a görög peristylum.⁶⁶⁾ A gazdag lakása fényűzéstől ragyogott; aranyozott székek, mint Dósa b. Harkinasznál s drága szövetekkel bevont étkező pamlagok. Az étkezés meglehetősen egyszerű, meri úgy gondolkoztak, hogy a vagyoni tehetségnél kevesebbet enni, de ahhoz mérten ruházkodni. (Chull. 84b.) Vagy: drágát a testre, olcsót a gyomorba. (Báb. m. 52a.) Ünnepeken, vendégségnél, lakodalmakon értettek az úri módhoz. A konyhaművészet túlzott adataiból is lehet következtetni, hogy akinek telt rá, jól élt, egész az ingyencségig. Volt szakács, kinek műsorán ezerféle étel szerepelt. (Ned. 50b. Écha rabb. 3. 6.-ra.) Vagy cukrász (piacéntarais), aki évente százféle — s mindig újfajta — tojásos süteménnyel produkálta magát. A szép ruha iránt volt érzékök. Minden hivatás s társadalmi osztály jellegzetes a ruhájáról: a paraszt, iparos, pásztor, a tudós. A nőnek méltó ruházása mindenekfölött való. (Jer. Ket. 30d.) Ebben kitettek magokért. (I. Timói. 2. 9. í. Pét. 3. 3.) A papi ruhák a legfinomabb egyiptomi s indiai szövetekből készültek s a pátriárka és exilarcha családjában igen sokat költöttek drága ruhákra, amit megkövetelt az állás tekintélye.⁶⁷⁾ A drágaságok közt sűrűn akad gyöngy és ékkő. arany, ezüst:

pecsétgyűrűk, nemcsak a tulajdonos nevével, hanem ábrákkal is; nyak-, fül- és orrláncok és karikák. A legszegényebb asszonynak is volt két fülbevalója. (Exod. rabb. 15. 3.) A toalett- és pipere-cikkek gazdag változata százon felül.⁶⁸⁾

Még a templom pusztulása miatti gyász sem tudta elfanyarítani az élet hangulatát. A jegyesek koszorúját eltiltották, de a görög szokás utánczói mégis koszorút viseltek a lakomákon. E divat a fej födetlenségére vall, továbbá az is, hogy a gyászolók befödtek fejüket (Móéd kát. 24a.); tehát egyébkor takaratlan volt. Böjti körmenetben a vezetők hamut szórtak a fejükre, ami szintén arra mutat, hogy nem volt földve. Hasonlókép az imádkozásnál. (Ber. 60b. Peszik. 77b. Lev. r. 27. 6.)⁶⁹⁾ A nők mindig földött fejjel jártak, a férfiak általában födetlenül (Gen. r. 17. 8. Targ. Exod. 12. 8.); a gyermekek is. A betakarás inkább ünnepléses bevezetője volt a bíró és tanító hivatalos ténykedésének, mert mindig a bölcsek hangoztatják, hogy a fejök befödött (Kidd. 29b. 31a.), ami az Isten iránti hódolatukat jelentette. (Sabb. 156b.) Azért szemérmertlenségnek vették, ha a köznépből való egyén hajadonfővel állt előttük. A sivár körviszonyok közt sem fakult el az élet minden színessége. A bölcsek vitatkoznak a zene megengedhetőségéről Jezs. 24. 9. és Hós. 9. 1. alapján. (Gitt. 7a.) Lakomák után ének következett, még pedig görög (jer. Szót. 21c), melynek mestere volt Elisa b. Abúja. (Chag. 15b.) A „görög műveltség” úgy megzavarta s rabul ejtette, hogy elszakadt a zsidóságtól. Azontúl nem is nevezték néven, csak Achérnak: az „idegen”, a másvalaki. A művelt zsidó körök kedvelték a görög, vagy egyéb éneket. Divatos volt a munkásoknak a munka ritmusát követő s ezáltal a fegyelmet összetartó, kedvet fölhangoló éneke.⁷⁰⁾ A takácsokét sikamlósnak jellemzik. Férfiak és nők hivatásos együtténeklését bizonyos feltételek közt megengedték.⁷¹⁾ A sirató asszonyok mestersége fuvolákkal s egyéb hangszerekkel, közismert. Keresztény források is említenek egy kiváló „héber” flótásnőt.⁷²⁾ A pogány kultusznál zene és tánc keretében zajló erkölcstelenség ellenszenvenné tette a bölcseknek a zenét. (Szanh. 101a.) A tánc ellen nyilatkozik már Szirach is (9. 4.), de az emberi

természet és őshajlamok ellen hiába akartak küzdeni. Lakodalmakon megtűrték a táncot; sőt maguk a lakomázó bölcsek is részt vettek benne. (Jer. Chag. 77b.) Híres volt a menyasszony tisztelére rendezett fáklyatánc s a vízmerítés ünnepének tánca. (Szukk. 51a. 53a.) Érdekes a hajadonok nappali táncünnepé jómkippurkor és áb 15-én (Táán. 31a.); a szokás eredete bizonytalan.

A zsidók szerették a társas összejövetelt s a mulattató szórakozást. A rosszkedvűek földérintésére hivatásos tréfások vállalkoztak díjért vagy ingyen. (Táán. 22a.) Lakodalomban az ifjú párt még a bölcsek is mulattatták. Néha sok volt a jóból . . . Korlátok közé kellett szorítani a túlcsapó kedélyességét már a nép elnyomottsága, a nemzeti gyász emléke miatt is. Bar-Kappára híres volt merész élceiről. (Ned. 50b., 51a.) Zene kíséretében előadott gúnyversek is röpködtek.⁷³) Látni való, hogy a haláchák világa is emberek világa, kiknek megvoltak a maguk erényei és gyöngéi, mint minden embernek. A régi zsidó élet sincs csupa lemondásra s elzárkózottságra beállítva. A palesztinai zsidók sem tagadhatják meg embervoltukat; nemcsak a haláchának, hanem koruknak neveltjei is, szokásaikkal s kedvteléseikkel amint ez másképp el sem képzelhető.

A történeti helyzet mostohasága s a vallási szigor sem vetéltek véget a társadalmi együttélésnek, barátkozásnak. Még a külső megjelenésben is iparkodtak a palesztinai zsidók az idegen környezethez alkalmazkodni. Rúben b. Strobilosz Rómába jövet, megváltoztatta a hajviseletét, hogy ki ne ríjjon a többiek közül. (Meila 17a.) Egy másik, mindig pogányokkal lévén dolga, az ő módjukra fekete cipőt viselt és az átalvetőt (tallisz) cicisz nélkül. (Táán. 22a.) R. Méir a rómaiak közt római lovagnak öltözött. (Ab. Z. 18a.)⁷⁴ A zsidók társadalmi figyelmességet tanúsítanak a pogányok iránt, ellátogatnak hozzájuk, például családi vagy egyéb ünnepeiken. (Jer. Dem. 20a.) Ünnepi lakomán a zsidóknál rendszerint váratlan vendégek kopogtattak be — pogányok is. (Pes. 62a.) R. Dósztáj beszéli, hogy városának összes polgáraival együtt hivatalos volt egy dúsgazdag pogány lakomájára. (Num. r. 21. 20.)

Egy másíknál meg R. Chijja vendégeskedett. (Tósz. Ab. Z. 46b. 2,1.) A kirekesztés, elzárkózás ismeretlen fogalom. Híresek voltak Júda Hannászi vendéglátásai, ahol Antoninus császár is megjelent. A megértés szellemének gyönyörű bizonytsága, hogy a zsidók a pogány szegényeket is segítették. (Jer. Dem. 24a.) A palesztinai zsidóság életformái alig különböznek a diaszporabeli zsidóétól: mindkettőnél ipar, kereskedelem, gazdálkodás. Szó sincs a kereskedelem túltengéséről. Csakhogy a diaszpóra zsidójának változatosabb az életmunkája, lévén körülötte az élet sokkal szétágazóbb, mint Palesztinában. A római birodalom zsidói közt (Palesztinán kívül) találunk drámai művészeket, költőket is. Otthonosak a római irodalmi világban s prozelytákat szereznek, például a zsidózó Fuscus Aristius, Horatius barátja. Foglalkoztak a különféle tudományokkal. Zsidó aposztaták művei is ránkmaradtak.⁷⁰⁾ A mezőgazdaságban a zsidók száma megfelel a népességöknek, csak egyes iparágakban volt iölényök: a szövésben s a kelme-festésben, már a 2—3. században; így maradt később is. A 4. századtól kezdve az egyházatyák sokat emlegetik a zsidó kocsmárost és kereskedőt. A kenyéririgység kitalálja a zsidó kapzsiság vádját. Jeromosnál fölbukkan az „avaritia“ (Jezs. 2. 8-hoz), Hypathios. Efezus püspökénél (6. század) pedig a „philargyria Joudaiké“ (zsidó pénzvág). Ilyesmiket fogtak rá a keresztény papságra is.⁷⁶⁾ A pogány császárok korában a zsidó és kereskedő fogalma sohasem azonos,⁷⁷⁾ ellenben a szyriai — kereskedő; a zsidót pedig nagyon ritkán jelölték szyriainak.⁷⁸⁾ A pogány korból semmi sem bizonyítja a zsidók különös előszeretetét a kereskedelem iránt⁷⁹⁾ s mégis esküdöznek az ellenkezőjére, miközben a nagyképűek és tudatlanok nem veszik észre, hogy a középkori zsidók jellemzését egyszerűen átviszik az ó-kori zsidóságra.⁸⁰⁾ De az Altercatio nevű nagyon régi zsidóellenes irat fején találja a szöveget, midőn rámutat a zsidóknak a hivatalokból való kizártsága és a túlnyomó kereskedői foglalkozás összefüggésére. Mert fény, hogy az 5. század végétől fogva mind több zsidó adja magát kereskedelemre. Az 5. századbéli források említenek zsidó kereskedőket Galliában, ahol ők intézik az itáliai zsidókkal való kereskedést. Tournai zsidó

kereskedőinek lisztességél kiemeli Sid. Apollinarius: soient huiuscemodi homines honestas habere causas: az eféle embereknek tisztas üzleteik vannak. (Juster II. 301. 3. j.) A nyugati gótoknál is túlsúlyban volt a zsidók üzleti tevékenysége a 6—7. században.⁸¹⁾ Már a 6. század körül fontos tényezője a honi és nemzetközi kereskedelemnek. Nagy Gergely pápa írja (591): Plurimi siquidem Judaicae religionis viri in hac provincia commanentes ac subinde in Massiliae partibus pro diversis negotiis ambulantes . . . (E tartományban igen sok zsidó vallású egyén tartózkodik és innen bejárják Massilia — Marseille — vidékét, különféle foglalkozásokban.)⁸²⁾ A nagykereskedők, kivált a rabszolgakereskedők roppant meggazdagodtak. Egyesek a befogadó városuk iránti hálából ingyen karaván-szállítással figyelmeskednek.⁸³⁾ A zsidónak vagyonossága szemet szúr, hiába dolgozott meg érte s áldoz belőle boldog-boldogtalannak. A zsidóellenes irodalom vesszőparipája a „zsidó arany”.⁸⁴⁾ Pedig a nagy többség, a zsidó iparos, munkás, vásáros — szegény. Voltak, kik a keresztény templomok előtt kegyszereket árultak. Theodosius törvénye, melyre főntebb hivatkoztunk, az alexandriai zsidók nagy szegénységét emlegeti.⁸⁰⁾ Itáliában a 4—6. században a rabszolgakereskedő nábobok mellett oly földhöz ragadt szegények, kiknek nincs egy ingre valójuk.⁸⁰⁾ A zsinagógák körül kéregetnek. Rómában a Kr. u. 1—2. században legalább két koldus jut minden vagyonosra.⁸⁷⁾ A Theodosius-törvények is bizonyítják a zsidók szegénységét, akik hitelezőiktől szorongatva a keresztény templomokba menekülnek vagy áttérnek.⁸⁸⁾ Keresztény hitelezőknek zsidó adósairól is tudunk X. Gergely leveléből (598). A pogány császárok nem gátolták a zsidók pénzszerzését, a keresztények igen. Megtiltják a rabszolgatartásf, ami a zsidó iparost is sújtja. A zsidók kizárása a hivatalokból, a szabad pályákról, a hadseregből — a kereskedői hivatásra kényszeríté őket s elszoktak az ipartól. De a kereskedelmet is korlátozzák; az egyházatyák kimondják, hogy nem szabad a zsidókkal kereskedni.

4. *A zsidó hivatalnok. A zsinagóga és a keresztények.
A zsidó község.*

A kereszténység uralomra jutása után, a 4. század végén kezdődik a zsidók polgári jogának megnyirbálása s politikai jogaiknak elnyomása. A római polgárjoga zsidók azelőtt viselhettek hivatalt (*jus honorum*), sőt Septimius Severus és Oaracalla engedményt tesz nekik a hivatali eskü ügyében, hogy a vallásukon sérelem ne essék. E privilégium érvényben volt az 5. század végéig, De most kizáratnak a hadseregből (*militia armata*), az udvari szolgálatból (*mii. palatina*), a magasabb tisztségekből (*oitiicia*). csak a vesződéses állásokat hagyták meg nekik (*decurio, cohortalini*) s egyes hivatásokat, például az ügyvédséget (*mii. togata*); valószínűleg orvosok, tanítók s községi hivatalnokok is lehetnek.⁸⁹⁾ Csak 438-ban lelt általános a zsidók kizárása mindenféle tényleges és tiszteletbeli hivatalból és címekből. (Nov. Theod. 3. §. 2.) Az 1. században még római-zsidó lovagok is voltak Palesztinában és a diaszpórában; sőt zsidó szenátorok. A konzuli címet (*ornamenta consularia*) I. Agrippa megkapta Claudiusától, Caligulától a praetori dísz. Konstantin idejében, bár államvallássá tette a kereszténységet (312), zsidó legátusra akadunk; e méltósággal együtt járt a comes cím. (Zsidó később nem lehetett comes.) Zsidó aposztaták sokra vitték az állami rangsorozatban (az egyiptomi Tiberius Julius Alexander); zsidók csak a praefectura honora riái kaphatták. A 4. század végén zsidó *praeses* a Baleárokon. A pogány korban sok zsidó udvari szolgálatban (*palatini*), vagy a császári birtokok igazgatásában. A Konstantin után láhrakapó zsidóellenesség dacára érvényesülnek az udvarnál mint *agentes in rebus*, alkalmi megbízottak állami rendeletek végrehajtására s minden nyilvános ügy ellenőrzésére. Sok zsidó orvos: hatósági is (*archiatri*). Jeromos (Prol. ad. Os.) beszél zsidó tudósokról, kik idejüket in labernis medicorum (az orvosok műhelyében) töltik,⁹⁰⁾ Gamliél pátriárka is orvos volt. Róla mondja Marcellus Empiricus: ad splenem remedium singulare, quod de experiments Ganielielus pair, proxime ostendit: a lépnek kitűnő orvossága, melyet

Gamaliel pátriárka kísérletekben bemutatott.⁰¹⁾ Az egyházatyák orszorozzák a zsidó orvoshoz forduló keresztényeket;⁹²⁾ inkább haljanak meg — mondja Szent János az antióchiaiaknak.^{a)} Végül Theodosius III. Novellája eltiltja őket a hivatali állástól (archiatria) 438-ban. Nyilvánosan tanító zsidókat is találunk az 5. században. Adamantius orvostanár az alexandriai Museonban, 412-ben, midőn Cyrill kiűzte mind a zsidókat. De a zsidók kultúrérzéke diadalmaskodott minden gyűlöleten. Már Zenon császár idejében ugyancsak Alexandriában tanít Damnus, Gesius tanítója és Hippokrates magyarázója.⁹⁴⁾

Pénzügyi tisztségei is ruháztak zsidókra. A 2. század végén Intereisáhan (üimapentele) egy Cosinus nevű zsidó praepositus stationis, aki felügyel a közvetett adók behajtására. Sok bajt okozott a római birodalom zsidóinak a decurionátus kellemetlen hivatala. Kötelező az összes polgárookra, de a zsidókat fölmentették tőle, mert pogány szertartásokkal volt egybekötve.⁹⁵⁾ Konstantin megszüntette a kiváltságot, csak a zsidó község két-három tisztviselőjének hagyta meg. Egyik ily tartalmú rendelete 321-ből. a kölni zsidókra vonatkozik: ez a legrégibb, hiteles adatunk a német zsidókról. Később a zsidók visszakapták a kedvezményt. de az ifjabb Valentinianus ismét megvonta. A zsidók elvesztették a decurionátus-mentességet. A város első hivatalnokja volt a defensor civitatis. A minorcai Magonában szerepel Theodosius zsidó patrónus (418), aki előzőleg decurio és defensor volt.⁰⁰⁾ Ennek a lehetősége is megszűnt 438-ban. Zsidó páter vagy curator civitatis szintén akad, de csak Justinianus uralmáig. Sok zsidó katona is volt a diaszpórában; megbízhatók, hűségesek. Antiochus Epifanes zsidó katonái a Makkabeusok ellen is harcolnak. (I. Makk. 3. 10. 15. 6. 21.)⁹⁷⁾ A római birodalom zsidóinak az első szolgálatmentességi privilégiumot Lentulus adta (Kr. e. 49.), de e kiváltság nem volt biztos; a sorozó hatóság tetszésétől függött. A 4. század végén az egyházatyák panaszkodnak a zsidó katonák nagy száma miatt: sikerült is őket kizáratniok. Egyesek még a 418. évi törvény után is bejutottak, úgyhogy a tilalmat többször meg kellett újítani.⁹⁸⁾

A nicaei zsinattal (325) bekövetkezik a teljes szakítás. Konstantin és Konstantins alatt egyre-másra zsidóellenes rendeletek. Például zsidónak keresztény nővel való házasságát halállal büntetik. Ursicinus római hadvezér, aki peszachkor kenyeret sütet és szállíttat seregének a zsidók által, a sephorisi zsidók lázadása miatt nagy pusztítást visz véghez Palesztinában: Tibériást s Lyddát lerombolja. A keresztény császárok korabeli lázongásokat nem magyarázza meg a gazdasági helyzet; a vallási zaklatás is fontos szerepet játszott. Emiatt ölték le a zsidók a rómaiakat Diocae-sareában. Ezen okulva, a keresztény császárok nem háborgatták többé a zsidók vallását egészen Justinianusig.⁹⁹⁾ Elég is volt, amit Konstantiustól elsenvedtek. Betiltotta a vallásgyakorlatot, a zsidó naptárt, úgyhogy II. Hillél pátriárka egyszersmindenkorra meg-rögzíté a vallási év beosztását, egész időszámítását (359). Nagy Theodosius (379—395) védi a zsidóságot a püspökök követelése ellen, hogy a zsidók fogadják vissza a kiközösített aposztátákat. Arcadius is (395—408) kegyes a zsidók iránt, Honorius ellenséges. II. Theodosius (408—450) a zsidógyűlölet nagy kodifikátora. Megszűnt a már régebben sorvadásnak indult patriarkátus (425). Szent János és Ambrosius izgatásai nagy veszélyt hoznak a zsinagógákra. Lerombolják, eltulajdonítják őket s újak építését meg-tiltják. A pogány császárok védték a zsidók istentiszteletét, ima-házát minden háborítás ellen, mert ez atrox injuria (súlyos jog-sérelem) volt;¹⁰⁰⁾ sőt megengedték nem-zsidóknak ott való meg-jelenését, de a keresztény császárok ezt felségsértés gyanánt bün-tették. (Cod. Theod. 409.)¹⁰¹⁾ A római törvények az aedes sacrae-nek (szent épületek) járó figyelemmel voltak a zsinagóga iránt, mely immunitást élvezett. A religionum lóca (vallási helyiségek) közé sorozva és menedékhely-jelleggel bírt. Lerombolását könyör-telenül megtorolták. Maximinus császár elrendeli egy felgyújtott zsinagóga újjáépítését (388) „quasi vindex disciplinae publicae”: mintegy megtorlója a közrendnek. (Syn. Alt. 419.) Lefoglalni se volt szabad vagy pogány és keresztény képeket oda bevinni.¹⁰²⁾ A keresztény korban kezdődnek a zsinagóga-rombolások; gyűjto-gatás és erőszakos birtokbavevés. Kivált a 412. év volt kritikus;

sok védő és megtorló rendelkezés ebből az időből való. A bűnösöket kötelezték a fölépítésre; ha elvették a zsinagógát, tartoztak másik telket adni. De vigyázni kellett, hogy az új zsinagóga közel ne kerüljön a templomhoz, nehogy behallassék a zsidók éneke. Az eltulajdonított zsinagóga beszentelésére külön, új misével gazdagodott a keresztény liturgia.¹⁰³⁾ Az egyház befolyására elrendelték már a 4. században, hogy a zsidók csak külön engedéllyel építhetnek új zsinagógát a lerombolt helyett. Ha engedély nélkül csinálták meg, lebontották vagy templommá alakították. Tilos volt a zsinagóga szépítése, sőt a javítása is, hacsak nem fenyegetett hedőléssel. A tatározáshoz is engedély kellett s nem osztották pazarul.

A zsinagóga épülete áldozatul eshetett a vakbuzgóságnak és cmbertelenségnek, de mint a zsidóság szimbóluma, népi s vallási egyéniségének fentartója, dacolt az idők minden kegyetlenségével. A zsinagóga körül alakult ki a zsidó élet függetlensége. A község működése nemcsak vallásgyakorlat, hanem adminisztratív, pénzügyi s bírói ténykedés is. Jövedelme: adók, alamizsnagyűjtés, temetési díjak, ajándékozások, alapítványok.¹⁰¹⁾ A cedáká, a jótékonyság oly bőven ontotta áldásait, hogy a zsidókat a Kr. u. 2. században elégtelenítő koldulás (Mart. 12. 57. 12.) már a 4. században eltűnt, amiért Julianus császár nagyon dicséri őket,¹⁰⁵⁾ aki a keresztény vallástól idegenkedve — ezért nevezték aposztatának — jóindulattal volt a zsidóság iránt. A jeruzsálemi templom fölépítését is megengedte, de a romhalmaz mélyén s lenn a talajban felgyűlt gázok gyúlékonysága lehetetlenné tette. A község nagyon szépen áldozott zsinagógák, iskolák, kórházak építésére, temetők szerzésére, szegények síremlékére fezt hivatalból látták el), vagy a gazdagokéra, kiknek érdemeit így akarták megtisztelni — végül zsidó rabszolgák kiváltására. A legrégibb adatok egyike Puteoliban: Claudia Aster, jeruzsálemi fogolynő. Gondoskodott róla T. Claudius, Augustus fölszabadítottja . . . Ugyanott: Benus (Venus), Abundantius rebbites leánya.¹⁰⁶⁾ A község vagyona voltak még a zsinagógához tartozó ingatlanok, kertek, épületek, például Rómában (de aggere proseucha), vagy

az egyiptomi Tebtunban (Arsinoe). A zsinagógát szívesen látogatták a keresztények is, olyannyira, hogy az Apóst. Const. 64. és 70. kánonja kiközösítéssel fenyegeti a papok és világiak zsinagógakultuszát vagy a püspökök zsidó böjt- és ünneptartását.¹⁰⁷⁾ Antióchia zsinagógáit Szent János becsmérli és színházhoz hasonlítja. A laodiceai zsinat (381) átokkal sújtja a szombattartókat¹⁰⁸⁾ s tiltja a zsidó ünnepek megülését. vagy hogy a zsidóktól az ünnepeiken ajándékot elfogadjanak, például pászktát; szintúgy tilos olajat vinni a zsinagógába, vagy kivilágítani. Szent János pörbeszál azon keresztényekkel kik az őszi zsidóünnepeket a zsidókkal együtt ünneplik. Másik prédikációja: *Adversus eos, qui Judaeorum jejunium jejunant*: azok ellen, kik a zsidók böjtjén böjtölnek.¹⁰⁹⁾ Különösen súlyos büntetés járt a peszach együttünnepléseért. (Elvirái zsinat 306. Nicaea 325. Antióchia 341. Laodicea 381.) Hányszor kellett tiltakozni a circumcisio s az étkezési törvények gyakorlása ellen.

Az elvirai zsinat 50. kánonja: *Sí verō quis clericus, vei fidelis cum Judaeis cibum sumpserit etc.*: ha egy pap, vagy hívő a zsidókkal együtt étkezik. Az első századok zsidózó szektáit haeretikus tanaikkal egyszerűen „zsidóknak“ veszik. Athanasius az ariánusokat „új zsidóknak“ nevezi.¹¹⁰⁾ A sabelliánusok és photiniánusok a zsidó egyistenhitét vinnék be a kereszténységbe. A nesztóriántis zsidót jelent.¹¹¹⁾ Sok időbe és fáradságba került, míg az Egyháznak sikerült széttépnie a zsidó kapcsolatok utolsó szálát is. N. Gergely pápának még 603-ban is meg kellett intenie a rómaiakat, szombatozásuk miatt, mert nem dolgoztak szombaton. A keresztények böjtöltek is e napon, hogy elhárítsák magukról a zsidózás gyanúját. Valószínű, hogy az egyházatyák polémikus célból tették meg a szombatot gyásznappal.¹¹²⁾ Eretnek számba ment. aki a zsidókkal egyezően magyarázza a bibliát, vagy a messianizmust.¹¹³⁾ A zsidó propaganda nemcsak a keresztény kultuszra volt hatással, hanem a pogányra is (Cybele, Attis)¹¹⁴⁾

Ilyen vonzerőt tudott gyakorolni a győztes versenytársától megvetett zsinagóga és zsidó község. Vezető testülete a gerúzia s elnöke (geruziarchész) rendszerint a vallási fő (archiszynagógosz).

aki azonos a rabbival, mint ahogy az evangéliumban az „előljáró“ (episztatész) a rabbit jelenti. (Luk. 5. 5., 8. 24.)¹¹⁵⁾ A gerúzia végrehajtó szervei az előljárók (archónok); ők adminisztrálnak. A község s a zsidó bíróságok jegyzője: a szófér (grammateusz. libellarius); okiratszerkesztőt, tóra- és tefillinmásolót, végül tal mudtudóst is jelent. A Cod. Theod. szerint a patres Synagogae tisztviselők voltak. A feliratokban említett matres Synagogae valószínűleg az érdekért járó kitüntető cím. A község vallási feje, mint említettük, az archiszynagóg (Márk. 5. 22. 35. 38. Luk. 8. 49. és rengeteg feliratban) = rabbi = didascalus. A „rabbi“ cím *elég* későn jelentkezik s lép a többi rokon kifejezés helyébe. Az evangélium szyr fordítása mindenütt rabbit mond az eredeti archiszynagóg helyett.¹¹⁶⁾ Latinul: princeps Synagogae.¹¹⁷⁾ A rabbi volt a vallási vezető, törvényt magyarázó, felügyel a törvények megtartására; oktatja rá a népet, elnököl a vallási gyülekezetben, a zsinagóga felvigyázója, szabályozza az istentiszteletet, dönt a tóra-felolvasásokról s hogy ki mondjon beszédet.¹¹⁸⁾ A rabbit a pátriárka nevezte ki s vizsgát tett nemcsak theológiából, hanem régebben a jogi és orvosi tudományból is.¹¹⁹⁾ A pátriárka vissza is vonhatta a megbízást. Az archiszynagóg szedte be a pátriárka illetményeit s e méltóság megszűntével ő szállítá a császárnak az aurum coronariumot. Gyakran ő volt a község pénztárnoka is: archón szintén lehetett.¹²⁰⁾ A templomszolga (chazzan ha-k'nészet, hypéretész) foglalkozott az elemi oktatással s a bírósági botbüntetés végrehajtásával; így volt Palesztinában is. A tóraolvasást mindenki maga végezhetette, de sokhelyt külön alkalmazott volt erre (anagnosztész).¹²¹⁾ Szerepel a tóraszövegfordító (Palesztinában a meturgeman). Franciaországban még a 12. században is lefordították a Tórát franciára az istentiszteleten.¹²²⁾ A meturgeman-intézményt a keresztények is átvették. A palesztinai keresztények istentiszteleti nyelve a görög volt, de voltak kétnyelvű községek is, ahol a görög szöveget aramra fordították; így Jeruzsálemben 385—388.¹²³⁾

A tóraolvasás után a község tudósai magyarázták a heti, vagy ünnepi szakaszt. Nagyjából ugyanaz a keret, mint

Júdeában, ahol a zsidó politikai község nemcsak a polgári, hanem a vallási ügyeket is igazgatta. (Kidd. 76b.) Ezért van az, hogy ama dolgok közt, melyek a városé, a zsinagóga, frigy szekrény s a szent könyvek együtt soroltatnak föl az utcával és fürdővel. (Ned. V. 5.) A zsidó politikai községet csak akkor tekintették „nagy városnak“, ha legalább tiz „ráérő ember“ (batlan. Meg. í. 3.) lakott benne, akik ráérnek a közügyekkel foglalkozni a városi tanácsban (s nem a fizetett templomjárókat jelenti).¹²⁴⁾ Ők voltak a zsidó municipium előljárósága (olyan, mint a régebbi forrásokban említett deka prótoi), mely megfelelt a diaszporabeli gerúziának. Leggyakoribb a héttagú előljáróság (sibá túbé ha-ír), mely nagyon fontos ügyekben, vagyoni jogi kérdésekben, csak a polgárok beleegyezésével (máámád ánsé ha-ír) határozhat. Kevert lakosságú városokban a zsidók külön vallási községet alkottak. Kétségtelen, hogy a vallási tanulmányt époló buzgón ápolták a diaszpórában, mint Palesztinában. A főiskolákat az egyházatyák is látogatták. Jeromos azt mondja: *Libros Prophetarum ac Moysi memoriter revolventes, decantant divina mandata.*¹²⁵⁾ (A próféták és Mózes könyveit kívülről ismételve, éneklük — éneklő modorban adják elő az isteni parancsolatokat.) Mindenütt voltak szent könyveik, a nagy városokban könyvtáraik is. Epiphanius említi a tibériási zsidó könyviárt.¹²⁶⁾ Nagy szó ez, ha meggondoljuk, hogy például Tóraért adtak ezer dénárt vagy három hagio-grafa 300 márkába került.¹²⁷⁾ Az egyházatyák szerint a zsidóknak kórházaik s szegényházaik (aggokháza) is voltak. De külön temetőjük nem mindenütt, mert sokhelyt a pogányok mellé temeték halottjaikat.¹²⁸⁾ A temetkezés inkább magánügy volt; a község csak a szegényekét vagy az érdemesekét (megtisztelésből) végezte; ez volt a *funus publicum* (heszpéd sel rabbim): a köznek gyásza.¹²⁹⁾ Aztán kifejlődött a felekezeti elkülönödés, de ez inkább az állandó külső nyomás, mint belső törekvés eredménye. Az aposztátákat zsidó temetőbe temették.¹³⁰⁾ Később ezt megtiltották, bár a talmud megengedi. (Tósz. Gitt. V. 4. 5. Gitt. 61a. jer. Ab. Z. III. 1.) A diaszpóra községein belül különféle társadalmi célú testületek alakultak. Az ó-korban minden ilyen egyesülés a kul-

túsz keretébe illeszkedett, azért például a zsidó iparosok nem társulhattak a pogányokkal. De azért sokan mégsem zárkóztak el kollégáiktól és csak a vallási szertartásokban nem vettek részt. Voltak zsidó ifjúsági sport-szövetségek is, például Hypapában (Kr. u. 2—3. század),¹³¹⁾ de a zsidó ifjak nem-zsidó egyesületek tagjai is voltak. Ilyen közös testületek például Alexandriában az eranoszok.

A római birodalom zsidóinak helyzetéről a végső megállapítás abban foglalható össze, hogy nélkülözték a biztonságot s a törvényes oltalmat. Életük s vagyonuk szüntelen veszélyben. Ezért többnyire az országhatárok mentén telepsznek le, hogy az üldözések elől tovább mehessenek idejekorán. Ez az elhelyezkedés predesztinálja őket a nemzetközi kereskedelemre.¹³²⁾

NYOLCADIK FEJEZET.

Arábia és Byzánc.

/1. Arab-zsidó törzsek.

A zsidó diaszpórának egyik legjelentősebb fejezete az arábiai zsidók története. Az arabokat már a biblia is említi; Salamon király adófizetői voltak. (II. Krón. 9. 14.) Lehet, hogy a drága kincseiről híres Ófir tartomány, ahonnan Salamon király hajósai aranyat vittek neki (I. Kir. 9. 28.), Arábiára vonatkozik. Arab törzsek később is szerepelnek együtt a zsidókkal. (II. Krón. 17. 11.) A próféták rablóknak (Jer. 3.2.), nomádoknak (Jezs. 13.20., 21. 13.) nevezik őket s kalmárnépnek. (Ez. 27. 22.) A legrégebb források Arábiája nem az egész félsziget, hanem inkább a Szýria mentén húzódó határterület (Arábia petraea, Nabataea), ahol arabok és áramok vegyest laktak. A misna adatai főképp ezekre vonatkoznak s nem a pusztá benszülöttjeire. Valószínű, hogy Jeruzsálem pusztulása után, a nyomasztó helyzet miatt indult meg a palesztinai zsidók északarábiai (Hedsáz) letelepedése, de bizonyára került köztük sok arab prozelyta is. A diaszpórában — láttuk számos példából — erős volt a zsidó propaganda. A misna említi R. Akibának arábiai utazását. (Rós Has. 26a.) Az arab zsidó nők csengőkkel¹⁾ járhattak ki szombaton (Sabb. VI. 6.), ami talán az ott divó szokásnak tett engedmény. A talmudkorabeli arab zsidókról a feliratok sem nyújtanak biztos tájékozást. Csak föllevés, hogy Hedsázban mintegy 200—400-ig létezett a zsidó lihjanita királyság, melynek maradványa él tovább a független arab-zsidó törzsek uralmában. Szintűgy kétséges a jemeni (Dél-

Arábia) arab-zsidó fejedelemség (c. 300—600-ig), hogy az uralkodója, Abu-Kariba áttért a zsidó vallásra s példáját sokan követték. Azonban tény, hogy a 6. század első felében a zsidó Džú-Novasz volt Jemen királya. A szabäusok (dél-arabok) rokonszenveztek a zsidókkal a szomszédos keresztény Abesszynia ellenséges politikája miatt, mely Jementől akart területet hódítani. Háborúra került a dolog s az abesszyniai keresztények döntő győzelme vesztét okozta a királynak is, meg a jemeni (himjarita vagy homerita) arab-zsidó fejedelemségnek is.²⁾

A hedsázi arab-zsidó törzsek telepei az északi Taimától, Fadak, Khaibar, Wadi'l Kúrán át a déli Medináig (Jathrib) húzódtak. Medina már évszázadokkal Mohammed előtt a zsidók birtoka, kik az arabok fölött is szuverenitásra tettek szert. (REJ. VII. 169.) Az iszlám keletkezésekor mintegy busz arab-zsidó törzs tanyázott Medinában és a környéken, számos várral. A kisebb nemzetiségek a nagyobbak oltalma alá helyezkedtek, sőt egyes arab törzsek is, melyeknek egy része zsidóvá lett. (i. h. 171.) E fölényes helyzetből kikökkenté őket a két jemeni törzsnek, a Benu-Khazrads és a B. Ausznak Medinában való megjelenése. A zsidók védenckül fogadták őket, de a jemeniek árulás által följük kerekedtek 550 körül s magukhoz ragadták a politikai hatalmat. E két medinai törzs marakodásába ritkán elegyedtek a zsidók. A fegyverek harcát fűszerezte a szóharc is: gyalázkodó s gúny versek az ellenfélre, családjára s nemzetségére. E szokást a zsidók is fölkapták. (REJ. VII. 181.) Az agyarkodó törzsek döntő összeecsapásában Buátnál a zsidók segítségével az Ausz-törzs aratott győzelmet. A medinai zsidók arab védnökség alá jutottak. Csetepaték, zűrzavarok egyre-másra, míg aztán Mohammednek Medinába érkezése új fordulathoz vitte az eseményeket. Az arab-zsidó telepések nem adták magukat nomád életre, hanem általában kitarottak a lakóhelyükön s folytatták a honi mesterséget, a gazdálkodást. Földműveiök és palmaültetvényesek s már evvel is kulturmunkát végeztek a barbár, puszta területen. Az őstermelés meghonosítása az ő érdemök s ebben tanítói voltak a medinaiaknak: nekik voltak a legjobban megművelt földjeik. Foglalkoztak hala-

szattal is s a nők szövessel. A khaibariak ruhával kereskedtek, melyet Jemenből s Szyriából szereztek be. A borkereskedés is virágzott. Van olyan föltevés, bogy Mohammed bortilalma gazdasági jellegű: a zsidók ellen irányult.³⁾ Nagyban dívott a juh- és tyúk tenyésztés. A pénzüzlet sem hiányzott, amit Mohammed — ismervén a Tórának kamattilalmát — szemökre hány (Kor. 4. 159.). pedig legbelsőbb hívei is megtették. (Kor. 2.278.) A szíjarab városban, Taifban virult az uzsora; a nedsráni (Jemen) keresztények sem tartózkodtak a kamatszedéstől. Az arab zsidók szorgalmuk és ügyességük által csakhamar meggazdagodtak. Elég rámutatni a nők pazar ruházkodására s ékességeire. Ar any brokátból, zöld s piros selyemből készült, arannyal s ezüsttel átszőtt nyeregben ültek, midőn elvonultak Medinából. Drágaságok tömege csillogott a khaibari zsákmányban. A Benu'l Hukáik ékszereit kölcsönkérték a mekkai lakodalmakra. Az arabok megütköztek rajta, hogy a zsidó nők jómkippurkor, tehát böjtnapon oly dúsan díszítik magukat; nem értették, hogy ünnep az és nem gyásznap.

Medinában s a vidékén lehetett vagy 8—10.000 zsidó. Kormányzatuk egészen arab minta: szabad törzsek választott fejedelmek alatt s a törzs tagjainak együttes tanácskozásában beszéltek meg ügyeiket. A medinai arab-zsidó településben valószínűleg a Benú-Keinuká törzse az első, melynek híres, nagy piaca volt: a B. K. piaca. Oda vitték eladni aranymíves dolgaikat, mert e téren kiválót alkottak. Az arab zsidók jeles fegyverkovácsok is. Erre az iparra már az élet ránevelte őket, a viszonyok kényszere; rend, biztonság hiányában minden férfi egyúttal harcos s minden lakás megannyi erőd. Akad náluk mindenfajta fegyver: páncél, sisak, melyen jelvényt viseltek, pajzs, kard, íjj: még hadigépet is szerkesztettek. Mindig fejszét hordtak magukkal, ami valószínűleg nem háborús szerszám volt, hanem a tisztátlanság elkaparására szolgáló eszköz, mint az esszeusoknál. akik szerették a pusztában felütni a sátrukat;⁴⁾ a sivatag összehozhatta őket egymással. Nevezetes zsidó törzs még a Benú-Kureiza, a B. Nadhir és a B. Hadai. Az első kettő kóhén származású volt (al-kahinán). de mindről elmondható, hogy zsidó vallású arabok. Életformáiknak

a környezettel való teljes egysége jellemzi őket s nem a vallási hűség rovására, amint ezt Mohammed térítéseivel szemben alaposan bebizonyították. Nevök is arab. Elvértve bukkanunk arabizált bibliai nevekre, például Uzeir = Ezra; Finchasz = Pinchasz; Aazar vagy Izar = Eleázár; Sam vil vagy A s-Sam aval = Sámuel. Lehet, hogy héber neveket arabra fordítottak s talán az arab Aszád (= oroszlán) a héber Árjé (Jeb. 122b.) fordítása.⁵⁾ Költészetük — már Mohammed előtt több zsidó költő s költőnő *~--liszta arab. Klasszikus példa rá a 6. századbéli Sámuel b. Adija, kinek emlékét hódolat veszi körül az arabok köztudatában, mert baráti hűségének föláldozta a fiát, hogy meg ne szegje ígétét. Lovagiasság, vendégszeretet, barátság, vitézség, faji büszkesége családi dicsőség: ezek az uralkodó motívumok; mindezek az araboknak is jellemző vonásai. Arab források szerint a khaibari zsidók éjjel nyitva hagyták a lakásukat, hogy ott a vándor bármikor megszánhasson. Az arab zsidók jótekonysága feltűnhetett Mo-lammednek, ki nagy súlyt helyez az alamizsnaadásra s kijelenti róla (Kor. 2. 77.), hogy az volt az egyik föltétel Isten s Izrael frigyében; az alamizsnának neve a Koránban (szádakat), zsidó eredetű fcedáká).

Az arab zsidók rendkívül sokat áldozlak foglyaik kiváltására s e buzgalmukat az arabok jól kihasználták, kiknél mindennapos a hitszegés; elárulják, cserben hagyják zsidó szövetségeseiket, de azért a zsidók nem tántorodnak meg hazájok szeretetében. Midőn Mohammed kivándorlásra szólítja fel őket a barátkozásra kitört ellenségeskedésben — „Inkább meghalni“, volt a felelet, egyik arab közlés szerint. Az iszlám keletkezését kísérő törzsviádlások s háborúságok során elesett zsidó hősöket az arab költők is megsíratják szebbnél szebb versekben; az életközösség társadalmi egységet, lelki összeforradást teremtett köztük. Különben az arab szellem árnyoldalait is megtaláljuk a zsidóknál: az örökös villongást, amiért Mohammed megrója őket. (Kor. 2. 79.)

Vallási propagandájukat szabadon és sikeresen végezték. A medinai arab nők. ha első gyermekök meghalt, fogadalmat let-

tek, hogy a következőket zsidónak nevelik s e célból tényleg átadták őket zsidóknak. A prozelytákkal kötött házasságból született gyermekek a legjobb zsidók voltak. Az áttérést megkönnyítette, hogy a circumcisio az araboknál is dívott. (Ab. Z. 27a. Jebám. 71a.) A kereszténység nem dicsekedhetett köztük különös hódítással. A határmenti törzsek kereszténysége ingatag alapon nyugodott, mert az iszlám győzelemre jutásakor elszakadtak a kereszténységtől. Az arab zsidók egészen asszimilálódtak; csak a válásban éltek zsidóságukat. Nyelvök különleges dialektus, melyet az arabok értettek, sőt el is tanultak.⁶⁾ Mohammed a zsidót „jahúd“-nak jelöli s a zsidóságot és kereszténységet ahl al-kitábnak (az írás népe). Állítólag megparancsolta a titkáranak, hogy héberül tanuljon s ezáltal levelezhessen a zsidókkal. A zsidók valószínűleg héber szögletes betűkkel írták az arabot, de írtak arabul is s ebben a medinaiak tanítói voltak,⁷⁾ ami nem csekély kultúrhistóriai érdemök. Magától értődik, hogy a vallási fogalmakat az arab beszédben is héber szavakkal fejezték ki, melyeket aztán Mohammed átvett. A héber nyelv már az imák s a tóratanulmány révén is fennmaradt az arab zsidók közt.

2. Mohammed és a zsidók. Zsidó vallási befolyás az iszlámban.

A medinai zsidók szereplése történeti méretekre nő az iszlám keletkezése körül. A pogány arabokkal való együttélések lassanként befolyásolta ezeknek vallásos érzését s gondolkozását s egyengette a Mekkában 612 körül föllépett Mohammed diadalának útját; általuk vált lehetővé az arabok közt az egyistenhit elfogadása. A medinai zsidók nélkül nem lett volna hidsra.⁸⁾ A Mekkában meg nem értett s üldözött Mohammed valószínűleg azért vándorolt Medinába 622-ben (hidsra = kivándorlás s nem „menekülés“), mert arra számított, hogy tanulhat az ottani zsidóknál és a medinai arabok a zsidókkal való érintkezésök hatása alatt fogékonyabbak lesznek a tanai iránt. Nem is csalódott. Így lett a régi Jathribból a „próféta városa“ (Medinát ul-nebí). Mekkában, ahol a zsidóságot kevésbé ismerték, heves ellentállásba

ütközött a monotheizmus. De biztosra vehető, hogy Mekkára is kiterjedt a zsidó szellemi hatás; a mekkai vásáron megforduló medinai zsidók vallásos képzei megragadták Mohammed lelkét már tűnődéseinek legelső idején. A Korán mekkai szúráiban szó esik a zsidókról is.⁹⁾ De a kételkedő s gyanakvó mekkaiaknak kérdezősködése, hogy mit tartanak felőle a medinai zsidók - nem bír hitelességgel. Mert a hagyomány azt beszéli, hogy a medinai zsidó tudósok (achbár, héberül: chabérini) három kérdési közöltek a mekkai küldöttekkel, hogy adják fel próbakép Mohammednek s ha megfelel, akkor igaz próféta. A kérdések zavarba ejtették Mohainmedet. Maguk a zsidók is zaklatták fogas ötletekkel, hogy rásüssék a tudatlanság bélyegét, ami őt ádáz ellenségökké tette.¹⁰⁾ Még az első hívei is a medinai zsidó tudósok véleményét akarták hallani Mohammed kijelentéseiről. Talán erre céloz a Korán is. (26. 197.)

Többször járt nála medinai küldöttség s ő az iszlám legfőbb követelményeként az arai) élethez alkalmazott tizparancsolati tilalmakat szabja meg nekik.¹¹⁾ Végül enged a hívásnak. Mohammed a medinai arabok közt fogékony talajra talált, melyet a zsidók készítettek elő. Arabul magyarázták nekik a Tórát, amiről Mohammed így nyilatkozott: az írás embereit ne igazoljátok s ne is hazudtoljátok meg, hanem mondjátok, hogy mi abban hiszünk, aki nekünk is, nektek is megnyilatkozott; a mi Istenünk s a tiétek ugyanaz.¹²⁾ A zsidók nem tágítottak a Tóra igazától. Visszautasítják Mohammed térítő kísérleteit: a B. Kureiza a ki végzésök előtti éjszakát töratanulással töltik. Iskoláikban a zsidók evvel foglalkoznak. (Kor. 7. 168.) Tudós zsidókról is beszél a Korán. (2. 73.) A későbbi hagyománygyűjtők egy-egy hitehagyott zsidót — Mohammed nagyobb dicsőségére — megtesznek rabbinak. A rabbik és a chabérok mint bírák működtek a zsidók közt. (Kor. 5. 48.) Bennök látta Mohammed megátalkodott ellenfeleit, kik sikerének útjában állnak s „hazug tanokat“ hirdetnek. (9. 34.) Ű kényelmes vallást ígért, hogy leveszi róluk a „Tóra igáját“ (7. 156.); a vallási túlterheltségnek ez a gondolata az evangéliumok egyik-másik polémikus helyére emlékeztet. De a zsidók állhatato-

sak. A talmudi törvények járták köztük, amint a Korán zsidó vonatkozásaiból látjuk, mert Mohammed sok törvényt s szokást átvett, némelyeket meg támadott. Zsidó befolyásra vall például a közös imádkozás, mely mindkét vallásban igen fontos s jellemző. Kezdetben naponta háromszor imádkozott: napkelte előtt, napnyugta után s az első vigilián (11.116.); csak később, a zsidókhoz való ellentétül vezették be az ötszöri imádkozást. A reggeli imának legkorábbi ideje, ha már a fehér s fekete fonalat' meg lehet egymástól különböztetni. (2. 183. V. ö. Berách. I. 2.) E színek a tallisra emlékeztetnek. Az is zsidó motívum, hogy az utas meg rövidítheti imáját. (4. 102. V. ö. Berách. IV. 4.) Részegen s beszennyezett nem szabad imádkozni. (4. 46. V. ö. Berách 15a.)¹³⁾ Az imádkozásnál Mohammed Jeruzsálem felé fordult: később Mekát választotta kiblának. A zsidók módjára hétfőn s csütörtökön böjtölt. A jómkippurt is utánozta (asúra; a Muharram hó 10. napja) s egyéb böjtöket, köztük ab hó első kilenc napját.³¹⁾ A szombatot kezdettől fogva támadta; talán harcos szelleme nem bírta el az abszolút nyugalmat. Zsidó eredetű a tilalom, hogy nem szabad a bálványáldozat húsból enni (6. 146.), vagy elhullott állatot, vért, sertéshúst. (2.168. 6.186. 1.6.116.) A zsidóságot követi abban is, hogy Isten neve említendő a vágásnál. (6. 121.) De hasítatlan patájú állatok húsat nem tiltotta meg, mert a teve volt az arabok egyetlen húseledele. Maguk az arab zsidók is vétettek az étkezési törvények ellen, amit Mohammed rossz néven vesz. (5. 46.67.) Abban az időben a tevehús élvezése az áttérés jele volt.¹⁵⁾ A zsidók mint állattenyésztők gondoskodtak megfelelő eledelről. Különben legfőbb táplálékuk, mint az araboké, a datolya.

Mohammed figyelembe vette a Tórának házassági törvényeit is, de az arabok féktelen érzékiségén nem tudott úrrá lenni a tiszta erkölcs. Elmésen s találóan jegyzi meg a talmud, hogy a világ összes paráznaságából kilenc-tized rész Arábiának jutott (Kidd. 49b.); a világ egyetlen nyelvében sincs annyi szemérmetlen szó, mint az arabban.¹⁰⁾ A törvényi és szertartási elemeken kívül sok agádikus anyag is átment a Koránba, kivált eszchatológiai képze-

tek az istenítéletről, a bűnös világ pusztulásáról. (2. 74, 3. 23. Héber szó a dsahannam = Géhinnóm = gyeheenna, pokol; vagy a jaum al-din = jóm ha-din — ítélet napja. Ab. z. 18a.) Mind e részleteknél fontosabb, amit Mohammed szintén a zsidóságból mentett s vállalkozásának lelke, hódító ereje volt: a monotheizmus s a prófétai-messiási küldetés, hogy kiirtsa a pogányságot. A pogányok vesztét vagy megtérését a zsidók a messiási üdv igen fontos részének tartották ősidők óta s lehet, hogy Mohaminednek medinai harcos tevékenységét, hittedjesztő buzgalmát ez a messiási ábránd fűti. Az arabok a köztük élő zsidóknak e reményeit bizonyára ismerték. A zsidó messiási hit Mohammed lelkét is megkapta s arra a gondolatra jöhetett, hogy talán ő a zsidóktól várt utolsó próféta.¹⁷⁾ Lassanként beleélte magát a felfogásba, hogy róla jövendöl az írás (Taurát), hogy Izrael bölcsei őrá céloznak. (Kor. 26. 197.) A Koránt egyenlő értékűnek nyilvánítja a Tórával s Mózes-analógiát sző magáról. (46. 9—11.) A mekkaiak veszélyes vallási forradalmárt láttak benne, akitől létérdekeiket féltették, mert a kereskedelem türelmességet kívánt a pogányokkal szemben. (28. 57.) Kénytelenek voltak akciót kezdeni a bálványrombolók ellen s üldözték Mohammed híveit, kiknek egy része Abessziniába menekült, hazája ellenségeihez, ő maga pedig Medinába költözött, melynek lakói a zsidó vallási nézetek s jóslatok nyomán messiási várakozásban köszöntötték¹⁸⁾ s nemcsak politikai rendcsinálót láttak benne, aki majd véget vet a törzsek civódásainak.

Mohammed arra számított, hogy a zsidók lesznek neki, mint az epedve óhajtott messiási prófétának legjobb hívei. De csalódott bennök. Szívesen vették, hogy Medinába jött s talán a megtérítésére is gondoltak. (2. 114.) Mohammed a közös harc érdekében szerződést kötött az ottani törzsekkel, mely a zsidókra igen kedvező: egyenrangú szövetségesek. Bízik az áttérésükben s például megengedi híveinek a zsidókkal való összeházasodást s hogy ételeiket egyék. (5. 7.) Vallási előzékenységet tanúsít, hogy az iszlámot mind hasonlóbbá tegye a zsidósághoz.¹⁹⁾ A már felsorolt egyezésekhez most hozzájárul az is, hogy a zsidókhoz hasonlóan, kür-

töt használ az imához való összehívásra; később a keresztények sokasát követi (két fadarabbal való zörgetés), végül a toronyból való kikiáltást rendeli el. A Tórát elismeri s elismerését ráparancsolja híveire. (4. 135.) Még külsőségekben is, például a hajviseletben, alkalmazkodik s várja az — ellenszolgáltatást, mert tényleg a pogányok ellen küldött messiásnak tartotta magát. (2. 83.) Elkeseríté a zsidók vonakodása, de még próbálkozik a békés meggyőzéssel, híveit türelemre inti. (3. 106. 7. 155. 13. 36.) De a tömeg húzódozott, mert a messiás csak Dávid-házi sarj lehetett s hogy léphetett volna föl profán területen. Palesztinán kívül?²⁰) Gúnyosan, szellemi fölénnel bántak vele a zsidók; kinevették a tudatlanságát (2. 250. 3. 30.) s kérdéseikkel zavarba hozták. Csodatevést kívántak tőle. (3. 179. 4. 152.) Mohammed belefáradt a sikertelenségbe (3. 19.) s látván, hogy a zsidók őt a taurát alapján visszautasítják, akit az írás előre hirdetett, kitalálja a vádat, hogy a zsidók az írást meghamisították. (2. 38. 84. 169. 3. 184. 198.) Az is belejátszhatott a vádba, hogy a zsidók olyan törvényeket is vallanak isteninek, melyekről nincs szó az írásban.²¹) Lehetetlen ki nem érezni ebből az okoskodásból a keresztény polémia módszerét, mely a christológiát beleviszi a szentírásba; ennek mintájára Mohammed az iszlám egyik tanát, az ő messiási küldetéséről szólót. S az evangéliumok, egyházatyák a zsidóságnak cáfolgatásában nem szögeznek-e neki a „farizeus”¹⁴ (talmudi) törvényeknek, hogy csak „emberi kitalálások”, körmönfont magyarázatok, melyeknek se híre, se hamva a szentírásban. Mohammed az agáda színezésére, elkalandozásaira is gondolhattott. A Tóra meghamisításának „elmélete” nagyon fontos a mohammedán theológiában; ahol a Korán ellentmond a Tórának, arról a theológusok kijelentik, hogy a zsidók meghamisították a Tórát, amint Isten is bizonyítja a — Koránban.²²)

Mind hevesebbé válnak a viták. A zsidók oly ügyesen vágnak vissza, hogy Mohammed végül megtiltotta a szóharcot, mert féltette híveinek állhatatosságát. (2. 103. 4. 139.) Medinába jötté után másfél évre teljes szakítás. A kiblát megváltoztatja Mekka felé. A mekkaiaknak Bedrnél való legyőzése után, a hidsra 2. évében

Mohammed Medinának ura. Kezdődik a harc a zsidók ellen. Először a B. Keinukát ostromolja meg váraikban; sok foglyot ejt, de nagy nehezen szabadon bocsátja őket, ha kivándorolnak. El is távoznak északra s Azraatban telepszének le. Vagyonukat — a fegyverek kivételével — magukkal vihették. Ez a vereség megtörte a zsidók erejét. A B. Nadhir és a B. Kureiza nem segítették testvéreiket, pedig összefogva megdönthették volna Mohammed még ingatag hatalmát, kivált, hogy a mekkaiakkal szemben csatát veszített Uhudnál. A zsidók nem tartottak vele, mert a harc szombatra esett; a medinai zsidók vallásos érzése ebben is megnyilvánult.

Mohammed bosszút esküdött a medinai zsidók, főleg a B. Nadhir ellen. A törzs vezérét, a híres költőt, Káb b. Alasráfot megölette. A nadhiriták is kivándoroltak. Egy részök Khaibarba települt s ott szövetséget kovácsoltak össze Mohammed ellen. Megtámadták s körülzárták Medinát, de árulás miatt dugába dőlt a próbálkozásuk. Mohammed a harmadik törzsszel, a B. Kureizával is végzett; a legtöbbben mártírhalált szenvedtek. Arab költők dicsőítik a B. Kureiza emlékét. Mohammed diadalátján most Khaibarra került a sor. E háborújában zsidó szövetségesei is voltak. Győzelmével új és fontos intézkedés járt együtt: a legyőzöttek megadóztatása. Nem üzte ki őket, mert azt megsínylette volna a földművelés s Mohammed nem nyert volna semmit a hódításával. Csak megművelésre hagyta meg nekik a földet, mint felesekek. Ilyen föltételt más vidéken is vállaltak a zsidók: e feles Fizetség adószámba ment.

Az arab-zsidó törzsek függetlensége megszűnt. Mohammed nem gyűlöletből igázta le a zsidókat, hanem politikai érdekből; miután elerőtlenedtek s többé nem akadályozhatták hódító törekvését s feudális berendezkedését, mint uralkodó, védelmébe fogadta mind az alattvalóit. Jemeni helytartóját figyelmezteti, hogy ne tántorítsa el a zsidókat a vallásuktól. Fizették a fejadót, de a tűtökben nem háborgatták őket. Ez volt Mohammed politikája s többé-kevésbé az utódoké is: nem a vallásüldözés, az egyistenimádó népek erőszakos térítgetése, hanem adót (dsizja) vetett

rajok. De Mohammed hajlott kedvezményekre is a zsidókkal szemben, mint ezt egy kairói genizabeli héberbetűs irat tanúsítja, hogy felesége, Szafijja atyafiságának mindenféle könnyítéssel, kiváltsággal kedveskedett; joguk volt még díszruhát is viselni, lovagolni és fegyvert hordani.²³⁾ A zsidók elszegényedtek. Ómár kalifa kisajátította a földjeiket; osztogatnia kellett a vitézeinek s a törzsek előkelőinek, amint ez már együttjár a hűbériséggel. Midőn Omar később Kúfába (Babylóniában, az Eufrates mentén) telepített zsidókat, ott is folytatták a földművelést. Ómár szabályzata többféle korlátozást léptetett életbe a zsidók és keresztények ellen -- 638-ban elfoglalta Jeruzsálemet s a templomhegyen építtette a híres-nevezetes Ómár-mecsetet — de az iszlám nem igen avatkozott az alávetett népek belső ügyeibe, ha csak pontosan befolytak az adók. Az exilarchák — kiknek egyike, Bosztanaj, állítólag perzsa királylányt vett feleségül, kötelesek voltak a községek adójáért szavatolni s az államnak beszállítani. Az Omajjidákra az Abasszida kalifák következtek (762). Székhelyök, Bagdad, világkereskedelmi gócpont, főleg India részére, de a zsidók nem hagyták cserben a mezőgazdaságot és ipart. A külföldi kereskedelmet, a Nyugatnak való közvetítést a radanitáknak nevezett világjáró üzletemberek látták el és vitték a Kelet termékeit Nyugatra s a Nyugat árúit Keletre; rabszolgákat is.²¹⁾ Ezek a zsidó vándorkereskedők nem a Kelet szülöttei voltak, hanem valószínűleg a Merovingek udvarában üzérkedő zsidók utódai. A kelet-nyugati forgalom útjának különböző pontjain éltek zsidók; így Jotábe szigetén, 25 mérföldnyire Ailától délre, ahol a palesztinai karaván-út kezdődött, már nagyon rég megtelepedtek; ott volt az indiai utazók közvetítő állomása.²⁰⁾ A Hedsáz maradék zsidósága is elszállingózott Szyriába. Palesztinába s talán Egyiptomba is. Elszakítva testvéreiktől, az idegen világban elcsenevészednek, vagy fölszívódniak a környezetbe.

Mint láttuk, a Korán nem egyformán beszél a zsidókról: megbecsüli s ócsárolja őket; majd türelmes, majd gyűlölködő. Mohammed nem fukarkodik a bókkal, elismeréssel, míg remélhette az áttérésöket; kiábrándulása után elárasztja őket haragos

becsmérléssel. Az iszlám tana, amint a hagyomány-irodalomban, az úgynevezett hadith-ban kialakult, meglehetősen toleráns a zsidók iránt. E tradíció-gyűjtemények szerzői s a későbbi teológusok a saját felfogásukat képviseltetik Mohammeddel s annak megfelelő nyilatkozatokat adnak szájába. E muszlim hagyományok rendszerint jóakarattal szólnak a másvallásúakról,²⁶⁾ sőt a felebaráti szeretetet hirdetik Mohammed nevében, bár ő kegyetlen is tudott lenni a zsidók elleni harcában; de a véres vakbuzgalom az arabiai zsidóságnak csak egy részét sújtotta s csupán az iszlám kezdetén; az elfoglalt országokban emberségesen bántak a más-hitűekkel. Nem szabad elfeledni, hogy csak a zsidóüldözők tulajdonították Mohammednek e szavakat: Az arab félszigeten nincs hely két vallás számára.²⁷⁾ Egészen más a hadith Mohammedje, mint a Koráné, mely nem mindig szólaltatja meg a türelmességet. Persze, van gyűlölködő hadith is, például a sutáknál. Ez a türelmetlenség főleg az Abasszidák theokratikus törekvéseiben volt heves, akik vallási közösségnek tekintették az államot s így a lelkiekben való hatalmat is követelték maguknak.²⁸⁾ A vakbuzgóság, mely Ómár kormányzatát jellemezte s az Ommajjidák idején nem gyakorolt befolyást a közéletre, az Abasszidák alatt föllángolt teológiai formában s mintegy vallásos tanná lett.²⁹⁾ Az Abasszidák korában merült föl a különben megvalósíthatatlan terv, hogy a hitetlenek kizárandók minden tisztségből és a zsidóknak, keresztényeknek meg kell tiltani új templomok építését. A mohammedán teológusok örökös értelme, hogy ne utánozzák az idegenek, főképp a zsidók és keresztények szokásait. Különösen vallási téren vigyáztak rá. A mohammedán teológiának sarkalatos elve: *khálifuhum* — különböztessétek meg magatokat tőlük; ennek alapján igazolták az eltérő szertartásokat s szokásokat. Erősen emlékeztet a zsidó chukkát ha-gój, az idegen utánzásának szempontjára, illetőleg tilalmára. Nem gyűlölet sugallta a khálifuhum szellemét, lia nem a partikularizmus érzése; a mohammedának idegenkedtek olyan emberek szokásaitól, kiknek vallásos tanait — a hadith szerint Mohammed eltörölte.³⁰⁾ De a szigorú elv nem érvényesült korlátlanul. Láttuk, hogy az iszlám — maga Mohám-

med is — sok mindent átvett a zsidóktól. Nemcsak oly törvényt, melyek a római jogból kerültek az iszlámba a zsidó halácha közvetítésével, hanem számos példa bizonyítja a zsidó tanok és szokások közvetlen befolyását is. így a házasságtörés kritériuma ugyanaz a mohammedán jogban, mint a talmudban (Makk. 7a.); még a formula hangzása is egyezik.³¹⁾ Tehát a magát megkülönböztetés a zsidóktól és keresztényektől (mukhálafat ahl al-kitáb) nem tudta föltétlenül meggátolni az idegen minták elfogadását. Akárhány törvénynek, szertartásnak, életszokásnak az a létjoga s értelme, hogy feltüntessék a máshitüektől való eltérést.³²⁾ A Korán parancsa (2. 182.): „Egyetek, igyatok, amíg hajnalban megkülönböztetni nem lehet egymástól a fehér s fekete fonalat; attól kezdve tartsátok a böjtöt éjjelig“ — ez a muszlim ramadán-hónapi böjtölési mód a hajnal előtti „áldott“ étkezéssel, szintén megkülönböztetésül van a zsidók böjtjeitől. A befejezést pedig siettetni kell, amint a hagyomány többször is meghatározza: a nap nyugtával vagy a csillagok feljötte előtt. Még világosabban mondja egy másik hadith: „Siessetek a böjt bevégzésével, mert a zsidók késnek vele“.³³⁾ Különbben az arabok semmi iránt sem voltak kevésbé fogékonyak, mint az önsanyargatás iránt. A már említett s a jómkippur utánzásakép divó asúra-böjtről a hadith szerint — azt mondták M. hívei, hogy megülik a zsidók és keresztények, mire Mohainmed rögtön kijelenti, hogy a jövő évben a kilencedik napon fog böjtölni. Vagy „Böjtöljete a kilencedik és tizedik napon s különböztessétek meg magatokat a zsidóktól“.³⁴⁾ Hasonlóan: „Tartsátok az asúra-böjtöt, de a zsidóktól való megkülönböztetésül böjtöljete elötte s utána egy nappal“. A későbbi hadith avval indokolja a pénteki (tehát ünnepnap) bojt tilalmát, hogy elhárítsák a zsidók utánzásának még látszatát is, akik szintén *ünnepnapon* (jómkippurkor) böjtölnek.³⁵⁾ A hadith szerint az esti ima (al-magrib) elmondásának ideje a napnyugta s addig tart, míg egészen el nem tűnik az alkonypír, mely a napnyugtát kíséri. Több vélemény meghagyja, hogy a kijelölt időpont letelején végezzék s ne várjanak vele az utolsó percig, mint a zsidók, kik nem fognak hozzá a besötétedés előtt.³⁶⁾ A hadithban figyel-

mezteti valaki Mohammedet, hogy a Tóra szerint az étkezés „áldott“ az előzetes mosakodás által, mire Mohammed azonnal az előzetes és *utólagos* lemosás mellett foglal állást csak azért, hogy eltérjen a tauráttól.⁸⁷⁾ Beszélük, hogy Mohammed minden halott előtt fel szokott kelni s így maradt, míg azt el nem temették. Egy zsidó tudóstól arról értesült, hogy ők is így szoktak s már kész a változtatás: „Üljetek le, hogy másképp cselekedjünk, mint ők“.³⁸⁾ A mohammedánok gyorsan szoktak haladni a bölcsővel, amit az egyik tradíció avval magyaráz, hogy a zsidók lassan mennek vele. A sírgödörnek s elföldelésnek formáját is ez a szempont, a megkülönböztetés szabja meg a hadithban.

A köznapi külsőségekre, például a hajviseletre is kiterjesztették a másféleség követelményét. A hadith szerint Mohammed megparancsolta az ősz hajnak s szakálnak megfestését szőkére, vagy vörösesre, szintén a zsidókkal s keresztényekkel való elleniúi kedvéért, akik nem engedték meg a hajfestést.³⁹⁾ A mohammedánok rossz néven veszik, hogy a zsidó nők idegen haját hordanak s a hagyomány szerint Mohammed átkot mondott e divat követőire. A Korán délutáni olvasását helyteleníti a tradíció, mert a zsidók is főképp délutánjaikat szentelik vallásos tanulmányaiknak.⁴⁰⁾ A muszlim hagyomány tiltja a szadalt, mely a zsidóknak speciális öltözködési módja, hogy tudniillik az imádkozásnál a felső ruhába burkolódnak s karjaikat nem dugják az ujjakba.⁴¹⁾ Ugyanígy hibáztatja a hadith a kéznek és szemnek ég felé emelését az imádkozásnál, amit zsidó szokásnak vesz.⁴²⁾ Van hagyomány, mely arra figyelmeztet, hogy a Koránt ne olvassák a zsidók és keresztények melódiái szerint.⁴³⁾ Mind e tilalmak és ellenkezések azt bizonyítják, hogy az iszlámnak nagy erőfeszítésébe kerüli a zsidó szokások távoltartása, leküzdése. A mohammedánok a zsidók testmozgását a tóraolvasásnál oly jellemzőnek találják, hogy a „jahúd“ nevet (= zsidó) a tőnek hibás értelmezésével azt a jellegzetes mozgást kifejező arab szóra vezették vissza.⁴⁴⁾ A *khâlifuhum* címén követeli a mohammedán tradíció, hogy ne utánozzák a zsidók köszönési módját, melynél az ujjal való mutogatás szerepel⁴⁵⁾ s rosszalja a szentek sírjának megérintését s csókolását, mert

szerinte ez keresztény s zsidó szokás. Ez volna a hajnak részleges lenyírása is.⁴⁶⁾ A muszlim hagyományos irodalom említi a régi zsidó tudósok (achbár, héb. ehabérím) ruháját is, a tajlaszant, mely azonos a tallisszal, de szerencsésen kisütik, hogy ebben is megállapítható az eltérés; más volt amaz és más a mohammedánoké.

A két vallás érintkezésének vizsgálata arról is meggyőz, hogy az iszlám sem maradt hatás nélkül a zsidóságra. Midőn a 8. században Anán b. Dávid a babylóniai iskolafőválasztásnál való mellőztetése miatt megalapítja a karaíta szektát, mely csak a szentírást (mikrá) fogadja el törvénykönyvnek s a talmuddal szakított, ebben nemcsak az előző Abu-Isa- és Zonaria- (Serénus) féle hagyományellenesség, vagy a régi szaddukeus irány befolyásolta a karaizmust, hanem valószínűleg a mohammedán siita mozgalom is, mely elvété a szunnát, a muszlim hagyományos tant; a mohám medánok racionális theológiája, a mutazila vallásbölcsestet mintául szolgálhatott a karaitáknak. De a rabbinizmus, a gaónok⁴⁷⁾ uralkodó tekintélyét, akiknek korszaka 1038-ig tart, nem tudták megdönteni. A talmudi zsidóságnak szerencséjére e válságos időszakban gondviselészerű nagy embere, szellemi vezére volt a szúrai iskolafő, Szádja b. József (szül. 892; újabb kutatás s/erint 882-ben), aki korának, a görög-arab műveltségnek magaslatán nekilendíti a zsidó tudományt — nyelvészet, szótárírás, bibliai magyarázat s fordítás egyaránt foglalkoztatja — s megteremti a zsidó vallásbölcsestet. (Műve: Emúnót ve-Déót = Vallásos tanok és a tudomány tételei. 933.)

A középkori zsidóság tudományos műveltsége javarészt az araboktól kapta, de vallási kultúrát a zsidók adtak nekik. Mert a mohammedán hagyományban az eredetiség, a hamisítatlanság külszinének hajszolása nem homályosíthatja el a tényt, hogy az iszlám⁴⁸⁾ alapvető tanában — a monotheizmusban — s számos képzetében sok a zsidó szellemi örökség. Észak-Arábia zsidóinak története fontos az isteneszme világhódításának szempontjából; az arab félszigeten a zsidók vetették meg a civilizáció alapját.⁴⁹⁾

3. *A byzánci zsidók és a görög szellem. Justinianus. Zsidóüldözés és zsidózó eretnokség. Görög nyelvű zsidó vallásos irodalom.*

Az arab zsidók megbékülhettek a helyzetökkel; az üldözés csak szórványos, de Byzánc a vallási viszály klasszikus földje. Justinianus császár kódexe (529), mely a Theodosius-törvényeket módosított alakban foglalja össze, a vallási gyűlölet bibliája. Van egy bővített kiadása is (534), mely tárháza a zsidóellenes szabványoknak. Akad ilyen a Novellákban és Digestákban is. Van még egy, Justinianus intézkedéseire visszamenő, zsidó és egyházi vonatkozású gyűjtemény: *Collectio Constitutionum ecclesiasticarum tripartita* (578—610). Szomorú egyformaság a byzánci zsidók sorsában: térítés, jogfosztás, öldöklés. Pedig talán seholsem forrtak össze úgy a zsidók az ország kultúrájával, mint Byzáncban, melyet a zsidó források Romania, vagy Jáván néven említenek, de leginkább az Edómmal összefüggő bibliai nevekkkel jelölik. (Gen. 22. 21.) Meglepően nagy a görög nyelvi és kultúrhatás a liturgikus költészetben s a rabbinikus művekben. Ezért beszélünk görög rítusról, román machzóról. A zsinagógai költészet szülőföldje a byzánci Kelet. Byzánci volt a liturgikus költészetnek, az úgynevezett pijjutnak leghíresebb képviselője is, a 9. század körül élt Eleázár b. Jákob Kalir. A Kalir-név annyi, mint Kyrill, mely a Kylirrből lett a könnyebb kiejtés végett. (Perles). Kalir hazája talán Konstantinápoly. (Krauss: *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte* 128.) A keresztes háborúk egyik zsidó krónikása a magyarokat is jevánim-nak (görögök) nevezi, illetve byzáncinak, talán mert politikailag oda gravitáltak. A zsidó-görög szellemi hatásnak érdekes bizonyossága, hogy például a világkrónikáiról, Michael Glykas (12. század) sok zsidó hagyományt feldolgoz.⁵⁰⁾ A későbbi midrasokban s a liturgikus darabokban görög kifejezések és fogalmak. Például az egyik leírja a főpaprak a jeruzsálemi szentélyből való kivonulását s evvel kapcsolatban a „chartophylax” szót használja, mely a byzánci udvari etikett ismeretén alapszik.⁵¹⁾ Gsak a konstantinápolyi sacrum palatium lehetett modelje a Héchalót (Gsarnokok) nevű, a mennyország belsejét leíró misz-

tikus midrasznak.⁵²⁾ Maga a leiturgia szó is előfordul a görög-zsidó rítusban. Aztán a vallásos költészet műfajai, mint: hymnos, alphabetarion, vagy a verstechnikai különlegesség: a dromos. A görög poiétész-ből lett a pajtán = költő. Pijjut = vallásos költemény. Szertartási s hitéleti fogalmak ugyancsak görögül, például synteknos = koma (közismert hangzásban: szandak). A görög forma helyett sokszor héber vagy aram fordítás. Idegen országok rabbinikus íróinál is fölbukkannak görög szavak, mert Byzánc nyelve a zsidó kereskedők révén elterjedt. Nem lehetetlen, hogy a héber hangsúly-jelek a görög neumák utánzása, mert az accentusok tana görög földön s byzanci ösztönzésre keletkezett.⁵³⁾

A byzanci zsidók helyzetének sivársága sem tudta megbontani a kultúrközösséget. A túrhetetlen szenvedés olykor lázadással próbál magán segíteni, mint Zeno császár alatt (486), ami csaknem végromlásba dönté a zsidókat. Az antiochiai versenyjátékokon az úgynevezett zöldek és kékek pártjának összecsapása rendszeren véres zsidóüldözéssé fajult. Különösen Justinianus uralma nehezedett rajok (527—565). Megerősíté a régi korlátozásokat (De Haereticis et Manichaeis et Samaritis. 527. Cod. Just. I. 5. 12.), aminek következtében az athéni filozófus-iskola megszűnt (529). Ennek az intézetnek híres zsidó vagy szamaritán tagjai is voltak, például Domninos és Marinos; az utóbbi negyven évnél tovább az elnöke. Justinianus a zsinagógákat templomokká alakíttatja (ad ecclesiarum figurám) s elrendeli (Nov. 37.), hogy a peszachot nem szabad a keresztény húsvét előtt megülni. Hátérbe kellett szorítani a zsidó ünnepeket; a zsidózás erősen kisért. Például a sichemi nagy keresztényöldöklés úgy támadt, hogy a keresztények *szombaton*, az evangélium olvasása után, zsinagógáikból kijövet, rajta ütöttek a szamaritánusok zsinagógáin (529 vagy 530); a keresztény vallásgyakorlat még az ősi zsidó keretek közt: szombaton. Hírhedt Justinianus 146. Novellája (553), mely szabályozza a zsidó liturgiát. A görög nyelvet s a keresztény felfogást akarja érvényesíteni a zsidó kultuszban, testi fenyíték, vagyonelkobzás s száműzés terhe alatt. Rájuk parancsol, hogy a szentírásnak ne a szó szerinti értelmét kövessék, hanem a „rejtett“,

képletes jelentését. Kezdetől fogva ez volt a keresztény vallási vitázás módszere: a képletezés, hogy a zsidóságot — parancsolataival s tilalmaival — elvont eszmékké szublimálja.

x\ zsidók panasziratából tudja, — úgymond Justinianus — - hogy egy részök csak a hébert akarja a tóraolvasásnál, a másik párt a görögöt is. Justinianus úgy véli, hogy jó lesz oda venni másodiknak a görögöt vagy bármely idegen nyelvet a könnyebb megérttetés végett. Ezért kimondja, hogy szabad a Tórát görög vagy latin nyelven felolvasni, sőt akárhogy, amint ép szükséges. Görög bibliának a Septuagintát rendeli, de megenged másfélét is, például az Akylasét. Csak a zsidóktól kitalált *deüterosziszt* — valószínűleg a midrásszerű szentírásmagyarázat — tiltja meg. De nem lehetetlen, hogy a deüteroszisz, mint a régebbi forrásokban, a misnára vonatkozik s így a zsidó stúdiumok megszüntetésére kell gondolnunk.⁵⁴⁾ A talmudtanulás tilalma döntő tényezője volt a pijjutköltészet, a *chazzánut* (liturgikus éneklés) fejlődésének, mert annak keretei közt talált menedéket s szólalt meg a halácha. (J. Mann: *The Jews in Egypt*, stb. 270.) Ez a szellemi elnyomás érthetővé teszi azt is, hogy ezidőtájt a vallási tanulmányok központjában, Tibériásban nincs talmudművelés, csak maszóra (= hagyomány, tudniillik a bibliai szöveg írására s olvasására vonatkozó tradíciók), nyelvtan és pontozás (hangzójelek), melynek kialakulását eszerint nem a karaizmus tolta előtérbe, kényszerítvén a talmudi zsidóságot (rabbanitákat) beható szövegvizsgálatra s értelmezésre, hanem Justinianus tilalma.⁵⁵⁾ Szellemi megbénítással akart halálos csapást mérni a zsidóságra. De nem érte be ennyivel; törvénybe iktatta a zsidók megbélyegzését s kizárását minden polgári jogból s érvényesülésből (honoré fruantur nullo, sed sint in turpetudine, in qua et animam volunt esse. Nov. 45. Ne élvezzenek semmiféle tiszteletet, hanem legyenek gyalázatban, melynek a leiköket is szánták).

Phokas erőszakos térítése Antióchiában zendülést támaszt (608). Enyhül a helyzet, midőn II. Chosroes perzsa király leveri Herakliust s elfoglalja Jeruzsálemet (614). A perzsák nem teljesítették a zsidóknak tett ígéretöket. Hálátlanok voltak, sőt még

zsidókat elhurcoltak Perzsiába. Mégis sokat javult a sorsuk, de a keresztényeket sanyargatták a perzsák, úgyhogy számos keresztény zsidóvá lett. Papok is, kik kételyektől zaklatva hitelveikkel meg hasonlítottak; a szinájai kolostor egyik szerzetese mint prozelita, Tibériásban a zsidóságnak lelkes védelmezője lett.^{5H)} Heraklius csakhamar visszafoglalta Palesztinát (629). A papok unszolására a zsidóknak ígért kegyelmet nem adta meg s az emiatt nyugtalankodó császárt avval vigasztalják, hogy a szószegést héi napi böjttel jóvá fogják tenni. Ennek a Heraklius-böjtnak megtartására a többi keresztény községet is felszólították, hogy a húsvéti nagy bojt idején még tojást, sajtot s halat se egyenek. Heraklius győzelme nagy térítő propagandával járt együtt. Csak a gyorsan rákövetkező arab uralom menté meg a zsidókat és szamaritánusokat a pusztulástól. Heraklius üldözéseinek emléke a semáimának a kedussába való illesztése,⁵⁷⁾ ami ma is így van. Heraklius alatt a zsidóknak nem volt szabad Jeruzsálembe lépniök. Isauriai (szyr) Leónak az arabok fölött aratott győzelme (717—18) fölszítja a zsidók elcsigázott lelkében a messiási reményt. A várt „messiás“ meg is jelent Zonaria személyében. Lázás készülődés, hogy majd csodamódra repülni fognak Palesztinába. A spanyol és francia zsidók is beleszédültek e csodahitbe; tódultak a messiáshoz. Egész vagyonuk veszendőbe ment. Zonaria fogságba jutott s valószínűleg áttérésre kényszerítették. Ennek az álmessiásnak Serene volt a díszjelzője, mely nem személynév, hanem dicsőítő cím: a „ragyogó“; bizonyára megvolt a héber-aram formája is: talán Zóhar, vagy Zahirából lett; épúgy, mint a Bar-Kozibából B. Kochba (a „csillag fia“; messiási magasztalás). így kapta Zonaria a „fényes“ melléknevet = Serenus.⁵⁸⁾ A rabbinikus források talmudellenes szektáriusnak mondják. Később is fölbukkannak a zsidóságban hagyomány ellenes irányzatok. így Cyprus szigetén; oly zsidók, kik péntek helyett a szombat estét ünneplik (mint a vasárnap bevezetését). Ábrahám ibn Ezra hevesen támadja őket. (Exod. 16. 25.)⁵⁹⁾ Az orthodoxiának és eretnekségnek ez a hadakozása jellemző byzánci szellem, mely formulák és betűk körül forgó theológiai szörszálhasogatásban élte ki magát

s körülötte százféle árnyalata a haeretikus tanoknak. Ez az áramlat nem téveszthette el hatását a zsidókra sem. Az orthodoxyától eltér maga a császár is: Isauriai Leó megkezdte a képrombolást, valószínűleg zsidó hatás alatt, aminthogy egyházi források a zsidó képnélküli kultuszra gondolva, zsidónak nevezik őt s a képrombolókat.⁶⁰⁾ A képrombolás, melyben Isauriai Leót a keleti szekták nagyon erős képkultuszellenessége s II. Tezid kalifának hasonló szellemű rendelete (723) befolyásolta — a zsidóknak tett engedmény is akart lenni, hogy könnyebben áttérésre bírja őket. Az egyházi ellenzék még Deut. 5. 8.-t is ráolvasta a képimádókra. (Schubert: Kirchengeschichte des Frühmittelalters. 330. 331.)

Arról is szól egy adat, hogy V. Leót 814 karácsonyán, Ezsajas könyvének olvasása (40. 18) bírta újabb képrombolásra.⁶¹⁾ A zsidók föllelkесedtek e mozgalmon; tisztultabb vallásos szellemet vártak tőle, az egyistenhit méltóbb erkölcsi érvényesülését. Tagadhatatlan, hogy az az „eretnekség“ zsidó színezetű volt, de még feltűnőbb ez a jelleg az athingánoknál. II. Mihályt (820—29), a frygiai dinasztia megalapítóját „zsidó prozelytának“ nevezték.⁶²⁾ Frygiában sok zsidó és athingán lakott. Ezeknek keveredéséből zsidózó szekta keletkezett, mely a mózesi törvényeket tartotta, a circumcisió kivételével. II. Mihály is athingán volt; ezért kedvelte a zsidókat. Frygia különben is a vallási keveredés ősi talaja; ott a zsidók mint a császár-kultusz papjai is szerepeltek.⁶³⁾ Lehet, hogy a szombati liturgiából ismert, Isten egységét magasztaló éneknek (Sir ha-jichud) szerzője, Michael Basilios, őt jelenti.⁶⁴⁾ A neve szerint görög volt Andreas püspök is, hitehagyott zsidó, aki veszély idején megoltalmazta volt hitestvéreit s jutalmul azt kérte, hogy fogadják el egyik szelicháját (bűnbánó könyörgés).⁶⁵⁾ A makedón dinasztia megalapítója, I. Basileios (867—86), ki egyike volt Byzánc leghatalmasabb uralkodóinak, kíméletlen a zsidók iránt. Az üldözéssel párosul a hitehagyottak jutalmazása; ezeket fölmenté az adótól, díszes állásokat kaptak, kitüntetések. Zsidó aposztaták sokra vitték már előbb is, például a 6. században a palesztinai Bassos, kinek krónikájából merítette a híres Malalas a palesztinai zsidókra vonat-

kozó adatait.⁶⁶⁾ I. Basileios gondoskodott a zsidóellenes törvények további összegyűjtéséről (Basilika), amely sorozatban tekintélyes Photios konstantinápolyi pátriárkának Nomokanonja (a 9. század II. felében). Basileios rendeletei, melyek megszüntették a zsidó község előljáróinak még 396-ban megadott ephorosz-tisztségét (polgármester s kereskedelmi felügyelő), fölvétettek a fiának, Bölcs Leónak (886—912) Novelláiba, sőt még Bíborban született Konstantin is toldott hozzájuk. Bölcs Leó rákényszerítene a zsidókra a keresztény életformákat s megújítja Justiniánus deüteroszisz-tilalmát — halálbüntetés terhe alatt. De nem sokra ment vele, mert már a VII. ökuméni zsinat (787) kimondta, hogy ne nagyon erőltessék a zsidók áttérését, mert a kereszténység álarcában úgymint zsidók élnek.

A byzánci szigorú egyháziasság légkörében mi sem természetesebb, mint hogy virágzott a babona. A néphit varázslót látott a zsidóban; az egész középkorban ez a vélekedés tapad hozzá, ami sokat megmagyaráz a zsidóellenesség lélektanából. Másrészt a byzánci zsidó orvosok nagy érvényesülése is evvel függ össze: varázserőt tulajdonítottak nekik. A zsidó a Sátán szövetségese, például a Theofilus-mondában, akit egy zsidó a Sátán segítségével visszahelyez egyházi tisztségébe, melytől igazságtalanul megfosztották.⁶⁷⁾

A zsidók jeleskedtek létfenntartó munkájukban.⁶⁸⁾ A görög zsidók közt sok volt a kelmefestő. Théba zsidói egész Görögországban a legjelesebb művelői a bíbor- és selyemiparnak. A selyem meghonosítása a görög-római birodalomban világhistóriai jelentőségű s Justiniánus érdeme. Kultiválták a kereskedelmet, de nem mint uralkodó foglalkozást; a konstantinápolyi zsidók a hajózást is.⁶⁹⁾ Eredeti lakóhelyük a fővárosban a chalkoprateria (fémpiac), később Galata félszigete, ahol a telepök Stenum-nak (sztenon) neveztetett, majd Juderia és Judecca.⁷⁰⁾ Zalogkölcsonüzleteikről szól egy középkori Mária-legenda is.⁷¹⁾ Nem hiányzik köztük a nagykereskedő s a selyemgyáros. A görög zsidókkal üzleti összeköttetésben álltak európai testvéreik. A cukrot Kandiából Bécs-Ujhelyre szállították, meg a rizst.⁷²⁾ Az üzleten kívül a

tudomány is érdekelte őket; kivált a kandiai (Kréta szigetén) zsidók voltak műveltek. Tórabuzgalmukhoz nem érezték szükségnek a szellemi gettót, a társadalmi elzárkózást. Jellemző a kultúrközösségre, hogy találunk köztük egy R. Herkulest (Larta községben), vagy egy korfui okiratban: Ábrahám Minervo. A görög nyelvet s műveltséget a byzánci zsidók semmiféle idegen befolyásnak, környezetnek nem áldozták fel. A görögöt Byzáncon kívül Szicíliában s Dél-Itáliában is beszélték. A művelt zsidóknál kétnyelvűség: latin és görög. Az arab korban hozzájárult Dél-Itáliában az arab. A 10. vagy 11. századbeli *Aszkî* orvosi műve az orvosságok görög nevét is felsorolja. A 11. század első felében élt nagy talmudtudós, Háj gaón felhasználja egy régi orvosi műnek görög szómagyarázatait; bizonyára a görögországi tanítványok révén, akik hozzásereglettek Babylóniába, jutott a görög ismeretekhez.

A középkori zsidók sokat tettek az ó-kori görög nyelv és műveltség megőrzéseért. Leginkább az arabon keresztül ismerték a görög tudományt, de az eredeti szöveget is. A kazárok közt szintén voltak, kik beszéltek görögül.⁷³⁾ A byzánci zsidók az olasz fenhatóság dacára kitartottak a görög mellett mind a mai napig, bár a spanyol zsidók is előzönlöttek őket. Az arabok és szyrek ellenállása nem bizonyult ily szívósnak. A byzánci zsidók eredetiben olvassák a görög írókat s akárhányan a talmud idegen kifejezéseit egész helyesen a görögből magyarázzák. (Izsák Siponte.) Egyes tudósaik szentenciákat idéznek a görög filozófusokból s lelkesedve beszélnek a görög nyelv szépségéről.⁷⁴⁾ Byzánccban a zsidó istentiszteletnél, iskolában s irodalomban egyaránt megtalálta helyét a görög nyelv. Rengeteg sok a görög-zsidó kézirat; héber betűs görög szövegek. A kandiai községben jómkippur délutánján vulgáris görög nyelven is felolvassák Jóna próféta könyvét mindmáig. Görög liturgikus énekek szerepelnek a vallásgyakorlatban.⁷⁵⁾ Konstantinápoly görög zsinagógaiban a heti tóraszakasz népies görög nyelven is elhangzott; így van ma is a török és görög Keleten. Egyéb könyvek szintén sorra kerülnek görög fordításban; még egy — apokryfa is: Báruch könyve, ab hó 9-én. A görög

liturgikus keretek közt találjuk a misnának híres mondás-gyűjteni én vét, a Pirké Ábótot. A byzánci zsidók utódai Itáliában is görögül olvassák a bibliát. A modern zsidó-görögnek legrégibb emléke a Jóna-fordítás; nyelvtani formái hasonlóbbak az ó-göröghöz, mint a késői byzáncihoz. A misna egy részéhez már a 8. században volt görög szótár. A zsidók közt a görögnek teljes uralma, de természetesen, hogy héber, sémi szavak beszivárogtak a byzánci görögbe: tárgyak, árúk nevei. Érdekes az egyiptomi kolostorokban a „haikal“ (héb. hékhal: képekkel befestett fal).⁷⁶) A zsidó-byzánci kapcsolat szellemi bensőségél tanúsítja, hogy byzánci zsidó írók nemcsak a zsidók, hanem hazájuk általános történetére is figyelmet fordítanak, például császár-listákat állítanak össze s egyéb adatokat. Históriai célzások kihámozhatók egyes midras-művekből is; például a Tanná d'bé Elijáhu egyik-másik vonatkozásának Byzánc a háttere⁷⁷) (vagy a magyarok itáliai betörése). Ugyané midras a kazárok áttérésére is céloz. Ez a magyarokkal rokon nép s a fejedelme, Bulán, a 8. században zsidóvá lett. Pár száz évig állt fönn a fejedelemség; belepusztult a sok ellenséges támadásba. Byzánc s a kazárok viszonyáról s a zsidó fejedelemség háborús viszontagságairól érdekes adatok egy kairói genizabeli levélben:⁷⁸) a Polovci nevű népet említi, mely őse a palócoknak⁷⁹) s adófizetője volt a kazároknak. Említettnek a Sabiri; így nevezték a Kaukázusban lakó hunnokat.⁸⁰) Szó esik egy Bulsazi nevű méltóságról; cím és nem személynév. Összefüggésbe hozható Bulcsú, magyar hőssel.⁸¹)

Szellemi eredetiség, történeti alkotások fénye nem ragyogja he a byzánci zsidók emlékét, de görög nyelvi s irodalmi ismereteikkel méltó érdemet szereztek a Kelet kultúrájának közvetítése körül oly korszakban, melyben fanatizmus s theológiai civódás nyűgözi le a lelkeket s elkalJódással fenyegeti a hellén múltnak klasszikus, halhatatlan értékeit.

KILENCEDIK FEJEZET.

A zsidók Nyugateurópában a népvándorlástól az első keresztes háborúig (1096).

1. A zsinatok a keresztény-zsidó életközösség ellen. Társadalmi s gazdasági korlátozások.

A nyugateurópai zsidóság helyzetét, sorsát a középkorban az Egyház döntötte el. Már a keresztény császárok törvényhozása megnyomorítá a zsidók életföltételeit a hivatalokból való kirekesztés s egyéb korlátozások által, de ez a szellem most a társadalmi elkülönzésen is dolgozik. S ez a törekvés hódító politika volt, az Egyház vallási világuralmának megalapozása, hogy a még ingatag kereszténységet ne veszélyeztesse a zsidó vallási befolyás. Ezért kellett a zsidóságnak a középkori társadalmakban *corpus separatum* má válnia. A zsidók elszigeteltsége nem aféle történeti tériszony, hanem rájuk kényszerített életforma, mely a későbbi, rendszeres üldözések hatása alatt szinte megkövesedett. A gettót nem a zsidó lelki hajlam építette, nem is a térítő fanatizmus, hanem a vallási világkormányzás gondolata, mely egyetemes vonzási törvényének akadályát, a különféle eretnek-mozgalmak centrifugális erőinek forrását sejtette a zsidókkal való életközösségben. Hiszen például a III. Ince pápától 1215-ben szervezett inkvizíció azok ellen is irányult, kik a bibliát olvassák. A szentírás mint haeretikus könyv. Ez a paradoxon a legtisztább logika: az Egyház a szentírás közvetlen tanulmányában látta a heterodoxia fegyvertárát, az egyéni felfogások beszívargásának lehetőségét.

mely kivált a keresztény tanokat cáfolgató zsidó exegézisben talált erőt s támaszt. Ezért került vesztegzár alá a biblia s vele együtt a bibliának népe, a zsidók társasága, a velők való eszmecsere, szellemi szórakozás. De a zsinatok ezen elővigyázata, a zsidók társadalmi kerülése nem vált be. Zsidók és nem-zsidók együttélése sokáig zavartalan a középkorban, egész a görög-római diaszpóra mintájára. A vallási különbség nem tenyészt ki a társadalmi szélhúzást. A pogány gótok, frankok, longobárdok s egyéb germánok uralma alatt, a nyngatrómai birodalom romjain épült új királyságokban — a mai Spanyol-, Francia-, Olasz- és Németország területén — tovább élnek a pogány császárok türelmes politikájának hagyományai. Hányszor kellett megismételni a zsinatok zsidóellenes korlátozásait, megalázó rendelkezéseit, míg valamegyes foganatjok lett, míg az Egyház viláгурalmi koncepciója intézménnyé nem tette a folyton útjában álló s viláгурalmának élő tagadását jelentő zsidóság társadalmi s gazdasági elnyomását. De a vallási idegenséget lebírta az anyagi létérdek. A zsidó-kiközösítés középkori elve másképp festett a gyakorlatban, mint az elméletben. A politika mindig — akkor is — az exigenciák tudománya volt és a zsidóüldöző állambölcseesség is értett a pillanat követelményeivel való megalkuváshoz. A zsidó érvényesülését elzáró lakathoz mindjárt kulcsot is adtak neki, hogy fölnyithassa, amikor kellett és nagyon sokszor kellett, mert rászorultak az előkelők és alantasok: pápák, főpapok, országnagyok, fejedelmek, parasztok. A zsidónak többé-kevésbé szabad mozgását megkívánta maga az élet, környezetének léiferitartása.

A legtudománytalanabb eljárás a középkort valami klasszikus, a barbársághoz, vagy önsanyargatáshoz címzett szellemtörténeti egységnek beállítani, holott csupa differenciáltság, a lelki világok végtelen gazdagsága, sokfélesége. A vallási dogmák hallhatatlansága nem ismeri az életelvek dogmatizmusát, hanem józan, egészséges önzéssel a perc sugallatának enged, nem nyugtalanítva a következetesség szempontjától. Zsidóüldözés: ha lehet. Kímélet s engedmények: ha kell. Ezért látjuk olykor, hogy pápák, császárok, főurak maguk emelik föl a zsidó hátáról a zsinati törvényt

s üldöző parancsok meggörnyesztő koloncát, hogy szabadon kereskeshessenek s kereskedhessenek, mert ebből nekik is hasznuk volt. Egyeseknél igazságérzet, emberiesség lehetett a zsidónak élni hagyása, de általában a döntő szó a hozzáfűződő anyagi érdeké. A zsidót gyűlölték, gyalázták, jogtalanná tették, de megtűrték, mert nélkülözhetetlen volt: gazdasági tevékenysége a középkorban — történeti szükségesség. A városok kialakulása előtt a zsidó a polgár. A kora középkornak nagyrészt őstermelő gazdaságra berendezkedett társadalmában ő a kereskedő és a hitelező, de korántsem sajátítja ki ezt a két hivatást; legfőljebb *primus inter pares*, első a vele egyformák közt. A 7. század végéig a szyrek a hivatásos kereskedők, ők az összekötő kapocs Ázsia és Európa közt.¹⁾ Utánuk a zsidók, mert szintén „idegenek“ s kezdetben minden üzleti tevékenység az idegenek foglalkozása. Ezért jutott a zsidókra, miután megszűntek *cives Romani*, római polgárok lenni.²⁾ A meroving és karoling forrásokban szinte állandó kifejezés: *Judaei vei caeteri ibi manentes negotiatores* (a zsidók vagy a lobbi ott tartózkodó kereskedők). Szerepelnek még a zsidókon kiviil: arabok, lybiaiak, afrikaiak és görögök. London a 8. században *multorum emporium populorum*, sok nép gyülekezőhelyének neveztetik, szintűgy Paris.³⁾ Spanyolországban már a nyugati gót törvénykönyv említi a *transmarini negotiatores*. a tengert járó kereskedőket. Brémában a 11. században *negotiatores, qui ab omni terrarum parte, a föld minden részéről megfordulnak kereskedők*. A *dunamenti vásárokon szlávok is a 9. században*.⁴⁾ A 8—9. század óta a vásári és a világpiaci kereskedelem a szokásos keret; annak előtte a házalás, mely azonban a vásár-típus mellett is megmaradt.⁵⁾

E korai kereskedelem kicsinyes alanyaira jellemző a 10. században egy byzánci császárnak orosz kereskedőkkel való megállapodása, hogy egyszerre legfőljebb ötvenen jöhetnek Konstantinápolyba s mindegyik legfőljebb 50 frt. árú selymet vásárolhat. S itt mindjárt le kell számolni a konvencionális történetírás ama közhely évei, hogy már a kora középkori zsidó kereskedőt jelent s hogy üzérkedésének gubója a dúsgazdag kapitalista

bábját rejtegeti. Vagy ha úgy volt, sokára kelt ki belőle a színes pillangó.

A frank-germán birodalom zsidói mezőgazdasággal is foglalkoztak. Bár a francia zsidók a meroving korban túlnyomóan városlakók, de földjeik s szőlőik is voltak, melyeknek műveléséhez keresztény munkásokat használhattak. III. István pápa (768) megütközéssel írja a narbonnei püspöknek, hogy a zsidók szabadon vehetnek ingatlant s közös házban laknak a keresztényekkel. Ez az együttélés szemet szúrt; az új vallás megszilárdulását féltette tőle az Egyház. Nehezen ment a néppel elfogadtatni még a vasárnap tiszteletét is, melyből szintén zsidó vonatkozás, a szombati munkatilalmak nyoma ütözik ki. Rendkívül érdekes erről a III. orléansi zsinat 28. fejezete: *Quia persuasum est populis die dominico agi cum caballis aut bubus et vehiculis itinera non debere, neque ullam rem ad victum praeparare, vei ad nitorem domus vei hominis pertinentem ullaenus exercere, quae res ad Judaicam magis, quam ad christianam observantiam pertinere probatur, id statuimus, ut die dominico, quod ante fieri licuit, liceat (mivel rávették a népeket, hogy vasárnap nem illik lovakkal, ökrökkel, szekerekkel útra menni, se ételmet készíteni, vagy bármit is cselekedni a háznak s embernek díszítésére, amely dolgok inkább a zsidó, mint a keresztény vallástartás ügye, elrendeljük, hogy vasárnap legyen szabad minden, ami az előtt szabad volt).*⁶⁾

A térítés sikere soká váratott magára. A pogányság a keresztény külső alatt tovább lappangott, kivált a parasztnép körében. I. Chlotar udvaránál még látni lehetett pogányokat. Az auxerre-i zsinat 573—603 kénytelen küzdeni a templomi lakomák és táncok ellen.⁷⁾ Bregenzben a keresztények még a 7. században is részt vesznek a Wodan-áldozásban. A 742. reform-zsinat szigorú intézkedést tesz a népben divó pogány szokások ellen.⁸⁾ Az Egyház erélyes védekezésbe fog, hogy a gyöngye lábbon álló kereszténységet mindjobban eltávolítsa a pogányságtól és a — zsidóságtól. Ez utóbbival szemben a társadalmi elzárkózást sürgeti. A vannes-i zsinat (465) megtiltja a papoknak, hogy a zsidók lakomáin részt vegyenek s e tilalmat az agde-i konciliium (506) kiterjeszti a vilá-

giakra is. Mindez hiába. Hasonló tárgyú az epaoni határozat (517). Az orléansi zsinat pedig (538) exkommunikációval fenyegeti az együttétkezőket, a maconi meg (581) kizárja őket a kereszténységből. Ennyire óvakodtak a „hitetlenektől“. De a válaszfal na gyón lassan épül. Például Gergely, a híres toursi püspök zsidó pénzügynöke, Armentarius (6. század), vendégeskedik Iniuriosus ex-vikáriusnál és az ura nem ütközik meg rajta.⁹⁾ Mert az eféle akadékoskodás nem jelentette a közhangulatot. Még a metzi zsinatnak is (888) követelnie kellett, hogy a keresztények ne egyenek-igyanak együtt a zsidókkal s ne fogadjanak el tőlük ételt italt. Ez a lefokozás nem igen rontott a zsidók társadalmi helyzetén, mert Adalbéron püspök is (984 – 1004) — kinek egyik elődje. Simon, a 4. században, zsidó származású volt — kitüntető jóindulattal bánt velők, úgyhogy halálai keservesen gyászolták a metzi zsidók.¹⁰⁾

Hasztalan keressük a kora középkorban a híres zsidó exkluzivitást, mely egyike a legszívósabb társadalomtörténeti babonáknak s hazugságoknak és a zsidó lélek tudálékos elemzői által maiglan is oly szívesen falra festett ördög. Sok időbe s erőfeszítésbe került a zsidók és keresztények társadalmi elkülönzése. Bámulatos a céltudatosság, mellyel az Egyház csüggött rajta. Még a breslaui zsinat is (1266) és a bécsi (1267) foglalkozik e kérdéssel. Kisért még később is. Az előbbinek így szól az értelme: Ne Judeos, vei Judeas secum ad convivandum recipiant vei cum eis manducare vei bibere audeant, aut etiam cum ipsis in suis nuptiis vei in conviviis saltare vei tripudiare praesumant. (Schwabenspiegel 262.) Vagyis: zsidó férfiakat és nőket ne fogadjanak be lakomáikra, ne merészeljenek velők enni vagy inni vagy a menyegzőiken s lakomáikon táncolni. A II. orléansi zsinat (553) eltiltja a zsidó-keresztény házasságot s kiközösíti azokat, kik nem bontják föl. ha előbb kötötték is.¹¹⁾ Mit sem használ!. Épily eredménytelen volt már a clermonti zsinatnak (535) azon keresztény nőket sújtó határozata, kik zsidóval lépnek házasságra. Bemard, Lodève püspöke, még 1095-ben is kénytelen kiátkozással büntetni a zsidó-keresztény házasságot,¹²⁾ melyre már a Cod. Theod. III. 7.

halálbüntetést szab (adulterium: paráználkodás). A római zsinat (743) is anatómát mond a zsidóval összeházasodó keresztény nőkre.

Mindez adatok fényesen bizonyítják, hogy a zsidógyűlölet nem kora középkori elv, nem a néplélek hajtása, hanem beoltott fertőzés, melynek a társadalom ép érzése sokáig ellenáll. A minden fórumról hirdetett és megparancsolt gyűlölködés világában a zsidóbarátság megkapó példái, egyes fenkölt szellemű főpapok jóvoltából. Sokatmondó emlék, hogy a zsidók 449-ben Szent Hilarius, arlesi püspök temetésén héber elégiákat zengenek, vagy egyik utódjának, Caesariusnak koporsóját mély gyászban kísérik (542). Epily kegyeletesen siratják a keresztényekkel együtt Gal-lus, elermonti püspököt (551) s égő fáklákat visznek a temetési menetben. E megbúvó emlék egymaga is kultúrhistoria, meglepő, izgalmasan érdekes tanulság a hajdani életközösségről, melyet vallási idegenség sem bénított meg. Cautinus, elermonti püspök (551—571) szintén kegyes a zsidók iránt, de már utóda, Avitus, esküdt ellenségök. Erőszakosan térít s került is 500-nál több prozelyta; a többi zsidó kivándorolt Marseillebe. A túlbuzgó püs-pök érdemeit megénekelte Venantius Fortunatus, egyházi költő.

A tolakodó térítés nem találkozott általános tetszéssel az Egyház részéről. Megtette I. Chilperich is Parisban (582), kinek zsidó ügynöke, Priseus, vallási vitát folytatott vele. Fogságba vet-teté e hú emberét, ahonnan kiszabadult, de egy zsidó aposztaia megölte. Nagy Gergely pápa megróttá Virgil, arlesi és Theodoras marseillei püspököt erőszakos térítésök miatt (591). Ámde a nemes és bölcs intézkedés nem vetett gátat a kíméletlenségnek. Chlotar fia, Dagobert, Heraklius keletrómai császár ösztönzésére, kínos választás elé állítja a francia zsidókat: áttérés vagy kiűzés. Tényleg, nem is találunk zsidókat Eszak-Franciaországban egész a Karolingokig. Mert a 789. évi capitulare, mely a zsidóknak meg-tiltja, hogy keresztény szolgát vásároljanak s házasságukat alá-veti az állami törvényeknek, valószínűleg a délfancia zsidókra vonatkozik, ahol már ekkortájt számosan voltak.¹³⁾ A 9. század-ban újra meghonosodnak északon is, mert a meauxi zsinat (845)

határozatokat hoz ellenök, melyeket a párisi felújít (846—47). Különben Dagobert rendelete miatt nem vándoroltak ki mind a francia zsidók, mert ott is dívott a Spanyolországban a 7. században oly jellemző álkereszténység. Törvény és zsinat nem tiltá a zsidó aposztatának a zsidó kultusz gyakorlását. Biztos, hogy a francia zsidók 629 után is zsidók tudtak maradni, mint álkeresztények. A térítő vakbuzgalom, amilyen Avitus példája, vagy Sulpicius, bourgesi püspök esete (mh. 646), aki városában nem tűrt csak keresztényt — szórványos a francia Egyházban, mely nem volt tartósan ellenséges ebben az időben. Például az agde-i zsinat azt is kimondta, hogy a zsidók csak nyolchémapi előkészítés után keresztelhetők meg (a visszaesések miatt). Szembetűnő a kísérlet naivitása, vagy a meddő próbálkozás, hogy a zsinagógában prédikáltak a zsidók megtérítésére, mint azt már Remi, lyoni püspök elrendelte a 9. században. A hitviták is energialecsérlés voltak. Jól mondta a 10. századbéli Remi d'Auxerre, hogy a zsidók csak a „világ végén“ fognak megtérni.¹⁴⁾ Hiszen a térítő mesterek héberül se tudtak. Abälard is panaszkodik a görög és héber elhanyagolása miatt a keresztényeknél.¹⁵⁾ Alduin, Limoges püspöke, meghagyja, hogy aki zsidótérítéssel foglalkozik, előbb tanuljon meg héberül.³⁰⁾ Kapóra jöttek az Egyháznak a zsidó aposztaták, kik héber tudásukat fölhasználták a zsidóság ellen s jutalmul magas méltóságba emelkedtek. Nem is voltak még a hitviták durvák, fenyegetők, sőt olykor a zsidók kezdték. Elfogulatlanul beszélhettek a keresztény tanokról s kultuszról s a keresztények megsínylették tudatlanságukat. Hiszen még a toulousei zsinat is (1229) tiltja az ó-testamentum használatát, a zsoltárok könyvének kivételével, de ezt sem szabad honi nyelven.¹⁷⁾ A zsidók szellemi fölénye a bibliai tudományban nagy vonzerőt gyakorolt egyes papokra: Wicelinus Metzben áttér (c. 1000) s polémiát ír a kereszténység ellen.¹⁸⁾ Siegebert, benedekrendi pap. szintén Metzben (1030—1112), a zsidó exegézist követi. Papok és szerzetesek a zsidóknál tanulnak héberül.¹⁹⁾ Vagy zsidók és keresztények, baráti összejöveteleken, előadták egymásnak vallásos dalaikat, hogy eltanulják s alkalmazzák. (A Jámborok könyve

428. 429.)²⁰⁾ Eltekintve a zsidó-keresztény liturgikus kölcsönhatás e történeti nyomának érdekességétől s fontosságától, látnivaló, hogy az éket verésnek s az elidegenítésnek sok évszázados gyakorlata még a 12. században sem dicsekedhetett teljes sikerrel. Az Egyháznak nem lehetett Kívánatos a lelkek közelsége, barátkozás». Nem téveszti szem elől a zsidó-kirekesztés „hitvédő“ követelményét s éhez képest szigorú következetességben kijelenti Odo. párisi érsek a Constitutióiban (1197): *Quorum dispar est cultus, nullus debet esse animorum consensus.*²¹⁾ (Akiknek eltérő a vallásgyakorlata, ne legyen köztük lelki egyezés.) A francia Egyház már a 6. század végén erélyes állást foglal a zsidó prozelyták ellen, amibe nemcsak vallási, hanem politikai ok is belejátszott.²²⁾ A püspökök gyakran előkelő római szenátor-családból származtak s már az 5. században a városok világi uraiként is viselkednek, mint a. polgárok érdekeinek, ügyes-bajos dolgainak legfőbb intézői. Birtokuk növekedése által mind többen jutnak tőlük való társadalmi s gazdasági függésbe. A zsidók készségesen behódoltak a püspök e hatalmi állásának, elismerték a város első emberének, de a püspökök kelletlenül érezték egy hozzájuk nem tartozó vallási közösség létezését, azért buzgólkodtak a térítésben az „Egy akol. egy pásztor“ elve alapján. Hatalmuk teljességét s biztonságát a körzetük vallási egységében látták, melynek elérésére a legridegebb módszertől sem riadtak vissza. Ez a türelmetlenség ép Franciaországra jellemző, ahol a királyság gyöngye volt az egyházi és világi nagyokkal szemben. Máshol a királyok megfékeztek a helyi hatalmak önkénykedését. De általános kiűzés nem volt Frankhonban: adófizető polgárokat nem volt szokás szélnek eresztetni. Különben a zsidó aposztaták visszatérhettek vallásukra. Az Egyház hatalmi politikájának e rendszerében is jóleső kivételek. Például Sidonius Apollinarius, Clermont püspöke, levelet küld Narbonneba (473) Patrícus Magnus Felixnek. az utóbbinak kegyeltje. Gozolas által (Eljákim cognomenje), hogy „szeretné, ha nem becsmérelné a népet, melyhez Gozolas tartozik“. Egy másik levelében így nyilatkozik: „Gozolas vester, Deus tribuat, ut nos-ier“,²³⁾ (A ti Gozolastok: adja isten, hogy a mienk legyen.)

Ugyanez a főpap 472-ben a lournai-i püspöknek pártfogásába ajánl egy valószínűleg clermonti zsidót ily szavakkal: „Ezek az emberek tisztességesek s megérdemlik, hogy törődjenek velők, ha a hitöket támadják is”.²⁴⁾ A narbonne-i zsidók e kedvező társadalmi légkörben nem vehették tragikusan az 589. évi zsinat furcsa határozatát, hogy temetéseiken nem szabad zsoltárokat énekelni, máskülönben bírságot fizetnek. Talán ebben is a vallási rokonszenvtől, a zsidó rítus s az ó-testamentum iránt való érdeklődéstől tartottak.

De az ilyen bántó s embertelen túlkapás sem érinté a francia zsidók hazaszeretetét. Arles ostromában (508), mely akkor a gótoké volt. ők is halálmegvető bátorsággal védték városukat a frankok és burgundok ellen. A nép nem gyűlölte őket. A 7. század második felében a nyugati gótoktól üldözött spanyol zsidók menedéket találtak a narbonne-i tartományban (Septimania). ahonnan Wamba, gót király, később kiűzte őket. Az országgal való kultúregységökről már ebben a korban tanúskodnak egy 689. évi narbonne-i latin nyelvű sírkövön talált nevek is. Paregorns, Sapaudus fiának gyermekei: Justus, Matróna és Dulciorella. A kövön a hétágú gyertyatartó. Paregorus és Sapaudus „domini”-nak jelölve. Matróna valószínűleg megfelel a Mirjamnak (mint a Meirona és Maronne).²⁵⁾ Fölötte tanulságos, hogy Marvége közelében öt kisebb helység valószínűleg zsidó erdeiű nevet visel: Montjézieu (Mons Judaeorum), Salman, Booz, vagy Baous, Ruth (Reilhesre változva) és Obed (ma: Becque, vagy Aubec).²⁶⁾

Az eddig vázolt és a zsidó vallási befolyás elfojtását célzó társadalmi visszaszorításnál sokkal veszélyesebb csapást mértek a zsidókra a közhivatali tevékenységük ellen irányuló zsinati törvények és királyi rendeletek. „Hogy a zsidók ne uralkodjanak, vagy ne legyenek fölényben, hatalmi állásban a keresztények fölött” — hangzott az őszinte megokolás. A cél világos: a gazdag és hivattal felruházott zsidó inkább gátolhatja az Egyház érvényesülését, terjeszkedését, mint az elnyomott és szegény. De e korlátozásokat sokszor kellett az Egyháznak követelnie.

Sűrűn szerepel a zsidó rabszolgotartása. Mert azt még könnyen elviselhették a francia zsidók, hogy a III. orléansi zsinat (538) rendelkezése szerint nagy csütörtöktől kezdve négy napig nem szabad nyilvánosan mutatkozniuk, amely tilalmat Childebert fölvette az alkotmányba (Paris 554). A passzió-hét szinte hivatalos ideje volt a zsidóellenes hangulat elmélyítésének; jól kiélezték a komor emlékei. A zsidók kötelesek voltak eltűnni minden virágvasárnap a megszegyenítő bántalmazást. (Judaei lapidantur a clero et populo eo, quod lapidaverunt Jesum. A zsidók kővel dobáltassanak meg a papok és a nép által, mert megkövezték Jézust.)²⁷⁴)

Franciaország délkeleti része, Burgundia volt a gyűlölet igazi fészke, kivált, ha hozzávesszük a két határterületet, Septimaniát s a Provencet, továbbá Orléans! és Auvergnét. A valószínűleg Gundobad királytól c. 500-ban kiadott Lex romána Burgundionum még csak a zsidó-keresztény házasságot tiltja, de Zsigmond például azt is törvénybe iktatja (516), hogy a keresztényt megsértő zsidó szigorúbban büntetendő (kéz levágása, vagy 4½ font ezüst fizetése), mint a keresztény sértő.

A maconi zsinat (581) mélyen belenyúl a zsidók életviszonyaiba, midőn kimondja, hogy nem lehetnek bírák és adóbérlők, hogy a keresztények ne látszassanak nekik alárendelve. Tehát nem erkölcsi megbélyegzésről van szó, nem törvényszegések s jogtalanságok elkövetésének gyanúja inspirálta ezt az igazságtalanságot, hanem hatalmi szempont, minden fontos társadalmi életnyilvánulásnak s közéleti működésnek egyházi fenhatóság alá helyezése és a zsidók közszereplése beleütközött az államéletet kisajátítani akaró Egyház igényeibe. Itt már politikummá lesz, ami eredetileg vallásiéltés, hitterjesztés volt. Így látjuk első csiráit a későbbi középkor uralkodó jellegének, mely nagyszerű kibontakozásában ide vezet vissza s lassú fejlődésében megfigyelhetjük, hogy a hitbuzgalom — imperializmusba megy át. A történelemnek zsidótragédiája nem vallási dráma, hanem hitelvek köntösében az Egyház politikai mindenhatóságra törésének a végzetessége. A zsidó-sors a legdicsőbb vértanúság, de nem a történelem metafizi-

kaja, lelki kérdései teremtték meg, hanem érzélgéstől, álmoktól meg nem kísértett félelmes pozitivizmusa: az erő öntudata, magát kiélni akarása, földi uralomban, világhatalomban. A vallási mez — caesarizmust is takar s ennek esett áldozatul a középkori zsidó. Mi volt éhez képest a tárgyaltuk időkben amaz egyházi utasítás, hogy a zsidók alázatos tiszteletet tanúsítsanak a keresztény papok iránt s csak engedelmséggel foglalhassanak helyet. E kívánságnak bizonyára készséggel tettek eleget; sokkal nyugtalanítóbb volt a íétfentartásuk megnehezítése. A párisi zsinat (615) kizárja a zsidókat a katonai és közigazgatási szolgálatból, hozzáfűzve a szankciót. hogy a hivatali viselő zsidó megkereszteltetik; e határozatokat ínég ugyanez évben szentesíté II. Chlotar, aki egyeduralkodója lett a frank ősszállamnak (613). De a monarchia kevertisége miatt az új rend nem jutott általános érvényre, azért követelte újra a reimsi zsinat 630-ban (vagy 624/25-ben). Mert a királyok is nehezen nélkülözhatték a zsidók szolgálatait. Valószínű, hogy leginkább pénzügyi tisztségben alkalmazták őket. Már Chilperich idejéből említetik egy Salamon nevű párisi vámszedő.²⁸⁾ Különben a zsidók jogviszonyaira tovább is a római jog maradt mérvadó.²⁹⁾

2. A legrégibb német-zsidó letelepedések. A zsidók kulturális s gazdasági érvényesülése a karoling korszakban.

Jelentős fordulat volt Nyugateurópára a germán elem megerősödése, midőn a száli frank Chlodvig leromlott utódjaitól elragadja az uralmat a Karolingok ripuári frank ága a 8. század első felében. Martel Károly, a meroving árnyékkirály major domusa, Poitiersnél megállítja az iszlámot hódító útjában. Megkezdődik a frank birodalom egységesítése, a széthúzó törzsek összefoglalása a közös „német“ néven. Mar tel Károly fia, Pipin, az utolsó Meroving megdöntésével király lesz és az unokája, Nagy Károly — császár. Frankhon — egyetemes monarchia. Az új császárság túlnyomóan germán jellegű. A legrégibb német-zsidó település Kölnben, mely már Kr. u. 50-ben római város (Golonia

Agrippinensis). Említettük, hogy Nagy Konstantin de curio-rende Jete (321) megszüntette a zsidók mentességét. Persze, nem mind a kölni zsidók bírtak a decurio-képesség gazdasági követelményeivel. Abból is látjuk ezt, hogy a császár a kultusztisztviselőket fölmenté az alsóbb papságra kötelező személyi szolgáltatásoktól (331).³⁰⁾

Köln kereskedelmi jelentősége messze földről is vonzott oda zsidókat, kik egész a 13. század végéig látogatták a kölni Messe-t, évente háromszor. A raffenstetti vámszabályzatból tudjuk, hogy zsidó kereskedők voltak a Közép-Duna mentén a 10. század elején s valószínű, hogy rendszeresen fölkeresték a közeli Csehországot.³¹⁾

Első biztos adat az arab-zsidó Ibrahim ibn Jakúb közlése, hogy a 10. század második felében a sokféle kereskedőnép közt a „törökök“ országából (Magyarország) is vitték a zsidók árúkat Prágába. A csehek a 10. század vége felé keresztény rab-szolgákat is eladtak a zsidóknak. Lipcse környékén, Merseburg és Halléban, már a 10. században találkozunk zsidókkal.³²⁾ Sófőzőjük volt ez időtájt a Saale mentén.³³⁾ A hallei zsidók nagy borkereskedést is folytattak. A Prága—magdeburgi fontos vízi útvonalat is lakták zsidók már a 10. század második felében. Nagy Károlynak a keleti kalifához menesztett küldöttségében (797) az aachemi Izsák a tolmács és kalauz. Német zsidók akkoriban nem voltak ritka vendégek Ázsiában³⁴⁾ A viszontagságok miatt Izsák csak 802-ben került vissza s küldetéséről beszámolt a császárnak. Boppardban, ahol a wormsi zsidók IV. Henrik jóvoltából vámentességet élveznek s a híres vámállomáson, Dortmundban is már a 11. században üzlettel foglalkoznak a zsidók.³⁵⁾

Csehország hamar híres lett a zsidó tudósairól. A 11. században szellemi kapcsolat Prága és a rajnai iskolák közt. A nyugati befolyás dacára Csehországban sok eltérő vallási szokás fejlődött ki, például Jakodalmakon könyvekből dalokat énekeltek. Az elűtő gyakorlat földrajzi okokkal magyarázható, hogy az első zsidó települők valószínűleg a Dunán jöttek Csehországba, délkeletről s nagy részök Byzánzból kerülhetett oda.³⁶⁾ A cseh zsidók

nagyon gazdagok voltak: Ibi Judaei auro et argento plenissimi (a zsidók ott túltömve arannyal s ezüsttel)³⁷⁾ mondja róluk Cosinas krónikája s ez az adat nemcsak pénzületeikre mutat, mely nagyjelentőségű volt a regensburgi s wormszi zsidóknál is, hanem virágzó rabszolgakereskedelmökre. Jellemző e vonatkozásban Csehország héber neve: Kanáán (a héberben: rabszolga), amely névvel kezdetben valószínűleg Észak- s Délkelet-Európát jelölték.³⁸⁾ A Sklave-összefüggés úgy magyarázható, hogy Németország gyakori szláv háborúiban sok szlávot tett rabszolgává, ami nek következtében ott a szláv és Sklave egyjelentésű lett, illetve Szlávország a Kanáán nevet kapta. Mivel a német zsidók a szláv országok közül legjobban Csehországot ismítették s ott igen élénk volta rabszolgaüzlet, ráragadt a „Kanáán“ név.

Bajorországban a zsidó település első nyoma a 9. század közepéről bizonyítható.³⁹⁾

Legkorábbi meghonosodásuk Regensburgban (981). A német zsidók is általában városlakók. Számuk főleg Dél- és Nyugat-Németországban jelentős, míg a Keleti- és Északi-tenger városai-
ban a 13. század végéig, sőt sokhelyütt később is, alig találhatók, ami arra vall, hogy jobbadán Itáliából s Franciaországból vándoroltak be, továbbá, hogy északon, a Hanza-városokban nem volí-
terük az érvényesülésre.⁴⁰⁾ Sorsukra döntő kihalással volt a Karó-
íngok korszakosán merész egyházpolitikája. Jó keresztény ural-
kodók, de Martel Károly megkezdi és Pipin folytatja az egyházi
birtokok szekularizálását, hű és vitéz embereik jutalmazására.
Ez a hűbériség, a vazallus-rendszer megalapítása hadi érdekből⁴¹⁾
Rengeteg vagyonnal bír már a meroving klérus, úgyhogy érthető
Chilperich kifakadása: Ecce pauper remansit fiscus nosler, ecce
«livitiae nostrae ad ecclesias sunt translatae. (íme. szegényen ma-
radt a mi kincstárunk, ime, a mi gazdagságunk az Egyháznak
jutott.)⁴²⁾

Frankhonban a 7. század végén az egyházi birtok az
egész államterületnek egyharmadát tette.⁴³⁾ A szekularizáció
következtében a városon kívül, vagyis az egyházmegye körzeté-
iben, idegen elemek, tehát zsidók is meghúzódhattak, mert ott a

püspöki hatáskörtől független magán hitközségek voltak.⁴⁴⁾ Az egyháznagyok megfosztatván dús vagyonuktól, méltóbban gondozzák papi hivatásukat. A német és gall klérus mindjobban függ a császártól, a trón támasza lesz s nem cselekedhetik az uralkodó szándékai ellen.

A fvarolingok civilizáló törekvése hozta magával a zsidók iránti türelmességet s az Egyház fölötti hatalmuk meggátolta a főpapok üldöző önkényét. Nagy Károly értékelte a zsidók kereskedői s diplomáciai ügyességét s a kultúra terjesztésére is hasznos tényezőt látott bennök. A tudós Kalonymus-családot ő telepíté Luccából Mainzba (787) s Keletről a kalifától küldött R. Máchirt Narbonneba, kinek odaajándékozta a város egyharmadát, zsidó lakosainak pedig nagy kiváltságokat adott. Tény, hogy Narbonne ostromakor (759) a zsidók kiváló szolgálatot tettek Nagy Károlynak.

A kora középkorban még magától értődő volt, hogy zsidók is lehettek földbirtokosok. Zaklatások ellen ott volt a királyi védelem, például Jámbor Lajos levele (839) a lyoni Gaudiocus és fiai részére. Narbonne mellett volt egy megjelölt földterület, az úgynevezett Villa judaica, szőlők és sógödrök s ez a birtok kivételesen ment volt az egyházi tizedtől, mert különben a zsidók is tartoztak evvel a püspöknek.⁴⁵⁾ A király védelmi zsidó birtokkal a tulajdonos csak akkor rendelkezhetett, ha az okirat megengedte, mert az eladáshoz, vagy ajándékozáshoz a király beleegyezése kellett. Ez a birtok-kötöttség nem volt hosszú életű. A királyi hatalom súly édesével — a 9. század végén a védencség, ellentétben a német zsidók jogi helyzetével, megszűnt a nyugati frank és burgund országrészekben.

Nagy Károly kultúraszeretete tanult zsidókat vonz az udvarába, mely a lelkes bibliai tanulmányok színhelyévé lesz. Az uralkodó maga is szentírási képzetekben él. Az ó-testamentum e kultusza zsidó szellemű. Nagy Károly theokratikus királynak tekinti magát. Kedveli a Dávid-párhuzamot: a Deo electus et Deo dilectus (Isten választotta és kedvence.)⁴⁶⁾ Fölötte áll a pápának, kinek rendeltetése — úgy véli — hogy Mózes példájára fölemelve kar-

jait, az ő hadi tevékenységét támogassa.⁴⁷⁾ A Nagy Károlytól terjesztett s különféle elemekből alakult, virágzó kultúra szellem-történeti közösségbe foglalta a birodalom felsőbb, előkelő rétegét vagy inkább csak a császár környezetére szorítkozott.⁴⁸⁾ Joggal nevezhette Alkuin a császári udvart „új Athénnek”.⁴⁹⁾ Nagy Károly szigorúan követel a papoktól tudományt és népnevelési s honi nyelven való prédikálást, hogy megértsék: „prout omnes intellegere possent secundum proprietatem lingvae praedicare sludeant (igyekezzenek a nyelv sajátága szerint prédikálni, hogy mindenki megérthesse).⁵⁰⁾ Nagyon valószínű, hogy a zsidók is alkalmazkodtak e parancshoz. Nagy Károly tülemelkedik korának divatos és káros előítéletein és a közművelődés, meg az anyagi jólét érdekében zsidóbarát politikát folytat akkor, midőn Hadrian pápa felszólítja a spanyol püspököket, hogy tartsák vissza a keresztényeket a zsidókkal való érintkezéstől.

A zsidók vitték Nagy Károly birodalmába a Kelet drága s kíváncsú termékeit; ő maga küldi őket üzleti útra ily célból. Különben Marseille zsidói már a 6. század végén közvetítik a kereskedelmet Gallia és a Levante közt. Nagy Gergely pápa is méltányolja ennek jelentőségét (591) s megdorgálja a főpapokat, mert hallotta Marseilleben járt olasz zsidó kereskedőktől, hogy erőszakosan térítenek. A tengerparti városok importálják a keleti árukat s szállítják a rabszolgákat a déli kikötőkből. Ezt a külföldi kivitel a keresztény szyrek is folytatták. A chálonsi zsinat (630) megtiltotta a rabszolgák eladását külföldre, nehogy zsidók birtokába jussanak. Angliában Theodor, canterbury-i (669—691) és Egbert, yorki érsek (735—766) tiltották meg keresztény rabszolgáknak zsidó kézre való juttatását. Pogányokat vehettek. E rabszolgák piaca, mint említettük, a szláv országokban volt, az Elbától keletre, egész a Volgaig s délkeleten, a Duna mindkét partján, továbbá Cseh- és Morvaországban. A leitmeritzi vámszabályzat (1057) egyforma illetéket követel zsidó és keresztény rabszolga-kereskedőktől. A morva zsidók egy némelyike óriási vagyonra tett szert. Podivin várát a később hitehagyott Podiva építtette, valószínűleg a 11. század közepén. Podivin fontos pénzverde s vám-

állomás volt s így a dúsgazdag Podiva pénzverő, vagy vámbérlő lehetett.⁵³⁾

A zsidók, úgyszintén a keresztények a rabszolgákat a Keletre vitték, de főleg Spanyolországba, lestörökül a kalifának. A saját gazdaságukba is, például a lyoni zsidók. Egy 906. évi bajor vámtarifa *szerínl* is a zsidók és nem-zsidók ugyanazon vámol fizették a rabszolgákért: *mereatores, id est Judaei et caeleri mercatores. undecumque venerint, de ista patria, vei de aliis patriis, justum theloneum solvant tarn de mancipiis, quam de aliis rebus* (a kereskedők, vagyis a zsidók és egyéb kereskedők, bárhonnan jöttek is, akár hazájukból, akár más országból, igazságos vámot fizessenek úgy a rabszolgákért, mint egyéb dolgokért).⁵²⁾ Bajorországból a Duna-vonalon szállították a rabszolgákat Konstante nápolyba. A cseheknek keresztény rabszolga-vására miatt mondóti le Adalbert, prágai püspök. Gunzelint, Meissen örgrófját, Henrik császár vádolja (1009), hogy a zsidókkal rabszolgakereskedési folytat.⁵³⁾ Tehát sohasem volt az zsidó egyedárüüzlet. E zsidó kereskedők eljutnak Koblenzig, ahol egy szolgálért 1100-ban négy dénár vámot kellett fizetni.⁵⁴⁾ A német rabszolga kereskedelem utolsó nyoma a koblenzi Zollrodel (1209), mely a zsidókat nem említi. A responzumok még a 13. században is tárgyalnak rabszolga-jog eseteket, de ekkoriban a zsidók már mellőzik az áttéri lést, melyet vallási parancsnak tekintettek.

Leginkább a zsidó rabszolgaüzlet miatt kesereg a 9. század első felének hírhedt zsidógyűlölője. Agobard. lyoni püspök. Nem tudja nézni, hogy a zsidóság Jámber Lajos uralma alatt (814—840) jólétnek s társadalmi dísznek örvend. Szabad megtelepedés az egész birodalomban. Kereskedői kedvezmények. A zsidók mentesítve az ordaliáktól (istenítéletek). Adójuk méltányos, a minden egyes, vagy minden második évben készített jövedelmi kimutatás alapján.

Lajos feltűnően rokonszenvezett a zsidósággal. Különösen Judit császárné. Hrabanus Maurus, fuldai apát s mainzi érsek (847—856) a zsidóknál tanul exegézist s Eszter, meg Judit könyvének feldolgozásában e hősnőkkel hasonlítja össze a császárnék

Művelt keresztények Philot és Josefust olvassák még buzgóbban, mint az evangéliumot. A zsidók áldását kérik s velők imádkoztatnak magokért.⁵⁵⁾ A zsidóknak szabad bejárásuk van a császárhoz. Zsinagógát építhetnek a Cod. Theod. XVI. 8. 25. 27. és a Cod. Just. i. 9. 18. 19. tilalma ellenére, ahol keresztények jelenlétében bírálgatják tanaikat s a keresztény hallgatók jobban élvezik a zsidó prédikációt, mint a papokét. Ez is bizonyítja, hogy az ország nyelvén szóltak, máskülönben nem érdeklődtek volna iránta. Némely keresztény szombatot tart s vasárnap dolgozik. Agobard fölháborodik rajta, hogy a vásárt áttették szombatról vasárnapra, még pedig avval az indokolással, hogy a nép akkor vásárolhat legkönnyebben. Bizalom vette körül a zsidónak üzleti tevékenységét s közérdeket láttak benne. Agobard fölhányja azt is, hogy a zsidó asszonyok a császárnétól s a hercegnőktől ajándékozott ruhákban diszelegnek.⁵⁶⁾ Haragszik, mert a zsidók dicsekszenek bibliai őseikkel s a keresztényekkel kioktatják hitről s erkölcsről. Bántotta az is, hogy a zsidók a nekik tiltott húst (*christiana pecora*) és bort eladhatták a keresztényeknek és hiába sürgette, hogy ne vásároljanak a zsidóknál, az udvari körök mégis náluk rendelték az italt.⁵⁷⁾ Önkénytelenül arra gondol az ember, mintha némely csalahatatlannak hirdetett modern közgazdasági csodaszer az Agobard receptje szerint készüli volna, kinek legfőbb vádja a zsidó rab szolgakereskedelem. Az idevágó korlátozással épügy, mint a közpályákról való kirekesztéssel az Egyház elejét akarta venni annak, hogy zsidó a keresztények fölöttese legyen s köztük vallási propagandát lejtessen ki. A hatalmát mindinkább érző Egyház nem nyugodott bele, hogy valamely tagja függésben legyen olyan valakitől, aki nem tagja az Egyháznak. Aztán vigyázni akart, hogy az alig elfogadott, még kellőképp meg nem szilárdult kereszténység el ne sorvadjon az idegen szellemtől. Mert előfordultak áttérések, amire — mint máshelyt említettük — tűzhalál volt szabva. (315. Cod. Theod. XVI. 8. 1.) Néha enyhébben büntették: a tanúzási képesség elvesztésével (383. C. Th. XVI. 7. 3.) s vagyonek kobzással. (357. C. Th. XVI. 8. 7.) Már Nagy Konstantin megtiltotta, hogy circumcisiót végezzenek nem-zsidón. (C. Th. XVI. 9. 1.) Sőt

Constantius e törvény megszegőjét halállal sújtotta s megtiltá, hogy a zsidók keresztény szolgát vásároljanak. (C. Th. XVI. 9. 2.) Honorius megengedte (415), ha vallásgyakorlatában a keresztény szolgát nem akadályozzák. (G. Th. XVI. 9. 3.) Az engedélyt csakhamar visszavonták azon a címen, hogy keresztény ne függjön a zsidótól. (C. Th. 9. 4. 5.) E császári rendeletekre hivatkozik Nagy Gergely pápa, midőn buzdítja az itáliai püspököket, hogy követeljék a keresztény szolgák kiadását, vagy oly zsidó és pogány szolgák elbocsátását, kik kereszténnyé akarnak lenni.⁵⁸⁾ De ő maga is különbséget tesz rabszolgakereskedelem és a házi cselédségnek gazdasági használata közt. Kezdődnek a zsinatok védőintézkedései. Például a megkeresztelt szolgát, ha el akar menni, vagy keresztény gazdához szegődni, a zsidó köteles bizonyos díj ellenében — az 581. évi maconi zsinat 12 solidi-t állapít meg — szabadon eresztetni. (Orléans 538.) Ha a zsidó keresztény szolgáját hitehagyásra csábítaná, kemény megtorlással fenyegették. (IV. orléansi zsinat 541. és a III. toledói 589.) Gergelynek a keresztény szolgák érdekében való fáradozása nem járt eredménnyel a frank birodalomban; meg is róttá Brunechildet, aki a zsidóknak törvényben biztosítá a keresztény szolgák tartásának jogát.⁵⁹⁾ A vége mégis az lett, hogy a 7. század spanyol és frank zsinatai (Reims 624/25. s a IV. toledói 633) újra szentesítették a tilalmat a régi római törvények alapján, de az intézkedés nem tudott meggyökeredzni. Hiszen abban az időben még a spanyol papok is átengedték keresztény szolgálkat a zsidóknak (X. toledói zsinat 656.) s Frankhonban is folytatódik a régi gyakorlat, legföljebb avval a kikötéssel, hogy pogányoknak, illetve külföldre nem szabad őket eladni és csak egyházi vagy világi főember jelenlétében történhetett meg a vásár. (Estinnes 743. Neuching 772. Heristal 779.)

Világosan szól Jámbor Lajos védőlevele: Mancipia peregrina emere et infra impérium nostrum vendere ... et non alibi, nisi infra impérium nostrum vendere.⁶⁰⁾ (Idegen szolgálkat venni és birodalmunkon belül eladni... és nem máshol, csak birodalmunkon belül eladni.) De az Egyház nemcsak a szolgálk keresztényi

hűségén örködött, hanem zsidó és pogány prozelytákra is vágyott: az utóbbiak, például a mohammedánok, árúciikk gyanánt kerültek a birodalomba. A nagyhéten imádkoztak a zsidók megtéréseért; ilyen tárgyú prédikáció akad Nagy Károly Homiliáriumában.⁶¹⁾ Jutalmat ígértek a hitehagyóknak, mint már Gergely is. Hatásos külsőségek közt zajlottak le az áttérések. A hitehagyók gúnyolása, vagy visszaédesgetése megtorlást, üldözést zúdított volt hittestvéreikre. Nagy Konstantin halálbüntetést írt elő (315), de ezt maga Gergely pápa is sokalja. Bánthatta az Egyházat, midőn Jámbor Lajos védelem-levelében, melyet Rabbi Donatus, Sámuel. Dávid, József és Ammonikus kapott tőle,⁶²⁾ minden keresztény propagandát megtilt a zsidók szolgái közt s megkeresztelésökhöz a zsidó gazda beleegyezését kívánja. A rendelkezés ellen vétő neofitának és püspöknek a legkomolyabb következményekkel kellett számolnia. Természetes, hogy a zsidó tulajdonos többnyire ellenkezett, hogy el ne veszítse munkásait s ez közérdek is volt. A király fontosabbnak vélte a burgundiai kereskedelmet felvirágoztató zsidók tevékenységét, mint az Egyház túlbuzgalmát. Agobard főkép Everard Judenmeisterre haragudott, aki valószínűleg az egész birodalom zsidó ügyeinek intézője volt, nemcsak helyi méltóság⁶³⁾ s Agobardban az akkori politika szempontjából veszedelmes pártvezért is lehetetlenné akarta tenni.⁶⁴⁾ Agobard nem nyugszik. A viennei érsekkel s a chalonsi püspökkel közös iratban próbálja megnyerni Jámbor Lajost az elveinek (*De judaicis superstitionibus: A zsidó babonákról*), de a király rá sem hederít, sőt elmozdítja állásából (830). Később megkegyelmezett neki. Lajos pártfogása szellemében kezelték később a zsidó rabszolga-kereskedelem ügyét.⁶⁷ Henrik és II. Frigyes, kik szintén megértették a hozzáfűződő gazdasági érdeket s kényszerűséget. Agobardnak elfogult s tévedésektől hemzseggő vádirata később kútiorrásul s példaképül lett a gyűlölködőknek, hogy mikép lehessen a közönyre hajló nép hangulatát a zsidók ellen szítani. Ez az összetűzés évszázadokra megmérgezte a zsidó-keresztény viszonyt.⁶⁵⁾

A támadás egyelőre nem vert nagyobb hullámokat, mert

Kopasz Károly is — apja nyomdokában — kegyes a zsidók iránt és a meanxi zsinaton (845) felújított régi zsidóellenességeket s egyéb hasonló határozatokat már az epernay-i birodalmi gyűlésen (846) megsemmisítette. De hiába. A gyűlölet módszeresen dolgozik. A célzatos írásmagyarázat s az egyházi jogi tételek hatása alatt a lelkek mind hajlamosabbá lesznek, ránevelődnek a felfogásra, hogy a zsidó silány, megvetni való faj, mely iránt mindjobban elhalványul az emberi és társadalmi becsülés. Mindig akadt, aki szítja a tömegszennvedélyt. Derekasán hozzálat Agobard méltó utóda. Amolo püspök. Még avval is előhozakodik, hogy a zsidók fölhagytak zsinagógáikban a 19. zsoltár éneklésével, mert az világosan Jézusra vonatkozik (?).

Kopasz Károly, aki alatt a birodalom felosztatott (843) Francia-Németország, Lotharingia s Itáliára, mint Franciaország királya lecsap az izgágaságra s jóakaró védelmébe fogadja a zsidókat. Az ír Sedulius Scotus dicsérő költeményben áradozik róla. hogy „zsidó, görög megénekli bátor tetteit“. Ugyanígy beszél Irmengard császárnéről (az olasz II. Lajos felesége). Valószínű, hogy a zsidók héber versben zengték az uralkodó erényeit. Károlynak a zsidó Ozedékiás az udvari orvosa és Júda a bizalmasa (*fidelis meus: a hívem*).⁶⁶) A zsidók, mint elődei alatt is, birtokosok, kereskedők s adóbérlők. Míg a colonus (telepes) és servus (rabszolga) a tisztátlan, kevert arany s ezüst eladásáért botbüntetést kap. a szabad ember és a zsidó bírságot fizet.⁶⁷) Károly csak annyiban vét a méltányosság ellen, hogy a zsidó kereskedőktől nyereségök egytizedét követeli adóban, míg a keresztényektől csak egytizenegyed részt. (*Videlicet, ut Judei decimam et negotiatores christian! undeciman: nyilvánvaló, hogy zsidók a tizedét, keresztény kereskedők a tizenegyed részt.*)

Franciaország felaprózottsága miatt a zsidók inkább ki voltak téve a főurak s egyházfők szeszélyének. Sokra is viheti egyik-másik zsidó, de az sem ritkaság, hogy egész lenn kuporog. így a Provence és a Languedoc hűbéri világában van köztük bírósági főtisztviselő, vag) községi jegyző (*bailli*) és van köztük — jobbagy. A béziersi püspök szokásossá tette — évszázados hagyo-

mány lett — hogy a keresztények a nagyhéten megtámadják Béziers zsidóit, Jézus haláláért. A zsidóverést minden évben megáldotta a püspök.⁶⁹⁾ Toulouse grófjának joga volt nagypénteken arcul ütni a zsidó község előljáróját; később az inzultust megváltották a zsidók bírságfizetéssel. A papi párt, mely a frank birodalomban mindjárt Nagy Károly halála után szervezkedik, túlsúlyra jut II. Lajos idejében. Mihelyt Itália ura lett (855), elrendeli, hogy a zsidók távozzanak az országból. Nem történt meg, mert az apró kényurak ott fogták őket a maguk kis királyságaiban, nem barátságból, hanem az adó kedvéért; nagy jövedelmet húztak a zsidóktól. A királyság tekintélye hanyatlóban, a vakbuzgalom notion nő. Együgyű Lajos a narbonnei zsidók birtokait, szőlőit az Egyháznak adja (899.914). Mert a középkorban nem tartozott a ritkaságok közé a zsidó földesúr. Ahol nagyobb számban éltek a zsidók, gazdálkodtak. Németországban csak Sziléziáról tudjuk, hogy egész a mongol betörésig az volt a főfoglalkozásuk.⁷⁰⁾ A karoling-időkből már több példát ismerünk. Jámbor Lajos megerősíté birtok jogukat, aki egy lyoni és saragossai zsidónak adott privilégiumban kijelenti: *liceatque eis . . . homines christianos ad eorum opera facienda locare exceptis testis et diebus dominicis* (és legyen szabad nekik munkáik elvégzésére keresztényeket alkalmazni, az ünnepek és a vasárnapok kivételével). Ezt az engedélyt Dopsch⁷¹⁾ a kereskedői dologtevésre érti, de sokkal inkább illik a mezőgazdaságra. A 10. században a francia zsidók gyakran a falun élnek s birtokuk arányában fizetnek adót.⁷²⁾ A művelődés haladtával a zsidók mind erősebben nyomulnak keleti frank területre s ott is a gazdálkodás járja; például Metzben 945-ben egy zsidó szőlőtulajdonos s 981-ben Schierstadtban Sámuel, a zsidó földbirtokos. R. Gersón. a 10. század nagy talmudtudósa (Lotharingia), több responzumában beszél a zsidók földjéről, szőlőjéről. Nők hozománya házak s földbirtok, vagy voltak önálló földbirtokosnők is.⁷³⁾

3. Az Egyház és a zsidó földbirtok. A Kelettel való kereskedelem, Királyi védenc-zsidók. Privilégiumok és jogszabályok.

Az Egyház lassankint megnehezíté a zsidóknak a birtokszerzést, hogy a különféle fizetségek s szolgáltatások fejében bérlő parasztok ne jussanak függésbe a zsidóktól.⁷⁴⁾ A zsidók az úgynevezett precariával segítettek magukon. Tudniillik megszabott időre, vagy élethossziglan megszerezhetette magának az ingatlant bér ellenében, akár tulajdonnak, akár bér-, akár örökbérbirtoknak. A zsidók általában mint örökbirtokot mondhatták a magukénak a tanyákat és a házakat, hogy évi bért fizettek a kölcsönzőnek, aki rendszeren a város ura volt. így jártak el a keresztények is. kik háztelkeiket szintén nem tehették teljes tulajdonukká, hanem csak örökbirtokként jutottak hozzájuk, a város urának fizetett bérért. Például Würzburgban egy zsidó özvegyasszony örökösivel együtt két udvart s egy házat örökjogon birtokol a neumünsteri szerzettől, félkorsó borért.⁷⁵⁾ Kezdetben a városlakóknak volt gazdaságuk a városban, vagy a város tövében. így a zsidóknak is, kik *kizárólagosan* mint mezőgazdák nem szerepelnek.⁷⁶⁾ Leginkább szőlők — rituális érdekből, a bor végett. A meroving korbéli zsidó gazdálkodás kisebb méretű, mint a Karolingok alatt, kiknek idejéből zsidó iparosság Frankhonban még nem bizonyítható. A francia zsidók hamarabb áttérnek a pénzüzletre, mint a németek, kiknél száz évvel később áll be a fordulat. A francia zsidók már a meroving korszakban is folytatnak hitelüzletet, például Gergely, toursi püspöknél Armentarius, aki hivatalnokoknak adóslevélre kölcsönöz (6. század). Sőt Itáliában a 6. századból záloghitel-adat: Venafroban ezen a réven jutnak zsidó kézre egyházi tárgyak.⁷⁷⁾ De megesett az is, hogy zsidó a nem-zsidónál elzálogosítja a földjét. Német-zsidó földbirtok létezett még a 12. században is, midőn egy mainzi rabbi megengedte nem-zsidóknak való eladását.⁷⁸⁾

A 12. században kivált Sziléziában — sok a zsidó birtok. Az egész középkorban megismétlődő látvány, hogy a német zsidóknál, pénzüzleteik következményeképp egész falvak.

hitbizományok mint zálogtulajdon, melyből gyakran végleges birtok lett.⁷⁹⁾ Nem örültek neki, mert sok kellemetlenséggel járt. Igyekeztek is tőle szabadulni. Polgári helyzetők bizonytalansága, üldözések, elkobzások, kiűzések miatt szívesebben látták a mozgó tőkét. Aztán meg a földbirtok inkább szembe tűnt, szította az üldözők bírvágyát s kiűzés esetén potom áron kellett rajta túladni. De minden kockázat és akadékoskodás dacára még a késő középkorban sem hagytak föl a zsidók a gazdálkodással. Birtokaik vannak, mert a törvény tilalmát megkerülik alkalmas jogi formulával. A városi és tartományi jogban ott a Treuhänder (manus fidelis) — Salman — intézménye, hogy az általuk megvett birtokot átruházták másra, aki látszólag a tulajdonos — aféle Strohmänn — de a birtokjogot a vevő gyakorolta.⁸⁰⁾

A zsidó kereskedelem, gazdasági vállalkozó kedv középkori klasszikus szerepét sokan abban látják, hogy általa jutottak el a Kelet termékei az európai piacokra mintegy a 12. század közepéig, kivált a világszerte szétszórt zsidókkal való kapcsolatok révén. Aztán — úgy vélik — ez a jelentőség a keresztes háborúk korában megcsappant, mert a német polgárság gazdaságilag önállóvá lesz. Maga is megismerkedik közvetlenül a Kelet üzleti útjaival s viszonyaival. A társas, céhszerű városi kereskedelem kialakulása következtében a zsidók leszorulnak a nagyszabású vállalkozások teréről és zsidóságra, üzérkedésre adják magukat s tőkéhez jutván, a gazdagok a pénzüzetet választják kedvenc élet-hivatásnak, mely az Egyház uzsora-tilalma miatt szinte monopoliumkép hullott az ölükbe. Ez a beállítás nagyon egyoldalú.⁸¹⁾ Mert a keresztes háborúkig a keleti kereskedelmet nemcsak a zsidók bonyolították le, hanem velők együtt: friesek, bolgárok, görögök, szyrek, főképp pedig a nagyon is hivatott olaszok. Egy 806. évi capitulare minden kétséget eloszlat: omnium negotiatorum . . . tarn christianorum, quam et Judaeorum (mind a kereskedők, úgy a keresztények, mint a zsidók közül).⁸²⁾ Az is tény, hogy a városi polgárság gazdasági érvényesülése nem törte meg a zsidók üzleti tevékenységét, mely még a 12—13. században is igen változatos. Németországban az első árúkereskedelmi korlá-

tozások, melyek a zsidók ellen irányultak, csak a 14. századból valók.⁸³⁾

Egyáltalán a zsidó kereskedelem középkori túlsúlyának kérdését óvatosan kell kezelnünk. Nem mintha mentegetésre szorulna, hogy a zsidók, minden mástól eltiltatván, összenöttek az üzérkedéssel. A kereskedelem van olyan tiszteletreméltó foglalkozás, mint a földművelés s a földbirtokos sem tekintette a terményeinek piacát altruista intézménynek. De egy percre sem állhat meg s cáfolatra sem érdemes az a lármás s nevetséges tudománytalanság, hogy a zsidókat a fajiságuk vitte a kereskedői hivatásra. Az előző fejezetben tárgyaltuk, hogy a római császárok idejében a Nyugateurópában élő zsidók kitűnően beváltak mezőgazdasági munkásoknak is s ezt a rátermettséget még ősi hazájukból hozták magukkal. Később se allodiumot, se hűbéri birtokot nem szerezhettek s így régi agrár-készségök sorvadásnak indult. Ezért aztán, ha a középkorban találunk is zsidó földbirtokost, ez többnyire csak beruházást jelent, hogy a pénzét ingatlanba fektette. De akárhányan nem keresztény munkásokkal dolgoztatnak, hanem maguk művelik földjeiket, például az aragóniai zsidók a 13. és 14. században: a szőlőiket/szántójukat és olajültetvényeiket. Szántanak, vetnek, aratnak. (Salamon b. Adret Resp. VI. 14. Izsák b. Séset Resp. I. 515. L. Fritz Baer: Studien zur Gesch. d. Juden in Aragonien 165.) Ez is mutatja, hogy a zsidóknak még a régi hazájukból való mezőgazdasági ügyessége s hajlamai nem egyhamar mentek veszendőbe és nem a saját hibájukból. Az új földbirtokpolitika keretei közt nem fejlődhetett zsidó parasztság. A történeti helyzet logikája volt az, hogy a zsidónak kereskedővé *kellett* lennie. A zsidó a hűbériség társadalmi hierarchiájában nem kapott helyet, tehát mint „idegen“ a kereskedelmet vállalta élethivatásnak s ezzel gondviselészerű, életmentő szerep jutott neki a középkorban, a polgári osztály keletkezése előtt. Nélkülözhetetlen közgazdasági szükségesség volt akkor a zsidó kereskedő nemcsak a maga, hanem az európai társadalmaknak is szerencséjére. Mert a középkori zsidó cserekereskedelem nélkül bőség idején egyes országok a saját zsírijokban fulladtak volna meg, inség-

ben pedig egész országrészek elpusztultak volna s Európa társadalma valóságos indiai kasztrendszerre merevedik. Azon a kereskedői múlton nincs mit takargatni, kimagyarázni; nincs miért bocsánatot kérő hangon emlékezni róla. A történeti életfunkciók értékelése nem az „előkelőséget“, hanem a hasznosságot és a szükségességet teszi mérlegre, vagy az utóbbiak ellenkezőjét és a zsidó kereskedő pótolhatatlan históriai eszköz, a gazdasági vérkeringés hajtószerve volt a középkor társadalmában. Ezért nem írhatta ki a zsidót se a zsinatok örökös hadüzenete, se a sokféle kegyetlenség, mert létezését, működését megkívánta a társadalom létérdeke.

A zsidók a kiűzések, kényszerű vándorlások révén világlátottságra tettek szert, földrajzi, nyelvi, ethnográfiai s gazdasági ismeretekre; mindez szinte predesztinálta őket a kereskedői foglalkozásra s óriási előnyt biztosított nekik versenytársaikkal szemben. Mert nem egyedül voltak, aminek ismételt hangsúlyozása nem „enyhítő körülmény“ akar lenni — mert nincs rá semmi ok — csak történeti hűség. Igaz, hogy Nagy Károly is zsidónak ad üzleti megbízást s a forrás megjegyzi „saepius adire solitus erat“, hogy a megbízott rendszeresen látogatta a Keletet, de nagyon fontos, hogy mit ír (854—874) az arab Ibn Kordadbe a radanitáknak nevezett zsidók világkereskedelmi utazásairól, melyeket fön- tebb már említettünk. Elmondja, hogy Keletre szállítanak: kardot, rabszolgát, prémet és selymet. Keletről a nyugati országokba: moschusz, aloe, kámfor s egyéb illat- és fűszereket, meg drágaságokat. Útirányuk: Frankhonból Egyiptomba, aztán a Vöröstengeteren át Sind, India és Khina. Más utat is használtak. Barbier de Meynard szerint (lefordította Ibn Kordadbe művét) a radaniták keleti zsidók voltak, a Tigristől keletre húzódó Radan-kerületről elnevezve, ahol népes zsidóság lakolt. Az általánosan elfogadott vélemény nyugati zsidóknak veszi az útleírás szereplőit (s a „Radanita“ szó íráshiba).⁸⁴⁾ De nem frank zsidókra vonatkozik, hanem valószínűleg byzanciakra, mert ezeknél volt jellemző a selyem- és prémárú,⁸⁵⁾ melyet aztán a frankok Pávia nagyvásárján szereztek meg. Az is ellene szól a délfrancia zsidó vonatkozás-

nak, hogy az arab kalózok miatt szinte lehetetlen volt a Földközi-tenger ama részén a hajózás, sőt a Provence tengerpartján is beteszkeltek magokat.⁸⁶⁾ így hát az élénk kelet-nyugati kereskedelem inkább Byzáncot jelenti, beleértve Velencét s Délitáliát. Eszerint a Frankhonba importált keleti árúk valószínűleg közvetett úton kerültek oda: Itálián és Spanyolországon keresztül.⁸⁷⁾ Még a zsidóktól követelt bors-adó sem bizonyítja, hogy a Keletet járták.

A zsidók a keleti áruforgalomban inkább csak közvetítők és a piacán semmikép se uralkodnak.⁸⁸⁾ Figyelembe kell még vennünk a sok nem-zsidó kereskedőt. Már érintettük, hogy a meroving korban a keleti kereskedelmet a szyrek látják el, kik az európai belföldön is jelentősek: több nagy városban bizonyítható a működésük.⁸⁹⁾ Sl. Denys, melynek vásárai akkor kereskedelmi gócpontok voltak, összegyűjté a longobárd, szász és fries kereskedőket.⁹⁰⁾ A szászok és angol-szászok (saxones) oly üzleti szelleműek voltak, hogy például a finn nyelvben „saxa” annyi, mint kereskedő.⁹¹⁾ A szlávokkal való üzleti összeköttetésre is nagy gondot fordítanak a frank kereskedők. A karoling korban egész Kurlandig vonulnak.⁹²⁾ Aztán Svéd- és Norvégországba is elvezetnek a keresztények üzleti útjai. A norvégok (wickingek), svédek, dánok is fontos szereplői a karoling kor nemzetközi kereskedelmének.⁹³⁾ A bajorok kezében a Magyarországra irányuló dunai kereskedelem.⁹⁴⁾ Angliát főleg a friesek látogatják, azonkívül Felső-Németországot és Galliát. Megvetik lábukat az élénk piacú városokban. Köln, Mainz és Wormsban állandó települések voltak.⁹⁵⁾ Brit kereskedők meg átmentek Frankhonba. A belföldi kereskedelemben a nagy uradalmak is résztvesznek, melyek terményfölöslegüket piacra viszik:⁹⁶⁾ leginkább a szerzetek és kolostorok, melyek kedvezményeket élveznek.⁹⁷⁾ Sőt külkereskedelmi érdekeliségök is volt: in transmarinam regionein (a tengeren túlra).⁹⁸⁾ A zsidó kereskedő is tengeri útra megy már a meroving korban. Olasz zsidók fölkeresik Marseille piacát. Mások meg a Kelet drágaságait hozzák, például 571-ben Eufrasius, clermonti presbyter vesz tőlük: species magnas (értékes fűszereket).⁹⁹⁾ A fecsegő por-

tékástól óva inti a maconi zsinat (581) az apácakolostorokat: *prae-eipue Judaei non pro quorumcumque negotiorum occasione puellis intra monasterium deo dicatis aliquid secretins colloqui vei moras ibi habere praesumant* (főképp ne merészeljenek a zsidók bármily üzlet alkalmával az Istennek szentelt hajadonokkal a kolostoron belül titkon beszélgetni, vagy ott időzni).¹⁰⁰⁾ Chilperichnek bizalmasa a már említett zsidó Priscus, aki: *ad species coemendas familiáris erat, drága fűszerek vásárlására meghittje volt;*¹⁰¹⁾ az udvarához tartozott. Lyon, Marseille, Narbonne nemzetközi piacok, Spanyolország. Afrika s a Kelet cikkeivel s nagy rabszolgakivitellel.¹⁰²⁾ Arles pedig az arabokkal kereskedett.¹⁰³⁾ A zsidók vállalkozó kedvét jellemzi, hogy Afrikából elefántokat szállítanak Porto Venerebe (801).¹⁰⁴⁾

A Kelet különlegességeit szívesen vásárolták a zsidóktól az egyházfők és világi nagyok. Cautinus, clermonti püspök, állandó vevőjük (551—571). Szereti a zsidót: *pro comparandis speciebus. quas cum hic blandiretur et illi se adutores manifestissime déclaraient maiori quam constabant pretio venumdabant* (meri drága árúik megejtették s mert nagyon hízelegtek, magasabb árban adhatták el neki).¹⁰⁵⁾ Nagy Károly alatt föllendül a zsidó kereskedelem. A keleti küldöttségről már szóltunk. Árúik égés/hajószállítmány. Például Gallia Narbonnensis egyik kikötőjében hajók láthatók (810): *cumque visis navibus alii Judaeos. alii veró Africanos, alii Britannos mercatores esse dicerent* (némelyek azt mondták, hogy a hajókon zsidók voltak, mások szerint afrikai, vagy brit kereskedők).¹⁰⁶⁾ A hatalom és gazdagság fejlődésével nőnek az igények: finomultabb életmód, fényűzés. A karoling korban a luxus nagyon eluralkodott nemcsak az előkelőknél, hanem minden körben; még a férfiaknál is.¹⁰⁷⁾ A Nagy Károly halála után bekövetkezett politikai hanyatlást nem sínylette meg a zsidó kereskedelem. Mert a zsidók közt aféle udvari szállítói voltak a Karolingoknak, kivált Jámbor Lajos alatt s az ilyenek a király védelme alá helyezkedtek. Privilegiumot kaptak, mindenféle tehermentesítést, melynek fejében egyetlen kötelességük: *par tibus palatii nostri fideliter deservire* (udvarunknak hűségesen

szolgálni), tudniillik nemcsak üzleti megbízásokat kellett teljesíteniük, hanem évi fizetségeket s szállításokat is leróni az udvarnak.¹⁰⁸⁾

E védenc-zsidók pénzügyi s egyéb szolgálataiért a király kegye abban is nyilvánult, hogy a fölöttük való bíraskodást magának tartotta fenn.¹⁰⁹⁾ De vallási és zsidó jogi kérdésekben az autonómia érvényesült, melyet már a Theodosius kódexe elismeri (II. 1. c. 10: in his causis, quae ad superstitionem eorum pertinent) oly ügyekben, melyek az ő „babonájukra“ tartoznak (398). Különben általános középkori irányzat, hogy a társadalmat az igazságszolgáltatásban is megbontják: ugyanazon osztály s jogi állás tagjait testületi alkotmányba foglalják, külön bíraskodással; például egy város klérusa, vagy hűbéresei.¹¹⁰⁾ Egy 12. századbéli francia zsinat egyenesen megtiltja, hogy zsidó a pörét világi bíróság elé vigye. Nem fejlődött egységes gyakorlat. Például Zürichben nem volt zsidó bíraskodás és a zsidóknak esküdniök kellett, hogy pöréiket a hatóságok előtt folytatják le.¹¹¹⁾ Nürnbergben a zsidók polgári ügyei a városi hatósághoz tartoztak, de a vallási jogesetek a Judenmeisterhez; a zsidó felsőbbséget a városi tanács rendelte ki. Vagy Kölnben csak főbenjáró dolgokban ítelt az érsek, a kisebbeket maguk közt intézték el a zsidók. A zsidó elöljárót — Judenmeister vagy Judenbischof — a község választotta; oldalán az úgynevezett káptalan. Keresztény panaszosnak, még egy papnak is, zsidó alperes ellen a Judenbischof hoz és káptalanjához kellett fordulnia s az ítéletet elfogadnia. Mert zsidó-keresztény pörökben, ha az alperes zsidó volt, rendszerint a zsidó bíróság ítelt azon elv alapján, hogy a vádlott bírósága illetékes. Előfordult, hogy a császár, vagy a fejedelem jelölt ki ilyenkor speciális bíróságot, mely a zsinagógában tárgyalt, ahol — mint Kölnben — a felperes prelátusok is megjelentek. De megtörtént, hogy a zsinagógában zsidó-keresztény vegyes-bíróság ült össze,¹¹²⁾ amihez hasonló volt azelőtt, például Burgundiában a római-burgund vegyes-bíróság.¹¹³⁾

Az új német államokban érvényesült a jognak személyesége, hogy bizonyos határok közt mindenki az örökölt, ősi jogformák közt élhetett. Ezt a szabadságot a Karolingok épúgy meg

adták a zsidónak, mini a rómainak, vagy a más törzsbeli németnek. Judei . . . suam legem inte se ipsos custodiant ... a zsidók egymás közt tartásuk meg a törvényeiket — mondja egy 9. századbeli svájci forrás.¹¹⁴⁾ Néhol a zsidók a városi tanácsnak, vagy egyéb hatóságnak voltak alárendelve, másutt még később is egy külön császári, vagy fejedelmi tisztviselőnek, aki a zsidó-bíróság élén állt, felügyelt a zsinagógai tárgyalásra s föllebbezési fórum is volt. Többnyire a pénzügyek főtisztviselőjét, a kamarást bízták meg vele, ki e kincstári hivatala révén különben is sokat érintkezett a zsidókkal.

Tanúskodásukat elismerték. A Justinianus-kodex korlátozását (I. 5. c. 21), hogy eretnekek és zsidók nem tanúskodhatnak keresztények ellen, nem vette át az Egyház. A főkövetelmény volt, hogy a bizonyítónak az ellenfél vallása- vagy nemzetiségében tanúkkal kellett bizonyítania. Így van ez már a frank védenc-levelekben: ha keresztény vádol zsidót, hozzon három keresztény és három zsidó tanút, de ha zsidó vádol keresztényt, csupa keresztény tanú kellett.¹¹⁵⁾ A részletekben nagy változatosság. E szabályokat nem a bizalmatlanság, vagy vallási és faji gyűlölet írta elő, hanem egy általános középkori elvből következnek: a pontosan lezárt osztálykeret s az aggódva mércsigélt egyenrangúság szempontja szabta meg. Az előkelőbb ellen nem bizonyíthatott az alsóbbrendű, a szabad ember ellen a nem-szabad, a lovag ellen a polgár, a polgár ellen a paraszt. Hűbéri pörökben csak vazallusok tanúskodhattak.¹¹⁶⁾ A zsidó a kereszténnyel szemben társadalmilag lefokozva, sőt idegen nemzetiségű s így mint más idegen, ő sem lehetett egy némettel szemben teljes jogú tanú.¹¹⁷⁾ Általános jogszabály volt, hogy idegen nem tanúskodhatik a honi lakókról. Freiburg i. B. városi jogában (1120) olvassuk: nullus extraneus testis erit super burgensem, sed tantummodo burgensis super burgensem (senki idegen nem lehet tanú polgár ellen, csak egy másik polgár).¹¹⁸⁾ Igen érdekes a legkésőbb a 12. században keletkezett prágai szabályzat: Si causam habet Boemus cum Theutonico, quae testibus debet probari, Boemus habeat erga Theutonicum Theutonicos duos et unum Boemum. fideles omnes

ha cseh pörösködik a némettel és tanúkkal kell bizonyítani, a csehnek a német ellen két német s egy cseh megbízható tanura van szüksége) és a 9. szakaszban: *De Romanis et Judaeis similiter* (keresztények és zsidók esetében hasonlóképp).¹¹⁹⁾ Az Egyház, nem törődve a nemzetiségi különbségekkel, azon volt, hogy bárki ellen a *natio* és *lingva*, a nép és a nyelv közössége alapján, a vele egy néphez tartozó s egy nyelvet beszélő tanúkkal lehessen bizonyítani.¹²⁰⁾ Tehát a zsidó tanúságát egyenrangúnak vették bármely más idegen tanúságával, de ő ellene, hogy vallomásra bírják, kínzásokat is alkalmaztak a privilégiumok dacára.¹²¹⁾ Rendszeresen megtiltották a zsidónak a fegyverviselést, de kötelezik a párbajra, mely egy-egy jogviszály elintézési módja volt. Ő meg kihívhatja a keresztényt a rajta esett sérelemért.¹²²⁾

Már a Nagy Károlynak s Jámbor Lajosnak tulajdonítól 1 törvényekben szerepel a zsidóeskü. A zsidónak a jobbában tartott pentateuchra kellett esküdnie bántó, megalázó külsőségek közt. (A keresztények meg az evangéliumra, vagy vallási ereklyékre esküdtek.)¹²³⁾ Ha nem volt héber, megtette a latin biblia is: *et si habere non potest secundum hebreum. tamen habeat latinitatem* (ha nem lehet a héber, legyen a latin szerint).¹²⁴⁾ Furcsa és szégyenletes változatok. A zsidó nyakán töviskoszorú. Kezét a Leviticus lapjai közé teszi, esetleg az Exodus, vagy Deuteronomium könyvének dekaîogus-helyén a harmadik parancs szövegére.¹²⁰⁾ Egy 11. századbéli francia kódex előírása szerint még öt rőfnyi tüskés ágat húzzanak át a zsidó csípői közt, míg az esküt mondja: ha sértetlen marad, ment a vádtól.¹²⁰⁾ Az eskütevést, mely rendszeren a zsinagógában zajlott le, később felháborító embertelenséggel tarkították. Például mezítláb s a nap felé fordulva, bárányszerbe mártott bőrön, vagy sertésbőrön kellett a zsidónak állnia. Olyant is kieszeltek, hogy meztelen testére vegyen föl szürke köpenyt s hegyes kalapot. Vagy egy ingatag, háromlábú székre állt: ha lebukott, bírságot fizetett s a negyedik leesésnél elvesztette a port.¹²⁷⁾ A zsidó eskü latin formulája a frank királyoktól ered.¹²⁸⁾ A legrégebbi német minta Konrád, mainzi érseké (1160–1200) egy erfurti okmányban, azért nevezik az erfurti zsidó-

eskünek.¹²⁹⁾ Később ez a szöveg módosult és bővült.¹³⁰⁾ A büntető igazságszolgáltatásban a törvénykönyvek és városi jogszabályzatok elvben az egyforma elbánást hirdetik, mégis a zsidó sokszor több hírságot fizetett, mint ugyanazon vétségért a keresztény s a testi fenyítéket, meg a halálbüntetést meggyalázó módon hajtották végre rajta.¹³¹⁾ Bírsággént megszabott mennyiségű fűszer is szerepelt, például a bors, mely, mint láttuk, adóban is járt. A büntetések közt dívott a vallási kiátkozás (*cherem*), melyet a rabbi és a község csak együttesen mondhatott ki. A *cherem* jogérvényességét a császár s a fejedelmek is elismerték. A hatóságok az elítéltet kiűzték a városból, ha a hitközség kívánta.¹³²⁾ Létezett még az úgynevezett császári kiátkozás, mely teljesen kizárta a zsidót a keresztlényekkel való jogközösségből s egész községet is sújthatott, kivált, ha elmaradt az adófizetése. Zsidók személyére s vagyonára, kik az így kitaszított hittestvérrel érintkeztek, az állam rá tehetette a kezét.¹³³⁾ Az Egyház is megtiltotta híveinek, hogy a kitagadott zsidóval szóba álljanak. Különben a császári kiátkozás kereszténvekre is lecsapott.

A középkori zsidók jogi helyzetének e vázlata is az anyag javarésze a következő korszak tárgya eléggé meggyőző, hogy minden méltatlanság s egyenlőtlenség dacára sem maradt a polgári szabadságuk és létfentartásuk a törvények oltalma nélkül. A karoling korban nem megtűrt emberek, hanem kegyeltek. A politikai bölcsesség s a társadalmi életösztön — maiglan is megszívlelésre méltó — nem kevert a közigazdasági életműködésbe vallási szempontokat. Jámbor Lajos néhány lyoni zsidót védelmébe fogad (825): *commutationes facere. cum quibuslibet hominibus voluerint* (üzletet csinálni, akikkel akarnak). E védenc-levelekben már előfordul a „camera“ szó, mely később jellegzetes fogalommal lett: *camerae regalis servi speciales* (a királyi kamarának külön szolgálói, tudniillik a zsidók). A zsidó kereskedők elkalandoznak mindenfelé. Beszélnek perzsa, román (görög), arab, frank, spanyol és szláv nyelven, ami nagyon megkönnyíté sikereiket. Árúik: eunuchok, rabszolgánők, gyermekek, finom szövet s a Kelet ritkaságai. Ipari cikkek s nyerstermények:

keztyük, kendők s festőanyagok. (R. Mesullam responzuma a 11. századból.) A pisaiak sa perzsák vonatkozásaiban is szerep juthatott a zsidóknak Kelet felé. A tengeri kereskedelem híres piacai. Sorrento, Salerno, Tarentum, Brindisi és Bari.¹⁴⁴) A német kereskedők fontos állomása Velence, mely Pisa s Amalfival együtt világforgalmat bonyolít le.¹³⁵) De a zsidó kereskedőnek sok dolga akad a hadsereg életében is s a törvénykezési napokon, szóval főmeg-alkalmaknál. Ebbeli érdeklődésüket kiemeli egy capitulare (832): *Similiter et Judaei, qui si negotiandi causa substantiam suam de una domo sua ad aliam aut ad placitum aut in exercitum ducunt* (hasonlóképp a zsidók is, ha portékájukat egyik háztól a másikhoz, vagy a törvényező napra, vagy a seregnek oda viszik).¹³⁶) Csak a kegyszerek vásárlását nézték rossz szemmel. Azért inti vigyázatra a nymwegeni capitulare (806) a püspököket, apátokat és apátnőket, hogy az örök ne lopkodják a templomi kincseket, mert a kereskedők dicsekszenek, hogy tőlük bármely eféle drágaságot megvehetnek. Tekintettel a zsidónak fölkinált egyházi tárgyak gyanús eredetére, a rabbik ellenzik a kegyszerek vásárlását, melyek kizárólag kultusz-célra szolgálnak, de megengedik a viaszt, kelyheket, ornátusokat s egyéb hasonló kellékei. (R. Eliezer b. Nátán 289. responzuma.)

A 10. században új kereskedelmi forma jelentkezik: gazdag zsidók kölcsönöznek a szegényebbnek, hogy a kölni vásáron próbálkozzék vele (960—1028 közti adatok) s a hitelező csekély haszonrészt kap: tizenkét unciaért tizenhármat. A társas üzlet, mely a kockázatban s a munkában osztozik, mind gyakoribb. Sőt valami határidőüzlet-félére is bukkanunk: zsidó kereskedők csoportosan utaznak Oroszországban s előre megveszik az egész köpenykészletet. (R. Eliezer b. Nátán 5. responzuma.)¹³⁸) Gondoskodnak a háborúskodó pártok pénzszükségletéről s a győzők hamar és könnyen pénzzé teszik zsákmányukat a zsidóknál (960—1028 közti adatok), akik sokat keresnek rajta s ez szítja ellenök az irigységet.¹³⁹) Összeállnak társaságba, hogy drága bőroket vásároljanak. (Gassei: *Rechtsgutachten der Geonim* 66.) Vagy szövet-, fém- és fűszerárút szereznek be (932—936-ból való adatok). A

keleti határvárosok. Magdeburg és Merseburg zsidóinak nagy jelentőségét hangsúlyozzák az egykorú források (965. 973, 974. 979.) Naumburnál sófőzőjük volt (970). A német-zsidó kereskedők leggyakrabban emlegetett városai: Prága (1091), Merseburg (1004). Worms (1074) és Regensburg. Nagyban ment a borüzlet (R. Nátán Ha-Bábli responzuma, Narbonne, a 10. században), továbbá a gabona- és lókereskedelem. (R. Gersón responzuma a 10. században). Búzát és bort spekulációra is vettek.¹⁴⁰⁾ Tehát bizonyos, hogy már a karoling korban létezett a íngánszükség-
 ietek fedezését túlhaladó termelés a vásár és üzérkedés számára. A 9. században nemcsak a gabonauzsorát, hanem a lovak kiviteléi is meg kellett tiltani katonai okokból.¹⁴¹⁾ Csak az egyoldalú földesúri, papi és agrár jellegű források tanulmánya keltette a téves fölfogást, hogy a karoling kor kereskedelme jelentéktelen.¹⁴²⁾ Meglepően fejlett s még hozzá honi elemekből verődött össze a kereskedő-osztály s nem később alakult ki a középkor üzleti élete.¹⁴³⁾ Délfranciaország borkereskedelme a zsidóknak, mint közvetítőknak a kezében.¹⁴⁴⁾ A kora középkor üzleti fejlettségére tanulságos a capitulárék intelme a papokhoz, hogy ne elegyedjenek világi ügyekbe, ne törekedjenek „turpelucrum⁴ⁱ-ra (piszkos nyereségre), továbbá: ut presbyter negotiator non sit, nee per ullum lurpe lucrum pecunins congreget (bogy presbyter ne legyen kereskedő és ne harácsoljon össze pénzt semmiféle piszkos nyereséggel. 802—810-ból). Megragadják még figyelmünket azon fontos adatok (829), melyekből látjuk, hogy a papok a vásáron üzérkedtek: per diversos mercatus indiscrete diseürunt (a különféle piacokon tolakodva sűrögnek-forognak).¹⁴⁵⁾ Ez a tény új színben tünteti fel a zsidók gazdasági lehetőségeinek nyaggyatását. Érvényesülésök osztály érdekét sértett: a papok versenytársaik voltak.

De ez a mérkőzés nem sokat ártott a zsidóknak. Mint egy 11. századbeli francia-zsidó responzumban olvassuk, mely a nyugatnémetországi viszonyokra is ráillik, egy püspöknek zsidó az üzleti megbízottja: aféle udvari zsidó a kora középkorban. Teljes hatalommal intézi urának vagyoni ügyeit. Ha a kikötött hasznot

biztosítá a püspöknek, a pénzzel külön üzleteket is csinálhatott a saját javára. Az ilyen állásba emelkedett zsidónak a keresztény az ő *marufiája* (francia vagy szyr (?) szó. Jelentése: vevő)¹⁴⁰⁾ s csak neki volt joga vele s számára kereskedni. Később ez a személyi kizárólagosság kiterjedt az egész községre, hogy egy helységben csak az ott lakók kereskedhettek s a nagy vásárookra sereglő idegen zsidók érdekében úgy intézkedtek, hogy ezek más idegenekkel kösenek üzletet, de nem az odavalókkal. A község kiátkozás terhe alatt meghagyja, hogy senki a másiknak üzleti jogát ne sértse.¹⁴⁷⁾

4. A zsidó pénzüzlet. Az Egyház kamat-tilalma. Idegen jog és zsidó-védelmi adó. IV. Henrik zsidó-privilégiuma.

A pénz, mint kereskedelmi eszköz, szintén megvolt már a karoling korban. Téves elmélet hogy egész a 12. századig csak őstermelő gazdálkodás létezett. A vásárok s városok is feltűnedeznek,¹⁴⁸⁾ A pénzforgalmat bizonyítja például Nagy Károly tilalma, hogy zsidónak nem szabad a kereszténytől zálogul vagy tartozása lejében aranyat, ezüstöt elfogadni — tehát az ilyesmi sűrűn előfordulhatott a mindennapi életben.¹⁴⁹⁾ Igaz, hogy a középkor első századaiban a pénzszükséglet vajmi csekély. A parasztnép maga termelt mindent, ami csak kellett neki. Az egyházi s világi fizetségeket természetben rótták le. De a városok fölvirágzása, a kereskedelem fejlődése, az ipar elágazódása s a vele együttjáró szükségletek szaporodása maga után vonta a hiteligények növekedését. A főpapok templomokat akarnak építeni, birtokaikat jókarba hozni s Rómába sok pénzt kellett küldeniök.¹⁵⁰⁾ A világiaknak sokba került a háború, a zarándoklás s a — házasság. A Kelet csodái és pazarsága, melyeket az addig egyszerűen élő zarándokok megismernek, fölkeltik az élet kényelmének s élvezésének vágyát. Aztán meg a külső harcok s belviszályok miatt elhanyagolódott a parasztgazdaság, a birtokososztály egy része pénzínségbe jutott. A városokban is érzik a pénzhiány, de ott nem a hanyatlás jele, mint a birtokosoknál, hanem produktív hitelt keresnek, mely nélkül nem mozdulhat a kereskedelem. Lamprecht szerint¹⁵¹⁾ Német-

országban a 12. századig a papság volt a hitelező, a 13. században a nemesség és polgárság s a 14. században a zsidó. De ez meszterkelt s téves elhatárolás, mert a zsidó hitelező jóval régibb, amint e tényt megerősíti a Capitulare de Judaeis (814) és a Liber manualis (814—844).¹⁵²⁾ A zsidók épúgy mint a kereskedéssel, a hitelezéssel is egy gazdasági közszükséglet ellátói voltak. Akárhány város *kötelezte* okét a kölcsönadásra. Sok kedvezményben részesülnek. Védelmet ígérnek nekik a keresztény konkurrencia ellen. Mert a lombardok és kaverschek (cauvercini: a francia Cahors. vagy a piemonti Caorsa városáról nevezve) nagymesterei voltak a pénzüzetnek. Mégis mindjárt a zsidóra gondolnak, midőn a középkori uzsorásról esik szó. Azért van ez, mert a zsidók a pénzüzletet nyíltan folytathatták, míg a keresztények az egyházi tilalom miatt csak titokban és kerülő úton.^{1M)} De nyakra-főre foglalkoztak vele a keresztények is, amint ezt a következő korszak története napnál fényesebben bizonyítja. S itt félreértések elhárítása végett rögtön rámutatunk, hogy a középkor nyelvén, illetve az Egyház tanítása szerint minden kamatszedés, a legenyhébb is uzsora. Mert az Egyház a pénzüzletet Exod. 22. 24. Levit. 23. 36. Deuter. 23.20. Ezek. 18. 17. 22. 12., a 15. zsoltár 5. verse, Luk. 6. 35. s más bibliai helyek alapján tilos kereskedésnek (mercatura itlicita) tekintette. Alapelve, hogy a pénz terméketlen: pecunia pecuniam parere non potest (a pénz nem szülhet pénzt).¹¹¹⁾ Aki bármily csekély kamatot is vesz — usurarius (uzsorás). Az egyházatyák ezen elméletét a scholasztikusok még jobban kiélezték. Az egyházi tilalom nem sok eredménnyel járt a kapitalista alapon fölépített római birodalomban.¹⁵⁵⁾ De a frank és a karoling császárság östermelő gazdasági rendjében, ahol a hitelszükséglet inkább konzumpliv volt s így a kamatot tehernek érezték, sikerült a szynodusi tilalmaknak érvényt szerezni a világi törvényekben is. Az átalakult s fölvirágzó gazdasági élet mind nyomasztóbb békónak érzi a tilalmat, az Egyház pedig annál görcsösebben ragaszkodik hozzá. Először a papok ellen lép föl. (Orléans 538. Mainz. Reims. Chalons 813. Aachen 816. Paris 829. Aachen 836. stb.)¹⁵⁶⁾ De a súlyos büntetések sem érnek semmit. A 13. 14. szá-

zad zsinatai ismételten panaszkodnak az egyházi és világi emberek uzsorája miatt (Trier 1227. 1238. Bécs 1267. Köln 1300.)¹⁵⁷⁾ Az uzsorások egész céhekké alakulnak.¹⁵⁸⁾ Az Egyház kénytelen megalkudni a viszonyokkal s némi engedményt tesz, hogy például szabad kamatot venni pogánytól, zsidótól, az ellenségtől — sőt a gazdasági szükségesség nyomása alatt azon elvét, hogy „pénz nem szülhet pénzt“ oda módosítja: cum hominis accessione potest embernek hozzájárulásával igen).³⁰⁹⁾

A pénzkereskedés technikáját, tömérdek zsidó és keresztény példáit, társadalmi s politikai elágazását, irodalmi megbélyegzését, hivatalos szabályozását később ismertetjük, mert teljes kifejlődése már a 12—13. századra tartozik. Itt csak általános jellegét s első nyomait tártuk föl, hogy a zsidó hitelező elég korai jelenség. Például Dodona, Toulouse grófnője, mint a zsidók adósa említetik (841—844).³⁶⁰⁾ Egy, a flandriai határon élő zsidó pénzüzetet csinál a hadviselő felekkel (1000).¹⁶¹⁾ A pénzkereskedés Franciaországban a 11. században igen fejlett s így valószínűleg hasonló volt a helyzet a német szomszédságban is.¹⁶²⁾ Például Anno, kölni érsek, zsidó hitelezőknek tartozik (1074). Európa gazdasági fejlődésében — mondja Roscher¹⁶³⁾ — három érdem illeti meg a zsidókat: a tőkekamat berendezése, mely nélkül nincs hitel, tőkeképződés s munkamegosztás. Továbbá az ő tevékenységek révén jutott védelem egy jóhiszeműen szerzett dolog jóhiszemű birtoklásának s végül a váltó intézménye s elterjesztése, melynek csirái már a iaímudban (*Ketuii. 10lb. Bah mer. J72a.*) fellelhetők.

A capitulárék, ha el is ítélik s megvetik az uzsorát s „piszkos nyereséget“, de a valóságban a Karoiingok épúgy, mint a Merovingok az uzsora elleni küzdelmet az Egyháznak engedték át. Ők csak arra szorítkoztak, hogy 794-ben és 806-ban az élelmi-szerek és 808-ban a ruhacikkek árjegyzékét megállapították, hogy a kizsákmányolt szegény népet segítsék.¹⁰⁴⁾ A későbbi karoling korban mindig csak egyházi tilalmak szerepelnek az uzsora ellen, de hiába. A párisi zsinaton (829) nagy panaszok a gabonauzsora miatt Nyugat-Franciaországban, melyek azt bizonyítják, hogy a

806-ban kibocsátott árútarifa még rontott a helyzeten,¹⁶⁵⁾ mert a püspökök, grófok és birtokosok kényszerítették a népet, hogy olcsón átengedje nekik a bort és gabonát.¹⁶⁶⁾ Ily körülmények közti kapóra jött a termelőnek a zsidó kereskedő, akinél jobban értékesíthette a terményét, mert nem alkalmazhatott kényszert. Tehát a Karolingok kereskedelemellenes politikájáról nem lehet beszélni. Az árútarifák (már Diocletianus császár alatt is 301-ben s később a városokban) egyszerűen védeni akarták a fogyasztókat a kapitalisták árdragítása ellen. Árúzsorával vádolták a középkor végén a Kereskedői Társulatokat, amely panaszok lerakódása ott található a „Zsigmond császár reformációjában“.¹⁶⁷⁾ Fölmerül a kérdés, hogy honnan került a zsidó pénzkereskedéshez szükséges óriási tőke? A modern kapitalizmus, tehát a zsidók vagyonosodása is, nem a 14. században kezdődött azáltal, hogy az „új gazdagok“ a gazdagságukat vidéki és városi birtokaik járadékának fölhalmozásából megteremtették, hanem már a karoling korban megvolt s az árúkereskedelem által keletkezett (Sombart ellen).¹⁶⁸⁾ Az árúüzlet oly nagy haszonnal járt, hogy hatalmas kapitalista vállalkozásokat is lehetővé tett s pénzüzletre is berendezkedhetett. Mert a pénzgazdálkodás folytatódott a római kor után s e téren nem volt évszázados megszakítás, mintha a germán, tisztára őstermelő gazdasági rendszeren nyugvó paraszt-kultúra megsemmisítette volna.¹⁶⁹⁾

A zsidó vagyonnak egy másik forrása az volt, hogy a zsidók a letűnő ó-világból az aranyat, ékszereket s drágaságokat átmentették a középkorba.¹⁷⁰⁾ A német viszonyok szempontjából fontos még az a körülmény, hogy oda fejlettebb gazdasági kultúrájú olasz és francia zsidó kapitalisták is bevándoroltak, ahol a többiekkel szemben fölényesen kihasználhatták a helyzetet.¹⁷¹⁾ A karoling kor városaiban s vásárain époly gazdasági műveletek játszódnak le, mint — még nagyobb mértékben — a késő középkorban.¹⁷²⁾

A kora középkori pénzgazdálkodást bizonyítják a pénzverők is, köztük zsidók. A Karolingok, látván a Merovingok által derűre-borura osztogatott pénzverő jog káros következnie-

nyeit — már 555-ben Chálons-sur-Saone-ban Priscus, aki *nem* azonos Chilperich kegyencével; aztán Domnolus, Jacotus és Sí. Lizierben Ose¹⁷³⁾ — ezt a jogot is maguknak tartják fenn, hogy ne legyenek visszaélések. Megtiltják a zsidóknak a pénzverést.¹⁷⁴⁾ A pénzverési, úgyszintén a vásár- és vámjogban is kifejlődik a regálé.¹⁷⁵⁾ Aztán a zsidó-regálé. Tudniillik a zsidó kereskedők privilégiumaik által közvetlen királyi oltalmat élveztek, amiért megszabott évi járulékot kellett fizetniök a királyi Kamaránál.. Kereskedelmük vámmentes volt; bántalmazásuk vagy megölésükért bírságot kellett fizetni a királyi hatóságnak. Az ügynevezeti Formulae Imperiales-gyűjteményben akadnak privilégium-minták, melyek rávilágítanak a zsidók általános jogviszonyaira s céloznak arra is, hogy Jámbor Lajos kibocsátott az érdekekben a jogi helyzetüket szabályozó capitulárét, mely azonban elveszett. A formula többek közt így szól: *et nemo saepediciis Hebreis ilagellis caedere praesumat, nisi probati fuerint secundum legem eorum, eos capitula quae a nobis eis observanda promulgata sunt, violasse*¹⁷⁵⁾ (a többször említett zsidókat senki se merje megkorbácsolni, ha csak rájuk nem bizonyult saját törvényeik szerint, hogy az általunk nekik meghagyott és közzétett törvényeket megsértették). Lényegében ugyanaz a függés a királytól, mint a 12. századbeli okmányokban s melyet később Kammerknecht (kamaraszolgai) viszonynak neveztek.¹⁷⁷⁾ Tehát a külön adóért privilegizált zsidóknak közvetlen királyi védelem alá való helyezése nem a 12. században kezdődik.¹⁷⁸⁾

A birodalom gyöngülésével, a 10. század végétől fogva, a királyi hatalmat kiszorítja a püspök-fejedelemség, melynek főpapi fenhatósága érvényesül a maga uralmi körzetében. A királyi regálék a feudális tényezők, az egyházi és világi nagyok kezére jutnak már a 9. században, helyenkint mindjárt Nagy Károly halála után.¹⁷⁹⁾ Jámbor Lajos demokratikus politikája ellen zúgolódik a nemesség, hogy alantas származásúakat igen előkelő állásokba helyez.¹⁸⁰⁾ Csak a hivatottságot nézte, az egyéni értéket s hasznosságot. Ezért támogatta a kereskedőket és zsidókat. A frank-német kereskedelem, melynek hálózata összehozta a világ népeit

— arab pénzeket ástak ki a Keleti-tengernél s az Alpokban¹⁸¹⁾ — szerves folytatása a múltnak: Die sogenannte Völkerwanderung hat auch die spätrömische Verkehrswirtschaft keineswegs ganz verschüttet . . . Die karolingische Entwicklung ist ein Glied in der ununterbrochenen Kette lebendiger Fortbildung, die von der Spätantike ohne Kulturzäsur in das deutsche Mittelalter hinein-führt — so wie die alten Römerstrassen selbst es taten.“ A zsidókra mindenkép áll a történeti életformáknak ez a kontinuitása: kereskedők, gazdálkodók, mint a késő ó-korban s jogaik nyirbálása folytatódik ott, ahol a keresztény császárok elhagyták.

A zsidó-adó karoling intézményét átvették a német császárok. A zsidó-ajándékozás értékes figyelem volt, mert jókora jövedelmei jelentett a megtisztelt számára. Például I. Ottó St. Moritznak ajándékozta a „Judaei vei ceteri ibi manentes negotiatores“, az ottani zsidók és többi kereskedők felett való főnhatóságot (965). Vagy II. Ottó, kinek életét a szaracénok ellen vívott basantellói csatában (982) egyik zsidó kísérője mentette meg, Magdeburgnak adományozza „negotiatores, vei Judaei ibi habitantes“, a kereskedőket, vagy az ott lakó zsidókat. Ugyanő Merseburg városát a püspöknek „cum Judaeis et mercatoribus“, a zsidókkal és kereskedőkkel.¹⁸³⁾ II. Ottó kedvökben is járt a zsidóknak; megengedte a gazdag Samuhelnek, hogy Regensburg melletti nagy birtokát eladja St. Emmeram-kolostornak.¹⁸⁴⁾ Franciaországban is járta a zsidó, mint ajándék; ha sokat, ha keveset — de pénzt ért. Arles tartomány (Alsó-Burgundia) első királya, Boson (879—888) elajándékozta zsidó alattvalóit Rostang érseknek, a fia, Lajos pedig Manasse püspöknek (921).¹⁸⁵⁾ A középkorban, mint később látni fogjuk, egész rendszeres állampénzügyi gyakorlattá lesz, hogy a császár a zsidók fölött való regáléját átruházza egyesekre, vagy városokra, rövidebb-hosszabb időre; akár kegyből, akár tartozások kiegyenlítésére. Fejedelmek, főpapok, községek elszámolásaiban lépten-nyomon felbukkanó tétel a zsidó regálé jövedelme, hogy mennyiért kapták meg a császártól. Mert a császár — legfőbb védnöksége jogán — bérbe adta országrészek s városok zsidóit, államjövodelmi, de még inkább dinasztikus érdekből. A

zsidóknak ez az elajándékozása, vagy uralkodói beleegyezés nélkül való elköltözésök tilalma nem hatalmaskodó szeszély, vagy gonosz kedvtelés volt, hanem a középkor jogi felfogásában, az úgynevezett idegenjogban gyökeredzett. A katolikussá lett germán utódállamokban meggyorsult a rómaiak és frankok asszimilálódása. A római jog s a keresztény császárok zsidó-törvényhozása háttérbe szorul, elveszti érvényét s így a zsidók — külön joguk nem ismertetvén el — a jognélküliség állapotába jutottak s mint *idegenek*, jobbágy sorba. (J. E. Scherer: Die Rechtsverhältnisse der Juden stb. 62.) Ha Chilperich (582) és Dagobert (629) vallási okból űzte is ki őket — eljárásukat mégis az *idegenjog* magyarázza, hogy tudniillik a *jog nélkül való idegenekkel* tetszésök szerint bánhatnak (i. h. 63.) s még ridegebben alkalmazták e jogukat, ha az „idegen“ másvallású volt. Az idegen jogból következő zsidó „jog nélkül valóságot“⁴ csak a király külön védelme ellensúlyozhatta, akinek a zsidók, az idegenjog alapján — személyes tulajdona voltak. Ezért találjuk a karolingi Formulákban a zsidókra vonatkozólag a külön királyi oltalmat: defensio, mundeburdium et de-iensio (gyámság és védelem), tuitio (megőrzés); ezért adtak a zsidóknak védő-leveleket, (i. h. 64.) Németországban is — mint a frankoknál — az idegenjog alapján kezelték a zsidókat (i. h. 69.), hogy ők a császár tulajdona, akit egyedül illet a személyökkel s vagyonukkal való rendelkezés. Az idegenjog konzekvenciái ellen védték őket a privilégiumok. Különben egész a 12. századig enyhén alkalmazták, mert tekintettel voltak a zsidók nagy kereskedelmi s pénzüzleti jelentőségére. Teljesen hibás föltevés a zsidók „kamaraszolgaságát“ a 12. század intézményének, vagy általában egy uralkodói elhatározásnak tekinteni. Nein az okiratokban előforduló servi camerae kifejezés (kamaraszolgák) a döntő, hanem a középkori „idegenjog“, mely már jóval ama megjelölés első fölbukkana előtt érvényben volt a zsidókra. A zsidók a frank birodalomban, honi pártfogó (senior, patrónus), kivált királyi védelem nélkül, jogtalanok voltak, mert nem egy területen való megtelepedés szerzett jogot, hanem valamely honi törzshöz való tartozás. A zsidó pedig külföldi, idegen nemzetbeli volt s az ilye-

nek saját nemzeti jogát nem ismerték el. (i. h. 4.) Az idegennek ingósága s öröksége a pártfogóé. Már Nagy Károlynak egyik privilégiumában, melyet a skót klastromnak adott Honau szigetén (772?), olvasható: *quia res peregrinorum propriae sunt regis* (mivel az idegenek ingóságai a király tulajdona), (i. h. 2. jegyz.) Az idegent, aki nem állt honi pártfogó védelme alatt, a király jobbágyának, személyes birtokának nyilváníthatták, aki az ő területét többé nem hagyhatta el büntetlenül, (i. h. 5.) Az idegent bármikor kiutasíthatták és vagyonát, mely különben is a pártfogót illette, elvehettek, vagy elajándékozhatták s pénzbeli követeléseit érvényteleníthették. A pártfogás megszerzése előtt büntetlenül megölhették. Ezt a hallatlan önkényt s igazságtalanságot először Franciaországban jelölték meg „szakkifejezéseként” *jus albanagii* (idegenjog. i. h. 5.). A pártfogásért a zsidók, mint „idegenek”, fizetéssel tartoztak; ezért aztán, ha áttértek a kereszténységre, elvesztették vagyonukat, vagy örökségüket, melyet a király magának foglalt le, kárpótlásul a megszűnt zsidóvédelem-adóért, (i. h. 7. 2. j.) Az idegenjogból rájuk hárult jelleg és kötelezettség miatt Németországban a 12. század óta mintegy a királyi Kamarához tartoznak s e jogviszony megjelölésére használta II. Frigyes a „*servi camerae*” fogalmai szicíliai és bécsi privilégiumaiban. (1234. 1238. i. h. 8.)

A száz Ottókkal növekszik a politikai erő s az anyagi jólét. Igények, szükségletek mind változatosabbak. A magán-gazdaság autarkája többé nem megfelelő élettipus. Keresik az idegen gazdasági terméket, piacok megszerzése után néznek, fejlődik a munkamegosztás. Mind fontosabb lesz a vásár s a Messe. Állandó intézménnyé válik a piac, hogy lehetővé tegye a munkamegosztással együttjáró cserét. Halad a városok kialakulása, szórványosan már áll. században, a zsidók üzleti tevékenysége fokozódik. Bár a 10—11. században még a házalás az uralkodó forma, de valószínű, hogy a zsidók mint megtelepült polgárok, városlakók részt vettek az állandó kiskereskedelemben, melynek főtipusai: a ruhakereskedő és a szatócs. Az árúcserét már az Ottók idejében megtaláljuk a nagy — volt római — városokban.³⁸⁶⁾

Az Ottók szász dinasztiájának utolsó császára, II. Henrik, vallási okból kiűzi a mainzi zsidókat (1012), talán Wezelin főpap áttérése (1005) miatt való bosszúból, de lehet, hogy az akkortájt Franciaországban erős zsidóellenes áramlat Németországba is átcsapott.¹⁸⁷⁾ A szenvedésekért bőven kárpótolta őket a szinte történelmi fordulat. Rüdiger, speyeri püspöknek privilégiuma (1084), melyet IV. Henrik megerősített s megtoldott a wormsi zsidók számára (1090).

A püspök, városa újjáalapításakor nélkülözhetetlennek vallja a zsidókat, kiket elhalmoz szabadságjogokkal. Lehetnek birtokaik: kertek, szőlők, házak. Bíraskodásuk önálló, melyet rabbijuk, vagy elöljárójuk (Archisynagogus) végez, mint a polgármester. Csak ha nem tudná az ügyet eldönteni, vigye a püspök, vagy kamarása elé: Deinde sicut Tribunus urbis, ite Archisynagogus suus omnem iudicet querimoniam, quae contigerit inter eos et adversus eos. (Továbbá, mint a polgármester a polgárok közt, úgy az ő archisynagogusuk ítéljen meg minden panaszt, mely meg-esik köztük, vagy ellenük.)¹⁸⁸⁾ IV. Henrik megtiltja az istenítéletet: et nullatenus volumus ut praedictos Judaeos ad nullum iudicium examinetis id est, neque ad ignem, neque ad aquam calidam, sen etiam ad flagellum, nisi liceat eis secundum illorum legem vivere (és semmikép se akarjuk, hogy az előbb említett zsidókat tűzre, forró vízre, vagy korbácsra ítéljétek, hanem élhessenek a saját törvényeik szerint).¹⁸⁹⁾ A zsidók testi épsége ellen elkövetett bűnért több bírságot fizettat, mint például egy nemesért, vagy polgárért, mert a zsidó jobban rászorult a védelemre¹⁹⁰⁾ s az átlagosnál szigorúbb megtorlás mégis gondolkozóba ejthette olykor a nekihangolt hősködést. A püspök megengedte nekik, hogy rabszolgát tarthatnak, keresztény dajkát s cselédséget — mindezt VII. Gergely pápa ellenére. Védelmül külön, fallal körülvett városrészbe telepíti őket s biztonságul fegyvert viselhetnek. Házaikba, beleegyezések nélkül, senki be nem szállásolható. A sereg átvonulásakor különleges szolgáltatással nem tartoznak, de a katonai kötelességektől nincsenek fölmentve.¹⁹¹⁾ A már 1080-ban említett wormsi „zsidókapu“ elnevezés onnan eredhetett, hogy a védelmét zsidók

látták el. Városuknak egyik ostroma idején a wormszi zsidók szombaton is fegyvert ragadtak, a kölniek pedig a városuk falain örködtek az ellenséges támadás alatt. Rüdiger püspök szabadságlevelét, melyért a zsidók szívesen fizethették az évi 3½ font aranyat, IV. Henrik szentesíté (1090) s megengedte még a zsidóknak: *negotium vei mercimonium exercere* (kereskedni s vásárt csinálni). Mint külön kedvezmény említetik: bor, festék és orvosság, ami azért nevezetes, mert egy karoling törvény megtiltotta: *neque vinum, nec annonam vei aliam rem* (se bort, se gabonát, vagy egyéb hasonlót).¹⁰²⁾ Pénzváltók is lehettek. Bár a pénzverésis váltói jog az úgynevezett Münzerhausgenossen-ra volt ruházva, de 1084—1090-ig a zsidók is megkapták a *computandi aurnm et argentum* az arany-ezüstváltás engedélyét, vele való nyereszkesedés jogát. Wormsban szabad volt nekik a pénzváltással foglalkozniok, csak nem a pénzverők háza előtt. Még így is jelentős dolog, mert voltak a városban „*monetarii*” (pénzverők, pénzváltók) s így nem lett volna szükség a zsidókra.¹⁹³⁾ Henrik még arról is intézkedett, hogyha a zsidó a nála talált lopott holmit általa vett árúnak mondja, esküdjék meg a vételárra, melyért visszaadja a tulajdonosnak. A privilégium-irat nem is érinti az orgazdaságot. A császár az 1103. évi országos békében esküvel vállalja a zsidóknak s általában a „védteleneknek” megoltalmazását: *ecdesiis. clericis, monachis. laids, mercatoribus. mulieribus, Judeis, ne vi rapiantur* (egyházaknak, illetőleg: templomoknak, papoknak, szerzeteseknek, világiaknak, kereskedőknek, asszonyoknak, zsidóknak, nehogy megraboltassanak). Ezen túl a birodalmi törvények a zsidót is megemlítik a „védtelenek” közt. így olvassuk például a *Sachsenspiegel*-ben (II. 66. 1. §.): *Alle Tage und alle Zeit sollen Frieden haben Pfaffen und geistliche Leute und Weiber und Mädchen und Juden an ihrem Gut und an ihrem Leibe.*¹⁰⁴⁾ Ép ezért, ha a zsidó fegyvert visel, nem tarthat igényt a Landfriede védelmére. E híres privilégiumról sok szó esett a keresztes háborúk utáni idők ziláltságában: az olykor megcsillanó fejedelmi kegy abban is nyilvánul, hogy a IV. Henrik-féle zsidó alkotmánynak érvényre emelését, megtartását ígéri. A

11. századnak még egyházi szelleme is türelmes a német zsidók iránt.

Az elhalt főpapokat, mint kegyes pártfogóikat, bensőséggel gyászolják, mint a meroving Galliában annak idején. Például a magdeburgi püspököt (1012); vagy Mainzban Bardo érsek koporsója előtt földre vetik magukat s port hintenek a fejükre (1052). Anno, kölni érsek halála is (1075) megrendíté őket. Hálásan őrizhették egyik-másik egyházfő emlékét. Regino, prümi apát a-zsinati törvény gyűjtemény ében a pogányok megölésének tilalmát kitérjeszti a zsidókra is. Burchard, wormszi püspök, kihagyta egyházi jogi művéből a nyugati gót zsinatok kíméletlen határozatait.

5. A zsidók Itáliában. Hitviták és legendák. Az angol zsidók.

Mindennél többet mond, hogy még Itáliában is, a pápaság földjén, háborítatlanul élnek a zsidók. Régi honosok, Pompejus idejéből, kinek fölszabadult rabszolgái az ottani zsidóság törzse. Palermóban a Nazasz (Nászi) család; lehet, hogy patriarka-ivadék. Bár a Theodosius-törvények uralkodtak, hogy a zsidóknak nem szabad rabszolgát tartaniok, új zsinagógát építeniök s kizárva a hadseregből, bírói tisztségből, de mindezt nem vették szó szerint. A gyakorlat túltette magát az életet megbénító elfogultságon. Maga Gelasius pápa, kinek pártfogoltja a „clarissimus“-nak jelzett zsidó Telesinus, többször megvédte a rabszolgaügyben vádolt zsidókat (495).

Theoderich, az ariánus keleti-gót király, igazságos a zsidók iránt. Szerette volna ugyan őket áttéríteni, de bölcsen eláll e szándéktól: religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur, ut credat invitus (a vallást nem lehet megparancsolni, mert senki sem kényszeríthető, hogy akarata ellenére higgyen).¹⁹⁵⁾ önálló bíraskodást enged a zsidóknak, a zsidó magánjogot egyenrangúvá teszi a római és gót magánjoggal.¹⁹⁶⁾ Igaz, hogy a Cod. Theod. II. 110. is elismerte, hogy jogilag nincs különbség zsidó és nem-zsidó közt (Judaei Romano et communi jure viventes: a zsidók a római és általános jog szerint élhetnek), mégis — már az 5. század ele-

jén — mind fokozottabb a kirekesztések s foglalkozásaik megszorítása.

A keleti gót uralom iránt való hálából a nápolyi zsidók önfeláldozón harcoltak Belizár ellen, de a város elestével (536) súlyosan bűnhődtek. A ravennai exarchátus, majd a longobárd uralom (589) nem változtatott a zsidók helyzetén, mely inkább a pápától függött s I. Gergely — mint említettük — rosszalja az erőszakos térítést, de azt mégis ajánlja, hogy a hitehagyónak engedjék el adója egyharmadát.¹⁹⁷⁾ Már Szent Ágoston kikel a zaklatások és gúnyolódás ellen (*Adv. Judaeos*).¹⁹⁸⁾ Az Egyház hivatalosan elítélte az erőszakosságot, de nem érvénytelenülé a következményeit. Például IV. Gergely (c. 828) kijelenti: *Judaei non sunt cogendi ad fidem, quam tarnen si inviti susceperint, cogendi sunt retinere* (a zsidók nem kényszeríthetők a keresztény hitre, de ha akaratuk ellenére is elfogadták, erővel visszatartandók).¹⁹⁹⁾ Mennyire más IV.. Henrik privilégiuma (1090), mely arról is szól, hogy aki a szülők ellenzése dacára zsidó gyermeket áttérít, tíz font aranyat fizessen a királynak vagy a püspöknek. Ha pedig a zsidó vállalná a kereszténységet, három napig várni kell, hogy meggyőződésből cselekszik-e, vagy kényszerből. Azért 1096 után megengedte a keresztes háború áttértjeinek a visszatérést, hiába tiltakozott VII. Kelemen.²⁰⁰⁾ A.papság később egész gyakorlatát fejlesztette a zsidó gyermekek megkeresztelésél szüleik tudta nélkül s e túlkapással szemben a császárok és pápák tehetetlenek voltak; bullák és privilégiumok nem használtak. A zsidó aposztaták vagyonát az állam lefoglalta. Már IV. Henrik kimondja: *sicut patrum legem reliquerunt, ita etiam possessionem eorum* (miként apáik törvényét elhagyták, úgy birtokukat is). Egy spanyol eredetű formulakönyvben olvassuk (a 13. század vége): *nil secum praeter nuda corpora deportantes* (semmit sem vihetnek magukkal, csak meztelen testöket).²⁰¹⁾ A vagyontalan áttérteket segítette az Egyház s III. Ince kötelezni akarta erre a támogatásra a társadalmat, mely nem lelkesedett a zsidó aposztatáért; sok helyütt találunk később polgári neveket a „*Judaeus*“ jelzővel, mely bizonyára az aposztaziának megörökített nyoma. Találunk egy *Judeus*

nevű *szerzetesi* is (Heinrichau 1227).²⁰²⁾ De lehet, hogy a „Judeus” használatos név volt. Gergely pápa s akárhány utóda különösen a zsidók szószerint való bibliamagyarázatát gáncsolja. A képletezésen alapuló keresztény dogmatikát a zsidók a természetes exegézis segítségével cáfolgatták. Mert nagy keletje volt a hitvitáknak. Az olasz zsidók valószínűleg világi műveltséggel is bírtak. (God. Theod. XVI. 8.) A vitázás mindenestre föltételezi, hogy tudtak héberül, latinul s görögül.²⁰³⁾ Hiába mondott ki a God. Theod. XVI. 8. tűzhalált a keresztény aposztatákra, később enyhíteni kellett rajta, mert gyakori volt a hitehagyás. Gergely pápa idejében (590—604) sok keresztény tartja a szombatot. Nagy Károly egyik capituláréja is panaszkodik a szombatozás miatt (789) és a friauli zsinat (796). Szektáriusok lehettek. Baráti érintkezést látunk a zsidók és papok közt. (Az Élija rabbáti-midras VITT. fej.) Arsenius. ortai püspök divatba hozza a zsidó ruhaviseletet, amit I. Miklós pápa megtilt (858), félvén, hogy a vallási szokásokra is áterjedhet az utánczás.

Mint a görögök, frankok, szászok, longobárdok stb., úgy a zsidók is *schola peregrinorum* (idegenek egyesülete) számba mentek Rómában és valószínű, hogy — legalább a 10. század végétől kezdve — a császár koronázásakor a hódoló menetben a zsidók is részt vettek, mert a latin és görög hódolati énekek közt héber is elhangzott.²⁰⁴⁾ Szokásos volt, hogy a zsidók égő fáklyákkal kísérték az egyházfejedelmek koporsóját, mint Frankhonban. Az itáliai zsidók nagyon vallásosak voltak. Zsákot s hamut öltve gyászolják halottjaikat.²⁰⁵⁾ A halottas imákat az apostoli és rebbite.s mondták.

A régi görög s latin sírfeliratokat a 8. századtól kezdve kiszorítja a tiszta héber. A 9. században a névhez hozzákerül a halálozás dátuma is, a templompusztulás (Kr. u. 68) érája szerint megjelölve. Az első felirat, mely hozzáveszi a világteremtési kronológiát is, 821-ből való.²⁰⁶⁾ Egyik legrégebb zsidó hitvitázó (c. 760) a páviai Julius (Lullus), pisai Péterrel. Vagy a 9. század második felében R. Chananél az oriai püspökkel. A monda szerint már Szilveszter pápával is (314—335) vitáztak a zsidók, aki polémia-

kat írt ellenük. Híres vitairat volt az *Altercatio Simonis et Theophili*, melynek vége szintén — e történetek megszokott kapta-íjára a zsidó áttérése.²⁰⁷⁾ Persze, csak a források legendás közlései ontják a győzelmi híreket. Az itáliai zsidók jól ismerték a héber tudományt; benső szellemi közösségben voltak a palesztinai iskolákkal. Keresztények a zsidóktól tanultak héberül, például Rómában Paula Cornelia és a leánya Blaesilla héber zsoltárokat énekelt „latin accentus” nélkül — amint Hieronymus megjegyzi — mert a zsidók megszólták a keresztényeket a héber szöveg hamis kiejtése s hangsúlyozása miatt.²⁰⁸⁾

Az első viták idejében keletkezett a Péter-monda avval a beállítással, hogy a keresztény rítus eltéréseit a zsidók csinálták szándékosan, hogy a teljes szakítás miatt a kereszténység ne legyen részese a parancsok teljesítéseért járó jutalomnak.²⁰⁹⁾ A legrégibb ily legenda az 5. századból ered, melyben Péter a zsidók védőjeként szerepel aki csak rábeszélésökre enged a kereszténységnek.²¹⁰⁾ Egy tornyot kér lakásnak, ahol kenyéren s vízem él hat évig, őseinek istenét imádja, héber imákat ír, hogy fenmaradjon a neve Izraelben. Ott hal meg a toronyban, melyen aztán a Péter-templom épült.²¹¹⁾ Egy későbbi monda a Péter nevet a héberből származtatja: „pátár aki „megszabadított” (tudnillik Mózes törvényeitől). Mondai alak az Andreas zsidó pápa is: a II. Anakletus zsidó őseinek emlékéből szövődhetett.

Az üzleti szellem klasszikus hazájában, Itáliában, a zsidók is kitesznek magokért mint kereskedők. Versenyt dolgoznak környezetökkel és sokra vitték. Egy zsidó saját hajóját adhatta el tartozásának fedezésére.²¹²⁾ Tengeri útvok Marseillebe irányul; onnan szállítanak rabszolgát a földjeikre. Ezt az üzletet a velenceiek s a keresztény görögök se vetették meg, hiába fenyegeiődzik a római zsinat (743). A velenceieknek nagyon kényelmetlen a zsidók kereskedelme. Szinte megmosolyogtat Péter dogé naiv ravaszsága, aki kéri I. Henriket, tiltaná meg a zsidóknak, hogy hozzá ne nyúljanak a pénzek és árúk keresztjeléhez, ami lehetetlenné tette nekik az ott való érvényesülést.²¹³⁾ Addig a zsidók használhatták Velencét átmeneti állomásnak. (A sziget-csoport a Rialto

közelében ma is a: Giudecca.) Mert velencei zsidó település még nem vehető biztosra e korban, de annál több Dél-Itáliában: Bari, Oria, Venosa, Benevent, Capua, Nápoly, Gaeta. E zsidók összeköttetésben voltak a Kelettel. Sámuel b. Chananél Capuában vámfőnök és pénzverő, ki sokat utazik Egyiptomban,²¹⁴⁾ Pénzügyi tisztség az olasz zsidóknak is kijuthatott, mert a páviai zsinat (850) tiltakozik a papoknak és a zsidóknak adóbérlése, vagy hivatalnoksága ellen: *omni ratione caret et religioni christianae noxium et contrarium noscitur*, ut *Judaei a christianis vectigalia exigant* (nincs rá ok és a keresztény vallásra káros s ellentétben van vele, hogy zsidók a keresztényektől adót szedjenek).²¹⁵⁾ A német császárok Itáliában is kiterjesztették a zsidó-privilégiumot egyesekre s községekre. Méltatlankodik is miatta Ratherius. veronai püspök egyik iratában (966). A dolog mégsem lehetett hátrányos a főpapokra, mert Gherard, luccai püspök (1000) zsidóknak ad bérbe hat parcella földet évi 60 dénárért.²¹⁶⁾

A pápák növekvő tekintélyét hívták segítségül még külföldi zsidók is; tőlük várják sérelmeik orvoslását. A lotharingiai R. Jákob az 1007-ben kitört üldözés miatt XVIII. Jánoshoz fordul.²¹⁷⁾ Sőt magánügyek is: zsidó hitelező a fizetni nem akaró keresztény adóst bepanaszolja a pápánál.²¹⁸⁾ A pápák s római nemesek harcai s pénzzavarai vitték előre egy zsidó bankárcsalád szinte regényes sorsát. A család feje (Báruch?), társadalmi becsvágyból, a 11. század közepén áttért (Benedictus). A fia. Leó, Rómának egyik leghatalmasabb főura volt, szintúgy ennek utóda« Petrus Leonis, akiről nevét kapta a nemzetség (Pierleoni). Mindnyájan lelkes pápapártiak. Petrus Leonis hasonló nevű fia, apja halála után pápa lett (II. Anakletus), ami polgárháborút vont maga után.²¹⁹⁾ Emberségesen bánt a zsidókkal II. Sándor is (a 11. század második felében) s Nagy Gergelyre hivatkozva, tiltakozik az elfajult térítés ellen. Az itáliai zsidók legnagyobb érdeme, hogy körükből jutott el a talmudtudomány Német- és Franciaországba. „Lotharingia bölcsei“ csakhamar uralkodó tekintéllyel bírtak. A legnagyobbak egyike, R. Gersóm b. Júda (c. 950—1027), aki történeti fordulatot jelent a zsidóság életében, mert alkalmaz-

kodva az európai viszonyokhoz, behozta az egynejtűség intézményét, a zsidóknál addig megengedett többnejtűség helyébe. Vagy elég a halhatatlan nevű francia talmudtudóst, R. Salamon b. Izsákot említenünk (Rasi. Troyesban 1040—1105), kinek talmud- és biblia-kommentárja egyik legragyogóbb szellemi értéke a zsidóságnak.

Kivált déli Itália zsidósága mindvégig fen tartotta a szellemi kapcsolatot a Kelet zsidóságával. Babylóni tudósok telepedtek le Luccában s Beneventumban. Híres volt Bari, Otranto és Oria talmudiskolája. Nagy kihatással bírt a francia és német zsidó vallásos életre az olasz sziddur (imakönyv) és liturgikus költészet

Mint egyebütt, Angliában is legendás adatok fűződnek a zsidók megtelepedéséhez. Az angol zsidók történetének kezdetét kapcsolatba hozzák Salamon király tarsisi hajósaival. Britannia nevének sémi etymológiáját e föníciai szavakban „Berát-Anach“ (a cin országa) keresték.²²⁰) Lehet, hogy Julius Caesar légióiban is kerültek oda zsidók, vagy a római-zsidó háború foglyai közt. Bizonyos, hogy már francia-zsidó rabszolgakereskedők ellátogattak Angliába, de a zsidók meghonosodásáról csak a normann hódítás után beszélhetünk, bár valószínű, hogy ennek előtte is lakott ott egy kevés.²²¹) Az Angliát járó zsidó rabszolgakereskedők árúikat leginkább Itáliába vitték s ez ráterelte Gergely pápa figyelmét Angliára, hogy — kereszténnyé tegye. Elsőnek említi az angol zsidókat Theodor, canterbury-i érsek Liber paenitentialisa (669). Tilalmak a zsidókkal való érintkezés vagy étkezés ellen; kivált, hogy nem szabad a zsidókkal együtt ünnepelni vagy temetéseiken misét mondani.²²²) Ez utóbbi szokás igen érdekes a zsidó-keresztény társadalmi életközösség szempontjából. Száz év múlva e tilalmakat megismétli Egbert, yorki érsek (Excerptiones). Különben lehet, hogy mindez nem a zsidók, hanem a zsidózó keresztények ellen irányult.²²³) Számottevő bevándorlás — Rouenből mennek oda — csak a normann Hódító Vilmos alatt, ki szívesen látta országában a zsidókat. Ők képviselik az Angliában akkor még hiányzó kereskedői vagy középosztályt. A normannok uralmával

megindul a társadalmi haladás, melynek kelléke a pénzforgalom és kereskedelem. Mindkettőről gondoskodnak a zsidók, kik kapóra jöttek a királynak, mint „kapitalisták“. Mert Vilmos hűbéri járandóságait inkább pénzben akarta, mint természetben és a zsidóknak volt bőven, mely átment a gazdasági vérkeringésbe. Ezentúl a király pompát, fejthetett ki, hadi szükségleteit elláthatta s követeléseit pénzben fizették. Az első normann királyok erősen pártfogolják a zsidókat, kiknek meggazdagodását e korban a 11. század második felében — két körülmény magyarázza: a kereszties bábosára készülő zárandokok elzalogosítják vagy eladják birtokaikat, amely üzletet a zsidók bonyolítják le, mint kizárólagos pénzemberek; aztán II. Vörös Vilmos (1087—1100) egyházellenessége. A királyon annyira eluralkodik ez az érzés, hogy még a zsidó aposztlátakat is visszatérésre kényszeríti. A legrégebbi angol-zsidó lakóhelyek: Cambridge (1073) és Oxford (1075). Az utóbbi helyen számosan és gazdagok. Van zsinagógájuk s iskolájuk. A rabbik héber nyelvre s irodalomra tanítják az egyetem keresztény hallgatóit. Az I. Vilmostól (1066—1087) betelepített zsidók társadalmi s politikai hiányt pótolnak.²²⁴) Működésök árus pénzüzlet. Hivatalt nem viseltek, mert a vállalása idegen vallási szertartásokat kívánt. Szintúgy lehetetlen volt számukra a hűbéri birtoklás, mert egyházi külsőségeit nem teljesíthették a hódolással kapcsolatban. A középkor elején az angol zsidó csak mint pénzkereskedő boldogulhatott; kényszerítve volt „kapitalistává“ lenni, máskülönben kezébe vehette a vándorbotot. Eleinte barátságos a viszony a zsidók és a klérus közt, mely remélte felszívódásukat az uralkodó vallásba, de a vége az lett, hogy a zsidók számos — prozelytát szereztek. Ezért lassan megváltozott a papság viselkedése. A híveket bántotta a zsidók vallási bírálgatása, hogy néha még az istentiszteletet is kritikai megjegyzésekkel kísérték; tehát fölkeresték a keresztény templomot, polémikus érdekből.

6. *A spanyolországi zsidók és a nyugati gótok. Az arab uralom.
A zsidó élet politikai és szellemi virágzása,*

Míg Angliában a zsidók keresztény vallási keretek közt is hallathatták szavukat, addig Spanyolországban a nyugati gót türelmesség után üldöző fanatizmus szakad rajok, akik mint szabad emberek kerültek oda, még a római köztársaság idején. Később, mint a római-zsidó háború menekültjei és hadifoglyai. Észak-Spanyolországban, egész Tortosáig való elterjedéseket bizonyítja egy zsidó nőnek, Beiliosa-Mirjammnak héber-görög-latin nyelvű sírfelirata. Tehát akadtak a legrégebb spanyol zsidók közt, akik görög vidékről származtak s a római uralom idején megtanultak latinul, de a héber isméréstök se ment veszendőbe. Granadát egykor „zsidó városnak“ nevezték. Kordovában volt egy úgynevezett „zsidó kapu“ és Saragossánál egy vár, arab néven Ruta al-Jahúd.²²⁶⁾

A spanyol zsidók földművesek, iparosok, kereskedők; az északafrikaiak hajózással foglalkoznak. Teljes társadalmi együttélés, összeházasodás. Legelőször az elvirai zsinat (320) háborgatja őket. Az ariánus nyugati gót királyok alatt, mintegy száz évig, a spanyol zsidók jogegyenlőséget élveznek s hivatalt viselhetnek. Kitűnő határőrök, mint valamikor az alexandriai zsidók is, a Ptolomeusok idején. Vallási tudásuk nem merült feledésbe; tartják a talmudi törvényeket. Az ariánus nyugati gótok jóindulatát vallási szellemök is magyarázza, hogy ragaszkodtak a szentíráshoz, ami önkéntelenül bizonyos megértést, méltánylást kelt leikökben a biblia népe iránt. Eretnekségek ép azon a címen veti el az orthodox dogmákat és fogalmakat, mert nem vezethetők le a szentírásból.²²⁷⁾ Türelmességet, emberiességet tanúsítanak a pogányok iránt is. Valláserkölcsei irányuk messze kimagaslott a katolikusok fölött, amint Salvianus dicséri istenfélelmöket.²²⁸⁾ Jellemző Leuwigild nyugati gót király egyik követének, Agilának nyilatkozata, Gergely, toursi püspökkel folytatott vita jában: Ne káromold a hitet, melyet nem követsz, mi sem a tiédet. Mi a kétféle hitet nem tartjuk bűnnek, mert nálunk az a szó-

las járja, hogy nem baj, ha valaki átmegy egy templom s pogány oltár közt s mindkettőnek tiszteletet ad.²²⁹⁾

A nyugati gót Lex romána Wisigothorum (II. Alarik 506) és a hozzáfűzött Interpretationes dacára a zsidók elég enyhe bánásmódban részesülnek: keresztény szolgákat is tarthattak.²³⁰⁾ A zsidó szempontból végzetes fordulat a nyugati gótoknál Rekkared (586—601) áttérése a katolikus hitre; ennek az irányváltásnak betetőzése a 111. toledói zsinat (589). Ezentúl ariánus nem lehetett tagja a hadseregnek; könyveiket elégetik. De már Burgundia katolizálása után, az epaoni zsinat (517) kimondta, hogy katolikus pap társadalmilag nem érintkezhetik ariánus pappal s nem vehet részt egy gót templomszolgának konviviumán.²³¹⁾ Az eretnekség elnyomásában nem válogattak ariánus és zsidó közt, de az utóbbit még jobban fojtogatja az új rendszer. Rekkared alatt se hivatala, se keresztény szolgálja nem lehet a zsidónak. Megtiltják a zsidó-keresztény házasságot s elrendelik, hogy a vegyesházasságok születtjei megkeresztelendők. A zsidóknak nem szabad a temetéseken zsoltárt énekelniök, amely szokást bizonyára a keresztényektől vették át.

A keresztény nyugati gót királyság a 7. században teljes caesareo-pápizmus. Justiniánus politikai eszménye uralkodik: a hitegység.²³²⁾ Csak múltó könnyítés volt, hogy Rekkared utódai érvénytelenítik a szolgál- és tisztviselőségtilalmat, mert Sisebut megint a vad gyűlölködés embere. Csak a széthúzó, külön érdekek nyújtanak némi segítséget, hogy, mint Rekkared alatt is, egyes országnagyok s egyházfők nem hajtják végre a parancsot — önzésből, mert hasznát vették a zsidóknak. Sisebut a zsidókhoz már elszegődött keresztény szolgák elbocsátását is követeli (612) s tűzzel-vassal térít, mint Perktarit, longobárd király. Egyetlen menekvés: a kivándorlás. Mennek is sokan Franciaországba s Észak-Afrikába (612—613). Spanyolországban elszaporodnak az álkeresztények, kik titokban zsidók. Svintila egy kissé szabad lélekzelhez juttatja őket, hogy az aposztaták visszatérhettek s a kivándoroltak hazaszállingóztak (621—631). A királyt engedékenységé miatt a klérus s a nagyok megfosztották trónjától s a

kedvökre való Sisenand összehívja a IV. toledói zsinatot — élén állt Izidor, szevillai püspök, aki két könyvet is írt a zsidók ellen — mely kimondta (633), hogy az áttért zsidót erővel is ott kell fogni a kereszténységben, gyermekeit pedig kolostorba zárni s a zsidóságot gyakorló álkeresztényeket rabszolgául elajándékozni.

Kindila egészen Sisebut szellemében kormányoz. Megerősíti mind a zsidóellenes zsinati határozatokat és a VI. toledói zsinat (637) szentesíti Kindila törekvését, hogy csak katolikus maradhat az országban. A zsidók távozni kénytelenek, bár teljes kiűzés nem volt.²³³⁾

Az áttértek hitvallást (placitum) kötelesek aláírni, hogy minden fentartás, megkerülés nélkül fogják követni a kereszténységet s minden zsidó rítust, szokást elvetnek. Megfogadták benne, hogy együtt fognak enni a keresztényekkel, kivéve olyasmit, amitől undor és nem „babona“ miatt tartózkodnak. E 637. évi nyilatkozat gondosan kieszelt megtagadása a zsidóságnak; fölvéve a toledói zsidó aposztaták placitumába, melyet Receszvintnek adtak (654) a VIII. toledói zsinat befejezte után.²³⁴⁾ A nem-katolikusok meg nem tűrésére minden következő királynak meg kellett esküdnie.

A Lex Wisigothorum, a nyugati gót tartományi jog, mely a Lex romána Wisigothorum helyébe lépett, a zsidó vallást végkép betiltotta.²³⁵⁾ Majd ismét csalóka látszat a helyzet javulásában. Chindasvind (642—652) emberséges a zsidók iránt, csak zsidó-adót (indictiones judaicae) kellett fizetniök. Az elődök példája után szinte érthetetlen, hogy a keresztény papokat elűzi s az álkeresztények zsidóvá lehetnek. A fia, Receszvint, megszigorítja a placitum-intézményt. Kegyetlenül sújtja a zsidózó aposztatákat: tűzhálál, megkövezés, vagy kegyelemből életfogytiglan való rabság.

Mégsem tántorodott meg a zsidók vallási hűsége. Ha akadtak is, kiknek megroppant az erkölcsi ellentálló ereje, megbánhatták gyöngeségöket. Mert bármily különös, Receszvint a Intőkben állhatatos zsidókkal nem törődött, sőt maguk az egyháznagyok adtak el nekik keresztény rabszolgákat, de annál több megalázás s szo-

morúaii nevetséges ellenőrzés várt a hitehagyottakra; a zsidó és keresztény ünnepeket a papok közt kellett tölteniök, hogy amazokat megszegjék s emezeket megtartsák (655). A sok zaklatás ellen legalább szellemi fegyverekkel küzdenek a zsidók; vallási polémiákat írnak, valószínűleg latinul.²³⁶) Ennyi szabadságot vehettek magoknak Wamba idejében (672 -680). Utána Erwig (680—687) maga ösztökéli a papokat erőszakos térítésre, hogy egy év alatt mind a zsidó kérésziénnyé legyen, máskülönben vagyonek Kobzás, száz hotbünletés, a fejbőr ienyúzása s száműzés. Hát még az aposztaták elleni rendszabályok. Ha valahová utaztak, igazolás kellett a paptól, hogy egy háziasán éltek-e ott. Az ellenök hozott törvények szövegét magukkal kellett hordozniok, hogy ne hivatkozhasanak a tájékoztatlanságra. A zsinat, a zsidó származású Julián metropolita elnöksége alatt, mindezt szentestté (681). A zsidókat összehívták s felolvasták nekik a határozatokat. A hitehagyottaktól harmadszor is követelték a zsidóság megtagadását (indiculum). Úgylátszik, az Egyház tisztában volt vele, hogy az aposztázia nem szívügye a zsidónak. A mód pedig, ahogy kezelte az áttérteket, inkább elriasztásra, mint megnyerésre volt alkalmas. Mintha az erkölcsi hazugságnak, megbízhatatlannak érzett első nyilatkozat többet ért volna a megújrázás által. Különben ez a fáradhatatlan vakbuzgóság sem tudta átgúrní az életet a zsinatok szájaize szerint. Maga Julián metropolita is, aki vitairatokkal támad a zsidóknak (686), barátkozik volt hittestvéreivel; környezetében a zsidó Restitutus benső bizalmasa.

Egyik-másik nyugati gót fejedelem például Egika, eleinte jóindulatú a zsidók iránt, de aztán ő is az üldözéssel akarja növelni országának üdvét. A zsidók ne vehessenek házat s földbirtokot. Eltiltja nekik a hajózást, afrikai kereskedelmüket megszünteti s általában nem szabad a keresztényekkel kereskedniük. A zsidók ingatlanait az állam elkobozza, de a megfelelő kártalanítással nem törődik. Mindezt helyeselte a toledói zsinat (693), ami a kétségbeesett zsidókat majdnem lázadásba kergeti s még a király vádolja őket a XVII. zsinaton (694), hogy idegen segítséggel a keresztény uralom megdöntésére törnek. A király parancsát készséggel ma-

gáévá is teszi a zsinat, hogy a zsidók vagyonuktól megfősz tandók s legyenek mind rabszolgák; bárkinek elajándékozhatók. A hét évnél idősebb gyermekeket a szüleiktől elveszik s keresztényeknél nevelik őket. De nem hagyják számításon kívül a zsidó vitairatok olvasása ellen irányuló Erwig-féle tilalmat sem, mert féltik tőlük a hitbuzgalmat. Ebben az elővigyázaiban az a nevezetes s a közszellemre végtelenül tanulságos, hogy a tilalmat unos-untalan meg kellett ismételni: a nép nehezen hajlik a vallási elzárkózásra, nem volt könnyű zsidó-ellenszenvre fordítani a közhangulatot. Némely uralkodó is megsokalhatta a zsidók szenvedését; így eshetett Egika fiának, Witikának nagyon valószínű amnesztiája (701).

Kétségtelen, hogy a nyugati gót időkben a spanyol zsidók földbirtokosok és gazdálkodók is voltak, mert Erwig egyik törvénye hajlenyírás s száz korbácsütés terhe alatt megtiltotta nekik és szolgálknak a vasárnap és ünnepeken való gazdasági dologtevést s gypájufonást. Különben már a narbonne-i zsinat (589) követelte a vasárnapi munkaszünetet, az aratás kivételével.²³⁷⁾ A zsidók biriokossága érthetővé teszi, hogy a zaklatások elől nem mennek világgá, mint a későbbi üldözések idején, mikor jórészt már csak ingó vagyonuk volt. Kereskedői hivatásuk is megállapítható a spanyol zsinatok törvényeiből, mert nem volt szabad a kikötőket látogatniuk, tengerentúli cikkeket vásárolniok s a keresztényekkel valamilyen üzletet lebonyolítaniuk, csak — egymás közt.²³⁸⁾ Keresztény csak akkor vásárolhat valakitől — mily gondosság — ha az ismeretlen eladó előbb tanuk előtt elmondja a Miatyánkot és a zsidóknak tilos ételeket eszik. A hitehagyott zsidó utasok, mint láttuk, egyházi ellenőrzés alatt; papi igazolás kellett a tartózkodási helyükről, hogy hívek-e. De minden korlátozás meddőnek bizonyult. A zsidó birtokosoknak zsidó szolgálk is voltak, kiket Sisebut a fölszabadítás Ígéretével csábít áttérésre. Viszont a zsidók néha védenci viszonyban a keresztény gazdánál, például a már említett Gozolasz. Spanyolországban egyházfők is szerepelnek mint seniorok, de Receszvint megszabja, hogy vallási kényszer ellen nem nyújthatnak védelmet.²³⁹⁾ Egyházi s világi birtonkon zsidó intézők (villicus), ami valószínűleg a védenc-viszony-

nyal függött össze; ezért követeli Erwig törvénye, hogy zsidó ne lehessen a keresztény gazdasági cselédség parancsolója. A spanyol zsidók mint villicusok és conductores agrorum (jószágkormányzók) is szerepeltek, amit az idevágó tilalom (Lex Wisigoth. XII. 3. 19) világosan bizonyít. A villicus itt nemcsak gazdasági intézőt, hanem bérlőt is jelent (der selbständige Zinsmeier eines grösseren Gutes),²⁴⁰) mint ahogy a papok is törekedtek erre *lucri causa* — nyereszkezdésből, azért liltá meg nekik a párisi zsinat (829).²⁴¹) Különben maga a XII. toledói zsinat megengedte a királynak a szabályoktól eltérő gazdasági kivételezést; az élet hamar rácsfolt a lehetetlen megszorításokra.

A nyugati gót Spanyolország törvényei még nem emlegetik a zsidó uzsorát és gazdagságot, mert a zsidók legfőlebb a közép-birtokig vitték. Keresetők s életberendezésük, mint a többieké. Királyok és zsinatok nem akarták külön kasztta tenni a zsidóságot, hanem beolvasztani a hitegységnek államkormányzati rendszerre való emelése által. S az ilyesmi mindig képtelen s végzetes vállalkozás volt. Lehet, hogy ez a zsidó-politika nem faji, vagy társadalmi ellenszenvből fakadt, de mindenesetre egy rosszul értelmezett s még rosszabbul alkalmazott egységesítési elvből. A vallási egyformaság erőszakolása nem érdeke, hanem veszedelme az államnak, mely nem csaphat fel hittérítőnek. Furcsa befogadó-készség volt az, mely Spanyolországban szívelte volna a zsidót a — vallása nélkül. A „zsidó-kérdésnek“ ilyen megoldása nem más, mint a haláltól való menekülés — öngyilkosság által. A vallási különállás nincs útjában a lelkek összeforrásának a nemzeti érzés egységében. Az asszimiláció természetes történeti életfolyamat s független az „elhatározástól“. De a vallási öntudatnak erőben s érintetlenül kell maradnia. A teljes történeti s társadalmi egységnek, a zsidó asszimilációnak egyetlen akadálya: az antiszemitizmus.

A spanyol zsidóságról a megsemmisüléssel fenyegető válságot elhárítja az iszlám hódítása, mely a Xeres de la Frontéra mellett kivívott győzelmével (711) hatalmába keríté az országot. A zsidók felszabadítóikat köszöntötték az arabokban. Segítették

őket s velők is sok zsidó jött. Az arabok bőven osztogattak nekik jutalmul földbirtokot. Elismerik a vallásszabadságukat, önálló bíraskodás egymás közt; egyetlen teher a fejadó (dzimma). A spanyolországi arab fenhatóság nemcsak politikai történet, hanem messze ragyogó kultúrhistóriai fejlődés. III. Abd'ul- Rachmán (Al-Nazir), kordovai kalifa Spanyolországot a tudomány és műveltség klasszikus hazájává tette. E szellemnek hivatott hordozói a zsidók, kikre megbecsülhetetlen áldás volt Abu Jusszuf Chaszdáj b. Izsák ibn Saprut (c. 915 — c. 970) csodás érvényesülése. Diplomata és nyelvtudós; héberül, arabul s latinul ír. A kalifának aféle külügy-minisztere, bár hivatalos címe, rangja nem volt. Hittestvéreinek szabadítója s védelmezője, tudósok s költők mecénása. Művelődés-történeti érdem számba megy azon szereplése, midőn Konstantin, byzanci császár küldöttséget meneszt Kordovába (c. 945—949) szövetségért s ajándékai közt ott volt a görög orvosi író, Dioskrides műve is, melyre az arabok nagyon vágyódtak, de nem tudtak görögül. Konstantin gondoskodott latin fordítóról s a latin szöveget Chaszdáj íordítá arabra. Amily nemes hévvel s szellemi egyoldalúságtól ment tudásvággal szolgálja az egyetemes kultúrcélokat, épúgy felkarolja a talmudtanulmányt is, hogy függetlenítse Babylóniától, amely igyekvése nagyon kedvére volt az arab fejedelemnek, mert hozzájárult a bagdadi kalifátus befolyásának gyengítéséhez. Chaszdáj sok talmudpéldányt szerzett a babylóni Szúrából. Özönlének a tanítványok. Kordovában többezer gazdag zsidó család. Pazar élet, mint az araboknál. Selyemruhák, díszfogatok, lovaglás; grandezza, előkelőség. A spanyol zsidóságnak egy másik nagyja Jákob ibn Dsau, udvari selyemgyáros, akit AJmanzur kalifa az andalúziai kalifátus zsidóságának fejévé s főbírójává tett (985). Utána Sámuel Halévi ibn Nagréla (vagy Nagdela) a közélet mindenható tekintélye Malagában. Dicsőségét s hatalmát az araboktól végtelenül sokra becsült kalligrafiának köszönhette. Az Ommajjidák bukása után, midőn az andalúziai kalifátus részekre töredezik, az új fejedelemség fővárosában, Granadában ő leit Habuz király vezírének, Ibn Alarifnak titkára és tanácsadója (1025), aki halála előtt őt ajánlotta miniszternek (1027).

Ibn Nagréla a királyi palotába költözik s kormányzata jól bevált. Uralkodó módjára adja ki rendeleteit a mohammedánoknak is, arab formulákkal. A zsidó községeknek szintén fölöttese: nágid (fejedelem). Politikai fő és rabbi. Tanít és vallási döntéseket hoz. A fia, József ibn Nagréla (szül. 1031) követte a méltóságban, aki, mint apja is, Bádiz király vezire, kegyeltje s a granadai község rabbija s nágidja. Népszerű s nagylelkű, hogy az arab költők is megéneklék. De áskálódások miatt elfordult tőle a fejedelmi kegy; megölték (1066). Ugyanakkor 1500 zsidó családot; a többi elmeneült. Ez volt az első zsidóüldözés a mohammedán Spanyolországban.

Szerencsére, a kalifátus területi szaggatottsága miatt az egyik helyen kiűzöitek a másikon menedéket találtak. így Szevilla királya, Al-Mutadid, számos zsidó menekültet befogadott. Saragossa fejedelmének zsidó a vezire: Ahu-Fadl (1066), kinek verseit az arabok égis magasztalták,

A granadai üldözés nem rendítette meg a spanyol zsidóságot. Ezentúl is akad köztük a nagy elődökhöz méltó pályafutás; nem egy a chásib (titkár s vezír) állásába emelkedik. Az arai példa hatott a keresztény uralkodókra is, kiknek területén szintén zavartalanul élhettek a zsidók. VI. Alfonz kitünteti őket s diplomáciai ügyességöket jól felhasználja. A keresztények nem tudtak beleilleszkedni Toledo, Szevilla, Granada udvarának szellemébe, míg a zsidók nagyszerűen értettek hozzá. Alfonz király nagy tervet sző, melynek sikeréhez számításba veszi a zsidók diplomáciai közreműködését. A mohammedán uralom legyűrésére gondol. Meghitt zsidó tanácsosa Amram b. Izsák ibn Salbib, az udvari orvosa és egy másik zsidó bizalmasa, Cidellus. Egész birodalmában egyenjogúsítja Alfonz a zsidókat s díszesebbnél díszesebb állásokba helyezi őket. A keresztény Spanyolország legnagyobb részében már azelőtt is megbecsülték a zsidó tehetségét s érdemeit. A szokásjog háttérbe szorítja a nyugati gót kódex (forum Judicum) zsidóellenes szakaszait s ez az élő szokásjog (fueros) szentesíti a keresztények, zsidók és mohammedánok jogegyenlőségét. E gyakorlat szerint a büntető eljárásban a sérelmet szenvedett zsidót

ép annyira kellett értékelni, mint a papot, vagy nemest. Minden vonatkozásban egyenrangúság; a zsidó katonáskodhatott s részt vehetett párviadalban. Alfonz király türelmességét nem hagyta szó nélkül VII. Gergely pápa. A római zsinaton (1078) törvényt hoz, mely a zsidókat a keresztény világban eltiltja a hivatalviseléstől. Külön is figyelmeztette rá az uralkodót, de nem hajtott a zsinati utasításra. Toledo elfoglalása izgatja s e nagy föladat keresztültvitelében fontos szerepet szánt a zsidóknak. Sikerült is neki (1085). Szevilla ellen is fölkészült, melynek fejedelme az északafrikai almoravidokat hívta segítségül. Mindkét részen sok zsidó harcolt. Alfonzót legyőzték (1086), de az uralomra jutott almoravidok nem bántották a zsidókat; nem voltak fanatikusok, sőt Granada üldözött zsidóinak visszaadták birtokaikat.²⁴²⁾

A keleti kalifátus is terjesztője e korban a kultúrszellemnek. de még az abasszida Harún al-Rasid fényes uralma se ment a zsidóellenességtől. A keresztényeket sújtó rendszabályokat kiterjeszti a zsidókra (807): a ruhajel szégyenbélyege s öv helyett zsinór. Harún al-Rasid fia, Almámún jelzi a kultúrfejlődés tetőpontját (813—833). A görög tudomány renaissancea, mely körül a zsidók is derekasan buzgólkodtak. Almámún idejében végkép lehanyatlak az exilarchátus. Az állam nem ismeri el s megszűnik közjogi méltóság lenni. Almámún egyik utóda, Al-Mutavakkil (c. 849—856) felújítja a zsidó- és perzsaellenes Ömár-törvényeket: ismét a gyűlöletes ruhajel; zsinagógákat mecsetté alakít, a zsidót kizárja a hivatalokból, mohamedánnak nem szabad zsidót tanítania. A zsidók házaik értékének egytizedét odafizetik a kalifának. Nem lovagolhatnak; be kell érniök számmal, vagy öszvérrel.²⁴³⁾

Később kivált az egyiptomi kalifátustól szenvedtek sokat a zsidók. Hákim fanatikusán térít s megalázó jelvényeket aggat a zsidókra (1008). Vagyonelkobzás, kiűzés, templomok és zsinagógák lerombolása.

A spanyol zsidók halhatatlan érdeme, hogy fordításaikkal a görög-arab műveltséget hozzáférhetővé tették a keresztény Európa számára. Jourdain azt mondja: A tudásvágytól űzött ke-

resztény Toledóba ment s ott egy zsidónál vagy szaracénnál arab ismereteket szerzett s ha egy könyvet le akart fordítani, akkor a tanítója a nép nyelvén (spanyolul) megmagyarázta neki s ezt a fordítást szószerint latinra fordította.²⁴⁴) A zsidók elhanyagolják a héber nyelvet. Bachja, a. 11. század etikusa, nyíltan megvallja, hogy arabul ír, mert kortársai így könnyebben megértik.²⁴⁵) Gabiról, a nagy költő (11. század), panaszkodik kortársaira, mert tudatlanok a héberben: egy részök román (spanyol) nyelven, a másik arabul beszél.²⁴⁶)

Júda ibn Tibbon (13. század) a íráshoz intézett Testamentumában többek közt így ír: Ne mulaszd el szombatonként a heti szakaszt átismételni *arab* nyelven, mert ez gazdagítja szókincsedet s hasznát veszed a fordításoknál.²⁴⁷) A héber nyelvtudomány és prozódia az arabon épült föl. Amannak megalapítója Abulvalid Merván ibn Ganách (995—1050), az arab versteehnika pedig művészi tökélyben pompázik a középkor legnagyobb s legzsidóbb héber költőjénél is, Júda b. Sámuel Halévinél (szül. Toledóban all. század vége felé). A spanyol-zsidó vallásbölcsezet sokat merített a görög-arab filozófiából.²⁴⁸) De az arab hatás nemcsak a spanyol-zsidó tudományt és irodalmat járja át, hanem művelődési intézményekben s pedagógiai formákban is megnyilvánul. Viszont van rá eset, hogy az arabok utánozzák a zsidó kultúrétet egy-egy szokását. Mint a mohammedán ifjak nyelvtanulási célból végigvándorolták a különféle országok iskoláit, így cselekedtek a zsidó ifjak talmudi érdekből, már jóval előbb, hogy itt is, olt is valami „ujat“ (faída) halljanak. Az „újnak“ ez a keresése a rao-hammedánoknál bizonyára zsidó hatás.²⁴⁹) Erre vall a mohammedán iskola neve is: madrasza (héberül: bét *hsL-midrás*) és a „licentia“ követelménye, hogy szabad legyen mások írásait, vagy közléseit felhasználni (idsázat, héb. resut = engedély), továbbá az iskolán kívül való tudományos érintkezés a mesterrel (héb. simmus), végül az előadást kísérő vitázás.²⁵⁰) Fordulóhoz értünk. Az első keresztes háború éve (1096), a zsidó mártirium igazi kezdete. Ettől fogva írták vérrel Európában a zsidó történelmet. Tűnődik az ember, hogy melyik a szörnyűbb tragikum: a zsidóságé-e, hogy

az ártatlanul szenvedés hőségé lesz; vagy a vallásé, hogy annyira el tudott torzulni a fanatizmusnak s tömegszenvedélynek kórságában. Az Egyház főlemeli szavát a rémségek ellen, de nem bír a vak indulattal, mely ezerszámra öldösi, fosztogatja a zsidót, az „istengyilkos“ népet. Azelőtt csak a társadalmi félretolás, a gazdasági elnyomás járta; most irtóháború a zsidó ellen. Eddig csak az érdek csapott le a zsidóra, most a rég megfertőzött s elmérgezett lelkek örülete. Azelőtt passzív életre fogták a zsidót, mert erős versenytárs a létküzdelemben, most halálra szánják, mert — zsidó, mert Krisztus gyilkosa és ellensége, az ős-rossznak, minden gonoszságnak megtestesítője, akit gyűlölni, megvetni és pusztítani kell; akitől minden kitelik: keresztény vér vallási használata, ostyák megszenteltelenítése, ördögi varázslás s a pokol összes kárhozata. Nincs oly hihetetlen rágalom, melyet a zsidóról el nem hinnének.

A gyűlölet orkesztrumában a vezérszólam továbbra is a. hatalmi s gazdasági féltékenysége s irigysége, de dúsan szerelt vallási zene is kíséri a keresztes háborúk idejétől fogva. A zsidó-üldözésben ez volt az új szín és a borzalmas erő, hogy a vallás által a tömeg-leiket is harcosává teszi és a középkor gépezetének hajtókereke, a tömegek életének primus movense, legfőbb mozgatója a vallás volt.

MÁSODIK RÉSZ.
A gettó.
1096-1750.

ELSŐ FEJEZET.

Üldözések. A kamaraszolgaság. A zsidóság mint állam jövedelmi intézmény.

I. A keresztes háborúk.

A gettó világáról beszélünk. Nem mintha pontosan a keresztes háború évében (1096) kezdődött volna. Az a fallal bekerített városnegyed, mint zsidó kényszer-lakás, későbbi jelenség. Mert a zsidók együttlakása, tömörülése még nem gettó volt, hanem megfelelt az általános középkori szokásnak. Szyria, Görögország s a Provence nagy kereskedelmi központjaiban a városok önálló nemzeti csoportokból álltak. A zsidók is egész külön élnek. Külön hatóság, tanács, episcopus, zsinagóga, iskola, kórház, közösség háza (Rathaus) a gyűlések, lakodalmak, ünnepélyek céljára — ugyanígy a többi csoport is, például a Deuschordenskommende, a kolostorok, uraságok és céhek (Herrenhöfe, Herrenzechen), melyeknek megvoltak a maguk törvényei; aztán a Messter, a Tanács, a társulati papok és oltár, társulati ház gyűlések, lakodalom, keresztelő s halotti tor számára. E berendezkedéshez az önálló bíraskodás is hozzátartozott.¹⁾

Eleinte nem hatósági kényszer terelte együvé a városokban a zsidókat. Lakóhelyük szabadon választott terület volt, például Frankfurtban a Strata, vagy vicus judeorum, míg Kölnben és Regensburgban hivatalosan kijelölték a zsidó városrészt s a zsidónegyed kapukulcsait a Stadtbote őrizte: este bezárta s korán reggel kinyitotta a gettót. Évi 20 márka fizetés járt neki ezért. A frankfurti zsidónegyed a városi élet központja: ott volt a főtemplom, a városháza, a pénzverde. Tekintélyes keresztény polgárok

is laktak ott köztük.²⁾ A 13. század végén egy aragón helységben a királyi bajulus a gettóban lakik. (Fritz Baer: Stud. Z. Gesch. d. Juden im Königreich Aragonien etc. 56.) Még a 14. század elején is Castellon de Ampuriasban két keresztény ház van a zsinagóga mellett, (i. h.) A mallorcai zsidó-negyedben (= callum) is laktak keresztények (1391), sőt a valenciai gettóban keresztény boltosok, csak megtiltotta nekik a hatóság (1386), hogy vásár- és ünnepnapon dolgozzanak, (i. h.) A barcelonai zsidók szabadon lakhattak a gettón kívül, csak a keresztények utcáiban nem dolgozhattak vasárnap. Különben Aragóniában is, mint mindenütt, a külön városnegyed a zsidók kívánsága volt, biztonsági érdekből, (i. h.) Maguk kérték erre II. Jaimet, aki megengedte Murviedro zsidóinak, hogy Juderíát fallal bekerítsék.

A mallorcai község kéri Sancho királyt (1318), hogy ne telepítse a zsidókat régi helyükről máshova, mert a régi callum „körülvéve fallal, kapui zárva, a zsidók védelmére; s ha változás esnék, elviselhetetlen kár volna a zsidókra, hogy nem maradhatnának Mallorcában“, (i. h.) A gettó fogalmában benne rejlik a hatósági kényszer-telepítés s ez még nem vált rendszerré 1096-ban. Sőt van olyan nézet is, hogy a gettó ismeretlen a 16. század kezdetéig s a zsinagóga körüli zsidó élet nem az izoláltság jele. Csak a renaissance-korban teljes az elszigeteltség. A tulajdonképpeni középkorban a zsidó életet megérintette s fölfrissítette a kor minden áramlata, magához vonzotta s irányította mindezen áramlatokat épúgy, mint az Egyház. (Abrahams: Jewish life in the middle age 5...6.) Mégis gettót emlegetünk — átvitt érteleniben. A gettó-szellem, a társadalmi kirekesztés, a világtól való elzárkózás, a környezetnek s kultúrájának kerülése: ez hamarabb megvolt, mint a gettó-fal. Megteremte a sok üldözés, a zsidó szenvedés. Ezért lett a zsidóból — hogy Bergson szavait használjuk — homme ouvert helyett homme clos. Pedig annak indult s volt is jó sokáig: olyan ember, akinek szeme s lelke nyitva az élet számára; szereti és éli is azt, mint a többi. De homme clost csinált belőle a történelem: zárt embert, kinek lelke hamarabb becsukódott a világ számára, mint ahogy őt gettóba zsúfolták. A kegyet-

lenségek s megalázások, a rendszeres jogfosztás elijesztették a zsidót a külvilágtól, megnyomorították életformáit, kultúrérzékét, vallási gondolkodását, önkínzó túl jámborságot neveltek a lelkében. Ez a történelem nagy, máig se kiengesztelt bűne: hogy homme elos-vá torzította a zsidót, gettó-alakká. Lecsapott rá a hitbuzgalom. A keresztesek vissza akarják hódítani a Szentföldet a pogányoktól, a hitetlenektől. A magasztos célt meggyalázta a sereghez tapadt csőcselék, mely Európában is megtalálta az ő „hitetlenjeit“ és zsidók irtásával, rablásával pecsételi meg vallásos lelkesedését. Az Egyház nem tehetett róla. Tiltakozott is az alacsony és kórságos ösztönöktől hajtott tömeg garázdasága ellen, de hiába. IV. Henrik német császár Itáliában küzködik. otthon anarchia; öldöklés, fosztogatás. Trierben sok zsidó leöli gyermekét, aztán öngyilkos lesz. Akárhányan, kövekkel megrakva, a Mosel-íolyóba vetik magukat, mások meg halálfélelmükben, Egilber! püspök unszolására áttérnek. A wormszi püspök, Alebrandus is megment néhány tekintélyes zsidót, a többi elpusztult. A wormszi község megőrizte a mintegy 800 vértanú emlékét, (Kedósim: a „szentek“.) A mainzi érsek, Ruthard, palotájába vette a zsidókat, de a rokona, Emmerich v. Emicho vezetése alatt betörték hozzá a keresztesek s vagy ezerháromszáz zsidó pusztult el nagy mészárlás közt. A mainzi Memor (Emlék)-könyv megörökíté nevüké!.

A kölni zsidókra 1096 sábuótján szakadt rá a szerencsétlenség. Itt a polgárok a házaikba fogadták a zsidókat. A keresztesek Kölnben csak raboltak, vagy romboltak és széttaposták a Tórákat. A nemes érzésű III. Herrman püspök a zsidókat a fenhatósága alá tartozó városokban helyezte el: Neuss, Mevilinghofen, Aldenahr, Mörs, Kerpen. De a hordák rajtuk ütöttek. A zsidók egymást szúrták le, vagy öngyilkosok lettek a „Halljad Izrael“ hangjai mellett. A rajnai városokban két hó alatt 12.000 zsidó esett áldozatul. Regensburg is sokat szenvedett. Szintügy a cseh zsidók, mert a keresztes háború ott is felszítá a fanatizmust. A prágai zsidókat áttérésre kényszerítik, vagy megölik. Cosmas püspök hasztalan tiltakozik ellene.

A keresztes háborúk zsidóüldözéseinek megrendítő, sötét

gyászában egy-egy fénypont a lelkek jósága, amint fejedelmek, polgárok, egyházfők oltalmazzák a szerencsétleneket. A hazatért IV. Henrik szörnyűködik a kegyetlenségeken s megengedi, hogy a hitehagyottak ismét zsidóvá legyenek. Siettek is megtenni, ami ellen III. Kelemen pápa hiába emelte föl szavát IV. Henrik-nél. A cseh zsidók vagyonukat Lengyel- s Magyarországra akarnák átmenteni, de Bretislaw méltatlankodva kijelenti, hogy mindenük az övé, hiszen Jeruzsálemből nem hoztak magukkal kincseket: meztelen jöttek s így távozhatnak (1098). Kénytelenek voltak maradni s egyikük, az aposztata Jákob, aki később visszatért vallására, nagy méltóságba jutott az udvarnál.

A keresztes háború áttértjeinek visszatérését nem akadályozta Herrman püspök (1099). De a megtérések dacára soká nem volt gyakorolható a zsidó kultusz. A prágai zsinagógában még 1124-ben is oltár és ereklye³⁾ Akkor távolították el a rendkívül befolyásos aposztata, Jákob segítségével. Bretislaw ezen esemény miatt megsarcolta a zsidókat s megtiltá a keresztényeknek, hogy zsidóknál szolgáljanak. Ez volt — 1124 — a cseh zsidók első jogkorlátozása, melyről tudomásunk van.⁴⁾ A második keresztes háborúnak (1146) is volt mintegy 150 cseh zsidó áldozata. Eleinte teljes szabadságot élveztek a cseh zsidók, sőt feltűnő kedvezményeket. I. Premysl Ottokár idejében panasz hangzik el, hogy a papok 1222-ig több vámot tartoztak fizetni, mint a zsidók; ez utóbbiak személyenként csak egy dénárt, a papok meg harmincat.⁵⁾ Valószínű, hogy eleinte házaik is voltak, mert Bretislaw a rablásakor házaikat lerombolta. Polgári állásuk tisztességét mutatja, hogy kardot s pajzsot viselhettek (a 13. század első fele) s részt vettek a város őrzésében, mint a kölni zsidók is (1252). A keresztes háború tönkretette a vallási türelmességet. Jellemző, hogy Cosmas krónikája a fosztogató Bretislaw kamarásával azt mondatja, hogy minden, ami a zsidóké, a hercegé. (*Interea quaecumque mea sunt, sunt mea cuncta.*)⁶⁾ Tehát egyházi körökben már ekkortájt kísértett a kamaraszolga-elmélet. Palacky szerint (II. 1. 49) e viszony tényleg fennállt Csehországban már a keresztes háború óta.⁷⁾

IV. Henrik a mainzi országos békében (1103) védi a zsidókat s kötelezi rá a fejedelmeket és polgárokat is. A hitehagyott zsidók visszavágyódását tiszteletben tartja. E kényszer-aposztatákat az Egyház magának követeli, a zsidók meg tudni se akarnak rólok, míg Rasi meg nem érteti velük, hogy vissza kell fogadni őket. A keserves csapások megviselik a német zsidók vallási gondolkozását. Eltanulják a keresztény szokást, hogy a vértanuk sírjain imádkoznak s égi közbenjárásukat kérik.⁸⁾ A költészetük csupa vezeklő siralom.

A második kereszté» háborúnak (1146) lelke Clairvauxi Bernát szerzetes. E mozgalmat népszerűvé tette egy roppant kecsgető gazdasági előny, hogy a keresztések nem tartoznak a zsidó kölcsönért kamatot fizetni, amint azt IV. Jenő pápa kihirdette a bullájában. Clugny-i Péter izgat a zsidók ellen és VII. Lajost, a zsidóbarát francia királyt üldözésre s fosztogatásra ösztökéli, hogy ez esetben jobban megy majd a harc a szaracénok ellen. VII. Lajos nem vállalkozik üldözésre, de a kamatfizetést

A német polgárság zsidóellenes. Ugyilátszik, hogy itt már a kialakuló zsidó pénzületi vonatkozások is befolyásolják magatartását. III. Konrád császár védi a zsidókat Rudolf, francia szerzetes lazítása ellen, akit Clairvauxi Bernát is leint, de mindez eredménytelen. A fanatizált néppel nem lehetett többé bírni. Az emberséges kölni püspök. Arnold, Wolkenburg várába helyezi a menekülőket; másik menedékük Staleke, Bacharach mellett. I. Henrik mainzi érsek-kancellár a házába fogad néhány zsidót, de a csöcselék legyilkolja őket. Würzburgban s egyebütt is mérszárlások (1147). Atterjed Franciaországra is. Egy R. Péter nevű talmud tudós mártírhálált szenvedett Rameruptben s a híres R. Tamot egy előkelő keresztény ismerőse menté meg. Clairvauxi Bernátnak köszönhető, hogy csak három francia helységben volt üldözés. Egy fenkölt szellemű pap a német kényszer-aposztatákat átvitte Franciaországba, hogy ott a hitehagyásuk elfelejtődjék, aztán visszatértek a hazájukba és zsidóvá lettek.⁹⁾

A keresztés háborúk tanulságai bírhatták rá e korban a zsidókat zsinatok tartására, valószínűleg a francia konciliók

hatása alatt, üdvös határozatokat hoztak a kor egyik legnagyobb talmudi tekintélyének, R. Tamnak elnöklete alatt. Például zsidó ne vásároljon kegyszereket, mert ez veszedelembé döntheti. (Rothenb. Méir Resp. és Kolbó lift.) Azt kívánják, hogy zsidó ne pörösködjék a nem-zsidó bíróságnál, csak közös megegyezéssel, vagy ha az egyik vonakodnék zsidó bíróság elé menni. Mint ahogy a zsidónak egész sorsa, úgy a jogsérelme szintén bitközségi ügy is. Ha valami panasza volt egy hitsorsosa ellen, megszakíthatta az istentiszteletei, míg nyilvános Ígéretet nem kapott, hogy segítenek rajta.¹⁰⁾ (Kolbó ed. Rimini 134a.) A hitközségi Nzolga a templomban kihirdette a pörök eredményét s a piaei helyzetei.¹¹⁾ A zsinagógában hangzottak el az óvások lopott jószágok megvétele ellen s ott hirdették meg az elveszett tárgyakat¹²⁾ s hajtották végre a megkorbácsolást. Olaszországban a 13. században az volt a szokás, hogy ha valaki elutazott a hitközségből, a íemplomban közhírré tették, hogy akinek követelése volt ellene. jelentkezhessek.¹⁴⁾ Eladó ingatlanokra vonatkozó követelések ki hirdetése a templomban kötelező volt.¹⁴⁾

Az említett zsinatok megtiltják, hogy valaki világi segítséggel prevost-állást szerezzen; csak hitközségi választás alapján szabad. A tilalom megszegőit, valamint az árulkodókat átokkal sújtották. (Kolbó 117.) Későbbi tanácskozásaiakon (Troyes, vagy Reims) fontos családjogi intézkedések¹⁵⁾ s átok arra, ki a hőnek az előírt forrnak szerint átadott válólevelet gáncsolja.

2. A kamaraszolgaság. Zsidó-adók a középkorban.

Német- és Franciaország, Dél-Itália és Spanyolország,

Meglepő, hogy a két keresztes háború után, még a 12. században, mily előnyös a német zsidók gazdasági helyzete. És a társadalmi megítélés szempontjából nevezetes, hogy például a kölni zsidók ingatlanait kezdetben a keresztényekkel közös telekönyvbe jegyezték í Schreinskarte) és csak c. 1236 óta létezik a külön Judenschreinsbuch.³⁰⁾ Kölnben mintegy 45 ház és telek van zsidó kézen 1235-ben. Minden tulajdonos fizeti a Hofzinset,

mely eredetileg királyi telekadó volt. A kölni zsinagóga (scole Judaeorum) állítólag még 1012- vagy 1014-ben épült s benne a zsidók Anno érsek halálakor gyászdalokat zengtek. A templom elpusztult 1096-ban s az új zsinagóga ablakain oroszlanok s kígyók voltak Testve, ami vitát keltett a tudósok közt. Fölötte tanulságos a zsidó vallási formák története szempontjából, hogy a kölni zsidóknál a 12. században még érvényesülhetett ez a zsinagógai ornamentika. A zsinagóga mellett kórházuk is volt.¹⁷⁾ Kezdetben az érsek a fölöttes hatóságuk, később ők is kamaraszolgák. A városfal-építésnél külön kaput jelöltek ki nekik megvédésre (1106): a *zsidókaput*. A község előljárói a keresztes háborúk utáni forrásokban a később általánossá vált megjelöléssel — „*episcopi Judaeorum*”-nak (zsidó-püspökök) neveztetnek.¹⁸⁾ Brunning az első, aki e címet viseli. (Judenbischhof; a 12. században.)

A zsidónak ház- és földbirtoka mellett társadalmi tekintély is: ííl. Lipót osztrák örgrófnak egy ajándékozási okiratában ezidött a sok grófi és nemesi lanu közt *Ernustus Judeus* is szerepel.³⁹⁾ Hasonlókép Lajos, bajor herceg adománylevelében (Freising 1214) egy zsidó tanú: *Fridericus Judeus*.²⁰⁾ De lehet, hogy aposztaták voltak.

Ausztriában is találunk a 15. században aféle Judenschreibbueh-ol, zsidó telekkönyvet (Liber Judaeorum). házak s telkek adás-vételéről. Például 1453 május 8.: Isserl der morchel Judin sun und Guetel s. Hausfrawe, Chajim hoschuas sun und Kronndl s. Hausfrawe sind nutz und gewer kommen ains haus hie gelegen i. Mynerbrüder viertail am Egk zenächst der morchel judin haus und der Judenschuel servit 3 Pfg. gr. et non plus, das sey ihne und ihren Erben kauft habent von unserem allernädigsten herrn den Römischen Kaiser Friedrich, ut litera imperatoris sonat . . . Vagy 1455 július 25.: „Schalom Jud. Abraham sankmeisters sun“ ... És ugyanakkor: „Juda Jud von Pressburg“ . . .

Már említettük, hogy a zsidók középkori helyzetét az idegenjog-elmélet magyarázza, hogy velük a király, mint idegekkel, szabadon rendelkezik, de ők a közvetlen védenicei is, ha rendszeresen — fizetnek érte. Aztán a zsidók királyi védenecéből

— „kamaraszolgák“ lettek. I. Frigyesnek wormsi privilégiumában (1157) szerepel először a kijelentés, hogy a zsidók a császári Kamara fenhalósága alá tartoznak (cum ad eamram nostram attineant).²²⁾ Helyzetüket Európaszerte súlyosbítja a hűbériség, mert a hűbérurak a mások birtokán lakó zsidókat „idegennek“ tekintették, a náluk élőket pedig jobbágnak, akikkel kényökedvők szerint bántak. Ahány gazda, annyiféle bánásmód.²³⁾ A 13. század végefelé már teljes jognélküliségben látjuk a zsidókat, amint azt Habsburgi Rudolf a kivándorolt zsidókról állítja s el is vette mindenüket az idegenjog kíméletlen alkalmazásával: *euin universi et singuli Judei utpole camere nostre servi cum personis et rebus suis specialiter nobis attineant ... ut si aîquis Judei huiusmodi facti profugi sine nostra ut Domini sui speciah hYencia et consensu se ultra mare transtulerunt ut se vero Domino aliènent, de illorum possessionibus, rebus et bonis omnibus, lam mobilibus, quam immobilibus, ubicumque ea reperiri contingit, nos ut Dcmini, quibus atlinent, licite intromittere debeamus, ac ea non immei ito nostre attrahere potestati“ . . .²⁴⁾: mivel a zsidók egyenkint és összesen mint Kamaránk szolgái, személyükkel és vagyonukkal különösen hozzánk tartoznak . . . hogy az ekép menekültek a mi, vagyis az *ő Uruknak* engedélye s beleegyezése nélkül a tengerentúlra mentek, hogy *igazi Uruktól* elidegenedjenek — úgy ingó, mint ingatlan birtokukba, vagyonukba, javaikba, bárhol találtnak — mint Uruk, szabadon behatolhatunk és nem érdemetlenül vethetjük alá a hatalmunknak. Meg is érezték a német zsidók e felfogás következményeit. A császári „védelem“ nagyon kétséges. Hangzatos ígéretekben nincs hiány, de a szép szavak dacára gyilkolják, rabolják őket s minden jogtalanságot ép a Kammerknecht-viszonyból vezetnek le, tudniillik a „szolgaság“ annyit jelent, hogy a zsidókkal mindent szabad tenni. Régebben úgy értették a védencséget, hogy a zsidó, mint jog nélküli s védtelen idegen, külön adó fejében királyi oltalomban részesül; de most úgy toí du! az elmélet, hogy a zsidónak védtelennek is *kell* lennie, akivel szemben minden jogtalanság meg van engedve.²⁵⁾ Jogi elvvé válik, hogy a zsidók vagyonával a császár*

rendelkezik. A 14. század közepe óta mind bizonytalanabb a helyzetük. IV. Károlynak 1347. évi nyilatkozata jellemző az uralkodó jogi lel lógásra: vnd auch all Juden mit leib vnd gut in vnser kameren gelieren, vnd in vnserem gevalt vnd henden sein, daz wir von vnser mechtiehait damit tun vnd lazzen mügen was wir wellen“.²⁶⁾ (lis mind a zsidók is életükkel és vagyonukkal a Kamaránkhoz tartoznak s hatalmunkban s kezünkben vannak, hogy hatalmunknál fogva azt tehetjük velük, amit akarunk). A szabad zsarolás jogi szankciója.

Az úgynevezett „harmadik fillért“, tudniillik a vagyon harmadrészét, az arany áldozati fillért s a koronázási adókat kellett fizetniük csak azért, mert a megkoronázott császár, vagy király nem élt azon „jogával“, hegy a zsidókat megölje.²⁷⁾ Világosan beszél III. Albrecht Achilles brandenburgi örgróf „Denn so ein yeder Romischer Koning oc'er Kayser gekrönt würdet, mag er den Juden allenthalben in Reich all Ir gut nemen, darzu ir leben und sie tetten Lis auf ein anfal, der lutzeln sein soll, zu einer gedachtnus zu enthalten; das hat die gemain Judischait Im Reich Teulcher land freyheit behalten, das sie solcher beswerd halben mit dem drittentail *Irs guts* hinfür einem yeglichen Kayser zu geben verpenet sind, damit Ir leib, leben und ander ir gut auf das mal zu lessen.“ Vagy 1463-ból: „Es sey kundig im Reich, so ein Romischer Konig wirdt erkoren oder so er zu Keyserlich wurde kempt und gekrönt wird, dass er die Juden alle mag brennen nach allem Herkomen oder Gnad beweisen den *dritten Pfennig* Irs gut zu nehmen, damit sie Ir Leben retten“.²⁸⁾

II. Frigyes, hogy az idegenjogból különben is következő megadóztatásnak „törvényességet“ adjon, privilégiumában (1236) a „servi“ (szolgák) kifejezést használja, ami így forma szerint is megokolja a német zsidók fizetési kötelezettségét a császárral s; ernben, amely fizetés volt a lényege a kamaraszolgaságnak.²⁹⁾ (Per presens scriptum Notum fieri velumus universis, qued Nos Judcos Wienne, servos Camere nostre, sub nostra et Imperiali prolectiene reeipimus et favore: a jelen írással tudtára akarjuk adni mindenkinek, hogy Mi Récsnek zsidóit, Kamaránk szolgálait a

mi császári védelmünkbe és kedvezésünkbe fogadtuk. 1238.)
 ÍV. Konrád a frankfurti zsidókat nevezi így: *servi eamere nostre*³⁰⁾ (1246). Vagy Richárd király (1262): *Volumus . . . ut Judei de Hagenowe, camere nostre servi, nostre camere tantum et per nostras patentes literas Serviant.* (Azt akarjuk, hogy Hagenau zsidói, Kamaránk szolgálai csakis a mi Kamaránknak és a mi nyiIt levelünk által szolgáljanak.) Bár „servus“ a középkorban nem a jobbágyot, a jogfcsztottat jelenti, hanem azt, akinek nincs teljes önrendelkezési joga s bizonyos tekintetben mások akarátának van alávetve,³¹⁾ mégis lassankint beszivárgott a szóhasználat révén is a politikai köztudatba, hogy a zsidók, mint „servi“, személyiséggel s rendelkezési szabadsággal nem bíró egyének, aféle rabszolgák. Figyelembe veendő még, hogy a német császárok - Nagy Károly megkoronázása nyomán — a *dominium mundi*, világuralmi képzetekben éltek, hogy felségjogokat gyakorolhassanak idegen keresztény királyok s országok fölött is. E világuralmi fikcióban hangoztatja I. Albrecht a francia királlyal szemben, hogy *a világ összes zsidói* az ő jogara alá tartoznak, tehát adja ki neki a francia zsidókat.³²⁾ Miután Fülöp, francia király jogtudósai helyesnek ismerték el e követelést, kirabolta és kiűzte a zsidókat, akikről ilyenformán — lemondott. Csak a vagyonuk volt fontos, a kamaraszolgai adó s a különféle címeiken való fosztogatás. Ruprecht király elrendeli (1407), hogy ne zaklassák a zsidókat súlyos követelésekkel, nehogy kivándoroljanak s elveszen a császár, a fejedelmek s a városok jövedelme.³³⁾ III. Frigyes meg hagyja (1480), hogy engedjék Regensburg zsidóit öt évig gazdagodni, hogy aztán fizethessenek a császárnak 10.000 forintot.³⁴⁾ Ugyanígy gondolkozik János, cseh király: *nam evidens requirit necessitas, ut ipsi Judei pro incremento Camere Principis . . . in eoium bonis et viribus favorabiliter conserventur*³⁵⁾ (mert nyilvánvaló szükségesség, hogy a zsidók a fejedelmi Kamara gyarapodásáért ... az ő javaikban s erőikben kedvezően megtartassanak).

A zsidókkal való korlátlan rendelkezés az idegenjog folyamánya, bár előfordul egyházi indokolás is. Például II. Frigyes

bécsi privilégiumában (1237) azért zárja ki a zsidókat a vezető hivatalokból, mert a Jézus-bűnük örök szolgaságba dönté őket, ámde ez ÍTT. Tnce pápának a sensi érsekhez s a párisi püspökhöz írt leveléből van merítve: quos propria culpa submisit perpetuae servituti, cum Dominum crucifixerunt (kikel saját bűnük veteti örök szolgaságra, mert az Urai keresztre feszítették).³⁶⁾

A francia királyok is mindenható gazdái a zsidóknak. II. Fülöp Ágost nemcsak kiűzi őket (1182), hanem behajtatlan kölcsöneiket semmisnek nyilvánítja. Csak egyötöd részt hagyott érvényben — magának. Németországban elég gyakran szerepel! az úgynevezett *Tötbrief* (bírószági döntés, mely egy okiratot semmisnek nyilvánít), mely eredetileg egy adósság letörlesztettségének bizonyítására szolgált. A 14. század közepe óta a tiltott kivándorlás miatt való büntetéskép is kiadtak *Tötbrief* et; végül odáig fajult a dolog, hogy a keresztény adósokat egyszerűen fölmentették a zsidó hitelezőikkel szemben fennálló tartozásaiktól. Ilyen *Tötbrief*ek megjelentek: 1340 december 21., 1341 március 15., 1342 január 10., 1368 április 22., 1361 október 10., 1364 július 6.⁴¹⁾ Az ingatlanokat elkobozza (domos, vineas et alias possessiones: házakat, szőlőket és egyéb birtokokat).³⁷⁾ IX. Lajos a meluni statútumában (De Judaeis. 1230) kimondja, ha valaki rátalál engedély nélkül máshová költözött zsidójára (Judaeum suum), elfoghatja, mintha rabszolgája volna (tamquam proprium servum suum) s megparancsolja, hogy senkise tartson a területén más területről való zsidót.³⁸⁾ A zsidónak nincs szabad költözködése (glebae adscript!: röghöz kötöttek). A királynak *el/ve*: les meubles aux Juifs sont au roy (a zsidók holmija a királyé), illetve a báróké.³⁹⁾ Szép Fülöp visszafogadja a zsidókat (1315), mert a nép közóhaja volt (commune clamour du peuple).⁴⁰⁾ Ez az uralkodó is érti az idegenjogon alapuló önkénykedést. Elajándékoz Károly testvérének (Valois grófja) egy zsidót Pontoiseban (1296). Valois grófja Péter Chamblynak 300 fontot fizetett a zsidó Sámuel de Guitriért Rouenban, akit megvett tőle⁴²⁾ s viszont a területén lakó zsidókat eladta a királynak 20.000 petits tournoiséért.⁴³⁾ Eredeti intézmény: a középkori zsidó

nemcsak kereskedő volt, hanem kereskedelmi cikk is, üzleti csere tárgya.

A zsidók sarcolása Franciaországban is leleményes s kifogyhatatlan: *tailles, subsidies, aides, servitudes, prêts, contributions, compositions, taxes, redevances*. A kiűzési parancs visszavonásáért IV. Szép Fülöp 122.125 fontot kapott.⁴⁴⁾ V. Fülöp pedig zsidó alattvalóitól 100.000 fontot szedett, mint *joyeuse avenue*.⁴⁵⁾ A 13. század elején a francia zsidók a királynak évi 5000, később 7500 fontot fizettek.⁴⁶⁾ Jó János király idejében a beutazási jog (*droit d'entrée*) díja férj s feleség számára 14 fi.; gyerek és cselédért 1 í'l. 2 gros tournois és a tartózkodási jog (*droit de séjour*) 7 fi., illetve 1 fi. volt évente.⁴⁷⁾ V. Károly tíz évre meghosszabbította a francia zsidók ottmaradását 3000 fl.-ért (1374).⁴⁸⁾ A kormány mindenütt egy összegben vette át az egész község adóját. Például az angersi község ezer személyéri volt köteles fizetni fejenként fizet solt tournois!, bár a szegényekkel együtt is kevesebben voltak. Ha egy montlhery-i zsidó kilépett a város kapuján, hogy Étampeba menjen, két dénárt kellett fizetnie — és négyet, *ha héber könyv volt nála*. (GJ. 335.)

Spanyolországban, tekintettel két idegen nemzetségre, a mórakra és zsidókra, az idegenjogot enyhébben alkalmazták annyi-val is inkább, mert kíméletlenség esetében a még létező mór fejedelemségek megtorolták volna az ott élő keresztényeken.⁴⁹⁾ A királyok mégis csak jobbágyoknak tekintették a mórokat s a zsidókat, az idegenjog szellemében. Az I. Jaime, aragóni király idejéből (1213—1278) származó *fueros* (szokásjog) kimondták, hogy a zsidók és szaracénok a király tulajdona (*cum eorum persone domini regis sunt*: mivel az ő személyeik a királyé).⁵⁰⁾ A királynak nem volt szabad eladnia a zsidókat, csak — elajándékozhatta őket, bűnözés esetében. így történt, hogy III. Péter (1276—1285) feleségének ajándékozta Geronát az ottani zsidókkal együtt. Ugyanez a jogviszony Kasztíliaiban is. I. Juán (1379—1390) kijelenti a soriai kortezen (1380): *Los Judios son nuestros, son cosa nuestra* (a zsidók és vagyonuk a mieink).⁵¹⁾ Ha a zsidót kivándorlásra érik, elkobozzák vagyonát s a király jobbágya lesz.

Még egyik városból a másikba se költözködhetett. Navarrában is eladhatta s ajándékozhatta őket a király. Hasonló volt a helyzet Portugáliában, ahol flotta-célokra is adóztak a zsidók: egy horgony s kötél minden új hajóra. (Abrahams 46.)

Az adóknak egész sora: juderia, en cabeza, servício s egyebek. Tudjuk egy 1291. évi jegyzékből, hogy a kasztíliai zsidók összes adója 2.801.345 maravédi volt, melyből az úgynevezett fejadó 2,564.855 maravédi, a többi pedig „serbicio“, rendkívüli szolgáltatás. (Caro II. 252.) A kamaraszolgaság még felülőbb Aragónban: nostri proprii — trésor e cosa nostra propria — peculium et thesaurus nosier (tulajdonunk, kincsünk és vagyonunk), így jelölik hivatalosan az aragóni zsidókat.⁵²⁾ Persze itt is szigorú elköltözési lilalom. Ha üzleti célból megy a zsidó külföldre, a családja otthon maradjon — kezesnek.⁵³⁾ Zsidó és szaracén csak a baiúius (jegyző) beleegyezésével adhatta el ingatlanát kereszténynek s a vételár egyharmada a baiulusé volt.⁵⁴⁾ Mallorca szigetén a 14. században minden zsidónak üzetnie kellett 20 solidi fejadót (cabessagium) az összes polgároktól fizetett rendes adón kívül (peiía, questia, tallia, vagy tributum). A városokkal együtt a zsidók és mórók is tartoztak a királyi udvar háztartási kellékeiről gondoskodni, midőn valahol látogatóban volt (cena de présenda).⁵⁵⁾

De azért a többi város is köteles volt a konyhai szükségletekhez hozzájárulni (cena de ausencia).⁵⁶⁾ Kivált az udvari személyeknek a házaiknál való elszállásolását érezték a zsidók nyűgnek. Ezért egyes községeket fölmentettek e szolgáltatástól s helyette ágyneműt kellett adniok. Például Gerona város zsidói kötelesek voltak a fölmentés ellenében tíz ágyat fölszerelni (Г269).⁵⁷⁾ Ebből később kizárólagos zsidó adó lett.⁵⁸⁾ IV. Pedro idejében a zsidóknak acózniok kellett az udvari állatkert fentartására; ezt egyedül ők látták el. Hasonló berendezés Csehországban, ahol Podiebrad György idejében a zsidóknak kellett gondoskodniuk a királyi vár egy hím- és nőnemű oroszlánjának eltartásáról. Intézményé lett. 1593-ban császári parancs megy a prágai hitközséghez, hogy a királyi vár oroszlánjainak naponta 22 font jó

marha- és borjúhúst szállítsanak, de az árát megkapják. Valószínűleg a prágai zsidók becsületbeli kötelessége volt az oroszlának ez a kiszolgálása, mely a csehek címere is.⁶⁰⁾

Dél-íáliában már a 11. században megtaláljuk a kamara szolgásgát. L Roger. Apulia hercege, a salernói érsekségnek ajánlékossa a zsidó-negyedet (totam Judeam) a zsidókkal együtt.⁶¹⁾ Epígy VI. Henrik (1195) a neritonói Mária-kolostornak az ottani zsidóságot (tolam Judeam). Vagy II. Frigyes a palermói érseknek a város zsidósáát (1211). Szicíliai privilégiumában (1234) a zsidókat és vagyonukat védelmébe fogadja II. Frigyes, lévén ők „servi nostrae Cemerac speciales“ (Kamaránk külön szolgái). Ez a privilégium lett jogaiapja az itáliei zsidók kamaraszolgai helyzetének. De a jogviszony sohasem fajult el úgy Szicíliában, mint Németországban. Az arab Szicíliában a keresztények és zsidók valíásgyakorla lukért fizették a *geziát* (fejadó). A normann uralom fölmenté a keresztényeket, de meghagyta a zsidókon, csak a jelen tése megváltozott lassankint: nem egy vallási kisebbség, hanem általában a zsidók adójának tekintették. Az egykori idegen-adóból „data“, vagy „datio“ lett, melyet a szolga az urának fizet; nevezték még „solidus de Judaeis“-nek is.⁶³⁾ Egyéb állami fizetségeik voltak: a kelmefestési, bor-, zene-, születési adó és ingatlan-ügyleteknél járó illetékek.⁶⁴⁾ A *Cabella jocularie* a palermói zsidóknál (1312) a lakodalmi zene- és vigalmi adót jelentette. Fiúk s lányok születésekor is bizonyos díj volt fizetendő, ami talán a nyilvántartás megkönnyítésére szolgált.⁶⁵⁾

A normannok és Hohenstaufok pénzügyi politikája nagy súlyt helyezett az üzemek államosítására: malmok, fürdők, vágóhidak, melyeket a polgárok magszabott illetékek fejében használhattak. Ez a rendszer a zsidó vágóhelyet állami intézménnyé tette s a zsidókat a vágási monopólium állami kezelőivé. Nagyon érdekes e salernói rendelet (1121): ut nulla persona audeat cultellum lenére ad animalia quadrupedia occidenda, nisi suprascripti judei (senki se merjen kést fogni négylábúak levágására, csak a föntebb jelzett zsidók).⁶⁶⁾ A vágási adó — pro cultellis — mentesíté a zsidót az állami vágóhely használatától⁶⁷⁾ Ahol pedig a zsidó vágó-

helyet államivá tették, ott fizetik, mint a többiek, a szokásos illetéket, nem pedig a vágatási adói. mely kerek összegben volt megszabva, Palermóban (1239) az afrikai zsidók vágási adója 500 tari (c. 870 márka). A vágási adót beszedte egy választott s a király által megerősített hivatalnok. Tisztsége: az officium scan-iaturie in macello.⁶⁸⁾ A 14. század elején a palermói zsidók fizették a cabella fumi-t, a vágásért járó kisebb-nagyobb díjakat. Emlekeztet a byzánci „kapnikon“-ra. (Megfelel a „fumi“-nak: füst. Talán a tűzhely füstje?) A féle háztartási adó lehetett.⁶⁹⁾ Koronázás, a király utazása, ünnepi esemény a családjában: eféle alkalommal a zsidónak mélyebben kellett belenyúlania a pénzes ládába, mini másnak. A „rendkívüli adók“ gyűjtőneve alatt sok minden elfért. A 14. század végén az aragón zsidóknak rendszeres fizetség a „demanda graciosa“. Vagy a *bedinaticum* (bedinage), mely — ha helyes a bétin-etymológia — aféle zsidó törvénykezési adó lehetett.⁷⁰⁾

3. Az angol zsidók megsarcolása. A zsidó-adóztatás joga s jövedelmének átruházása.

A zsidónak, mint idegennek jognélküliségét vallja az angol törvény is . . . quia ipsi Judaei et omnia sua regis sunt (mert a zsidók s minden, ami az övéké, a királyé), mely bizonyára II. Henrik idejéből (1154—1189) való.⁷¹⁾ Hasonló álláspont Richárd és Föld nélküli Jánosnál . . . quocumque voluerint cum omnibus catallis corum, *sicut nostre res proprie* (bárhova akarnának mind az ő ingóságaikkal, mint a saját tulajdonunk).⁷²⁾ Rettentő kizsákmányolások. Az elmenekült vagy megölt, vagy az 1280-ig áttért zsidók vagyona a királyé volt.⁷³⁾ Az elhalt zsidó örököse a király, akitől a gyermekeknek nagy fizetségért (fines) kellett megvásárolniok az öröklési jogot.⁷⁴⁾ Az angol zsidó súlyos büntetés (amerciaments) terhe alatt nem házasodhatott s nem válhatott el a király engedélye nélkül.⁷⁵⁾ Számtalan illetéknek és sarcnak alávetve (tallagia de bonis, catallis et debitis, dona, oblata, ransoms, compositions, licences, fines, amerciaments), melyet a legdurvább s erő-

szakosabb módon (családtagok bebörtönözése is), kegyetlen kínzásokkal kikényszerílenek. I. Henrik angol király a zsidók vagyonának egy negyedét elveszi (1187). II. Henrik alatt keresztes háborús adóban 60.000 font. Nevezetes intézmény az Exchequer of the Jews (a zsidó kincstár; más néven: Scaccarium Judaeorum, vagy Judaismi).⁷⁶⁾ Richárd jegyzékbe (roll) Íratja össze a zsidók adósleveleit, ház-, zálog-, földbirtok- s egyéb jövedelmeiket (Capitula placitorum coronae regis c. 24), hogy végül 2000 márka bírságot (lallagium) vessen ki rájuk. Földnélküli János 4000 márkát fizettet a „Carta Judaeorum Angliáé et Normanniae“ megerősítéséért s ráadásul még 66.000 márkát zsarol kínzásokkal (1210). E telhetetlen, önkényes fosztogatás tetőfokát éri el III. Henrik alatt, aki az 1253. évi zsidó-szabályzatban elrendeli: *Quod nullus Judaeus maneat in Anglia, nisi servitium Regi facial et quam cito aliquis Judaeus natiis fuerit, sive sit masculus, sive íemina, servial nobis In aliquo* (egy zsidó se maradjon Angliában, ha csak nem teljesít szolgálatot a királynak és mihelyt egy zsidó szülelik, akár férfi, akár nő — szolgáljon nekünk valamiben).

Az angol kincstár 1255—73 a zsidók sarcolásából (de exitibus Judaeorum) 420.000 font jövedelmet húzott.⁷⁷⁾ III. Henrik elzálogosítja a zsidókat a testvérének, Richárd Cornwallisnak (1255) „ut quos rex excoriaverat, comes evisceraret“ — mondja az egyik forrás.⁷⁸⁾ I. Eduárd Statut of Judaism-ja elrendeli (1275), hogy mindkét nembeli zsidó évente vazallus-adóban (pro chevagio) három dénárt fizessen húsvétkor a királynak. A zsidók ingatlanai pedig (tamquam escaeta: echeat) a királyé lettek.⁷⁹⁾

Egyetlen fénypont az angol zsidók e korszakában a Carta Judaeorum Angliáé et Normanniae, melyei valószínűleg II. Henrik adott ki, aki előbb megfosztá őket szabadságjoguktól, hogy a király jobbágysai lettek.⁸⁰⁾ Az angol zsidók nagyon gazdagok voltak; volt rajtuk mit szipolyozni. A londoni zsidók 1115 táján említetnek először.⁸¹⁾ Igen szép házakban laktak, mint a főnemések. A bárók szívesen vették meg a zsidók házait. (A londoni Szent István- és Mária-templom zsinagógák voltak.)⁸²⁾ A kőházak divatját a zsidók kezdték, kényelmi és biztonsági szempontból. Leg-

régibb ilyen emlék a dúsgazdag kapitalista, Lincoln Áron háza. Ez időben (a 12. század) az állam jövedelmének egy tizenketted része zsidó forrásból eredt.⁸³⁾ Zsidó birtokos is akad, nem egy: ők is meg zsidó lovagok is említetnek az angol Telekkönyvben, a Domsday-Bookban, a 12. századból. I. Richárd koronázásakor végzetes fordulat áll be (1189). Öldöklés, pusztítás. A yorki küldöttek közül a dúsgazdag Josce megmenekült, de egy másik nagy kapitalista, Benedikt áldozatul esett a zavargásoknak. Richárd, hazatérve a Szentföldről (1194), hozzáfog a szétdúlt helyzet orvoslásához. Összeírta a megölt zsidók vagyonát, a nekik járt tartozásokat, végül az összes zsidó vagyont. Az öldöklés egyik célja ép az volt, hogy a gyilkosok eltüntessék adósságaik bizonyítékát, melyek a zsidó hitelezők megöletése után a királyt illeték volna. Richárd elrendeli az adóslevelek lajstromozását chirográfok, másolók s jegyzők segítségével.⁸⁴⁾ Volt két zsidó chirográt, Minden kötelezvény két példányban: egyik a zsidó hitelezőnél, a másik az archívumban. A szekrényhez három kulcs volt: 1. a chirográfnál, 2. a keresztény társánál, 3. a jegyzőnél. A hitelező nyugtája vagy héber nyelvű volt latin fordítással, vagy csak latin; esetleg héber betűs latin, vagy normand-francia. Ezek voltak az „okiraiok“ (a héber s'tár = dokumentum) s őrzőhelyükről kapta nevét a közismert Starchamber. Ezen adósság-jegyzékből nőtt ki mint önálló intézmény a zsidó kincstár.⁸⁵⁾

A zsidó hitelügyleteknek ezt a hivatalos kezelését megtaláljuk Ausztriában is. A vádaskodásra, hogy a zsidó hitelezők meghamisítják az adósleveleket, az osztrák herceg elrendelte (1370), hogy a tartozások külön könyvbe állíttassanak össze s két császári jegyző ellenőrzése alá vésessenek. Ebből az intézkedésből lett a „keresztény és zsidó adóskönyv“¹⁴ a középkorban: *Judenbuch*.⁸⁶⁾ Hasonló intézkedés volt már VIII. Lajos francia király rendeletében (1223): *deheant etiam Judaei facere introtulari auctoritate dominorum. quibus subsunt, universa debita sua . . . ita, ut de riebitis, quae nunc introtulata non fuerint, non respondebitur Judaeis de cetero, nee eis reddetur*^{86a)} (a zsidók az összes nekik járó tartozásokat jegyeztessék be uruk hatóságánál, kinek alá van-

oak rendelve, mert a be nem jegyzett tartozások nem fognak vissza adatni). Nagyon érdekes, hogy a két híres bécsi rabbi is szereped oiin! hitelező (Klausner Ábrahám és Méir Halévi). „Item Thoman und Hanns sein Prüder des Ruegers Vassznechers sünne dem got Genade Schollen unverscheidentlich geeten *Maisler Abraham* (Meister —rabbi) und Daviden Juden von Traberg 6 gulden auf jeglichem Schaden vom pfunt 3 denare all wochcn. Daz Ist geschechen am freytag in die marthae im 1399-len jar/“¹! 'Méir Haíévi említve 140.3 április 23-áról: Dorothea Nikelas des Wasservogels haüsfrau und *Maist er Mairl der Jude von Wien* verkaufen an Nikel Wasservogel ein Haus in der Kärtnerslrasse in Wien um 129 Pfund (wovon 69 Pfund dem mais ter Mairl gehören). Tehát az adás-vevést is beiktatták a „Judenpuech“-ba.⁸⁸) így volt Bécs-Ujhelyt is. Az ingatlanok nevét, a földbirtok helyét s jövedelmét följegyezték a Hub-bücherbe. A 14. században mind. az ingatlanokat beírták a leiekkönyvbe, nagyobbbrészt latinul, majd nemeiül.

A királynak a zsidók fölött való különleges felségjoga hozta üiagával a megadóztatásukat. A zsidó fizetség előbb a királyi -védelemért járt, vagy egy zsidó bünös miatt az egész községre kirótt sarcként jelentkezik.⁸⁹) Később félredoblak az ürügyet s ha pénz kellett, csak elővették a zsidót. Rendszeres zsidó adózást legelőször II. Frigyes korából ismerünk, kinek egy birodalmi adójegyzéke ránk maradt, valószínűleg 1241-ből. Tekintélyes összegről szól: 857 ezüstmárka. Összesen 29 város zsidó községe, említetik. A városok élén Strassburg: már 1241-ben 200 márka az adója. Megállapítható, hogy a zsidó-adó általában emelkedést mutat, mert míg 1241-ben csak három százmárkás vagy magasabb tétel volt, addig Bajor Lajos idejében már tíz ilyen van,⁹⁰) Csak Strassburg és Würzburg mutat visszaesést, mert e községekben többfelé is adóztak a zsidók. Az adóhoz eskü alatt kellett a vagyont bevallani. A „rendkívüli“ adók nem is voltak oly rendkívüliek; szinte párhuzamosan haladnak a rendes adókkal. Habsburgi Rudolf kancelláriájában mindig kéznél volt ez az állandó formula: Scire vos volumus per présentes, quod . . . steuras et sub

ventiones a providis viris judeis (tudatjuk veletek a jelen írással, hogy a zsidóktól adókat és járandóságokat) — lépten-nyomon való pénzkövetelésre.

Regensburg zsidóinak 1838. évi rendes adója 200 font pfennig, a rendkívüli 1000 font. Rothenburgé 1335-ben 200 font fillér s a rendkívüli 2000 font. Colmaré 1338-ban 60 ezüst márka s a rendkívüli adója 4000 font pfennig. Nürnberg 1349-ben 2200 font fillért fizet s a rendkívüli fizetsége 1200 ezüst márka.⁹¹⁾ Megesett az is, hogy egy „rendkívüli”⁹⁴ adóból általános érvényű birodalmi adó lett. Így Bajor Lajosnak „arany áldozati fülér”-je (1342), melyet minden tizenkét évnél idősebb zsidónak fizetnie kellett évente egy fontot -, kinek legalább húsz frt. vagyona volt. A kamaraszolgaságban a zsidó-védelem királyi regálét jelentet, melyet az uralkodó másokra átruházhatott. A császárok e zsidó-regáléjukat legtovább a birodalmi városokban tartották meg, míg a püspöki városokban korán elismerték a püspökök jogáit.⁹²⁾ A mainzi érsek, Siegfried, már 1212-ben jogot kapott IV. Ottótól, hogy a zsidókat megadóztassa.⁹³⁾ A kölni érsek is megszerezte a zsidó-regálét, szintúgy Konstanz, Passau s Strassburg“ püspökei a 13. század második felében. A föllendülő városok, melyeknek fejlődése a .Hohenstaufok kedvezményeinek sokat köszönhetett, rossz szemmel nézték a püspökök adóztató kiváltságát. A virágzásnak induló városok szaporodó kiadásai arra készítetik őket, hogy új jövedelem után nézzenek, tehát a zsidókat akarják befogni a városi adózásba, ami kihívta a püspökök ellenállását. A viszályokban győztek a püspökök, kiknek felségjogai s így a zsidóvédelme is a későbbi fejlődés folyamán a városi hatóságra szálltak át. A zsidóvédelem átruházása rendszerint együttjárt az adóztatással, de az utóbbit a császár olykor magának tartotta fenn. A császári jogok legteljesebb átruházását IV. Károly gyakorolta a városokkal szemben. Odaadta nekik nagy összegeért, melyeket a városok bőségesen behajtottak maguknak a zsidók kifosztása vagy a kiűzött, megölt zsidók vagyonának elkobozása által.⁹⁴⁾ Az eféle pénzügypolitikai műveletekből sarjadt ki a zsidóságnak, mint államjövédelmi intézménynek egyik leg-

nagyobb jelentősége. IV. Károly fölhatalmazza Worms polgárait (1348), hogy szabadon rendelkezhetnek a zsidókkal, mint szabad tulajdonukkal.⁹⁵⁾ Vagy azt a kiváltságot biztosítja Speier városának (1349), hogy ha visszaveszik majd a zsidókat, életük s vagyonuk legyen a polgároké.⁹⁶⁾ Az is megtörtént, hogy a császár vagy fejedelem egyeseknek átengedte a zsidó-adó egy részét, mint valami földjáradékot. Evelinus, speieri polgár hűségét megjutalmazandó, Vilmos király évi tíz márkát utal ki neki „zu Lehen“, hűbér gyanánt, a zsidó-adóból (1255), vagy Richárd király egyik hű emberét a wormszi zsidókhoz utasítja, hogy neki évente húsz márka birodalmi hűbért fizessenek.⁹⁷⁾

A zsidó-védnökség a császár regáléja lévén, ő döntötte el, hogy hol telepedhetnek le s alakíthatnak községet (*Judaeos habere, lenere: zsidókat tartani*). Leginkább csak pár évre szolt az engedély, hogy az idő leteltével a császárnak ismét legyen zsidójövedelme a jog meghosszabbításáért.⁹⁸⁾ A fejedelmek és városok zsidó-védnöki törekvése arra irányult, hogy legyenek gazdag zsidók, kiknél biztos a hitel. A másik fontos szempont az volt, hogy a zsidók, mint erős adózók, szaporítják az állam jövedelmeit. Jellemző, hogy a császár engedély-okiratában, a fejedelmek bányászati jogáról szólva hozzáteszi, hogy épúgy kihasználhatják a zsidókat is, mint a bányaterületet.⁹⁹⁾ Lajos király Sponheim grófjának hatvan zsidó családot ajándékoz Kreuznachban, hogy derék szolgálatait jutalmazza s megengedi a speieri püspöknek (1337), hogy hat zsidót tarthasson, amely jövedelme állal megszabadítja majd a püspökséget az adósságoktól.¹⁰⁰⁾ IV. Károly breslaui privilégiuma (1347) világosan beszél: *cordi nobis est et semper extitit. Judeos, per quorum facultates principum irviigentiis opportuno tempore subvenitur ad residentiam nostrarum civitatum et regni nostri precipuis, quibus possumus cautelarum presidiis animare*¹⁰¹⁾ (szívünkön viseljük, hogy a zsidókat, kiknek vagyona által kellő időben lehet az uralkodók pénzsínégén segíteni, rábírnjuk a városainkban s birodalmunkban való letelepedésre a legnagyobb biztosítékokkal).

4. Külön szolgáltatások és fizetségek.

Egyes birodalmi városokban még külön szolgáltatások is terhelték a zsidókat, például Frankfurtban a 14. század közepén kötelesek pergament szállítani a császári kancelláriának, az udvari konyhát ellátni üstökkel s egyes főbb udvari hivatalnokoknak öt öt forintot fizetni. Agy neműt is kellett adniok; az aragón zsidóknál is így volt megállapítva. A zsidó fizetségek közé tartozott az úgy nevezett kíséreti díj (Geleitgeld) is. Az utazás roppant bizonytalansága miatt a fejedelemtől lehetett bizonyos díjért kíséretet kérni (vagy fegyveres „éiő“, vagy „megígért“, úgynevezett „holt“ kíséretet). De sokfelé kifejlődött az a felfogás, hogy a zsidónál a „kíséret~díj“ fizetése nem tetszőleges, hanem anélkül nincs joga utazni, tehát nála ez nem biztosítás, hanem vám.¹⁰²⁾ Ezt az illetéket nevezték Judenleibzollnak, mely néhol csak a 19. század elején szűnt meg. A Geleitgeld legrégibb nyoma Kölnben. Egy privilégium kimondja (1169), hogy a kölni várgróf, mint egyházának fölhatalmazottja, az egyházmegyén belül kísérje a zsidókat, kik Kölnbe, vagy Kölnből utaznak: ezért fizet neki a kölni zsidóság évente tíz márkát és hat font borsot. A Geleitgeldet vagy csak az idegen zsidótól, vagy az ottiakótól is követelték, ha elutazott. A jövés-menés szabadsága evvel függött össze: hogy megadja-e a császár a kíséretet. Például a würzburgi püspök megvonta az idegen zsidóktól (1412) — a saját zsidói érdekében,¹⁰³⁾ hogy védje őket az üzleti versenytől. A kíséret jó drága volt: a rövid, mintegy 16 mérföldnyi vonalon, Passautól Straubingig, óriási illeték: egy font bors (1311).¹⁰⁴⁾ Furcsa berendezés volt Mainzban. hogy a püspökség vámállomásain a zsidóknak néhány kocka! kellett lefizetniök, emlékezésül őseiknek Jézus elleni bűnére. Csak Konrád érsek szüntette meg véglegesen (1422).

Néhol a zsidó halottnak idegen temetőbe való szállításakor is követeltek kíséreti díjat az átvonulás, vagy a temetkezés helyén. Gyakori lehetett a halottszállítás, mert nem minden községnek volt temetője. Angliában például sokáig egyetlen zsidó temető volt: Londonban. Az egész országból oda kellett vinni a zsidó ha-

lottakat. A már említett Passau-straubingi vonalon a halott „kiséreti“ díja félfont passauai pfenning volt s egy font bors. Az augsburgi városi jogszabályzat szerint az odahozott zsidó halottért 30 pf. fizetendő s az 1433. évi rendelet szerint egy rajnai arany forint.¹⁰⁵⁾

Baselban az idegen zsidóért egy írt., az odavalóért a fele. Viszont az 1244. évi osztrák privilégium, valamint a kölni (1266) és a bajor (1325, 1380, 1417) a zsidó halottat kíséreti díjtól mentesnek nyilvánítja.¹⁰⁶⁾

Bizonytalan, hogy a zsidók mennyire vettek részt a városi közügyek intézésében, mert az okiratokban a „polgár“ nem mindig jogi jelentésű, hanem csak annyit tesz, hogy a helység lakója. Egyes adatokból mégis lehet következtetnünk a zsidók községi polgárjogára, például a braunschweigi hereegek följogosítják Göttinga városát (1289): ut Moysen et suos veros heredes, nostras Judeos recipiant in *sum* Jus commune civitatis et ipsos *pro veris* habeant *Burgensibus*, pro iisdem tamquam pro suis burgensibus fideliter placilando (hogy Mózeset és igazi örököseit, a mi zsidóinkat befogadják városuk egyetemes jogába s igazi polgárokkul legyenek, hűségesen értők is, mint saját polgáraikért). Vagy Stendal privilégiumában: dicti judei communi jure gaudeant civitatis (nevezett zsidók a város egyetemes jogát élvezzék) (1297).¹⁰⁷⁾ Nürnbergben például az egyes zsidók befogadásához két polgárt kívántak kezesnek s az úgynevezett Bürgergeldet, a jelentkező zsidó vagyonához képest. Ez a „fölvételi díj“ 6—22 font fillér közt ingadozik (1321—1359). Csak egyszer kértek 50 frt.-ot - c. 162V2 tallér. (Stobbe 51.) De föltétlenül a középkori zsidók városi polgárjogát bizonyítja, hogy például Frankfurtban a 14. század utolsó negyedéig polgároknak neveztetnek s a polgárok könyvébe bejegyzik őket.¹⁰⁸⁾ Zsidók és keresztények nevei vegyest ugyanegy lapon. Sőt *zsidó nők is* polgárjogot kapnak, például az 1348. évi polgárkönyvben: est facta concivis primo Hanna judea (először lett polgártársnőnk a zsidó Hanna).¹⁰⁹⁾ Néha meg nincs is a név mellett a „zsidó“ jelzés, például Golda de Spira, Hanna de Ortinberg (1316). A befogadás föltételei ugyanazok, mint a

keresztényeknél. Az első polgárjoglevél 1336-ból való: a würzburgi Joserlin részére.¹¹⁰⁾

Ha a városi tanács a zsidó-regále joga nélkül be akarta vonni a zsidókat a községi terhek vállalásába, a védnökük tiltakozott ellene, hogy egy rókáról két bőrt nyúzzanak le. Ezért panaszkodik például a strassburgi püspök (1261), hogy a polgárok az ő zsidóit igazságtalan követelésekkel zaklatják.¹¹¹⁾ De ahol szabályozva volt a zsidók városi polgárjoga, kivették részüket a közterhekből. Városfalak építése, vagy őrzése, mint már említettük, rájuk is jutott. Regensburgban, ha tűz volt, a zsidók húsz tűzoltót s húsz öntözőt tartoztak küldeni az 1490. évi tűzrendészeti szabályzat szerint.¹¹²⁾ A prágai zsidókra is ki volt róva ilyen kötelezettség. (1506. Bondy I. 208.) Községi polgárjog hiányában nem használhatták a községi vagyont; jószágukat nem hajlíhatták a közlegelőre (Almeinde), ha csak nem fizettek érte, például Wormsban négyszáz font fillért (1278). Speier városának a zsidók megszavaznak (1344) hatvan font fillért, mert a városi szolgák közreműködtek temetésen, esküvőn és a bírságok behajtása körül. (Caro II. 177.) Előfordult az is, hogy a város a hitközségi viszály rendezését magára vállalta s evvel magyarázható, hogy például Goslarban *a városi tanács zsinagógát épített*, melyért a községnek 1338 november 1-lől kezdve három éven át évi hat ezüst márka bért kellett fizetnie, (i. h. 183.)

A zsidó-regále átruházása, zsidók elzálogosítása a pénzzavarral küzdő császároknak egyik legdúsabb jövedelmi forrása volt. Például Bajor Lajos király Augsburg zsidóinak regáléját az Oettingen grófokra ruházza (1329), de már egy év múlva elzálogosítja őket Péter v. Hohenecknek négyszáz márkáért; a Hoheneck-család pedig a jogát eladta a városi tanácsnak (1364). Mint látjuk, a zsidó-regále rövid idő alatt is sok kézen ment át s mindenki keresett rajta; vesztese csak a zsidó volt. Nem azért, mert folyton szivattyúzták, hanem mert nem kapott érte semmit, csak szép szavakat. Mert a császárok privilégiumokkal is boldogították zsidó alattvalóikat — jó pénzért, de a zsidók legtöbbször rajta vesztek ezen az üzleten, mert a császárok nem érezték lelki-

furdalást, ha meg is feledkeztek a zsidóknak pecsétetes írásban adott ígéretükről. Bajor Lajos három évre szóló kiváltságot ad a nürnbergi zsidóknak (1331) „hű és hasznos szolgálatukért“ — den uns *unsere lieben Juden* zu Nürnberg gethan haben, und darum so sagen wir sie frei und geben ihnen die Freiheit, dass sie da sitzen sollen ledig und frei an aller Steuer und Bede und auch an aller Beschwerniss, und an Gefängniss von uns — amely kegyért csak potom négyszáz forintot kivan s hozzáteszi előrelátón: und wenn es auch die Bürger zu Nürnberg von dem Bath deuchte, dass sie sich gelezet hätten, dass sie mehr dienen möchten, dessen sollen sie gehorsam sein nach desselben Bürger Bath. Vagyis: ha összeszedték magukat, a tanács emelhesse az adójukat.¹¹³⁾ Persze, még a három év letelte előtt oly zaklatás, hogy a nürnbergi zsidók menekülni voltak kénytelenek. A szabadságlevelek nem sokat értek azon uralkodó felfogással szemben, melyet ép Bajor Lajos oly leplezetlenül tár elénk: des wellen wir niht enbern, wan ir uns und daz Biche mit leib und mit gut an gehoert, und mügen da mit schaffen, tun und handeln, swaz wir wellen und w⁷ie uns gut duncht.¹¹⁴⁾

A „rendkívüli“ zsidó-adónak annyi mindent elnyelő rovatában nemcsak a koronázási „Ehrung“ szerepel, például Zsigmond (1434), II. Albrecht (1438), vagy III. Frigyes részéről (1442), hanem a zsidók hozzájárulása egy-egy háború költségeihez, az arabok, a törökök, vagy a — hussziták ellen. A hussziták — nak állítólag fegyvert s pénzt közvetítenek a zsidók Bajorországon át, azért Frigyes, bajor herceg bebörtönöztette a zsidókat s vagyonukat elkobozta (1422). Ugyancsak a husszita-pártiságuk miatt űzte ki V. Albrecht, osztrák herceg a zsidókat Iglauból (1426). De a legtöbbet szenvedtek az osztrák hercegségben (1420—1421), hogy aki csak tehette, Csehországba menekült, mert ott nagyobb volt a vallásszabadság. A német birodalomban a zsidók böjtöltek és imádkoztak a hussziták győzelméért, mert a csehek ellen vonuló német keresztesek a zsidókat gyilkolták útközben (1426).¹¹⁵⁾ A hussziták a szigorúbban értelmezett egyistenhitük révén rokon-szenveznek a zsidókkal; a híres prágai rabbi, Abigdor Kára

(mh. 1439) héber és német Egyisten-dalait énekelték.¹¹⁰⁾ A ímsszita-mozgalom nemcsak Wyklif tanaiból, hanem zsidó vallásos eszmékből is táplálkozott.¹¹⁷⁾ A talmudislák responzumaiban a hussziták héber megjelölése: *Avzót* (ludak; mert cseh nyelven „Hussz“ is annyit tesz). A hussziták elleni harc céljára megsarcolják a rothenburgi községet (1421). Zsigmond császár Schwein-írtban a zsidók vagyonának felét követeli (1424). A prágai országgyűlés határozatokat hoz a török háborúhoz szükséges zsidó-adókról (1574). A zsidó nem jut lélekzethez a folytonos áldozathozzásban. A dinasztikus, vagy állampolitikai műveletek époly jellemzők, mint a kisebb kihasználások. Bájaxiulatos, hogy mit ki nem eszeltek. Aranyszálak fonadékát (ain Anzahl Pfund gespunnen Gold) fizették évente a cseh zsidók, melyet Ferdinánd Innsbruckba szállíttat a királylányoknak (1553).¹¹⁸⁾ Cseh- s Németországban és másutt is régente aranyszálak sodronyát, fonadékát használták pénz helyett s lehet, hogy ez a fizetség a zsidó-adó régi formájának emléke.

Állam, vagy magánfél: a zsidónak pénzére mindenki igényt támaszthat. Mi sem természetesebb s jogosabb, mint az ő szípolozása. A stájerországi Schettinger Mátyás őrmester, aki Magyar-, Horvátországban s egyebütt 18 évig harcolt a török ellen, kéri a császárt (1614), parancsolja meg a prágai zsidóknak, hogy mindegyik fizessen neki élethossziglan hetenkint egy „kis pfenniget“.¹¹⁹⁾ A rokkant-ügy szellemes megoldási kísérlete a 17. században. Ez az egyetlen adat az egész kort érezteti; benne a közfelfogás a zsidónak „rendeltetéséről“. Ő arra való, hogy a zsebe nyitva legyen mindenki számára. Csak győzze. És győzte. Pénzes ládája, mint a bibliai olajos korsó: sohase fogy ki. Ebben a vonatkozásban is kiérdemelte a zsidó, hogy a történelem élő csodájának neveztesse. A zsidó vérrel, könnyel együtt ömlött a pénze is. Amaz nem érdekelt senkit, emezért számtalan fosztogató kéz nyúlt. S a kezek nem maradtak üresen. Hogy jutott a zsidó gazdagsághoz? Mint kereskedő és hitelező. Azzá tették a történeti viszonyok, mesterévé a két hivatásnak.

MÁSODIK FEJEZET.

A zsidó kereskedő és hitelező.

1. Árukereskedelem, *ipar és gazdálkodás Dél-Itáliában a XIII. században.*

A zsidó kereskedő, ki ezidőtt már párszáz éves múltra tekint het vissza, kezdetben leginkább a Kelet áruival s termékeivel foglalkozott. De a keresztes háborúk folyamán a Kelet egy része keresztény uralom alá került (Tyrüs, Antiochia stb.) s evvel együtt járt az olasz kereskedelem (Velence, Genua, Pisa) elsőbbsége. Az közvetíti most a nyugat-keleti árúüzletet. A három olasz városon kívül csak Marseille maradt közvetlen összeköttetésben a keleti kikötőkkel. Bár a nagy olasz tengeri városok nyitva voltak a zsidók számára s például Genuában csak évi három solidit kellett volna fizetniök a székesegyház oltárának világítására, de ott nem volt számukra kereskedői érvényesülés; inkább megtalálták Marseilleben.

Érdekes egy marseille-i lajstromban (1248) keresztények és zsidók üzleti szerződése: Arnaudus Gaseus elismeri, hogy a zsidó Bonusfiliustól kapott 120 fontot, mint kommandát, gyapotáruba helyezi s biztosítékul leköti birtokait. A zsidó Beniociatus, Bonusfilius de Turribus fia, öt iont és négy uncia sáfránt vett át kommandakép, négy font, tíz solidi és nyolc dénár értékben, Mindkét félre sikerült üzlet volt.¹⁾ Zsidók egymás közt is vállalkoznak ilyesmire: Modafar, Bonasse fia, átvett Bonisaac Ferriustól 17 font, 3 sol., 6 den. értékű sáfránt, hogy kommandakép elszállítsa hajón Bugiába. Szerződést kötnek Bonusin fans. Jákob

fia, Bonusdominus, Astrug fia és Bonafossus, Vitális fia, hogy Valenciába hajóznak s a részükre felajánlott kommandátok közösen felosztják: átadtak nekik a megbízóik $36\frac{1}{2}$ mázsa ként 127 font, 8 sok, 8 den. ért.); 12 font kámfort és $4\frac{1}{2}$ uncia moschust (34 font, 5 sol. ért.). E marseille-i lajstromokból látjuk, hogy keresztények és zsidók üzletileg együtt dolgoztak. A keresztény jegyzőktől hitelesített eme szerződésekben nem említetik a „zsidó” csak a névből állapítható meg.

Korántsem volt minden marseille-i zsidó kapitalista. Sőt nagy szegénységükről is tanúskodik egy 1351. évi lajstrom: máhásokat, alkuszokat említ, kik esküt tesznek megbízatásuk hű teljesítésére s kezest is állítanak. Rendesen a családtagok egymásért. Vagy például anya és fia közösen végzik a foglalkozást.²⁾ A marseille-i zsidóknak nemcsak fiztes megélhetésük volt, hanem polgárjoguk is. Hivatalos írásokban: Civis Massilie, Christianus vej Judeus. (Ad. Crémieux REJ 46. 4.) Vallásuk iránt figyelem. Például meg volt tiltva a városban, hogy este lámpa nélkül járjanak: a zsidókkal péntek és ünnep estére kivételt tettek. (1387 jan. 23. rendelet: in diebus Sabbati, Pascatis, Pentecostis, Cabanarum et Magni Jejunii, vagyis szombat, peszach, sábuót, szukkót és jómkippurra. i. h. 10.) Minden polgárnak söpörnie kellett a háza előtt szombaton: a zsidók pénteken (1363 nov. 20). Megengedték a zsidóknak (1359 febr. 24), hogy egy rendelettel ellentétben, mely szerint lisztet csak a kikötőben szabad venni, a peszach-lisztet a zsidó-negyedben vegyék, (i. h. 11.) A hatóság testi és pénzbüntetés terhe alatt megtiltja (1319 jun.), hogy zsidókat sértsenek. Róbert király is figyelmezteti a hatóságokat (1320), hogy a zsidók bántalmazását ne tűrjék. Ismételt tilalmak dacára megengedték a zsidóknak (1387), hogy keresztény ünnepeken otthon dolgozhatnak, de a közfürdőben hetenként csak egyszer, pénteken fürödhetnek. (i. h. 27—28.) A zsidó város-negyedhez való kötöttség dolgában is tettek kivételt (1320): Habram de Narbonne-nak megengedik, hogy tovább is a „zsidó kútnál”, a zsidó-negyed mellett áruljon, (i. h. 29.) A rituális húst nem volt szabad a városban eladni s a zsidóknak tilos részeket

a mészárosok nem vehették át. A keresztény istentiszteleten állítólag köteles volt egy zsidó résztvenni. (i. h. 35.) Gazdasági korlátozás volt, hogy négynél több zsidó nem szállhatott egy hajóra és Alexandriába nem mehettek, (i. h. 28.)

A legtöbb marseille-i zsidó, kereskedő. Van iparos is, egy meg, Crescas Davin Sabonerius, a szappangyártást vezette be a 14. században (i. h. 46.) s más zsidók aztán folytatták. De voltak zsidó ingatlantulajdonosok, olyanok is, akiknek több házuk volt. A hitelüzletet a keresztények is gyakorolták Marseilleben úgy, mint egyebütt. A mesterség nyomában járó panaszok, hogy például a zsidók ötszörös értékű zálogot követelnek, de gazdasági tevékenységük annyira fontos, hogy megígérik nekik a zavartalan életet (1424). Különben a zsidók vesznek is kölcsön: 1500 fon lot Charles Forbintól (1492), valószínűleg foglyul ejtett zsidók váltságdíjára. A középkori zsidóság nagyon jól ismerte a szegénységet is. Az árukereskedelem megvolt a német zsidóknál is e korban, bár okmányyszerűen nem bizonyítható, mint a franciáknál, mert Németországban nem volt szokás az árúüzlet megkötését írásba foglalni.³⁾ Még birtokügyekben is elég volt a szóbeli megállapodás tanuk előtt. A német zsidók kereskedelmi szabadságáról több privilegium intézkedik. Üzleti utakat is tettek árúikkal, főleg a regensburgi zsidók.¹⁾ Köln nemzetközi piacán már 1171-ben egy Vladimírból s Garen tanból való zsidó. A Hohenstaufok korában nem az „idegen“ zsidó és a „nemzeti“ kereskedelem problémája jelentkezik, hogy ez utóbbi amaszt visszaszorítsa, hanem mindkettőt megbénítják az akkor bekövetkezett gazdasági átalakulások. A városok növekedése s fejlődő ipara károsnak bizonyult az addigi vándor-kereskedelemre, ami új formákra vezetett. A városoknak rohamos növekedése a 13. században siettetni az ipar fejlődését, mely mindinkább szétágazódván, a vidéket magához csábítja s megélhetést ad neki. A megnagyobbodott városok kézművesei kielégítik az ipari szükségletet, emelkedik az áruforgalom, de nem a kereskedelem, mert termelő és fogyasztó közvetlenül érintkeznek egymással. Csak a kiviteli kereskedelem kívánta meg a közvetítést, de exporttal kevesen foglalkoztak. A

behozatalt se keltett közvetíteni, mert például a keleti fűszerek szükségletét elláthatta néhány kereskedő Itáliából. Talán csak Augsburg és Nürnberg vállalkozott rendszeres távolabbi kereskedelmi utazásokra.⁵⁾

Az iparosok szakmák szerint szervezkedtek s csoportosultak a piacokon. A zsidók együttesen külön testület voltak s úgy, mint a keresztények, előírt illetéket fizettek a vásártartó uraságnak s hivatalnokainak. Lassankint kifejlődött a zárt céh-rendszer. *Loesch* szerint Kölnben már a 11. században voltak céhek, vagyis az állandó kiskereskedelem, árucsere a városi piacon, már az Ottók idejében megvolt. Ezek az állandó kiskereskedők alakultak céhekké. Az első *Zunftbrief* Wormsból való (1106).⁷⁾ A céhek gyors kivirágzását látjuk a 12. században. Ez az állandó városi kiskereskedelem nem zárta ki a zsidót.⁸⁾ Csak később, a zárt céh szervezet gördített elébe akadályokat, vallási okból.⁹⁾ De még a 13. században se vált teljessé a céh-szervezkedés. A zsidók a 12. század elején majdnem mind kereskedők s a városi kiskereskedők épűgy, mini az iparosok, céhbe tömörültek. Például a szabók, kik rőfre mérték ki s szabták is a ruhát. A magdeburgi szabóknak az érsek megadta az előjogot (1183), hogy csak az folytathatja a mesterséget, akit fölvettek a céhükbe. Mainzban 1239-ben megállapított számú (48) ruhásbolt volt, mintegy monopoliumával a szövetkereskedésnek.¹⁰⁾ Ez a céh-rendszer magával hozta, hogy a kereskedelem összeforrt a lakóhellyel. A kereskedő utazgatott ugyan vásárookra, de csak azért, hogy a vásárolt holmit — otthon értékesítse. A nemzetközi ki- és bevitel nagy kereskedői inkább az északi és keleti tengerpart városaiban játszottak szerepet. Ők társulatokba verődtek össze s időnkint külföldi útra keltek. De tengerjárók voltak a spanyol zsidók is. A barcelonaiak már a 11—12. században hajóznak az Adriai tengeren és a Boszporuszhoz. III. Ramon Berengár, Barcelona grófja, a zsidó Mosse, Jaffia, Honen és Abutaibnak engedélyt ad (1105), hogy a kiszabadított szaracén rabszolgákat hazájukba (Berberia s máshova) szállítsa s ugyanevvel foglalkozik a tortosai Ábrahám Albánná (1258). A 13 -14. században a mallorcai zsidók a ten-

gerentúli kereskedelemből élnek. (Séset I. 377.) A baleári zsidók aragóniai kereskedelme oly jelentékeny, hogy IV. Pedro királytól kéri (1359) fölmentésüket a tartózkodási helyük hitközsége által való megadóztatástól. (Baer 170—171.) Főleg báránnyal szállítanak Katalóniába, melyet a zsidók szerettek, de a keresztények kevésbé. ÍR. Niszim 45.) Az aragón zsidók a Kelettel is kereskedtek. (Adret I. 1213. Niszim 38. 43. Adret I. 656. 924. 930. VI. 128.) Fölvirágzott a nagykereskedelem is: gabona, bor, olaj, sáfrán, len, gyapjú és barom. (Séset I. 222. 306. 307.) A kiskereskedelemben a posztó a főcikk. Nagyon ügyesek voltak a zsidó alkuszok, kiknek foglalkozása városi tisztség volt, esküt tettek a baiulusnak, mint a keresztények a vicariusnak. (Adret II. 78.) Hasonló berendezés Marseilleben is. Az aragón zsidók szerették az ipari mesterségeket. Saragossában a zsidó cipészek Bruderschaftba tömörülnek (1336). Perpignanban a zsidó szabók Bruderschaftja. Ilyen a zsidó takácsoké Calatayudban, ahol a 14. század végén a zsinagóga „a takácsok tanháza“ nevet viselte. (i. h. 168. Séset í. 331.) A kelmefestés nagyon elterjedve. Azonkívül van köztük: kovács, fazekas, könyvkötő, é>rás. XIII. Benedek megtiltotta (1415) oly keresztény könyveknek zsidók által való bekötését, melyekben előfordul Jézus vagy Mária neve. (i. h. 168, 24.) Zsidó ötvös is sok volt. XITI. Benedek azt is megtiltotta, hogy ők készítsenek keresztet, kelyhet, vagy egyéb kultusztárgyakat. Dél-Itáliában inkább iparral foglalkoznak a zsidók. Szicília szigetén járta a gazdálkodás is. Érdekes, hogy a szaracén parasztbérlők közt héber nevekkel is találkozunk: Gueyen = Kóhén. Zsidó családok lehettek, melyek annak idején a szaracén tömeghez csatlakoztak.¹¹⁾ Ilyen zsidó földműves-lelep volt bizonyára a Valló Judaeorum. Jato mellett. Az aragón zsidók is foglalkoztak gazdálkodással a 13 14. században. Valencia tartomány zsidóit I. Jaime földbirtokkal ajándékozta meg, melyet ők bérbeadtak szaraeénoknak. (i. h. 166.) Észak-Aragóniában zsidó nagybirtokosok csak szórványosan. A 13. század végén a zsidó Vidal, Monell falu gazdája s egy másik, Villanova falunak ura. Gazdag zsidók a királytól bérelnék só- és egyéb bányákat. Jóságaik, nyá-

jaik is voltak. A kelmefestés oly jellemzőn zsidó mesterség, hogy midőn II. Frigyes parancsára két zsidó a st. germanói ipartelepét át akarja venni, azt egyszerűen „judecca“-nak nevezik.¹²⁾ A kelmefestés tudományát a Keletről hozták a zsidók. A Jordán-völgyben indigo termett az ókorban. Damaszkuszban s az Orontes folyó mentén a festő-vörös s a tengerből biborkagylók kerültek.¹³⁾ Az indiai festőanyagok is elérhetőek voltak karaván-utakon és festő-növényeket termeltek Szicíliában is. Már a szaracénok használták a partiniciói hennát s újfajta hennát és indigót honosítottak meg a Dserba-szigetéről Palermóba telepített zsidók. Calabria selyempiacán a zsidók uralkodtak.¹⁴⁾ A selyemárúk eladására és forgalmi adójának céljára közös raktár szolgált, a domus setae,¹⁵⁾ mint a festékanyagoknál a fundicus. A szicíliai zsidók kitűntek még a vas- és a nemesfémiparban. I. Károly nápolyi zsidó aranyműveseket alkalmazóit a pénzverőben.¹⁶⁾ De a délitáliai zsidók általános anyagi helyzete — szerény. Nápolynak egy városrészét a zsidó ócskásokról „Spogliamorti“-nak nevezték, kik az elhaltak értéktelen holmiját megszerezték s eladták.¹⁷⁾

II. Frigyes mind a kelmefestő műhelyeket államosította (1231). Á st. gennanóiról már megemlékeztünk. A császári rendelet azt is előírta, hogy a megfestendő anyagot vigyék egyelőre Capuába s Nápolyba. Az előbbi városban volt a kelmefestésnek két zsidó főintézője, kik meghatározták, hogy mennyi illeték fizendő selyem, len, barchent s egyéb szövetekért. Az Abruzzók helylarlóját felszólítja a császár, hogy válasszon ki négy műhelyt s négy tekintélyes zsidó vegye át a kancellártól a kincstári illetékek szabályzatát s aszerint szedjék be. Evvel voltak megbízva a zsidók és a felügyelettel. Persze, a munkások is zsidók voltak. II. Frigyes nemcsak fiskális, hanem iparfejlesztő érdek is vezette. Egy 1211. évi okirat említi a palermói műhellyel kapcsolatos áruházat, a fundicust. A festék termelése s eladása szorosan összefüggött egymással. A vörös festékhez annyira fontos kermés, a körmös-tetüből állítatik elő, mely a Dél-Franciaországban oly gyakori skarlát-tölgyön él. Három arlesi zsidó az ottani apáttói évi átalányért megszerezte Miramar egész vidékére a körmös be-

szerzésének kizárólagos jogát (1138). Ugyané jogot megadta az arlesi érsek a zsidóknak a saját birtokain, ami szinte monopóliumot jelentett. Mert a termelők a hivatalosan kijelölt vevőkre voltak utalva, ezek pedig tetszésük szerint adhatták el a nyereségből fizették az átalányt; a délfancia zsidók leginkább a déiolasz piacra számíthattak.¹⁸⁾ A délfancia Montpellierben is említetik hárem kelmefestő (1293) és bizonyára Észak-Franciaországban is dívott a zsidók közt a selyemipar és kereskedés. (Caro 11. 71.) II. Frigyes állami egyedárúvá tette még a sőt, vasat, rezet és a nyersselymet. Ez utóbbinak igazgatását is a zsidókra bízta, kik a vételár egyharmadának hozzáütésével adhattak túl rajta. A selyem-monopóliumnak ezt az igazgatását trani-i zsidók látták el fizetésért, vagy haszonrészesedésért. E nyersselymet bizonyosan honi selyemszövők dolgozták fel. Görögországi (tébai) selyemszövőket telepített Paiermóba Roger szicíliai király, győztes háborúja után. Théba egyik főhelye volt a zsidó selyemszövésnek.

Szicília gazdasági fejlődésére nagy kihatással volt, midőn a császár az északafrikai Dserba-sziget lakóit — a zsidókat is — Paiermóba hurcolta (1223), ahol egy datolyaligetet kaptak bérbe s egyéb területeket festőnövények termelésére, melyek Dserba-szigetén honosak voltak, de Szicíliában még nem. A selyemiparnak Byzánc volt a klasszikus hazája. A pompás görög selyem díszruhák, melyeket nem engedtek onnan a „barbár“ külföldre vinni, nagyrészt zsidók műve voltak. Tébában kétezer zsidó; a selyem- és biborruhák mesterei. A szalonikii és konstantinápolyi zsidók is jeles selyemszövők. Jeruzsálemben kétszáz zsidó, kik a királytól bérelték a kelmefestés kizárólagos jogát. Antióchiában és Tyruszban üvegipar és hajózás. Gyártmányaikkal maguk kereskedtek is a zsidók. A keleti keresztes államokban a zsidók jogi helyzete nem volt kedvezőtlen. Alexandriában, melynek vagy háromezer zsidó lakosa volt, a világ minden tájáról összejöttek kereskedők, főleg az indiai fűszerek végett. Indiai zsidók létezéséről Marco Polo tanúskodik, aki a 13. század végén, Malabar partjának déli szélén, Kulam kikötőjében találkozott zsidókkal,

akik ott, az egyenlítő közelében, mindenféle fűszernövényt termeltek. Ceylon szigetén is akadtak zsidók.¹⁹⁾ Marco Polo említést tesz kínai zsidókról is. A kai-fung-fooi zsinagógát 1163-ban alapították, midőn Lie-wei (Levi) volt a rabbijuk. A templomot többször renoválták; például egy Jen-Tcheng nevű orvos (1421) császári engedéllyel, aztán Tchao Ing-tcheng, egy zsidó mandarin (1653).²⁰⁾ Bizonyára bevándorolt perzsa zsidók voltak s földműveléssel, meg iparral foglalkoztak.

A responzumokból tudjuk, hogy még a 13. században is volt árukereskedelem. Szó esik magyarországi üzleti útról is e korban.²¹⁾ II. Frigyesnek híres privilégiuma (1236) és Osztrák Frigyesé (1244) a zsidók árúiról beszél. A selyem s fűszerért fizetendő s a trieri püspöknek járó illetékek a keleti kereskedelemre utalnak. III. Ince avval fenyegeti a mainzi tartomány zsidóit (1213), hogy ha el nem engedik a keresztényeknek a kamatot, kizárja őket a kereskedelemről.²²⁾ Sziléziában ép a 13. század végén engedik meg a zsidóknak az árukereskedést. Megnevezve a forrásokban: fém, gyümölcs, bor, lovak, gyapjú, övek, bőrök. A német és osztrák zsidók erős üzleti összeköttetésben Lengyel- és főleg Magyarországgal, ahonnan kocsin s hajón szállítanak sózott halakat. (Rothenb. Méir Responz. 904. 935. és Izsák Ór Zárná, Bécs, a 13. század közepén. 141 l. 481. §. „A sózott halakat, melyeket kocsin visznek Magyarországból Ausztriába, szabad enni, ha nem láttak a kocsin tisztátlan halat.“) Keresztény kultusz-tárgyakkal is tovább folyik a kereskedelem, (R. Eliezer b. Jóéi Halévi, a 13. sz. első felében, megengedi, hogy a caracallának — ma szutánnak — nevezett ruhát eladják a kereszténynek, habár biztosan a kultuszhoz használják, de van nekik másik is. V. ö. Agudda Ab. z. 8. §.) Megveszik a papok „Pfündebrót“-ját (Izsák Ór Zárúa 112. l. 247. §.) Fegyverkereskedőről is van adatunk.²³⁾

2. *A hitelüzlet, mint uralkodó foglalkozás a XIV. századtól kezdve.
Zsidók és keresztények „uzsorája”.*

A 14. században megszűnik a zsidó árúkereskedelem. A nürnbergi Judenordnung kimondja: Es ist auch gesetzet, daz kan Jude kainerlai kaufmanschaft sol hie nit treiben, denne flaisch unde pfert mugen sie wol kaufen und verkaufen. A posztókereskedést megtiltják Glogauban (1302) és Bécs-Ujhelyen (1316). Trierben is véget ér a zsidók árúkereskedelme a 14. században. Természetes fordulat volt ez, mert kereskedelmet csak a kereskedő céhek és Brüderschaftok folytathattak, melyeknek zsidó nem lehetett tagja. Minél inkább sülyedt a birodalom hatalma s nőtt a városoké, melyekben kereskedők voltak a vezető osztály, annál inkább elnyomhatták az ő érdekeiket veszélyeztető idegen kereskedőket.²⁴⁾ Tehát a zsidók vásárlátogatása és üzletkötése a 14. században a pénzüzletet jelenti, amire ott bő alkalom kínálkozott. Az előgyakorlaúik már megvolt hozzá s most végkép rákényszerültek. Különben a 14. század a keresztény kereskedőkre se volt jó világ a végbement nagy társadalmi harcok s változások miatt. Az iparososztály előretörése megrendíté a patrícius városi tanácsok addigi egyeduralmát, melyek — érdekükkel egyezvén — pártfogolták a kereskedelmet, hogy a paraszt idegenbe szállíthatta gabonáját s idegenből a szükséges cikkek bevihetők voltak a városokba. De az iparos-céhek zárt városi gazdálkodást hoztak be, hogy a föld terménye otthon maradjon, melynek olcsó megszerzéséről gondoskodtak különféle városi szabályzatok által, mert hatalmon voltak; másrészt meggátolták az idegen ipari versenyt. Erre kellett nekik a zárt városi gazdálkodás: olcsón vásárolni és drágán eladni. A zsidókat nem érinté súlyosan a gyökeres változás. Nem kellett új kereset után nézniök, hiszen ismerősük volt már a — pénzüzlet. De most uralkodó életmunkájukká lesz. Közzükségletet szolgáltak vele: a városi élet, az ipar fejlődésével mind keresettebbé válik a produktív hitel. A zsidó hitelező ott áll egy sok évszázados rablóhadjárat központjában. Se szeri, se száma az „uzsora“-vádnak. Temérdek szabályozás, megállapodás, de a

vége mindig a rablás. A zsidó hitelező lett igazán államjöveldmi intézményé. Uzsorának neveztek a középkorban minden kamatot. Hát az milyen üzlet volt, mikor a hatalmasok rendszert csináltak belőle, hogy jól megfizettetik az uzsorázó privilégiumot, aztán elveszik mindenét az „uzsorásnak“, sokszor az életét is. Amilyen erkölcsi hazugság volt a százfélekép kijátszott uzsoratilalom, époly erkölcstelen és hazug a szent felháborodásnak póza, melynek álarcában a mindig éhes pénzvágy ment zsákmányt ejteni, kifosztani, koldusbotra juttatni a zsidó hitelezőt, aki nélkül nem tudott volna meglenni a társadalom, akinek olykor fűt-fát ígértek, hogy ott ne hagyja a várost, mert ki tudja, milyen rossz lesz, ha más hitelező jön a zsidó helyébe. Mert a keresztények is foglalkoztak pénzüzlettel. A zsidógyűlölő osztrák költő, Seifried v. Helbling is megvallja, hogy a zsidók nyill uzsorája még tűrhetőbb, mint amelyet a keresztények titokban folytatnak. Eisenach város jegyzője, Johann Purgoldt, a 16. század elején jól indokolja a zsidók uzsoráját: mert nincs földbirtokuk s lehetetlenne van téve a számukra az ipar és a kereskedelem.²⁵⁾ JA német-írancia zsinatok ismételten panaszkodnak a keresztény uzsorásokra is. A pápák sem tudnak segíteni. III. Ince azt írja az arrasi püspöknek (1208), hogy ha mind az uzsorást kiközösítenék, bezárhatnák a templomokat. IV. Sándor pápa megtiltotta az ulmi kórháznak a nyilvánosan uzsorázó keresztények eltemetését (1258). Az árú-uzsora, az úgynevezett „Fürkouff“ is elfajult: árdrágítás végett összevásárolták a gabonát. Egész társulatok alakultak ily célból a 14. században, de a zsidók nem vettek részt benne.²⁰⁾ Aratás és szüret előtt pénzt adtak kölcsön a termelőnek, hogy a termést jóval olcsóbban megkapják. Vagy a termést előre megvették. Juhot, marhát átvettek a paraszttól s rögtön bérbe adták neki — drágábban. A városi kereskedők természetben szedték a kamatot, például főzelékért hiteleztek a parasztnak. Ugyan így kiuzsorázták a szegény iparos szolgálatait; mindez a kamattilalom megkerülésére. Vagy például a kölcsön átadásánál rögtön visszatartottak egy részt, mint „ajándékot“, vagy foglalót (Handheld). Az is szokásos volt, hogy a kapottnál nagyobb összeget

ismert el az adós s egyéb fogások.²⁷⁾ Lindauban 216%-ra adtak a keresztény hitelezők, úgyhogy a polgárok örültek a zsidók be fogadásának. A zsidó „uzsorások” akárhányszor a keresztények „Strohmännchen”-jai voltak. A 14. és 15. században a keresztények formálisan uzsorára nevelték a zsidót.²⁸⁾ A hatalmasok a zsidó pénzére sóvárogtak, azért túrték s pártolták a pénzüzleteit, mondja nagyon helyesen Izrael Isszerlein. (Resp. 342.) Időről időre aztán az elmaradhatatlan érvágás. Miksa császár tréfás hangon, de veszedelmes komolysággal hirdette a zsidókról, hogy tyúkoknak tekintendők, melyek azért tartatnak, hogy aranytojást tojjanak.²⁹⁾

Hugo v. Trimberg (a *Renner* szerzője) odamondja a zsidókat felhasználó keresztény hitelezőknek, kik bezsebelik az uzsorát, melyet sok zsidó szégyelne:

Sint böse iuden, des tevfels ruden (kutyák!)
 Wes ruden sint denn getavfe iuden
 Ich weine die geitigen bösen kristen
 Die bi den iuden han ir kisten
 in die man sament irn gesuch (uzsorái)
 O schaden hört! o ewich flvch!
 Swa (da wo) goles zweifeler daz nement
*Des sich gerehte iuden schement!*⁹⁰⁾

Kijut az üzleti csalásoknak is, akár keresztényt, akár zsidót kell megénekelni. Például: a borshamisítás. A bors a középkorban nemesfém számba ment: még állami adót is fizettek borsban, vagy fogadási s versenydíjat, jutalmat. Szigorúan ellenőrizték a sáfrán és szekfűszeg hamisítását s e célra külön felügyelők voltak. Az eféie üzelmek szapulása közben Brant Sebestyénnél még nem esik szó a zsidókról.³¹⁾

A zsidó meggazdagodását az is elősegíti, hogy a megszorult kereszténnyel nem törődnek a társai s így kénytelen a zsidóhoz fordulni panaszolja Hugo v. Trimberg:

Helfen wir einand“ ane gewere frászedésí
 So wurden den iuden die peviél lère.

Brant céloz rá, hogy a zsidó uzsora még tűrhető a keresztényekéhez képest és sejteti, hogy a 15. század végén sok városi kiűzés csak megszabadulás akart lenni a zsidó hitelező versenyétől:

Gar iydlich wer der Juden gesueh (uzsora)
 Aber sie mögen nil me bliben
 Die krysten Juden, sie vertribei
 Mit jüdenspiess die selben rennen.²⁾

Az uzsorát egyszerűen „Judenspiess“-nek nevezték. Olasz eredetű fogalom, mert Itáliában a 15. században az uzsorást úgy képzeltek, hogy egy nyárssal oldalba szúrja, vagy átdöfi ember-társát. Később e fogalmat összekapcsolták a „Jude“ szóval.³³⁾

Suchenwirt P., Bécsben a 14. században, a *főnemesség* uzsorájáról is beszél: „Und greift den Juden in ir recht“. Feltűnő a „Recht“ kifejezés, mely mintha a közfelfogás erkölcsi szankcióját éreztetné a zsidók ebbeli ténykedése számára. Ilyen ízű a München városa s a zsidók közt létrejött megállapodás is (1400): Vnd sie (a zsidók) welln auch Plozz (bloss) nichtz anders treybn. dann gelt vmb wüecher leichen *ah Juden von Recht tun sulin.*³⁴⁾ Az ilyen nyilatkozat alkalmas lehetett volna a zsidók erkölcsi illetéletének megzavarására e kamatüzletek dolgában. De már a reformáció idején jelentkezik náluk is az erkölcsi kényesség. Lotzer Sebestyén említi, hogy beszélt zsidókkal az uzsoráról és sagen sy selb, es sei unrecht“. ^{1*8)} S midőn korholja őket, hogy mégis elkövetik, hozzáteszi „aber die Christen seind über die. Juden“.³⁶⁾

A papságra is ráolvassák bűneit. Brant ostromozza „die talsch geystlicheyt Münch, priester bägin (Beguinen).³⁷⁾ Tauler prédikációiban rikító színek. A papok uzsorájáról egy 15. századbeli szászországi dal:

Wo das gut Geld im Land umbfert
 Das haben die Pfaffen und Juden
 Es ist dem Reichen mann alls unterthan
 Die den Wucher mit den Juden han.⁸⁸⁾

Már a 12. században közismert Németországban a zsidó hitelező. „Ich woit“ ez z'einem (= von einem) Juden borgen“ = mondja Walther von der Vogelweide.¹⁹⁾ Freidank (13. század) így beszél:

Swaz verstat in Rom er hant
lihter loest man *Juden* pfant.⁴⁰⁾

Hasonlóan Ulrich v. Lichtenstein:

Do muosten dan ze den varn
si al (li da gevangen waren
man sach si setzen alzehant
vi! maneger hand kostelichez pfant.⁴¹⁾

A püspökök, midőn az udvarnál megjelentek, zsidó pénzüembereiket magukkal vitték, hogy szükség esetén kéznél legyenek. A papok kegyszereket zálogosítanak el a zsidó hitelezőnél. Egész csomó egyházi kifejezés e kor zsidó vallástörvényi műveiben: calice, kelch, caracalla (ebből: casaque), dorsale, vagy dos-sale, cápa.⁴²⁾ Clairvauxi Bernát a második keresztes háború idején (1146) óva intett a zsidóüldözéstől, mert — nyíltan megmondta — a keresztény uzsorások még rosszabbak lennének.⁴³⁾ Rumelant mester így szól:

Gelouíter woncherere, du schalk hegest vil groze sünde.⁴⁴⁾ E romlottságon könyörtelenül végigvág Reinmar v. Zweier (13. század) s még nyersebben a népies prédikátorok. Berthold barát leplezetlenül föltárja a *paraszt* kiszípolozását a lovagok és földesurak által, hogy a keresztények nem voltak vele kénytelenek, őket nem kényszerűé rá a megélhetés. Találónan ítél a már említett Purgoldt: „Und daruinb so musen sye (a zsidók) wuchern, und dit ist ir behelffen; aber dye cristenn Wucherer haben kein hehelffen, wan es ist ir girheit und ir vorzewifelte bosheit“.⁴⁵⁾ A zsidók meggazdagodtak, mert ügyesek és takarékosak, míg a keresztények pazarlók. Berthold nagyon kikel a fényűzés s dorbézolás ellen: Bis der Mann das Schwert vertrinkt, hat die Frau den Schleier vom Haupte vertrunken.⁴⁶⁾

A keresztények pénzüzlete oly számottevő, hogy — *zsidó adósaik* is voltak, akik elzálogosítják házukat, szőlőjüket, földjeiket. Megesett — a szentírási könyvekkel is. (A Jámborok könyve 689. sz.) Még a Schwabenspiegel is megemlékszik a papok uzsorájáról.⁴⁷⁾ A wormszi püspök korholja papjait (829), mert magas kamatot követelnek a szegényektől. Tehát már a kilencedik században előfordult. Északi és északkeleti Európából olasz bankárok útján folytak be a Kúria jövedelmei, melynek pénzügyeit s érdekeit ott ők képviselték s e szereplésükben az ottani kereskedővilágot megismertették a váltó- és utalványforgalommal.⁴⁸⁾ A főpapok kölcsönre szorultak, mert a 13. században a pápák elbírhatatlan szolgáltatásokat követeltek. Olasz bankároktól kölcsönöztek, kik szívesen adtak, mert *jótállójuk* volt a pápa, kinek az olasz pénzkereskedők készséggel rendelkezésére álltak.

3. Zsidók és lombardok. A kamatláb.

Különben a pénzüzlet terén az olaszoké volt az elsőség. Maga a „lombard“ szó is annyi, mint kölcsöntézet, pénzváltó.⁴⁹⁾ A középkorban „*itáliai*“ = Lamperter, illetőleg Lombard, mely épügy, mint a kauwerz — Gawertsch — Caorsini (Cahors városáról), pénzváltók s uzsorások gúnyneve volt. Például Flórenc kapitalista szelleme, hivatottsága messze túlszárnyalta a zsidóságot. Temérdek prédikáció az olaszok uzsorája, üzleti csalása s pénzhamisítása ellen. A novellákban a csaló és uzsorás lépten-nyomon felbukkan. (Dekameron IV. 10. A sienai Fra Filippo Assemprijében öt elbeszélés szól róluk és egy sem zsidó.)⁵⁰⁾ Az olasz-zsidó hitelezőknek jobb hírük volt, azért hívhatták meg őket Flórencbe (1430) azon kikötéssel, hogy megelégszenek 20%-kal. Mert a flórenciek 33-at számítottak.⁵¹⁾ A veronai városi tanács megállapítja (1408), hogy „a zsidók helyébe keresztények léptek, kik jobban uzsoráznak, mint a zsidók“.⁵²⁾ Egyik főuzsorafészek volt Toscana. A 14. század Anjou-harcai s polgárháborúi elszoktatták az olasz népet a munkától, de a zsidók tovább kereskedtek a Levanteval s másfelé. A zsidók voltak az igazi polgárság, nem dús-

gazdag, de jómódú. Előkelő bankárok, árúraktárak gazdái, az alsóbb néposztálybeliek pedig szorgalmas, ügyes munkások. Nincs uzsora-panasz úgy, hogy midőn Katolikus Ferdinánd a szicíliai zsidókat kiűző rendeletében a zsidó-uzsorára is hivatkozik, maga Palermo városa hangsúlyozza kérő iratában, hogy a zsidók e tekintetben kifogástalanok.⁵³⁾ Iparos rátermettséget fényesen bizonyítja, hogy a legfőbb állami méltóságok kérvényt adtak be a kiűzési határidő elhalasztásáért, mert . . . „munkáshiány fog beállni, főleg szerszámok, vas- és földmunkák készítésére s nem lesz arra való ember hajók, gályák, építéséhez s e hiányt a keresztények egyhamar nem pótolhatják majd“.⁵⁴⁾ A kiűzés hírére dőbent tiltakozás zúgott át az egész lakosságon. Egyre-másra küldöttség, kérvény Ferdinánd királyhoz a szicíliai zsidók érdekében. Rámutatnak, hogy kiűzésük által veszendőbe menne a millió forint, melyet a zsidók szükségleteikre költenek, meg a sokféle adó. Megfogyna a lakosok száma úgy, hogy veszélyessé válhatnék egy újabb török beütés. Aztán a zsidók hasznosak volnának legalább az erődítési munkáknál. A kiűzés — mondja Palermo beadványa — a város teljes pusztulását vonná maga után.⁵⁵⁾

A 14. században a városokban sok viszály volt a papsággal hitelügyleteik miatt: még hevesebben támad ellene a Felső- és főzép-Rajna népe, mint a zsidók ellen (1386).⁵⁶⁾ Mühlhausen városi jogszabályzatában olvassuk: Wanne die bürge wis sint worden unii gemacht daz sy vun die stat gemeynliche groszen Schaden intphangen von gute phaphen, rittere unn Juden.⁵⁷⁾ A kolostorok is nagy szerepet játszottak a hitelezésben.⁵⁸⁾ Sőt pénzeiket átadták zsidóknak s pénzváltóknak, hogy nyereségre gyümölcsöztessék. Ezért tiltja a trieri zsinat (1227): ne pecuniary suam ad cawercinos vei Judaeos ponant propter lucrum (ne helyezzék el pénzüket nyereségre a cauwercinusoknál és a zsidóknál).⁵⁹⁾ Rengeteg uradalmak, főúri birtokok az egyházi hitelezők zálogbirtokává lesznek.⁶⁰⁾ Egész falvak mennek át a kolostorok és szerzetek tulajdonába.⁶¹⁾

A pénzüzletnek megszokott és természetes színtere: a városok. Ide telepedtek a pénzváltók, lombardok, kawertschek és zsi-

dók. De a kereskedő polgárság s a városi hatóságok is szívesen foglalkoztak kölcsön-ügyekkel, mert megvolt hozzá a tőkájük és műveiIségük. Zsidók is igénybe veszik a hitelt a polgároknál, zálogra.⁶²⁾ Elzálogosítják városi ingatlanaikat. A würzburgi zsidó község 300 fontul vesz kölcsön Wolfelinus Rufustól (1284). Egy ham élni zsidó, Burine, nem tudja teljesíteni a város polgáraival szemben fennálló fizetési kötelelességeit. Aféle kényszeregyezés jön létre: tartozásának egy nyolcadát kell évente törlesztenie.

A lombardok a törvényekben s okiratokban sokszor együtt szerepelnek a zsidókkal. Csúnya verseny volt köztük. A zsidók kérik, hogy a város ne vegyen föl lombardokat is, például Köln (1266). mert még hamis vádakkal is törnek ellenük a lombardok. Vagy ha fel is veszik őket, csak azon feltétellel, hogy zsidóknak nem szabad kölcsönözniük. (Judaeis dumta\al exceptis: a zsidók kivételével. Konstanz 1282.)⁶³⁾ A legtöbb lombard, miután jól megszedte magát, visszatért Olaszországba, míg a zsidók, bár idegen számba mentek, Németországot a hazájuknak érezték s otthagyták vagyonukat adónak és zsákmánynak/⁶⁴⁾ A lombard kamat átlag 43¹/₂%. A 13. századtól kezdve Németország nagy részére kiterjeszkedtek, de mindenütt csekély számban, a zsidók meg községekbe tömörültek. Ezért érte amazokat kevesebb üldözés, mert nem tűntek úgy szembe s vallási okok sem érvényesültek ellenük, mert keresztények voltak.

Leggyakoribb volt a zálogkölcsön. Ha a zálog a hitelező hibáján kívül elpusztult, nem volt érte felelős, amely jogszabályban a talmudi törvény befolyása lehetett.⁶⁵⁾ Zsidó az ünnepén nem volt köteles a zálogot kiadni.⁶⁶⁾ De a zsidó nemcsak záloghitelező volt, hanem elismerték mint megbízható letéteményest is, jogi követelések fődözetének őrzésére. (Ulm 1274.) A jogbiztonság hiánya, a pénzinség s az általában még túlnyomó őstermelő gazdaság okozta, hogy a középkorban magasabb kamattal kellett dolgozni, mint manapság.⁶⁸⁾ A 14. század közepéig az átlagos kamat: 10%. A fejlettebb Dél-Németországban 8¹/₂—4¹/₂. Észak- és Kelet-Németországban 8¹/₂—12¹/₂%. De sokkal magasabb számok is. Kielben, ahol nem voltak zsidók, a 13. században szoká-

sos a $15\text{--}33\frac{1}{3}\%$. Frankfurt a/M. egy városi kölcsönért a 14. században 40%-ot fizet.⁶⁹⁾

A rendszeressé váló zsidó pénzkereskedési hivatalosan szabályozzák (1250—1350). Ezen idő folyamán alakult életfoglalkozássá. Ottokár cseh király privilégiumában (1254) a kamat még nincs maximálva. A legelső szabályozás Osztrák Frigyes privilégiumában az Ostmark számára, egy gazdaságilag fejletlen területen 174%-ot engedélyez.⁷⁰⁾ A straubingi országos béke és a rajnai városszövetség (1255) $43\frac{1}{2}\%$ -t. Ez utóbbi volt az átlag. így Nürnbergben (1310), Biel (1305). Trier (1346), Thüringen (1368) slb. Dél-Itáliában, egy gazdaságilag fejlett országban, kisebb a kamatláb; II. Frigyes 10%-ra szabja. Frankfurtban 32VJ volt /1338). Nagyon elterjedt a $86\frac{2}{3}\%$ -os is: egész Franciaországban, az 1360. évi törvény alapján.⁷¹⁾ Ugyanígy az augsburgi városi jogban (1270), Strassburg (1324), Minden (1270), ahol nem is sokalják. Kölnben egy márkáért 3 dénár (1258), szintúgy Bécs (1338). II. Ottokár prágai városi joga $173\frac{1}{3}\%$ -ot (1269).⁷²⁾ Ez volt a törvényes kamat. Jól fölverték a nagy kockázat miatt, mely a zsidó kölcsönére nehezedett, de meg a városok és fejedelmek nem jártak el egyformán: ha ugyanis valamelyik aránylag jó zsidó kölcsönhöz jutott, megengedték, hogy a zsidó hitelező idegenekkel szemben korlátlanul kárpótolhassa magát.⁷³⁾ Bielben az idegenek kamata *korlátlan* (1305). Frankfurt a/M. polgárai $32\frac{1}{2}\%$ -ot fizetnek (1338), az idegenek $43\frac{1}{3}\%$ -t. Ingolstadt $43\frac{1}{3}\%$ -t, külföldiek-től 65%-ot.

A drága kamatot az is magyarázza, hogy többnyire kisebb és rövid lejáratú kölcsönökről volt szó.⁷⁴⁾ A zálogkölcsönnél ma is magasabb kamat járja. E megvilágításban az akkori átlagos 10% törvényes kamai mellett másképp ítéendő meg a $40\text{--}50\frac{3}{4}\%$. Rendesen heti fizetség, csak ritkán hónapos. (Rotlienb. Méh Resp. 795.) Az összeg nagyságától is sok függött. Például a rajnai városszövetség kamattörvénye különbséget tesz a kisebb kölcsönök heti és a nagyobb kölcsönök évi kamata közt ($43\frac{1}{3}\%$ és $33\frac{1}{3}\%$).

Az Egyház kamattilalma szinte zsidó monopóliummá tette a hitelüzletet s a tőkegyűjtés által hatalommá lett a zsidó, amit

pedig az Egyház annak előtte mindenkép meg akart akadályozni: evégett zárta ki a zsidókat a hivatalokból.⁷⁵⁾ Hiszen néha még az állami jövedelmeket (vámokat) is lekötötték a zsidó kölcsönért: például Sifrid, rajnai gróf, geisenheimi vámját Amschel Oppenheimernek hat évre (1296).⁷⁶⁾ Köln városa a 14. század elején 1059 márkáért zálogosítja el vám jövedelmét két zsidónak.⁷⁷⁾ Ausztriában bírósági bevételek és bor-tizedek a zsidók birtokában. Bajor Lajos elrendel] (1315), hogy München városa hat évre az augsburgi zsidók záloga legyen: ők szedik be a mindenféle illetéket Limburg néhány oberweseli zsidónak záloga volt (1316).⁷⁸⁾ Kivált a szegényebb sziléziai fejedelmek segítettek így magukon, ügyházi tizedek is zálogba kerültek. A zsidók birtokába jutott ingatlanokon rendszerint egy év múlva túl kell adniok.

Az Egyház rossz szemmel nézte a zsidó pénzüzetnek ezen uralkodó jelentőségét. A zsinatok egyre-másra állást foglalnak ellene Francia-, Olasz- és Németországban. A pénzkereskedőket eltiltják a keresztényekkel való érintkezéstől, ami bizonyára a keresztényt sújtotta volna jobban, mint a zsidó hitelezőt, ha szót fogadót volna. Azt is követeli az Egyház, hogy a nekik leköött jövedelmeket a zsidók ne maguk, hanem keresztények által hajtsák be, III. Ince pápa azt is kimondatja a negyedik lateráni zsinaton (1215), hogy a túl magas zsidó.kamat megtérítendő az adósnak. Azonban az Egyház 1350-ig nem ért el eredményt ez óvó intézkedésekkel, mert a világi hatalom nem támogatta; az állam nem nélkülözhetette a zsidó hitelezőket és adófizetőket.⁷⁹⁾ Csak egy sikere volt: a törvénytelen kamatok visszafizetése.⁸⁰⁾ Az Egyház törekvéseivel függött össze a kamatleszállítás s a részleges, vagy teljes adósságtörlesztés. A pénzüzet ellen való iiltakozás sokszor kísért az Egyházban; világi részről csak egyetlen példa van rá: a budai városi jog nem akarja a kamatot engedélyezni, de büntető szankció nélkül.⁸¹⁾

A talmud is ellenzi az uzsorát (Báb. mecz. 71a), hogy elejét vegyék a pogányokkal való érintkezésnek. A 12—13. század német decizorai (Izsák Ór Zárúa 208. §.) túlteszik magukat e tilalmon s arra hivatkoznak, hogy a zsidók már évszázadok óta együtt-

élnék s üzleti összeköttetést tartanak fenn a keresztényekkel — miért ütköznék ép a pénzkereskedés vallási aggályba, hogy ezen üzleti gyakorlat következtében rájuk ragadhatnak idegen vallási szokások, Fontosabb érv ennél a *kényszerűség*, „A pénzüzetet a létfontartásunk követeli — mondja az Agudda szerzője 199. §.) — mert nem tudjuk, hogy a király mikor és mennyi adói fog kiróni reánk.“ A 12. századbéli Eliezer b. Nátán (Ráben. 97a.) avval mentegeti, hogy mivel a zsidónak se földje, se szőlője, a kölcsön és kamat szükségesség lett.⁸²⁾ De az erkölcsi aggály is fölemeli szavát. (Jámborok könyve 66, 68. 71.) A mainzi rabbinat (1220) szigorú határozatokat hozott a pénzüzeti csalások és hamisítások ellen:⁸³⁾ Rothenburg! R. Méir szerint az ily eis bűnösnek le kell vágni a kezét. A sok in lelem és kioktatás nem használt a pénzkereskedelem elfojtására; mind jobban elharapodik, hogy — a bibliai tilalom ellenére — még egymástól is szednek kamatot.⁸⁴⁾ Nem maradt más hátra, mint megalkudni a viszonyokkal s gondoskodtak is kibúvókról. (R. Gersón; Müller: Réponses 98. sz. Eliezer b. Nátán 97a. 97b. Rothenb. Méir ed. Prága 796. 797. Chájjim Ör Zárná 77. sz.) Például a zsidó átadta a zálogot egy kereszténynek szolgának, vagy cselédjének — s ezek vették föl a kölcsönt a hitelezőktől.⁸⁵⁾ A fő jogi szempont *Bz volt* hogy a kamat ne jusson közvetlenül zsidó kézből zsidó kézbe. De leplezetten dívott köztük. Minden nagyobb vásárban voltak zsidó bírák (rabbik), kik rögtön meghozták döntéseiket. (Rasi. Müller: Réponses 29. sz.)

4. Zálogkölcsön. A városok előnyben részesítik a zsidó hitelezőt. Kenyéririgység. Zálogkölcsön és árú kereskedelem.

A zsidók pénzkereskedelme bizonyítja nagy gazdagságukat. A cseh zsidók már all. század végén s a 12. század elején ismertek, mint nagyon vagyonos emberek. A katalán zsidóknak is voltak már a 11. században keresztény adósaik. Mallorca községéről olvassuk „cum magnam vei forsan maiorem partem facullatum suarum in debitis convertant“ (mivel vagyonuk nagy, vagy talán

nagyobb részéi kölcsönökre fordítják. Baer 178.). A 13. és 14. században egész falvak és városok voltak a sziléziai zsidóknál elzálogosítva, például Goldberg, Haynau, Namslau, Nimptsch. Sçhweidnitz, Löwenberg, Liegnitz.⁸⁶⁾ Breslau 170 zsidója közt 11 dúsgazdag volt (1330—1360).⁸⁷⁾ A Jámborok könyve (12. sz.) említ oly zsidót, kinek annyi pénze van, hogy nem tudja mind kikölcsönözni.⁸⁸⁾ A frankfurti zsidók házai és birtokai 1346-ban 3000 fond fillérért eladatnak a városnak, majd 1349-ben zálogba veszi a sáros 15.200 font fillérért.⁸⁹⁾ III. Boleslav (Liegnitz) tartozik a. schweidnitzi zsidóknak 8000 ezüst márkával. Breslau nagyon el volt adósodva a zsidó hitelezőknél: 150 márka (1323). 40 m. (1324), 49 m. (1325), 400 m. (1330). Az 1416. évi tartózások 1757¼ márkára rúgnak és 200 magyar forintra (1 forint fél márka)⁹⁰⁾ rúgnak és 1417-ben 1602 márka és 2609 magyar forint az adósság.⁹¹⁾

E néhány részletből is kiviláglik, hogy a zsidók pénzüzlete nagy méretű volt és tetemes hasznot hajtó. Kipécézik érte gúnyképekben s szöveggel. Például egy Frankfurtban készült fametszet és facsimile (1568): Der Jud. A kép a szabadban állva olvasó és vitatkozó zsidókat ábrázol.

Bin nicht inni) sonst ein Jud genannt
ich leih nur halb Gelt an ein Pfandt
Löst mans nil zu gesetztem Ziel
So gilt es mir dennoch so viel
Darmit verderb ich den Jossn häufln
Der nur wil Feyern Fressn und SaufTn
Doch nimpt mein Handel gar nit ab
Weil ich meins gleich viel Bruder hab.

Élesebb hangú a „Gelt narr“ (szintén 1568):

Ein GeltnaiT so werd ich genannt
On ruh ist mein hertz mund und hand
Wie ich nur gross Gelt und Reichthumb
Unverschempt listig uber kumb

Mil dem ludenspiess thu ich iauffn
 Mit Wucher auffszälzn vnd verkauffn
 Bin dock darhey sehr genauw und karck
 Ich spar gas gut und fris das arg.^{91a)}

Franciaországban már a 11. században igen elterjedt a pénz kereskedés, kivált a határvárosokban. (Hasi. Müller: Réponses 29. sz. Izsák b. Menáchem, Franciaország c. 1068. Müller: Réponses 62. R. Mesullam Narbonne. Cassel: Rechtsguächten 160) s valószínűleg így volt a német szomszédságban is. A responzumok bőven tárgyalják a zsidó hitelügyeiket s már 1128-ban *német* forrás ismerteti a zálogkölcson rendjét.⁹²⁾ Már a 12. században a zsidó a pénzkereskedő jelenti. A írieri zsinat (1202) így fejezi ki magát: judeo vei foenaratori = zsidónak, vagy hitelezőnek.⁹³⁾ Ahatatlan volt bizonyos elfajulás, de a nép nem járt rosszabbul a zsidó hitelezővel, mint a kereszténnyel. Elhalmozzák kedvezményekkel s védik a verseny ellen.⁹⁴⁾ Konrád, kölni érsek privilégiumában (1252) kijelenti, hogy jól kell bánni a zsidókkal, meri kívánatos, hogy ott maradjanak s minél többen telepedjenek oda. A püspök 1266-ban megerősíté a zsidók szabadságát új privilégiumban, melyet bevésetett két kötöblára s befalaztatott a dóm kincstárába s arról is szóik hogy nem tűr a városban cauwerzinokaí a zsidók rovására. (Slobbe 91.) Városok alapításakor igen kapósak, mert fölötteseik tudják, hogy a zsidók mily sokat érnek a gazdasági fejlődésben, kivált az adózásban. Augsburg és Regensburg avval indokolják a zsidók védelmét, hogy hasznos polgárok s a kisember számára nélkülözhetetlenek.⁹⁵⁾ A speyeri püspöknek különös kegyből átengedik a zsidókat, hogy a szerzet hamarabb megszabaduljon adósságaitól, ilyen célból engedte meg Vencel király Wetzlar városának, hogy zsidókat befogadjon, vagy Zsigmond császár Schweinfurtnak (1429): a zsidó-adóztatás igen kedvelt „szanálás“ volt. Érdekes szokás volt Regensburgban, hogy a zsidó-adót nem — mint általában dívott — a hitközségi előljárók vetették ki a hívekre, hanem a városi esküdtek állapították meg épúgy, mint a keresztényeknek, mert — írja a városi tanács a

bajor hercegnek (1374): wüsste jeder Juci des andern Steuer, oder was er wäre angelegt, so wäre ein ewiger Krieg und Stoss unter ihnen, also dass ihr jeglicher krieget mit dem andern, wann sie sich um kein anlegung mögen vergleichen⁹⁶⁾

A regenshurgi zsidóknál többh, mint 50.000 frt, értékű zálog volt letétben (1464), A törvényes kamatot megállapítá egy 1.392. évi törvény: nagyobb kölcsönért $42\frac{1}{3}$, kisebbért $86\frac{2}{3}\%$. Aki ezt túllépte, elveszte nemcsak a kamatokat, hanem a tőke $\frac{1}{4}$ -ét is. A mérsékelt kamat szedésére való jogukat a császár is megérősíté (1481): als wir dann des von unserm h. Vater Papst auf sie und an dey Juden allenthalben in dem h. Reich Erlaubniss und darüber päpstliche Bullen haben⁹⁷⁾ Ily privilégiumokkal kellett ellensúlyozni a papság uzsora-ellenes agitációját, mely a tiltakozással nem törődő felsőbbséget átokkal sújtotta.⁹⁸⁾ Másrészt — mint rámutattunk ő maga is elég fogékony volt a kapitalista szellem megértése iránt. III. Frigyes megengedte Nürnberg zsidóinak az uzsorát (1470), mert különben úgymond az ipar és kereskedelem nem mozdulhatna s ha a zsidóknak meg tiltanák, a keresztények foglalkoznának vele.⁹⁹⁾ Mert a 14. században még többféle üzleti korlátozás nehezedett a nürnbergi zsidókra; hogy például ők nem vásárolhatnak a rendes időben az állatpiacon (1310). Csak húst és lovakat vehetnek s adhatnak el, de bort és sört nem mérhetnek a keresztényeknek, se fűszert súly mértékre.¹⁰⁰⁾ Tilos a gabonakölcsön: csak pénzben. Zálogra csak fényes nappal. Ha a keresztény adós nem-fizetés esetére fogságot vállal, akkor ezt keresztény házban töltsse s a zsidó fizesse az ellátást.

A zsidó árukereskedelem főleg a sok korlátozás miatt sorvadt el a 14. században. Kereken kimondják, hogy a zsidó ne foglalkozzék „keinerlei kopenschup“, semmiféle kereskedéssel (Oldenburg 1369).¹⁰¹⁾ Ha kereskedtek, leginkább a náluk veszett zálogok kerültek piacra. A frankfurti zsidóknak oly jellegzetes lókereskedelme is így fejlődött a 14. században. A környékbeli sok lovag, zálogul a kölcsönért, a páncélon és ékszereken kívül csak a lovát ajánlhatta föl a hitelezőnek.¹⁰²⁾ Így lett aztán a zálog

ki nem váltása miatt némely zsidó lókereskedő. Az volt egyik legrégebb adat szerint Salman, aki üzleteket kötött Johann v. Ziegenhain gróffal. Az asztalos (Kistener) Salman lóval kereskedik, mert a zsidó iparosnak nem volt megtiltva a kereskedés. A keresztények is a zsidóktól szereztek be lovaikat¹⁰⁸⁾ Csak a 16. században függetleníti magát a zsidó lókereskedelem a hitelüzletről. Kisebb mértékben gabonával is kereskedtek a frankfurti zsidók. Gabonakészletet — eltekintve a nagy vásároktól — úgy szereztek, hogy vagy náluk veszett a zálog-gabona, vagy nemfizetés esetében az adós földjének birtokába jutottak, melyet megmíveltek s az aratás az övék lett. Mert csak a 15. században rendelték el, hogy a zsidó köteles a zálog-ingatlant egy év s egy nap leteltével eladni.¹⁰⁴⁾ ilyen úton-módon szerzett a zsidó nagyobb gabonakészletet, kereskedett vele s megnagyobbította. azáltal, hogy gabonát kölcsön adott s természetben kívánta vissza, szintúgy a kamatját. Láttuk, hogy Nürnbergben az ilyesmi tilos volt. Nagy tételek fordultak elő: 42½ nyolcad, 30 véka búza, 64 nyolcad rozs.¹⁰⁵⁾

Harmadik nevezetes frankfurti cikk: a bor. Szintén a nemfizető adósok szőlőjének birtokba ve vese által jutottak hozzá a zsidó hitelezők, megmíveltették s a termés az övék volt. Kellett nekik már rituális célra is a „Judenwein“, raeli a. többivel ellentétben, adómentes volt.¹⁰⁶⁾ A közönséges borért fizetett adó 1394-ben szerepel először s egyes zsidók nagy összeget fizetnek: öt forintot.¹⁰⁷⁾ De készletük leginkább a rajtuk maradt zálogból, vagy az adós borának lefoglalásából került.¹⁰⁸⁾ Például Josef v. Mielenberg 1200 forintnyi követelés erejéig foglalt le borokat Frankfurtban. De *kölcsönöztek* is bort és bori kívántak vissza is, ugyanígy a kamatját. Mert a bor igen jó spekulációs cikk volt s némelyek nagyon meggazdagodtak rajta.¹⁰⁹⁾ Lehet, hogy bor-kivitellel is foglalkoztak; kivált Elzászból szállítottak Franciaországba. A zsidók egész a 13. századig erősen foglalkoztak bor-üzlettel. Elismert volt a Rajnavidéken a magyar bor, melyet a 13. századbéli Méir Rothenburg említ (Resp. 787.); versenyzett a frank borral.

Jelentős a posztókereskedelem. A középkor végén a frankfurti posztók nagyon kedvelt cikk voltak s szállították Lengyel-, Magyar-, Olaszországba.¹¹⁰⁾ A frankfurti két nagyvásáron jól eladták. A 14. században még joguk volt a ruhát rőffel kimérni s eladni. Később csak egész-, fél-, vagy negyeddarabban volt szabad a kelméi forgalomba hozniuk, hogy mint kiskereskedők ne csináljanak versenyt a szabóknak, hanem csakis a posztókereskedőknek adják el.¹¹¹⁾ Hasonló korlátozás a fűszernél is, mely náluk veszeti zálog volt: az 1435. évi illetőségi szabályzat megtiltja a kicsiben való árusítást, csak egész zsákokkal, vagy hordókban, de nem 25 fonton alul. Egyébként hasonló korlátozások kiterjedtek a keresztény iparosra és kereskedőre is, az akkori gazdasági és társadalmi politika szellemében: keresztény takácsok se adhatták el rőfre a posztót.¹¹²⁾ Az üzleti akadályt avval is megkerülték a zsidók, hogy keresztényekkel társultak. Viszont frankfurti kereskedők, sőt a tanács, részt vettek a zsidók pénzüzleteiben s e célból főként adtak a rendelkezésükre. Persze, egymás közt is társultak a zsidók (társak: Gesellen). Volt aztán úgy is, hogy házastársak külön üzletet csináltak.¹¹³⁾ A zsidóbarúság jelentős helyet foglal el. Igen változatos műsor. Johann Emichen Zorline asszonynak zálogba ad egyszerre: 6 asztalterítőt, 2 párnát, 2 ágyat, 6 ágyterítőt, 6 hímzett párnát, 6 fátyolt és 1 padterítőt. Az akkori háztartások felszerelése szempontjából érdekes adatok, hogy mit vili például a Henne v. Grünstadt zálogba a hitelezőjéhez: 8 ezüst csészét, 3 ezüst kanalat, 1 ezüst serleget, köpeny!, kabátot, félselyem fátyolt, 5 ezüsstel kivert poharat, ezüst övet, 2 selyem fátyolt, 3 arany gyűrűt, 4 kendőt, 1 köpeny gall ért s tarka prémet, mindezt — egyszerre. Volt mit eladnia a hitelezőnek. Mert a 14. században még eladhatta zálogtárgyait a vásáron, a városban, vagy bérelt városi boltban; mindkét helyen csak 1488-ban tiltották meg a zsidónak az árusítást.¹¹⁴⁾ De főleg a két Messe-n. Itt csakugyan „szabad volt a vásár“ mindenkinek. A Messe-k által gyarapodott is a zsidók árúkészlete, mert a külföldiek, ha portékájuk visszamaradt, vagy eladták a Messe befejeztével a zsidónak, vagy nála hagyták zálogba, hogy megtaka-

rítsák a drága fuvar s később kiváltság; de akárhányszor elveszett a letét.¹¹⁵⁾ A zsidókereskedő volt legtöbb. A keresztény kereskedőnek s iparosnak — minden akadály dacára nagy versenytársa volt a zsidó zsidókereskedő, mert olcsóbban árusíthatott.¹¹⁶⁾ A zsidó kereskedők Frankfurtban több szabadságot élveztek, mint máshol. Peszach és szukkot félünnepein tilos volt az áruüzlet.¹¹⁷⁾ A „vevői jog“ (Kundenrecht) megtiltotta, hogy egyik a másiknak vevőjét elhódítsa.

A középkor vége felé a német zsidók mindinkább eltávolodnak az ipartól, ellentétben a szláv és latin országok zsidóival. A 14. században még akadnak Frankfurtban zsidó iparosok, például asztalos (Salman Kistener; judeus. qui operatur cistas).¹¹⁸⁾ (Jiizdag zsidó házaknál nagy cselédség volt. Csak. 1380-ban tiltották meg a keresztényeknek a zsidóknál való szolgálatot. A városi tanács Frankfurtban megszabta minden zsidó ház részére a cselédek számát (15. század), mert félt, hogy „cseléd“ címen idegen zsidók is megtelepszenek majd a városban s nem adóznak.

A pénzkereskedéssel szorosan összefügg a pénzverési s váltási jog. Régebbi példákat már láttunk. Ottó, würzburgi püspöknek is zsidó volt a pénzverője: Jechiel (1207—1223). A bécsi Slom (1194 és 1225) a herceg pénzverője s jószágkormányzója volt; íáján Tekanus is.¹¹⁹⁾ A regenshurgi zsidóknak megengedték, hogy aranyat, ezüstöt vehetnek s eladhatnak, ami szintén pénzverésre mutat (1230).¹²⁰⁾ Helmstedtben zsidók és pénzverők együtt említetnek (1247), Winterthurban megtiltják (1340) a zsidónak a pénzváltó mesterséget; csak az esetben szabad, ha a „jStadtsecklernek“ nincs pénze. Szükség esetén a zsidó kisegíthette a megszorult várost; ilyenkor a hatóság szemet hunyt.¹²¹⁾ A héber források is említik a zsidó pénzverőket s váltókat (R. Mesullam, 11. század, Narbonne. Casse!: Rechtsgutachten 160). kivált Magyarországon. (Rothenb. Méir Resp. ed. Prága, 903. sz.) A talmud tudósok megengedik a szombati pénzverést is, ha az üzem zsidónak és kereszténynek közös tulajdona; de ha a zsidó egyedüli tulajdonos, keresztény által se verethet. (Izsák Ór Zárú; ed. Sitomir II. 2. §. Ráben 292. sz. Rothenb. Resp. ed. Cremona

12. 16. sz.) A pénzhamisítást a decizorok szigorúan tiltják. Persze. a zsidó község korántsem foglalkozott kizárólag kölcsön-üggyel. Voltak nagy- és kiskereskedők, alkuszok, meg olyanok, kiknek pénzével mások dolgoztak. Aztán akik vagyoni függetlenségükben, vagy másoktól élvezett támogatás révén a Tórának, a tanúiasnak éltek. Iparosok is.

5. A pénzüzlet fajtái.

Korlátozások és keresztény-zsidó üzleti érdekközösség.

A hitközség csak az adózásban jelentkezik gazdasági egységnek, mert a császár, vagy fejedelem a községre rótt ki az adót, melyet az előljárók felosztottak, hogy kire mennyi jusson. Az adózóképeség érdekében a hitközség vigyázott rá, hogy elköltözések által ne gyengüljön a község vagyona és zsidó a tisztességtelen üzletektől tartózkodjék, nehogy a zsidók ellen forduljon a keresztény lakosság. Arra is volt gondja a hitközségnek, hogy idegen verseny ne árthasson a híveknek s lehetőleg mindenkinek meglegyen a iétfentartása és szükség esetén egymást segíték.¹²²⁾ A község egyik tagját arra kényszerűe, hogy egy márkáért csak két fillér kamatot számítson és ne többet, mert baj lehet belőle. (A király adósságáról volt szó. Rothenb. Méir Resp. ed. Prága 980.) Midőn Regensburg néhány gazdag zsidójára kényszerkölcsönt vetettek ki — vagyis megsarolták őket (1328) --- a község megengedte, hogy az összes tagokat belevonják a fizetésbe, mert a nagy adózók gyöngítését megsínylené az egész község.¹²³⁾ Fogságba vétés, vagyonek Kobzás veszélye esetén egymásért kezességet vállaltak, (Chájjim Ór Zárúa 179. sz.) Rothenburgi Méir megint a nürnbergi zsidókat, hogy egy másik város zsidóinak ne csináljanak versenyt, mert az törvénybe ütközik. (Resp. ed, Prága 988. sz.)¹²⁴⁾ A községekben általában élénk s szabad gazdasági élet volt. A nagy kockázattal járó pénzüzletekre társaságok alakultak 3—4—10 tagból. (Rothenb. Resp. ed. Cremona 7. ed. Prága 961. 997. ed. Berlin 48. 286.) Például három zsidó társul, hogy a királyi udvarnál üzleteket csináljon. (Ráben

99. 101.) Leggyakoribb a két tagú cég. A gazdag kapitalista segítette a szegényt, bogy a kölni vásáron, vagy a külföldön kereskedjék vele. (Izsák Or Zárúa ed. Sitomir I. 771. §. Rotbenb. Resp. cd. Prága 859.¹²⁵) Elterjedt szokás volt idegen pénzekkel, vagy hetetekkel kereskedni. (Mordecháj b. Hillél 245. 261. §.) Zsidó és zsidó közt is megvolt a zálogüzlet, például a kölni Schreinsurkunden említik zsidó ingatlanok elzálogosítását. (R. Mesullain. Franciaország, a 11. század. Müller: Réponses 189. Cassel: Rechtsgutachten 138. sz.) Kölcsönöznek egymásnak zálogra. l'Ráben 111. Rotbenb. ed. Crem. 1. 80. 120. 187. ed. Prága 277. 891. 978.) De kamat nélkül is; vagy néha zálog se kell.¹²⁰) Ügy is Kerül, hogy árút vesznek s a pénz helyett zálogot adnak. Volt olyan adóslevél-formula, hogy a kamatot „ajándékol” adják a hitelezőnek, mert — vár. (Mord. b. Hillél. Báb. mecz. 630. §.) A zsidó községnek erkölcsi szigora s ellenőrzése dacára is megeseett, hogy zsidók egymást denunciálják s egyik a másik ügyfelének olcsóbb kölcsönt ígér. (Rotbenb. Resp. ed. Crem. 59. 231.)!-^T) Panaszkodik is zsidó a zsidóra. (Rasi. Müller: Réponses 29. sz.)

A zsidó emberségesen bánt az adósával. (Ráben 97b.) Néha zálog- és kamatmentesen kölcsönöz neki (Rothenb. ed. Lemberg 380). vagy a szokottnál kisebb kamatra. (Jámborok könyve Í205. »z.) Előleget is ad a termésre. (Izsák Or Zárúa ed. Sitomir II. 52. §.) Olykor visszaadja a zálogok egy részét, ha a maradék nem födi is a tartozást. (Rothenb. Resp. ed. Berlin 60. sz.) Az adós megbízik a zsidóban; a kiváltott zálogol másnapig nála hagyja. (Izsák Or Zárúa ed. Sitomir II. 52. §.) A zsidó erkölcsi megítélésére jellemző az olaszországi népies irodalom. Boccaccio türelmesen s elismeréssel szól Ábrahám zsidóról az első na}) 2. novellájában s a harmadikban a három gyűíri feldolgozása jólesőn különbözik a régiektől: kedvező színben mutatja be a zsidót.¹²⁸) De már Ser Giovanni Fiorenline, a „Pecorone“ című novellagyűjteményében, a gonosz hitelezőt, aki mintául szolgált a Velencei kalmárnak s a régi mesében keresztény — megteszi zsidónak. Am a szerzeteseket sem kíméli. Boccaccio barátja, Franco

Sacchetti, sokat foglalkozik a zsidókkal, de nem a Boccaccio szellemében.

A pénzüzetek nagy veszteséggel is jártak, hogy a hitelező csődbe jut. (Mord. b. Hillél 184b.) Gyakran csak hatósági segítséggel kaphatja meg pénzét. (Rasi v. R. Tám. Müller: Réponses 34. sz.) Legbiztosabb volt a jelzálog: házak, ház-részek, szőlők, majorok, falvak, vámok, uradalmak stb.¹²⁹⁾ Aztán a lefoglalt államjövedelmek, például vámok, hivatalok, bíróságok bevétele, egyházi tizedek. (Rasi, Müller: Réponses 30. sz.) Kisebb kölcsönöknél ingóságok. (R. Mesullam. Müller: Responsen etc. 152. sz. Rothenb. ed. Prága 978. ed. Lemberg 305. ed. Berlin 245. Chájjim Or Záruá 260. sz.) A zsidót kényszerítik a pénzkereskedésre. Sokszor hivatalosan is csak ezt engedélyezik létf en tartásnak.¹³⁰⁾ Nem büntetik, ha valakitől megtagadja a kölcsönt, csak akkor, ha idegennek ad s odavaló polgárnak nem.¹³¹⁾ Augsburgban és Strassburgban a hatóság kötelezte a zsidókat kölcsönök adására. Baselben azt követelik tőlük, hogy a városnak évenként öt fontot kölcsönözzenek kamatmentesen.

Feltűnő a zsidó asszonyok nagy üzleti tevékenysége. Házaltak s vásárokra jártak. (Rasi. Müller: Réponses 30. sz. R. Gérson. Réponses 98. Ráben 115. Izsák Ór Záruá III. a. §. 300. 351.) Oberweselben huszonkilenc hitelező közt tíz nő¹³²⁾ (1338), akiknél elhelyeznek árva- s alapítványi pénzeket. (Izsák Ór Záruá ed. Sitomir I. 762. §.) Egész csomó asszony név az adóslevelekben, kiknek férjei bizonyára a tanulásnak éltek.

A zsidó kamatokat nem szabad a mai mértékkel mérni, mert óriási adóteher és kockázat nehezedett a hitelezőre. A zsidó községek $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ vagyona ráment az adóra s csak ritkán volt 20% alatt.¹³³⁾ Hozzájárult éhez, hogy a tőkájük könnyen veszendőbe ment a gyakori pénzromlás által (Rothenb. Resp. ed. Prága 358.) s míg a keresztény hitelező pénzváltozás esetében csak tizennégy napig, a zsidó még négy-hat hét múlva is köteles volt a régít elfogadni.¹³⁴⁾ Franciaországban a zsidók adósleveleit hatóságilag kellett beiktatni, különben nem ismerték el. Szóbeli megállapodás érvénytelen volt. Ha hűbéruraktól kaptak jelzálogot.

nem egyszer vitássá tették a birtok lekötésének jogosságát. A nemesektől alig bírták behajtani, mert az Ítélettel nem törődtek. Ilyenkor egy még hatalmasabb úrnak segítségét kellett ajándékokkal megnyerni.³³⁰) A megvesztegetések (Rothenb. Resp. ed. Prága 897) s váltságdíjak (Rási. Réponses 26. 29. Izsák b. Menáchem. Réponses 62. R. Gersón. Rép. 97. 101. Rothenb. Resp. ed. Crem. 221. 223. ed. Prága 1005. ed. Lemberg 305.) mindig szerepelnek a zsidó üzlettársak leszámolásában. Lépten-nyomon a megjegyzés: N. N. adós erőszakos ember s a kamatokat, gyakran a tőkét se akarja fizetni. (Ráben 97b.)¹³⁰) Mindezen fölül a község felelős volt minden egyes tagjáért. Például, ha valamelyik hatósági eiiL'edélv nélkül elköltözött, a kölcsöne odaveszett s a község tartozott megtéríteni az állítólagos, vagy igazi kárt, melyet az elköltözés a hatóságnak okozott. (Rothenb. ed. Prága 943.) Ha az adós meghalt, kéteessé vált a követelés, mert az utód nem ismerte el. (Rothenb. ed. Prága 794.) Az elhalt hitelező vagyonára pedig, ha az örökös nem volt kéznél, a védnök tette rá a kezét. (Izsák Ór Zárúa ed. Sitomir I. 762.) Engedték a zsidót gyűjteni, gyarapodni, hogy a hatalmasok besöpörhessék maguknak a kincseit. Folytonos vagyoni- és életveszély lógott a feje fölött. Magáiól értődik, hogy nagyobb nyereségre kellett törekednie annak, akit gyanútlanul, egyszeriben romlásba dönthettek az *üldözések*. Az egyházi és világi védnökök unos-untalan beavatkoztak a zsidók üzleteibe; vagyonuk s kölcsöneik fölött úgy akartak rendelkezni, mint a sajátjuk fölött.¹⁸⁷) Elviselhetetlen volt a 12. században kezdődő kamat-megsemmisítés s adósságtörlés. Kivált a keresztes vitézeket kecsegtették kamat-elengedéssel. így csapott le a zsidó hitelezőkre III. Ince pápa (1199, 1213), a lateráni zsinat (1215), IX. Gergely (1234), a lyoni zsinat (1245) s egyéb esetek. A kamat-elengedésre külön formula volt az okirat-szerkesztők hivatalos könyvében. De rettegett csapás az adósságtörlés. A francia király, Fülöp Ágost kezdte (1180) azon föltétellel, hogy a keresztény adósok elengedett zsidó-kölcsöneik egy részét a kincstárnak juttatják. VIII. Lajos minden öt évnél régibb tartozást megsemmisít, az újabbaknak pedig a kamatait (1223). Német-

országban eleinte csak egyesek vagy közösségek ellen alkalmazták ezt büntetéskép; például Bajor Lajos Überlingen zsidóit sújtotta, mert az osztrákokkal tartottak. Később már ürügy se kellett, csak egyszerűen megjutalmazták híveiket az uralkodók, hogy fölmentették őket a zsidó-kölcsön megfizetésétől. Így VII. Henrik Theobald. Ferretle grófját (1309) és Konrád v. Weinsberg tartományfőnököt (1312).¹³⁸⁾ Vagy Bajor Lajos: Heilbronnt (1310). a fuldai szerzetet (1323). Se vége. se hossza a sorozatnak.¹³⁹⁾

Szellemes kitalálás volt. hogy a zsidók megölése megölte az egykor általuk adott kölcsönöket is. Legelőször a mainzi érsek-ségben alkalmazták e „Jogsabályt“ (1299), de kivált a nagy pestis-járvány után (a 14. század közepétől fogva). Ilyen esetben a megölt hitelező kinlevőségének egyrésze a védnökre szállt, mert hát elvesztette jövedelmi forrását, a zsidót. A fejedelmek lellek jogutódai a zsidó hitelezőnek. A zsidó tőke szivattyúi voltak még; i *kényszerkölcsönök*. Már IV. Konrád így tölte meg az üres pénztárát (1242—43). Kölnben azt határozták (1250). hogy a zsidópüspök köteles az érseknek minden évben liz márkát kamatmentesen kölcsönözni. A regensburgi polgárság is jól megsarcolta a zsidókat (1328. 1333). Mindez adatok eltörpülnek a 14. század második felének s a 15. századnak szipolyozásához képest.

A zsidó pénzüzetek korlátozásában egyik legfontosabb intézkedés az egyházi zálogok tilalma. Régebben is napirenden volt ez a kényes kérdés, mint láttuk. A trieri (1227) és a gneseni (1285) zsinatok is foglalkoznak az üggyel s az elzálogosítás! csak végső szükségben engedik meg; ha fogságból kell valakit kiváltani. A rabbik is húzódoznak tőle. A papság nem sokat törődött e tilalmakkal, mint például Henrik, ebersheimi apát (1228). Különben a főpapok üzleti intézői is gyakran zsidók voltak (R. Gerson. Réponses 87. Ráben 99. 101.); zsidó hitelezőkhöz fordulnak. Dieter, lauterbergi prépost, adósságai fejében eladja birtokát (1217).¹⁴⁰⁾ Az alsóbb papság a termést adja, vagy zálogosítja el nekik. (Agudda Pesz. 23. §.) De az uralkodókkal is sok pénzüzletel csináltak a zsidók. Fejedelmi ügyfeleik közt például I. Rudolf. (Chájjim Ór Zárúá 229.) Bajor Lajos az Überlingeni és augsburgi

zsidóknak tartozik, kiknek leköti München város jövedelmeit.¹⁴¹⁾ Nemesi birtok eladásánál a volt tulajdonos kijelenti az írásban, hogy a zsidó-adósságok megfizetésére kénytelen volt úgy cselekedni. A zsidó nem mindig járt vele jól, mert előfordult, hogy a tartozás kiegyenlítésekép egy kisebb értékű földbirtokkal kelteit beérnie. (Szilézia 1295.) A zsidó hitelező különösen azért nem akart a ládafiába nyúlni, mert a főnemesség nagyon el volt adósodva. Például János, nürnbergi várgróf nyolcvan zsidónak tartozott (1343). De ingó zálogot is elfogadnak: néha egész láda ékszer, drágaság, sőt szerepel közte 1. Ruprecht, pfalzgróf koronája is (1349).¹⁴²⁾

6. *Zsidó kapitalisták a középkorban.*

A hadi zsákmánytól is nő a zsidó vagyon. Például IV. Henrik Sziléziában lovakat és marhákat értékesít a zsidóknál (1285). Mind a felsorolt kölcsönök általában szerény összegek, de vannak egész nagyok is, mint Trierben: 0500—12.000 forint.¹⁴³⁾ Az állami pénzügyeket, adó- és vámkezelést is szívesen bízták zsidókra az egyes országokban. Sokfelé szerepelnek mint vámok s egyéb illetékek beszedői (telonearii). Már ismerősek a régebbi korból. A magyar király udvarában is volt ilyen zsidó pénzügyei. (Rothenb. Resp. ed. Prága 903.) A Jámborok könyve (Regensburg a 13. század első felében) is említi a zsidó vámszedőket. (1426. sz.) Meg is nevezve: Ábrahám Creuznach és Salamon Bingen¹⁴⁴⁾; Amschel Oppenheimer vonatkozásban Siegfried rajnai gróffal. Bruno, olműzi püspök panaszkodik X. Gergely pápának (1271—1276), hogy Cseh-Morvaországban és Ausztriában sok a zsidó a vám- és pénzügyek intézésében (telonearii, monelarii). Még a 14. században is számos helyen a vámok és tizedek a zsidók igazgatásában; néha mint zálogok.¹⁴⁵⁾ Például Geisenheim (1296, 1342). Paeharaeh (1317), Miltenberg (1341), Lahnstein (1336), a rajnai vám Koblenzben (1345). Pontosabb mindennél a zsidók szerepe egy egész ország pénzügyi kormányzatában, kivált Spanyolországban, de a német zsidóknál is régi múltra tekinthet vissza. Lipót,

osztrák herceg pénzverője a zsidó Slom (1195). Becsületes, istenfélő ember volt; a keresztesek ölték meg.¹⁴⁶⁾ Talán az utóda Tekanus, az osztrák VI. Lipót pénzügyére, kinek II. Endrével való békekötésekor kétezer márka erejéig kezességet vállalt. Osztrák Frigyes a nagy ínségben a zsidók tanácsára halárázart rendel el (1235) s nem enged ki gabonát.³⁴⁷⁾ Hiába fogadja meg 11. Frigyes bécsi privilégiumában (1237), hogy a zsidók kizáratnak a hivatalokból, a zsidók tovább szerepelnek az osztrák állampénzügyekben: a két testvér, Lublin és Nekelo, tizenhat hűbéri birtok tulajdonosa volt s mindketten comités camere illustris ducis Austrie {kamaragrófok). Kiváló érvényesülés a sziléziai zsidóknál is: József és Chazkel birtokában egy egész falu Breslau mellett¹⁴⁸⁾ (c. 1200). VI. Henrik herceg 1315 körül egy Salamon nevű zsidóra ruházza az udvar- és konyhamesteri állást s nem volt rá panasz. Csak a breslaui püspök izgat ellene. A sziléziai zsidók pénzkereskedelme nagyméretű: az államnak s főúrnak pénzügyei a kezükben; városok is elzálogosítva náluk.¹⁴⁹⁾ Löwenberg városa a breslaui Jákobhoz kerül zálogba (1341) s ugyané helységet 11. Bolkó herceg elzálogosítja a schweidnitzi Izsáknak.

Feltűnően nagy a zsidók állampénzügyi befolyása a Irieri érsekségben. Már Henrik érsek (1260—86) szívesen vette tanácsukat a meggazdagodásra. Balduin meg nem törődött a tilalommal s a kamarás s a főbeszedők (receptor) helyébe zsidókat tett pénzügyi intézőivé. Ilyen hivatalnok volt Muskin (1323—26) és Jákob Daniels (1341-ig);¹⁴⁰⁾ ezt követte a veje, Michels. Központi pénztárt alapítottak, ahol minden ki- s befizetés lebonyolódott. Élén állt az udvari zsidó intéző s mellette egy zsidó jegyző. A könyvet héber nyelven vezették s később latinra fordították. E zsidó hivatalnokok révén Balduin érsek zálog nélkül jutott kölcsönökhöz s ezért a zsidóinak teljes védelmet s üzleti szabadságot adott. Nagyszabású üzletember volt: a jelzálogokat átvette a zsidó hitelezőktől, ami által újabb területet nyert; a német császárok is adósai voltak. Kivált a strassburgi zsidók építették ki hatalmasan a pénzüzleteiket Bajor Lajos idejében. Az egyik részt vett egy nemzetközi transakcióban. Az angol III. Edvárd francia-ellenes

szövetség céljaira a strassburgi Vivelin útján szeretne 61.000 arany forintot Balduin érsek kezéhez juttatni (1339). Vivelin csak úgy végezhetette a kifizetést, hogy összekötötte az olasz bankházakkal, melyekkel az angol király dolgozni szokott és bizonyára váltó formájában történt, melynek használata e korban a német zsidóknál nem bizonyítható.

Az adóslevél is francia mintára honosodott meg a német zsidók közt. A legrégibb német-zsidó adóslevél, mely ránk maradt, 1262-ből való s délnyugatról, tehát a burgundi részekből származik. (Caro II. 145. 153.)

A városok hiteligenyeit is a zsidó kapitalisták elégítették ki: Bunzlau lakói zsidó kölcsönből építik a városfalakat¹⁵¹⁾ (1190). Worms városát 1260-ban a zsidók segítik ki 300 font fülérrel. Mühlhausen a zsidó Salmannak 200 márkával tartozik (1290). Salathiél bankár Rostock városának hétszáz márkát kölcsönöz (1283, 1284). München városa két augsburgi zsidónak 750 fonttal tartozik (1307). A roppant eladósodott Augsburg kénytelen a polgárok kényszerkölcsönével kifizetni a zsidó hitelezőit (1341). Gyakran idegen zsidók folyósítják a pénzt, ha az otthoni bankárok már nem győzik. Például Mainz városa Strassburg, Basel, Speyer és Worms zsidóitól vesz kölcsön (1335). Zürich egy schaffhauseni zsidótól (1343) és Hagenau strassburgiaktól. Etele hasznos szolgálatok elismeréseképp a hatóságok arra is kiterjesztik figyelmüket, hogy kár ne érje a zsidókat a megbízhatatlan adósok miatt. Így a regensburgi tanács kihirdeti a zsinagógában (1342. Judenschule), hogy a salzburgi Mändleinnak bárki is csak elsőrendű zálogra kölcsönözzön, mert póru járhat.¹⁵²⁾ Az adatok közül nem hiányozhatik, hogy a tanulók, ifjak pénzzavarán is a zsidó hitelező segített s a kisembereken. Valószínű, hogy zsidók külföldi vállalkozásokhoz is adtak pénzt. Erre vall talán az, hogy Lübeck város meghatalmazottja, Reynekinus Mornewech Flandriában kifizetéseket utal az erfurti Salemann és Lavekintnek s társaiknak (1290).¹⁵³⁾

A keresztények is részt vettek a zsidók nyereséges üzleteiben, minden tilalom ellenére. Így gyümölcsöztették náluk a pén-

züket a kolostorok, szerzetek és papok. Sőt már a 10. századbeli források említenek egy zsidót, aki a király pénzét zálogra kikölcsönzi.¹⁵⁴⁾ A zsinatok elítélik ezt a keresztény-zsidó üzleti közösséget, azon keresztényeket . . . qui apud Judaeos pecuniam suam loeant, ut a Judaeis usurari recipiant. vei ut Judaei eandem pecuniam imiuent ad usurari (akik pénzüket a zsidóknál helyezik el, hogy kamatot vegyenek a zsidóktól, vagy hogy a zsidók azt a pénzt kamatra kölcsönözzék). Ugyanígy dönt a trieri zsinat (1227). De a keresztények mégis átadták pénzüket a zsidóknak üzleti célokra. (Jámborok könyve 1423. sz.) Az okiratok keresztény-zsidó közös üzletekről is szólnak, ilyen volt például a máj- említett Tekanus s több bécsi polgár együttes jelzálogbirtoka. Vagy Jákob Daniels és Izsák, a rajnai vám bérlőinek társa. Gerhard vom roten Löwen, Koblenzben. Az ilyen közös vállalatot elhallgatták az okiratok.¹ “) Ezt el lehetett titkolni, de nem a zsidó pénzt. A zsidó kereskedő és hitelező történeti szükségesség volt, de végzetévé is lett a zsidóságnak. A középkor, a zsidó szenvedés nemcsak a vallási fanatizmusnak, hanem a zsidó vagyonnak is története. Zsidó „bűnök“ emlegetésétől hangos a történelem. Mennyi hamis vád. De van köztük egy igaz is, egy megbocsáthatatlan bűn: a zsidó gazdagság. A népek irigysége, meg a sóvársága tette pokollá a zsidónak életét.

JEGYZETEK.*

ELSŐ RÉSZ.

I. FEJEZET.

¹⁾ H. Winckler: *Altorientalische Forschungen* II. 1. 207—208. ²⁾ Az asszír pachat. Csak későbbi megjelölés a perzsa khsatrapávan = achsadrápán = satrapa. ³⁾ A héber Sómrón latin nevéből: Samáriabeliek. Az efráji (izraeli) zsidóságnak Salmanassar asszír király odatelepítettjeivel való keveredéséből származnak. Főképp kútabeliekkel keveredtek. (II. Kir. 17. 24. 30.) Ezért szamaritánusok = kuteusok. A vallásuk lényegében zsidó. Mózes öt könyvét is elfogadták s a szombatot, az ünnepeket stb., csak ép az áldozati kultuszt végezték a Garizim hegyén épített templomukban. Ellenségeskedésüket — akárcsak a régi Júda és Efrájim királysága idejében — Jézus Szírach is említi. (50. 25—26.) De a talmudbölcsek nem tekintik őket bálványimádóknak, hanem olybá veszik, mint a szaddukeusokat. (Ber. VII. 1. Nidd. IV. 2.) ⁴⁾ E. Meyer: *Die Entstehung des Judenthums* 152. 153. 163. 165. ⁵⁾ H. Winckler i. h. 231—235. ⁶⁾ A Sachau-féle papyruszok egyike 407-ből említi Bagoas helytartót és Jóchanan főpapot.

II. FEJEZET.

¹⁾ L. Fuchs: *Die Juden Aegyptens* 4. 2. j. ²⁾ i. h. 80. ³⁾ i. h. 8. ⁴⁾ i. h. 81. ⁵⁾ i. h. 109. ⁶⁾ Blau L.: *Papyri und Talmud*. ⁷⁾ Fuchs 49. ⁸⁾ i. h. 64. ⁹⁾ i. h. 59. ¹⁰⁾ Juster: *Les Juifs dans l'empire romain* II. 319. ¹¹⁾ i. h. I. 205. ¹²⁾ Krauss S.: *Synagoga Altertümer* 75. ¹³⁾ Fuchs 93. ¹⁴⁾ i. h. 99. ¹⁵⁾ i. h. 104. ¹⁶⁾ E. Schürer: *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* II. 108. 23. j. ¹⁷⁾ Friedländer M.: *Das Judentum in der vorchristlichen griechischen Welt* 27. 40. ¹⁸⁾ i. h. 33. 4. j. ¹⁹⁾ Juster I. 367. 1. j. ²⁰⁾ Fuchs 114. ²¹⁾ Az aram diaszpóráról l. Blau L.: *Papyri und Talmud*.

²²⁾ Fuchs 118. ²³⁾ Blau L.: *Papyri und Talmud* 10. ²⁴⁾ Az asszuáni aram papyruszok is (Kr. e. 5. század) emlitenek egyiptomi prozelytát, aki egy zsidó nő kedvéért lesz zsidóvá. ²⁵⁾ i. h. 19. ²⁶⁾ Fuchs 122. ²⁷⁾ i. h. 14. ²⁸⁾ J. Klausner: *יהודה וישראל* III. 206. ²⁹⁾ Juster I. 180—208. ³⁰⁾ Juster I. 293. ³¹⁾ Herzfeld: *Handelsgeschichte der Juden des Altertums* 70. ³²⁾ Juster I. 297. ³³⁾ i. h. II. 217. 2. j. ³⁴⁾ i. h. II. 218. 1. j. ³⁵⁾ i. h. II. 317. 10. j. ³⁶⁾ Vogelstein und Rieger: *Geschichte der Juden in Rom* I. 52. ³⁷⁾ i. h. 57. 4. j. ³⁸⁾ Krauss S.: *Synag. Altertümer* 231. ³⁹⁾ Juster II. 230. ⁴⁰⁾ i. h. 232. 2. j. ⁴¹⁾ i. h. 233. ⁴²⁾ i. h. 171. ⁴³⁾ i. h. I. 456. és *Synag. Altertümer* 338. 339. 340. 345—346. 354. 390. 1. j. ⁴⁴⁾ *Synag. Altert.* 328. ⁴⁵⁾ i. h. 330. ⁴⁶⁾ i. h. 331. 2. j., idézve Löw Lipót nevében. ⁴⁷⁾ i. h. 17. ⁴⁸⁾ i. h. 337. 3. j. ⁴⁹⁾ i. h. 338. ⁵⁰⁾ Schürer II. 57. 175. j. ⁵¹⁾ i. h. 61. ⁵²⁾ i. h. 19. ⁵³⁾ Krauss S.: *Talmudische Archäologie* III. 133. ⁵⁴⁾ Bludau: *Judenverfolgungen in Alexandrien* 43. ⁵⁵⁾ i. h. 58.

III. FEJEZET.

¹⁾ Schürer I. 152. 26. j. ²⁾ Nem főpap; a talmud adata (Megill. 11a.) helytelen (Klausner II. 4.). ³⁾ i. h. II. 6. ⁴⁾ i. h. II. 17. ⁵⁾ i. h. ⁶⁾ i. h. 24. ⁷⁾ i. h. 27. ⁸⁾ Grätz II. 2. 236. ⁹⁾ Schürer I. 170. ¹⁰⁾ Lehet, hogy ez a misnában, Érub. V. 6. említett „Ujváros“. (Klausner II. 30.) ¹¹⁾ i. h. ¹²⁾ Vagy talán Birzájit, Gofna közelében. (Klausner II. 33.) ¹³⁾ i. h. II. 34. ¹⁴⁾ i. h. 38. ¹⁵⁾ A tulajdonképpeni neve Balas. (Schürer I. 178. 10. j.) ¹⁶⁾ Az adat I. Areusra és I. Oniasra vonatkozik, a diadochok idejében. (Schürer I. 186. 32. j.) ¹⁷⁾ Az ottani ásatások során talált palotakomplexumok alól görög írás került elő, mely gyalázza Simont, mert elűzte Gézer pogány kormányzóját. (Klausner II. 57.)

* Ez útón is köszönetet mondok Dr. Löw Immanuel szegedi főrabbi úrnak, aki értékes könyvtárát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸⁵) Schürer I. 198. ¹⁸⁶) Klausner II. 60. ¹⁸⁷) Schürer I. 200. 23. j. ¹⁸⁸) Klausner II. 64. ¹⁸⁹) i. h. 67. ¹⁹⁰) i. h. 72. ¹⁹¹) i. h. ¹⁹²) Valószínűleg a völgyének koszorújára vonatkozik. (Szóta IX. 14.) E. Meyer szerint arany- vagy ezüstkoszorúk, melyeket a zsidók az állami ünnepeken tartottak szolgáltatni. (Klausner II. 42. 1. j.) ¹⁹³) Görögül: xyszosz; így fordítva a héber „gázit”. (Amós. 5. 11.) ¹⁹⁴) Klausner II. 84. ¹⁹⁵) Aram formája: perisájjá; ebből a görög pharizaiói. ¹⁹⁶) Büchler A.: Der galiläische Am-Ha-areiz 127. 128. (Schürer ellen.) ¹⁹⁷) i. h. 182. 1. j. ¹⁹⁸) Nevét a Septuaginta „Szadduk”-nak írja; ezért az elnevezés: szaddukeusok. ¹⁹⁹) Schürer II. 416. ²⁰⁰) i. h. 414. 38. j. ²⁰¹) Klausner II. 104. ²⁰²) A név szyr eredetű: ch'szé = jámbor; megfelel a héber chásid-nak. ²⁰³) Hús- és bortilalmat nem tartottak. (Schürer II. 569.) ²⁰⁴) i. h. 576. ²⁰⁵) i. h. 581. 19. j. ²⁰⁶) i. h. 584. ²⁰⁷) Klausner II. 98. ²⁰⁸) Schürer II. 219. ²⁰⁹) E véres történetet héber nyelvű tragédiává dolgozta fel J. L. Landau (1897). ²¹⁰) Klausner II. 120. ²¹¹) i. h. 122. ²¹²) Schürer II. 206. ²¹³) Juster I. 393. ²¹⁴) A Megillát Táánitban említett örömnapi (Sebát 2) nem Jannáj, hanem Heródes halálnapja. (Klausner II. 133.) ²¹⁵) i. h. 136. ²¹⁶) Ez utóbbit Klein S. szerint Salóme Alexandra. i. h. ²¹⁷) i. h. 136. 1. j. ²¹⁸) Igazi neve Selóm-Cijón; emlékezett a talmudi Salcijnóra (Sabb. 16b.), mely a Jeruzsálem körüli sírokon gyakran szerepel s az egyiken ott van a héber mellett a görög Salomé. (Klausner II. 140.) ²¹⁹) Schürer II. 233. 2. j. ²²⁰) Juster I. 202. ²²¹) i. h. 203. ²²²) Klausner II. 192. ²²³) Vogelstein és Rieger: Gesch. d. Juden in Rom I. 38. ²²⁴) i. h. 8. ²²⁵) Juster I. 214. ²²⁶) i. h. 223. ²²⁷) i. h. 246. 5. j. ²²⁸) i. h. 234. ²²⁹) i. h. 227. ²³⁰) i. h. 230. ²³¹) Klausner II. 212. ²³²) Lehet, hogy az Assumptio Mosis-ban említett hős agastyán. Taxo és hét fiának halála e galileai barlang-harcokra vonatkozik. (Klausner II. 225.) ²³³) i. h. 228. ²³⁴) i. h. 229. ²³⁵) i. h. III. 2. ²³⁶) Mariamne tragikus halálát s Heródes vigasztalan gyászát megénekelte Byron a Héber melódiákban. ²³⁷) Előbb válólevelet küldött a férjének, ami el-

lenkezik a zsidó törvénnyel, amely szerint a férj küldi azt a feleségnek. De lehet, hogy már akkor érvényben volt a nő érdekében az „utálkozás” váloka (Ket. VII. 1–5.), amely jóval előbb is szerepelt, így az Ezra-korabeli aram papyruszokban. (Klausner III. 17.) ²³⁸) i. h. III. 20. ²³⁹) i. h. 19. ²⁴⁰) Schürer II. 322. ²⁴¹) Klausner III. 28. ²⁴²) Krauss: Talm. Arch = TA. III. 292. ²⁴³) Juster I. 239. 2. j. ²⁴⁴) i. h. 240. ²⁴⁵) i. h. 241. 3. j. ²⁴⁶) Schürer II. 327. ²⁴⁷) i. h. 324. ²⁴⁸) Wellhausen: Isr. und jüd. Geschichte 310–312. ²⁴⁹) Annyi, mint fogva tartott galambok: vadgalambok megszelidítése. ²⁵⁰) Schürer II. 329. 94. j. ²⁵¹) Fuchs 18. ²⁵²) Klausner III. 80. ²⁵³) i. h. 83. ²⁵⁴) i. h. 137. ²⁵⁵) i. h. 138. ²⁵⁶) Schürer II. 13. 37. j. ²⁵⁷) i. h. 14. ²⁵⁸) Klausner III. 145. ²⁵⁹) i. h. ²⁶⁰) i. h. 159. ²⁶¹) i. h.

IV. FEJEZET.

¹) Schürer I. 384. 43. j. ²) i. h. 395. ³) i. h. 400. ⁴) Juster I. 342. ⁵) i. h. 343. ⁶) i. h. 345. ⁷) i. h. 346. 2. j. ⁸) i. h. 346. 5. j. ⁹) A „Héber” valószínűleg a Judeából odakerülteket jelöli, mert „Judaioi” mind a zsidókra vonatkozik. Különben még egyes foglalkozási ágakról is elnevezhették a zsinagógát, például Rómában a Carcares (mészégetők) imaháza. (Vogelstein és Rieger I. 40.) ¹⁰) Juster I. 364. ¹¹) Schürer I. 408. ¹²) i. h. 410. 135. j. ¹³) i. h. II. 517. ¹⁴) i. h. 530. ¹⁵) Klausner III. 185. ¹⁶) Ezt E. Meyer is elismeri: Entstehung des Christentums I. 164. II. 451. (Klausner III. 211.) ¹⁷) i. h. 212. ¹⁸) i. h. IV. 68. 1. j. ¹⁹) i. h. IV. 82. ²⁰) E. Meyer III. 625. ²¹) Klausner i. h. 102. ²²) A Barabhas epizódja az evangéliumban, aki Jézussal együtt volt elzárva s a római katonák Jézus gúnyolása, amint felöltöztették s náddal verdesték, a töviskorona s a „zsidók királya” aposztrofálás a Karabas-történet mása a két név összehangzása alapján. (Wendland.) ²³) Juster I. 354. 3. j. ²⁴) i. h. 361. ²⁵) i. h. 368. 5. j. ²⁶) i. h. 362. 1. j. ²⁷) Klausner III. 242. ²⁸) Schürer I. 464. ²⁹) Ezen epizóddal hozzák némelyek összefüggésbe az adatot (Táán. IV. 6.), hogy Apostomos elégette a Tórát tam-

muz 17-én. (Klausner IV. 6.) ²⁰) Schürer I. 482. ²¹) i. h. 486. ²²) Klausner IV. 27. ²³) Schürer I. 489. ²⁴) Klausner IV. 117. ²⁵) i. h. 120. ²⁶) Schürer I. 514. 41. j. ²⁷) Szózott halairól elnevezve, a Genezáret-tó déli szélén, a mai Kerak közelében. (Schürer I. 515. 44. j.) ²⁸) Szemben Taricheával, a Genezáret tavától keletre. ²⁹) A név jelentése: kövér göröngy, tudniillik dús volt az olajtermelése; a mai El-Dsis Észak-Galileában. ³⁰) Ezen alapszik az elbeszélés Zakariás próféta forró vérééről (Gitt. 57b. Szanh. 96b.), összezavarva a történeteket a Jós által megölt Zakarija b. Jojada főpap esetével. (II. Krón. 24. 17—22.) Az evangélium is említi. (Máté 23. 35. Luk. 11. 51.) ³¹) Klausner IV. 179. ³²) A „prozelyta fia”, tehát nem volt zsidó származású. Vagy csak gúnynev, mert sicárius lett és igazi neve Simon b. Batiach (Kélim XVII. 12.), Jóchanan b. Zakkaj nővérének fia. (Klausner IV. 189. 1. j.) ³³) i. h. 200. ³⁴) i. h. 210. ³⁵) i. h. 220. ³⁶) i. h. 227. ³⁷) Juster I. 210. ³⁸) Klausner IV. 233. ³⁹) A héber Me-cadá = erőd; azonos a mai Sebbeh-vel, a holttenger nyugati partján.

V. FEJEZET.

¹) Görög szó; héber megfelelője „gánáz” = elrejténi (apokryptein), tudniillik nem-kanónikus könyvek. ²) A Szirach név megfelel a bibliai Asszírnak. (Exod. 6. 24.) ³) Smend R.: Das hebr. Fragment der Weisheit d. J. Sirach (1897) és Schechter kiadványa „Ecclesiasticus”. (JQR. 1898. 197—206.) ⁴) Klausner II. 157. Grätz szerint (IV. 136.) Nebukadneczar = Trajanus. Mások szerint a könyv a Bar Kochba-harc idején keletkezett. ⁵) Grätz (IV. 182.) a könyv keletkezését a hadrianusi időbe helyezi, midőn tilos volt a holtak eltemetése. A könyv szép erkölcsi mondásokat idéz, amilyenek előfordulnak már az elefantinei aram papyruszokban. (Klausner II. 164.) ⁶) i. h. 171. ⁷) i. h. 179. ⁸) Klausner (i. h. 174.) ezt is a hasmoneusi korba helyezi (110—105), midőn nagyon föllendült a vallásos szellem, de a farizeus halácha még nem volt

egészen szilárd. ⁹) Charles szerint (Apocrypha and Pseudepigrapha etc. 1913) a könyv Alexander Jannáj idejéből (95—80) való, midőn a farizeuszaddükeus-vitákban a hamis tanúzás kérdése is szerepelt. (Klausner II. 154.) ¹⁰) Lehet, hogy a szerzőt VII. Antiochus Sidetes szyr királynak jeruzsálemi ostroma inspirálta. (Klausner i. h.) ¹¹) Klausner IV. 45. ¹²) i. h. ¹³) i. h. ¹⁴) Vagy „A zsidóknak régi eredetéről”, amely cím igen régi forrásokban említetik, úgyszintén „A görögökhöz”. A nem eredeti „Contra Apionem”-elnevezést Jeromos használja először. ¹⁵) Legatio ad Cajum. Kiadta az IMT. Schill Salamon fordításában 1896. Hozzártatózott a Tiberius korabeli zsidóüldözések és Pilatusnak története is. Eredeti címe volt „Az erényekről”, mely arra céloz, hogy az erény, vagyis a zsidó nép igazsága előbb-utóbb érvényesül. ¹⁶) Klausner IV. 52. ¹⁷) i. h. 60. ¹⁸) i. h. 65. ¹⁹) Wendland: Die hellenistisch-römische Kultur 206. ²⁰) i. h. 3. j. ²¹) i. h. 207. ²²) i. h. 120. 1. j. ²³) i. h. 110. 1. j.

VI. FEJEZET.

¹) Az evangéliumban: nomikoi (Luk. 7. 30.) s mint törvénytanítók: nomodaszkaloi. (Luk. 5. 17.) Josefusnál szophiszta és hierogrammateisz. A „rabbi” (Máté 23. 7.) megfelel a latin magisternek: tanító, mester. A héber szó végén az i betű elveszté birtokrag-jellegét s a meg nem szólítottak neve előtt is úgy használták. Olyan, mint a „monsieur”. (Schürer II. 315. 9. j.) A későbbi kiejtésben: rebbi, mert a héber *á* gyakran *i*-vé rövidül. i. h. 316. 12. j. ²) E mondas régebbi s későbbi analógiái: Tóbit könyvében (4. 15.), az Aristeas-levélben. A XII. Patriarka (Naftáli) testamentumában, Philonál (ed. Mangey II. 629) és a szláv Hénok-könyvben I. 1. V. ö. Máté 7. 12. ³) Németre fordította Jost M. (1832—34) és Sammt A. 1886... Teljes még a varsói zsidó-német fordítás 1876—80. Léteznek részletfordítások is. ⁴) Legelőször egy 1184-ből származó talmud-kéziratban szerepel a szó ily értelemben. ⁵) Tanulás, tanulmány vagy

tanítás. *) Talmud errec Jisrael = Izrael országának talmudja, vagy T. d'máarába = nyugati talmud (Babylonia szempontjából). Leghasználtabb neve: Jerusalmi = jeruzsálemi talmud. 7) A haggáda (aram formája: agáda) a héber „higgid“, vagy „maggid“ kifejezésen alapszik s = kijelent, tanít (a szentírás). Így jelölték a nem haláchi-kus bibliai versből levont tanulságot. 8) A szó jelentése kitérnek az asszír ékíratos táblákból: beszéd, tolmácsolás. 9) Funk S.: Die Juden in Babylonien I. 17. 10) i. h. 31. 11) i. h. 33. 12) i. h. 34. 13) i. h. 35. 14) A talmudi nevű „varázslót“ jelent, nem „Gébr“, i. h. 67. 2. j. 15) Jarchináj, vagy Arjóch = árja. 16) Funk II. 10. 17) i. h. 15. 18) i. h. 17. 19) i. h. 19. 20) i. h. 49. 21) i. h. 53. 22) i. h. 61. 23) i. h. 64. 24) i. h. 116. 25) Hogy a felesége, Bahram Górá anyja az exilarcha leánya volt, csak — mondta. (i. h. 96.) 26) Adar és elul. Kalla = corona, tudósok „köre“, gyűlekezete. 27) A 6. században az úgynevezett szabóreusok (aram szó: véleményezők. Szebárá = vélemény) döntéseket, magyarázó megjegyzéseket fűznek a talmudi vilákhöz. Ezen utólagos betoldásokkal jutott ránk a talmud.

VII. FEJEZET.

1) Fuchs: Die Juden Aegyptens 25. 2) i. h. 26. 3) i. h. 28. 10. j. 4) i. h. 31. 1. j. 5) Schürer I. 559. 47. j. 6) Fuchs i. h. 29. 7) i. h. 34. 8) A Megill. Táánitban említett Trajanus-nap (adar 12) a császár római parancsra való kivégeztetésének dátuma, midőn a két testvér, Julianus és Pappus meg akarta öletni Laodiceában. (Schürer I. 562.) Ez a história sem bizonyíték a judeai harc mellett. 9) A héber forrásokban: Turnus Rufus = Rufus, a „zsarnok“ (tyranus). 10) Schürer I. 578. 11) i. h. 583. 12) i. h. 585. 129. j. 13) Az eseményt Grätz (IV. 226.) tévesen magyarázza. (Juster II. 195. 4. j.) 14) i. h. 395. 15) i. h. 396. 2. j. 16) i. h. 397. 2. j. 17) Juster I. 387. 18) i. h. 4. j. 19) i. h. 389. 20) i. h. 402. 21) i. h. 403. 22) i. h. 405. 23) i. h. 403. 1. j. Krauss S. szerint a „kis patriarkák“ a „patres synagogae“-i je-

lenti, mert a Theodosius-törvényben a patres helyébe a „patriarka“ került tévesen. Sőt a „kis patriarkák“ a primates-szel sem azonosíthatók. (Synag. Altert. 156.) 24) Büchler A.: The economic conditions stb. 63. 2. j. 25) i. h. 61. 26) Krauss: TA. II. 374. 27) i. h. 376. 28) Büchler A.: Der galil. Am-Ha-arez 36. 29) Büchler: The economic conditions stb. 62. 30) A legtöbbek szerint azonos Migdal Nünjá, vagy Magdalával. (Klausner II. 51.) 31) A cedáká e fogalma már Dániel könyvében. 32) TA. III. 271. 33) i. h. I. 168. 34) i. h. 481. 35) i. h. 111. 36) i. h. 113. 37) i. h. 488. 38) Büchler: Der galil. Am-Ha-arez 249. 39) i. h. 251. 40) i. h. 254. 41) i. h. 252. 2. j. 42) Krauss S.: Kadmonijót Ha-talmud 116. 43) Herzfeld 79. 44) Krauss i. h. 203. 2. j. 45) TA. II. 296. 46) i. h. 651. 47) Juster II. 306. 3. j. 48) TA. II. 625. 49) Juster II. 306. 8. j. 50) i. h. 307. 51) i. h. 307. 6. j. 52) i. h. 308. 1. j. 53) TA. I. 242. 54) i. h. II. 251. 55) i. h. 355. 56) i. h. 666. 57) i. h. 354. 58) i. h. 350. 59) i. h. 687. 60) i. h. 405. 407. 61) i. h. 351. 62) i. h. 356. 63) Schürer II. 3. 71. 64) TA. II. 358. 65) i. h. 373. 66) i. h. I. 52. 67) i. h. 131. 68) i. h. III. 207. 69) i. h. 190. 70) i. h. 79. 71) i. h. 80. 72) i. h. 83. 73) i. h. 101. 74) i. h. I. 606. 75) Juster II. 309. 4. j. 76) i. h. 312. 3. j. 77) i. h. 313. 2. j. 78) i. h. 79) i. h. 314. 80) i. h. 314. 1. j. 81) i. h. 2. j. 82) i. h. 3. j. 83) i. h. 317. 84) i. h. 4. j. 85) i. h. 319. 86) i. h. 87) i. h. 320. 88) i. h. 322. 2. j. 89) i. h. 244. 90) i. h. 254. 3. j. 91) i. h. 92) i. h. 255. 93) i. h. 1. j. 94) i. h. 256. 95) i. h. 258. 96) i. h. 261. 9. j. 97) i. h. 268. 98) i. h. 278. 99) i. h. 197. 2. j. 100) i. h. 412. 101) i. h. 413. 5. j. 102) i. h. 461. 103) i. h. 468. 1. j. 104) i. h. 426. 105) i. h. 427. 4. j. 106) Synag. Altert. 247. 107) i. h. 190. 108) Juster I. 280. 1. j. 109) i. h. 283. 5. j. 110) i. h. 284. 1. j. 111) i. h. 285. 1. j. 112) i. h. 281. 113) i. h. 285. 114) i. h. 289. 2. j. 115) i. h. I. 443. 4. j. 116) i. h. 450. 4. j. 117) i. h. 451. 2. j. 452. 3. j. 118) i. h. 451. 119) i. h. 452. 3. j. 120) i. h. 453. 2. j. 121) i. h. 455. 1. j. 122) i. h. 2. j. 123) Synag. Altert. 178. 124) Synag. Altert. 105. 125) Juster I. 473. 6. j. 126) i. h. 471.

8. j. ¹²⁷) i. h. 312. 1. j. (Blau L.: Zum Althebr. Buchwesen 193.) ¹²⁸) i. h. 479. ¹²⁹) i. h. 480. 2. j. ¹³⁰) i. h. 481. ¹³¹) i. h. 487. 3. j. ¹³²) i. h. 326.

VIII. FEJEZET.

¹) A misna kifejezése aligha jelenti a fátvolyozottságot, mert ez csak Mohammed után lett kötelező. (Leszinszky R.: Die Juden in Arabien zur Zeit Moh. 7. 11. Hirschfeld ellenében. REJ. VII. 168.) ²) Leszinszky 8. ³) i. h. 17. 3. j. ⁴) i. h. 19. 4. j. ⁵) i. h. 20. ⁶) i. h. 21. ⁷) i. h. ⁸) II. Hirschfeld REJ. VII. 169. ⁹) Leszinszky 36. ¹⁰) REJ. VII. 191. 1. j. ¹¹) i. h. 194. ¹²) Leszinszky 22. Idézte Goldziher nevében ZDMG. XXXII. ¹³) i. h. 25. ¹⁴) i. h. 26. ¹⁵) i. h. 27. ¹⁶) i. h. 31. Idézte Cactaniból. ¹⁷) i. h. 46. ¹⁸) i. h. 48. ¹⁹) i. h. 54. ²⁰) i. h. ²¹) i. h. 56. ²²) i. h. 57. Rá kell itt mutatnom egy talmudi analógiára, mely a Koránnak ezt a furesa és fölötté kényelmes elvét szintén inspirálhatta, hogy a szaddukeusok a farizeusokkal való vitáikban akárhányszor odavágják nekik: meghamisítottátok a Tórát. ²³) Leszinszky 109. ²⁴) Caro: Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte der Juden I. 127. ²⁵) i. h. 105. ²⁶) Goldziher REJ. XXVIII. 75. ²⁷) i. h. 3. j. ²⁸) i. h. 77. ²⁹) i. h. ³⁰) i. h. 78. ³¹) i. h. 79. ³²) i. h. 80. ³³) i. h. 82. ³⁴) i. h. 83. ³⁵) i. h. 84. ³⁶) i. h. 85. ³⁷) i. h. 87. ³⁸) i. h. ³⁹) i. h. 90. ⁴⁰) Goldziher: Monatsschrift für Gesch. u. Wissenschaft d. Judentums 1880. 310. ⁴¹) i. h. 311. ⁴²) i. h. 313. ⁴³) i. h. 314. ⁴⁴) i. h. 315. ⁴⁵) i. h. 355. ⁴⁶) i. h. 356. ⁴⁷) Teljes címük: rós jesivász geón Jakób = Jakób fenséges iskolájának feje. Evvel a jelzővel tüntette ki Ali khalifa R. Izsák, szúrai iskolafő 657. Ez az időpont a gaóni kor kezdete. A gaónok irodalmáról l. Keckeméti Armin: A zsidó irodalom története I. 179—184. s a karaitákról u. o. 186—198. ⁴⁸) Etymológikus jelentése: önmegadás, Isten iránt való odaadás. V. ö. Jezs. 42. 19. ⁴⁹) Hirschfeld REJ. X. 31. ⁵⁰) Krauss S.: Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte 103. ⁵¹) i. h. 108. 4. j. ⁵²) i. h. 110. ⁵³) i. h. 139. 113. ⁵⁴) i. h. 61. ⁵⁵) i. h. 62. ⁵⁶) i. h. 29. ⁵⁷) i. h. 33. ⁵⁸) i. h.

38. 3. j. ⁵⁹) i. h. 97. 1. j. ⁶⁰) i. h. 40. ⁶¹) i. h. ⁶²) i. h. 41. ⁶³) i. h. 42. 1. j. Idézte Ramsay W. M. nevében. ⁶⁴) i. h. ⁶⁵) i. h. 42. 2. j. ⁶⁶) i. h. 68. ⁶⁷) i. h. 65. ⁶⁸) i. h. 66. 4. j. Jellemző egy későbbi elbeszélés (12. század), hogy Nikon szerzetes Spártát a zsidók kiűzése által akarja megszabadítani a pestistől, de egy Aratos nevű polgár mégis zsidót vesz segítségül a mesterségéhez, amin Aratos és a szerzetes nagyon összekapnak. Az egésznek tanulsága, hogy a zsidó nélkülözhetetlen a polgári munkában. ⁶⁹) Monatsschrift 48. 428. ⁷⁰) Krauss 81. ⁷¹) Monatsschrift 56. 272. ⁷²) Krauss i. h. 75. ⁷³) i. h. 119. ⁷⁴) i. h. 121. ⁷⁵) REJ. V. 146. ⁷⁶) Krauss 137. ⁷⁷) i. h. 147. ⁷⁸) Jewish Quarterly Review III. 204. ⁷⁹) Krauss 152. 6. j. ⁸⁰) i. h. 153. 3. j. ⁸¹) i. h. 154. 1. j.

IX. FEJEZET.

¹) W. Sombart: Der moderne Kapitalismus 117. ²) i. h. 118. ³) i. h. ⁴) i. h. 119. ⁵) i. h. 120. ⁶) F. Wiegand: Agobard von Lyon und die Judenfrage 7. 17. j. ⁷) Schubert: Kirchengeschichte des Frühmittelalters 165. ⁸) i. h. 307. ⁹) G. Caro: Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter u. in der Neuzeit I. 87. ¹⁰) Gallia Judaica (= G.J.) 347. ¹¹) G.J. 31. ¹²) i. h. 274. ¹³) i. h. 498. ¹⁴) Güdemann: Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der Juden in Frankreich und Deutschland (1880) 17. ¹⁵) idézett hely 17. 5. j. ¹⁶) i. h. 16. ¹⁷) i. h. 20. ¹⁸) i. h. 21. ¹⁹) i. h. 23. ²⁰) i. h. ²¹) i. h. 23. 3. j. ²²) Caro 99. ²³) G.J. 403. ²⁴) i. h. 588. ²⁵) i. h. 404. ²⁶) i. h. 364. ²⁷) i. h. 591. ²⁸) Caro 87. ²⁹) i. h. 90. ³⁰) Germania Judaica (= G.E.J.) 70. ³¹) idézett hely 28. ³²) idézett hely 156. ³³) i. h. 125. ³⁴) i. h. 7. ³⁵) i. h. 61. ³⁶) i. h. 37. ³⁷) i. h. 42. ³⁸) i. h. 35. ³⁹) i. h. 22. ⁴⁰) O. Stobbe: Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters 8. ⁴¹) Caro 149. ⁴²) Schubert 156. ⁴³) i. h. 260. ⁴⁴) i. h. ⁴⁵) Caro 145. ⁴⁶) Schubert 360. ⁴⁷) i. h. ⁴⁸) i. h. 361. ⁴⁹) i. h. 376. ⁵⁰) i. h. 371. ⁵¹) G.E.J. 148. ⁵²) M. Hoffmann: Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre 1350.

18. 3. j. ⁵⁰⁾ i. h. 18. 5. j. ⁵⁴⁾ i. h. 19. ⁵⁵⁾ Grätz V. 207. ⁵⁶⁾ Wiegand 13. 44. j. ⁵⁷⁾ i. h. ⁵⁸⁾ i. h. 17. ⁵⁹⁾ i. h. 19. ⁶⁰⁾ i. h. 20. 72. j. ⁶¹⁾ i. h. 21. 76. j. ⁶²⁾ i. h. 22. 78. j. ⁶³⁾ i. h. 28. 93. j. ⁶⁴⁾ i. h. 29. ⁶⁵⁾ i. h. 32. ⁶⁶⁾ Grätz V. 222. ⁶⁷⁾ Stobbe 5. ⁶⁸⁾ Hoffmann 10. 7. j. ⁶⁹⁾ Grätz 226. ⁷⁰⁾ Hoffmann 3. ⁷¹⁾ Die Wirtschafts-entwicklung der Karolingerzeit II. 86. 3. j. ⁷²⁾ Hoffmann 4. ⁷³⁾ i. h. ⁷⁴⁾ Bruno Hahn: Die wirtschaftliche Tätigkeit der Juden im fränkischen u. germanischen Reiche bis zum zweiten Kreuzzuge 62. ⁷⁵⁾ i. h. 64. ⁷⁶⁾ i. h. 66. ⁷⁷⁾ i. h. 54. ⁷⁸⁾ Hoffmann 5. ⁷⁹⁾ i. h. 80. ⁸⁰⁾ Hoffmann 6. ⁸¹⁾ i. h. 8. ⁸²⁾ Stobbe 199. ⁸³⁾ Hoffmann 8. 3. j. ⁸⁴⁾ Hahn 37. ⁸⁵⁾ i. h. 39. ⁸⁶⁾ i. h. ⁸⁷⁾ i. h. 40. ⁸⁸⁾ i. h. 41. ⁸⁹⁾ i. h. 43. ⁹⁰⁾ i. h. ⁹¹⁾ Dopsch II. 189. ⁹²⁾ Hahn 44. ⁹³⁾ Dopsch II. 185—188. ⁹⁴⁾ i. h. 192. ⁹⁵⁾ Hahn 45. ⁹⁶⁾ i. h. 46. ⁹⁷⁾ i. h. 47. ⁹⁸⁾ i. h. ⁹⁹⁾ Hoffmann 9. 1. j. ¹⁰⁰⁾ i. h. 9. 2. j. ¹⁰¹⁾ Stobbe 7. ¹⁰²⁾ Dopsch II. 199. ¹⁰³⁾ i. h. 200. ¹⁰⁴⁾ i. h. 201. ¹⁰⁵⁾ Hoffmann 9. 3. j. ¹⁰⁶⁾ i. h. 9. 4. j. ¹⁰⁷⁾ Dopsch II. 140. ¹⁰⁸⁾ Stobbe 6. ¹⁰⁹⁾ i. h. ¹¹⁰⁾ i. h. 140. ¹¹¹⁾ i. h. 141. 254. ¹¹²⁾ i. h. 144. ¹¹³⁾ i. h. ¹¹⁴⁾ i. h. 143. ¹¹⁵⁾ i. h. 151. ¹¹⁶⁾ i. h. 152. ¹¹⁷⁾ i. h. ¹¹⁸⁾ i. h. 261. ¹¹⁹⁾ i. h. 262. ¹²⁰⁾ i. h. ¹²¹⁾ i. h. 153. ¹²²⁾ i. h. ¹²³⁾ i. h. 155. ¹²⁴⁾ i. h. 262. ¹²⁵⁾ i. h. 263. ¹²⁶⁾ i. h. 155. ¹²⁷⁾ i. h. ¹²⁸⁾ i. h. 156. ¹²⁹⁾ i. h. 157. ¹³⁰⁾ i. h. 158. ¹³¹⁾ i. h. 160. ¹³²⁾ i. h. 161. ¹³³⁾ i. h. 162. ¹³⁴⁾ Dopsch II. 201. ¹³⁵⁾ i. h. 355. ¹³⁶⁾ Hoffmann 10. 4. j. ¹³⁷⁾ i. h. 10. 9. j. ¹³⁸⁾ i. h. 11. ¹³⁹⁾ i. h. ¹⁴⁰⁾ Dopsch I. 297. ¹⁴¹⁾ i. h. ¹⁴²⁾ i. h. II. 210. ¹⁴³⁾ i. h. 211. ¹⁴⁴⁾ i. h. 224. ¹⁴⁵⁾ i. h. 205. 4. j. ¹⁴⁶⁾ Hoffmann 95. 2. j. ¹⁴⁷⁾ i. h. 96. ¹⁴⁸⁾ Dopsch II. 239—240. ¹⁴⁹⁾ i. h. 257. ¹⁵⁰⁾ Hoffmann 20. ¹⁵¹⁾ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben etc. I. 144. ¹⁵²⁾ Sombart: Der moderne Kapitalismus 621. ¹⁵³⁾ Hoffmann 22. ¹⁵⁴⁾ i. h. 23. ¹⁵⁵⁾ i. h. ¹⁵⁶⁾ i. h. 23. 10. j. ¹⁵⁷⁾ i. h. 24. 11. j. ¹⁵⁸⁾ i. h. ¹⁵⁹⁾ i. h. 25. ¹⁶⁰⁾ i. h. 84. ¹⁶¹⁾ i. h. ¹⁶²⁾ i. h. ¹⁶³⁾ Die Stellung der Juden im Mittelalter 509... id. Hoffmann 85. ¹⁶⁴⁾ Dopsch II. 274. ¹⁶⁵⁾ i. h. 166. ¹⁶⁶⁾ i. h. 275. ¹⁶⁷⁾ i. h. ¹⁶⁸⁾ i. h. 276. ¹⁶⁹⁾ i. h. ¹⁷⁰⁾ Sombart i. h. 270. ¹⁷¹⁾ Hoffmann 82. ¹⁷²⁾ Dopsch II. 277. ¹⁷³⁾ G.J. 32. ¹⁷⁴⁾ Dopsch II. 324. 1. j. ¹⁷⁵⁾ i. h.

329. ¹⁷⁶⁾ i. h. 332. 3. j. ¹⁷⁷⁾ i. h. 332. ¹⁷⁸⁾ i. h. I. 149. ¹⁷⁹⁾ i. h. II. 344. ¹⁸⁰⁾ i. h. 348. ¹⁸¹⁾ i. h. 355. ¹⁸²⁾ i. h. 352. ¹⁸³⁾ Stobbe 231. ¹⁸⁴⁾ Caro 190. ¹⁸⁵⁾ G.J. 77. ¹⁸⁶⁾ Hahn 69. ¹⁸⁷⁾ Caro 165. ¹⁸⁸⁾ Stobbe 142. ¹⁸⁹⁾ i. h. 259. ¹⁹⁰⁾ i. h. 44. ¹⁹¹⁾ Caro 177. ¹⁹²⁾ Stobbe 231. ¹⁹³⁾ Hoffmann 87. ¹⁹⁴⁾ Stobbe 43. ¹⁹⁵⁾ Vogelstein és Rieger: Geschichte der Juden in Rom I. 129. 4. j. ¹⁹⁶⁾ i. h. 130. ¹⁹⁷⁾ i. h. 133. ¹⁹⁸⁾ i. h. 165. ¹⁹⁹⁾ Stobbe 165. j. ²⁰⁰⁾ i. h. 166. ²⁰¹⁾ i. h. 268. ²⁰²⁾ i. h. 269. ²⁰³⁾ Rom. 150. 3. j. ²⁰⁴⁾ i. h. 145. ²⁰⁵⁾ i. h. 151. ²⁰⁶⁾ i. h. 175. ²⁰⁷⁾ i. h. 163. ²⁰⁸⁾ i. h. 173. 7. j. ²⁰⁹⁾ i. h. 160. ²¹⁰⁾ i. h. 167. ²¹¹⁾ i. h. 168. ²¹²⁾ i. h. 148. ²¹³⁾ Caro 193. ²¹⁴⁾ i. h. 194. ²¹⁵⁾ Dopsch II. 336. 4. j. ²¹⁶⁾ Caro 174. ²¹⁷⁾ Rom 212. ²¹⁸⁾ i. h. ²¹⁹⁾ i. h. 215. ²²⁰⁾ A. M. Hyamson: A History of the Jews in England 2. ²²¹⁾ i. h. 5. ²²²⁾ i. h. ²²³⁾ i. h. ²²⁴⁾ i. h. 25. ²²⁵⁾ Grätz V. 55. ²²⁶⁾ i. h. 54. ²²⁷⁾ Schubert 22. ²²⁸⁾ i. h. 24. ²²⁹⁾ i. h. 29. ²³⁰⁾ Caro 71. ²³¹⁾ Schubert 95. ²³²⁾ i. h. 181. ²³³⁾ i. h. ²³⁴⁾ REJ. III. 137. ²³⁵⁾ Caro 73. ²³⁶⁾ Grätz V. 133. 1. j. ²³⁷⁾ Caro 76. ²³⁸⁾ i. h. 80. ²³⁹⁾ i. h. 83. ²⁴⁰⁾ Dopsch I. 255. ²⁴¹⁾ i. h. 1. j. ²⁴²⁾ Grätz V. 77. ²⁴³⁾ i. h. 230. ²⁴⁴⁾ Gudemann: Das jüdische Unterrichtswesen während der spanisch-arabischen Periode 26. 2. idézeve. ²⁴⁵⁾ i. h. 20. 5. j. ²⁴⁶⁾ i. h. 21. ²⁴⁷⁾ i. h. 29. ²⁴⁸⁾ Keeskeméti Ármin: A zsidó irodalom története I. 205—212. és 257—309. e korszak spanyol-zsidó szellemi életéről. ²⁴⁹⁾ Gudemann i. h. 191. ²⁵⁰⁾ i. h. 193. 1. j.

MÁSODIK RÉSZ.

I. FEJEZET.

¹⁾ E. Nühling: Die Judengemeinden des Mittelalters etc. 7. ²⁾ Kracauer J.: Die politische Geschichte der frankfurter Juden bis zum Jahre 1349. 6. ³⁾ GEJ. 29. ⁴⁾ i. h. 30. ⁵⁾ Bondy G.: Zur Gesch. d. Juden in Böhmen, Mähren u. Schlesien 9. ⁶⁾ GEJ. 43. 61. ⁷⁾ i. h. 62. j. ⁸⁾ Grätz. ⁹⁾ i. h. 153. ¹⁰⁾ Abrahams: Jewish life in the middle age 7. ¹¹⁾ i. h. 8. ¹²⁾ i. h. 9. ¹³⁾ i. h. 10. ¹⁴⁾ i. h. ¹⁵⁾ Grätz 182. ¹⁶⁾ GEJ. 71. ¹⁷⁾ i. h. 72. ¹⁸⁾ i. h. 73. ¹⁹⁾ i. h. 150. ²⁰⁾ i. h. 109. ²¹⁾ REJ. 28. 262. ²²⁾ Scherer J. E.: Die Rechtsverhältnisse der Juden in den

deutsch-österreichischen Ländern 76.
 23) i. h. 78. 24) i. h. 79. 25) Stobbe: Die deutschen Juden während des Mittelalters 15. 26) Scherer 80. 27) i. h. 82. 28) i. h. 29) i. h. 77. 30) Stobbe 202. 31) i. h. 13. 32) i. h. 14. 33) i. h. 15. 34) i. h. 35) i. h. jegyz. 36) Scherer 86. 37) i. h. 93. 38) i. h. 96. 39) i. h. 97. 40) i. h. 98. 41) i. h. 302. 5. j. 42) i. h. 99. 43) i. h. 44) i. h. 45) i. h. 46) i. h. 47) i. h. 48) i. h. 49) i. h. 100. 50) i. h. 101. 51) i. h. 102. 52) Fritz Baer: Studien zur Gesch. d. Juden im Königreich Aragonien etc. 13. 7. j. 53) i. h. 14. 54) i. h. 15. 55) i. h. 19. 56) i. h. 20. 57) i. h. 21. 34. jegyz. 58) i. h. 59. 59) Bondy I. 153. 60) i. h. II. 668. 61) i. h. 669. 62) Scherer 103. 63) Straus R.: Die Juden im Königreich Sizilien unter Normannen u. Staufern 26. 64) i. h. 27. 65) i. h. 28. 66) i. h. 67) i. h. 30. 41. j. 68) i. h. 30. 69) i. h. 31. 70) i. h. 71) Baer 26. 72) Scherer 88. 73) i. h. 74) i. h. 89. 75) i. h. 76) i. h. 77) i. h. 90. 78) i. h. 79) i. h. 91. 80) i. h. 81) i. h. 82) Hyamson: History of the Jews in England 18. 83) i. h. 19. 84) i. h. 29. 85) i. h. 51. 86) i. h. 52. 87) REJ. 27. 108. 88) i. h. 114. 89) i. h. 116. 90) MS. 1909. évf. 681. (Rösel). 91) i. h. 1910. 55. 92) i. h. 215. 93) Stobbe 20. 94) MS. 1909. 685. 95) Stobbe 22. 96) i. h. 97) i. h. 23. 98) i. h. 99) i. h. 24. 100) i. h. 101) i. h. 102) i. h. 206. 103) i. h. 41. 104) i. h. 217. 105) i. h. 42. 106) i. h. 217. 107) i. h. 218. 108) i. h. 213. 109) Kracauer J.: Die politische Gesch. etc. 16. 5. 110) i. h. 17. 1. 111) i. h. 24. 7. 112) Stobbe 39. 113) i. h. 214. 114) i. h. 115) i. h. 16. 116) Bondy I. 101. 117) Güdemann: Gesch. d. Erziehungswesens stb. III. 155. 118) Berliner: Aus dem innern Leben der deutschen Juden etc. 33. 119) Bondy I. 407. 120) Bondy II. 850. 121) Caro G.: Sozial u. Wirtschaftsgesch. der Juden I. 242.

II. FEJEZET.

1) Caro I. 243. 2) i. h. 426. 3) i. h. 427. 4) i. h. 431. 5) Hahn B. Die wirtschaftl. Tätigkeit der Juden im fränkischen und germ. Reiche 69. 6) i. h. 70. 7) i. h. 71. 8) i. h. 72. 9) Caro 434. 10) Straus 12. 11)

i. h. 38. 12) i. h. 67. 13) i. h. 71. 14) i. h. 15) i. h. 73. 16) i. h. 17) Caro 250. 18) i. h. 279. 19) i. h. 20) Caro II. 168. 21) M. Hoffmann: Der Geldhandel der deutschen Juden im Mittelalter bis zum Jahre 1350. 14. 22) i. h. 15. 23) i. h. 24) i. h. 27. 25) i. h. 28. 26) i. h. 29. 27) Güdemann i. h. 182. 28) i. h. 183. 29) i. h. 188. 30) i. h. 190. 31) i. h. 192. 32) i. h. 278. 33) i. h. 185. 34) i. h. 186. 35) i. h. 36) i. h. 192. 37) i. h. 193. 38) Güdemann: Gesch. des Erziehungswesens etc. in Frankreich u. Deutschland (I.) 129. 39) i. h. 40) i. h. 41) i. h. 130. 6. j. 42) i. h. 131. 43) i. h. 44) i. h. 133. 45) i. h. 134. 1. j. 46) Hoffmann 36. 47) i. h. 48) Güdemann: Italien 243. 49) i. h. 244. 50) i. h. 246. 51) i. h. 52) i. h. 286. 53) i. h. 288. 54) i. h. 291. 55) Hoffmann 37. 56) i. h. 37. 7. j. 57) i. h. 39. 58) i. h. 40. 6. j. 59) i. h. 41—42. 60) i. h. 43. 61) i. h. 54. 62) i. h. 63) i. h. 62. 4. j. 64) i. h. 65) i. h. 67. 66) i. h. 69. 67) i. h. 71. 68) i. h. 69) i. h. 72. 70) i. h. 72. 6. j. 71) i. h. 72. 9. j. 72) i. h. 73. 73) i. h. 74. 74) i. h. 75. 75) Stobbe 116. 76) i. h. 117. 77) i. h. 78) i. h. 75. 79) i. h. 80) i. h. 76. 81) i. h. 82) i. h. 77. 83) i. h. 78. 84) i. h. 85) i. h. 82. 86) i. h. 83. 87) i. h. 88) i. h. 89) Stobbe 237. 90) i. h. 91) Hoffmann 83. 92) i. h. 85. 93) i. h. 94) i. h. 86. 95) i. h. 96) Stobbe 70. 97) i. h. 82. 98) i. h. 83. 99) i. h. 61. 100) i. h. 65. 101) i. h. 232. 102) Kracauer: Aus der inneren Gesch. der frankf. Juden 30. 103) i. h. 31. 1. j. 104) i. h. 105) i. h. 106) i. h. 32. 107) i. h. 32. 2. j. 108) i. h. 109) i. h. 33. 110) i. h. 111) i. h. 34. 112) i. h. 113) i. h. 35. 114) i. h. 35. 1. j. 115) i. h. 116) i. h. 36. 117) i. h. 37. 118) i. h. 50. 10. j. 119) i. h. 87. 120) i. h. 121) i. h. 122) i. h. 89. 123) i. h. 124) i. h. 90. 125) i. h. 91. 126) i. h. 93. 127) i. h. 94. 128) Güdemann: Deutschland (III.) 252. 129) Hoffmann 98. 130) i. h. 99. 131) i. h. 132) i. h. 100. 133) i. h. 101. 134) i. h. 135) i. h. 136) i. h. 102. 137) i. h. 103. 138) i. h. 104. 139) i. h. 105. 1. j. 140) i. h. 109. 141) i. h. 111. 142) i. h. 112. 143) i. h. 113. 144) i. h. 114. 145) i. h. 115. 146) i. h. 147) i. h. 116. 148) i. h. 149) i. h. 117. 150) i. h. 133) i. h. 119. 152) i. h. 120. 153) i. h. 121.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ.

A zsidóság története a babylóni fogságból való visszatéréstől az első keresztes háborúig (Kr. e. 536—Kr. u. 1096).

I. FEJEZET.	Oldal
<i>A pápi állam megszervezése.</i>	
1. A perzsa udvar politikája és a másod- dik templom felépítése	9
2. Theokratikus alkotmány	11
3. Ezra és Nechemja intézkedései	14
4. Az új rend. Reakció a reformok el- len. Perzsa befolyás a zsidóságban . .	18

II. FEJEZET.	Oldal
<i>A hellenizmus és a diaszpóra.</i>	
<i>A görög, egyiptomi és szyr fenn- hatóság kora.</i>	
1. Nagy Sándor és a zsidók	23
2. A diaszpóra zsinagógája	29
3. A diaszpóra kezdete és okai	33
4. A hellenizmus Judeában	39
5. Az egyiptomi hellenizmus	43

III. FEJEZET.	Oldal
<i>Visszatérés a hellenizmusra.</i>	
1. A hellenista főpapok	49
2. Júda Makkábi. A chanukka	52
3. Vallászabadság és politikai hatalom . .	56
4. A független zsidó állam	61
5. A szynedrion. Farizeus és szaddu- keus kormányzat	72
6. Heródes	88

IV. FEJEZET.	Oldal
<i>A zsidó állam bukása.</i>	
1. A római uralom berendezkedése	101
2. A kereszténység	106
3. Vallási sérelmek s gazdasági romlás . .	113

V. FEJEZET.	Oldal
<i>Az irodalom.</i>	
1. Vallási és nemzeti öntudatosság . . .	131
2. Történetírás, bölcselet és apológia . .	139

VI. FEJEZET.	Oldal
<i>A zsidó népesség védelme.</i>	
<i>A szóbeli tan.</i>	
1. A hagyományos irodalom lélektana s fejlődése	147
2. Talmudbölcselet	159
3. Zsidók és pogányok barátkozása Ba- byloniában	158

VII. FEJEZET.	Oldal
<i>A zsidók a római birodalomban.</i>	
1. Az utolsó szabadságharc	168
2. A patriarká. A zsidók jogviszonyai . .	171
3. A társadalmi és gazdasági élet	175
4. A zsidó hivatalnok. A zsinagóga és a keresztények. A zsidó község	188

VIII. FEJEZET.	Oldal
<i>Arabia és Byzánc.</i>	
1. Arab-zsidó törzsek	197
2. Mohammed és a zsidók	201
3. A byzanci zsidók és a görög szellem . .	212

IX. FEJEZET.	Oldal
<i>A zsidók Nyugateurópában a nép- vándorlástól az első keresztes háborúig</i>	
1. A zsinatok a keresztény-zsidó élet- közösség ellen	221
2. A legrégebbi német-zsidó letelepedé- sek	231
3. Az Egyház és a zsidó földbirtok	242
4. A zsidó pénzüzet	254
5. A zsidók Itáliában. Hívták és le- gendák. Az angol zsidók	264
6. A spanyolországi zsidók és a nyu- gati gótok. Az arab uralom. A zsidó élet politikai és szellemi virágzása . . .	271

MÁSODIK RÉSZ.

A gettó. (1096—1750.)

I. FEJEZET.	Oldal
<i>Előzések. A kamaraszolgaság.</i>	
<i>A zsidóság mint államjövendelmi intézmény.</i>	
1. A keresztes háborúk	285
2. A kamaraszolgaság. Zsidó-adók a középkorban. Német- és Francia- ország, Dél-Itália és Spanyolország . .	290
3. Az angol zsidók megsarcolása. A zsidó-adóztatás joga s jövedelmének átruházása	299
4. Külön szolgáltatások és fizetések . . .	305

II. FEJEZET.	Oldal
<i>A zsidó kereskedő és hitelező.</i>	
1. Árúkereskedelem. Ipar és gazdálko- dás Dél-Itáliában a XIII. században . .	311
2. A hitelüzlet mint uralkodó foglalko- zás a XIV. századtól kezdve. Zsidók és keresztények „uzsorája”	319
3. Zsidók és lombardok. A kamattörv. . .	321
4. Zalogkölcsön. A városok előnyben részesítik a zsidó hitelezőt. Kenyér- irigység	329
5. A pénzüzet fajtái. Korlátozások és keresztény-zsidó üzleti érzékösség . . .	336